

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Микола Вегеш
Степан Віднянський

АВГУСТИН ВОЛОШИН

(Видання четверте, доопрацьоване і змінене)

Київ – Ужгород
2022

УДК 94(4)[Августин Волошин+(437.7)]342.5(477)
В 26

Вегеш М. М., Віднянський С. В.

Августин Волошин / Видання четверте, доопрацьоване і змінене. Київ: Інститут історії України НАН України – Ужгород: Видавництво «АУТДОР-ШАРК», 2022. 506 с.

Рецензенти:

Кудряченко А. І. – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Заслужений діяч науки і техніки України (Київ);

Потульницький В. А. – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ);

Якубова Л. Д. – член-кореспондент НАН України, докторка історичних наук, завідувачка відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, Заслужена діячка науки і техніки України (Київ).

У книзі висвітлюється життєвий шлях і багатогранна діяльність Августина Волошина (1874–1945) – Героя України (2002), президента Карпатської України (1939), видатного культурного, громадсько-політичного і державного діяча, загально визнаного лідера українського національно-культурного напрямку в міжвоєнному Закарпатті, з іменем якого цілком закономірно пов'язують національне відродження закарпатських українців у першій половині ХХ ст. Розповідається про історичні умови формування світогляду, національно-культурної орієнтації та політичних поглядів А. Волошина, його церковно-релігійну, культурно-освітню, педагогічну і громадсько-політичну працю та діяльність на чолі автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України і внесок у розбудову Карпато-Української державності напередодні Другої світової війни, а також про життя в еміграції і останні дні президента Карпатської України, закатованого 77 років тому в радянських в'язницях. З використанням нових джерел і новітніх історіографічних здобутків з теми дослідження, автори наголошують на маловивчених й дискусійних питаннях, пов'язаних насамперед із політичною діяльністю Волошина та оцінкою Карпатської України як одного з етапів українського державотворення і феномена української історії.

Розрахована на широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією України, роллю і місцем у ній політичних постатей.

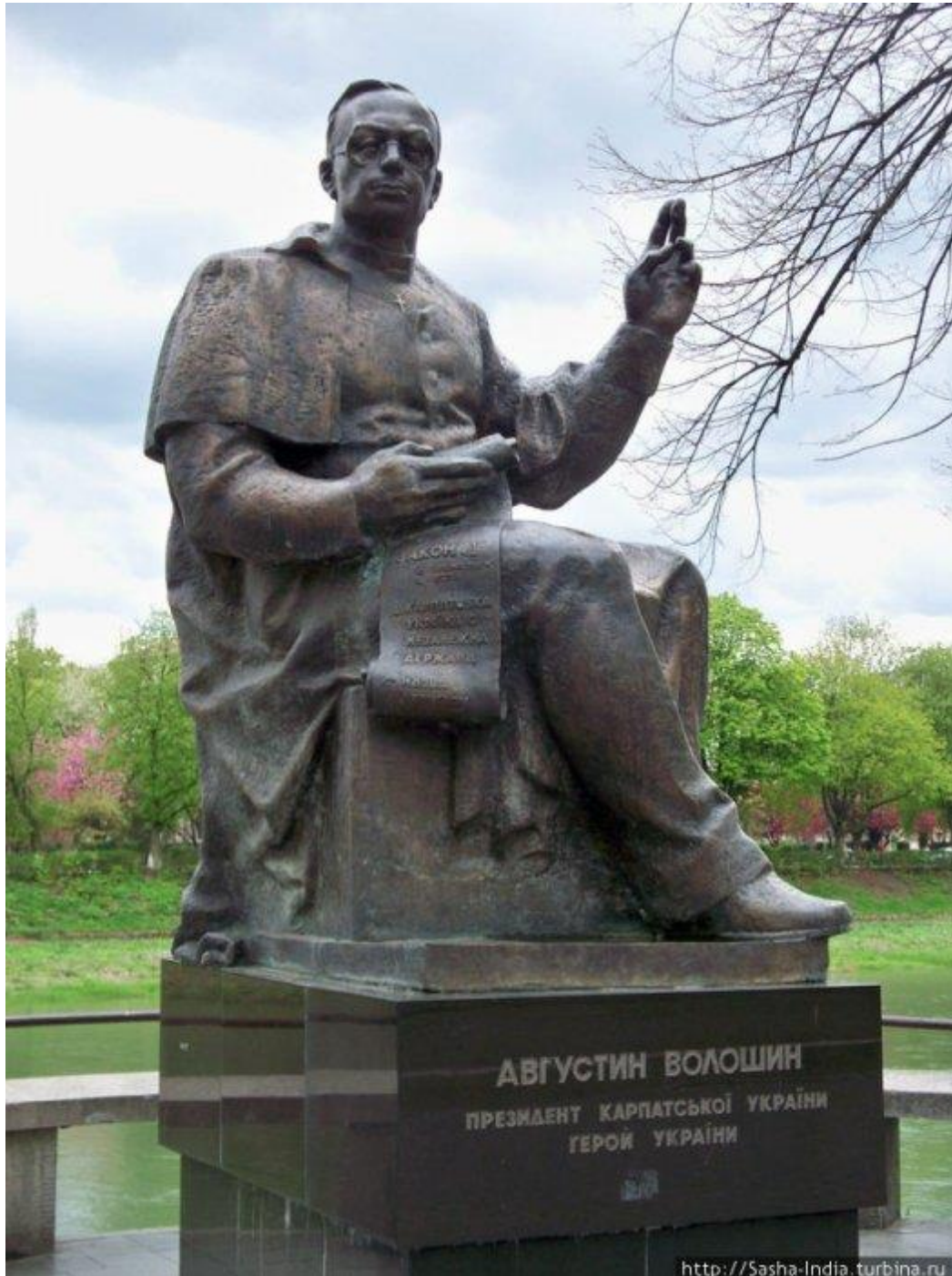
ISBN

© Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин. 2022

З М І С Т

Передмова	4
Розділ І. «Земля без імені» – батьківщина майбутнього президента Карпатської України.....	18
Розділ 2. Родина і формування світогляду Августина Волошина.....	83
Розділ 3. Початок релігійної та громадсько-політичної діяльності.....	110
Розділ 4. Педагогічна та літературна праця.....	142
Розділ 5. Політична активність у Чехословацькій республіці.....	193
Розділ 6. Від прем'єр-міністра автономного уряду Підкарпатської Русі до президента самостійної держави – Карпатської України.....	230
Розділ 7. В еміграції.....	281
Розділ 8. Ув'язнення і смерть президента Карпатської України.....	296
Розділ 9. Августин Волошин у спогадах сучасників.....	315
Розділ 10. А. Волошин і Карпатська Україна в історичних джерелах та вітчизняній і зарубіжній історіографії.....	364
Розділ 11. Августин Волошин і Карпатська Україна в усній народній творчості та художній літературі.....	412
Післямова	448
Августин Волошин. Бібліографія	452

ПЕРЕДМОВА

У яскравій когорті визначних людей Закарпаття і України вагоме місце посідає світла постать Августина Волошина (17 березня 1874–19 липня 1945). З його іменем, зокрема, пов'язане піднесення рівня національної свідомості закарпатців, поступове самоусвідомлення угорських русинів закарпатськими українцями, частиною єдиного українського народу. Як Олександр Духнович вважається великим будителем закарпатських русинів-українців у ХІХ столітті, так Августин Волошин – найвизначніша постать «Срібної Землі» віку ХХ-го. «Паралельність рис А. Волошина та О. Духновича, – відзначав один із близьких соратників Волошина Августин Штефан, – показується не лише в тому, що їх обох народ назвав «Батьком», але й в інших прикметах і особливостях. Обидва були віддані своїй Церкві священники... Духнович був послом в мадярському Парламенті в Братиславі, Волошин – послом в чеськім Парламенті в Празі. Обидва були мучені, Духнович мадярськими і польськими вояками, Волошин – советськими смершовцями. Та понад усе – як А. Волошин, так і О. Духнович, були щирі й вірні патріоти і беззастережні оборонці карпатських українців. Двадцятье сторіччя дало поневоленим народам нові можливості. А. Волошин бачив і розумів це й став народним провідником тієї боротьби, яка веде Карпатську Україну на широкі шляхи свободи у вільній Соборній Українській Державі».

З іменем Августина Волошина пов'язані найвизначніші політичні й культурні здобутки закарпатських українців у перших чотирьох десятиліттях ХХ століття, народу, який, на його переконання, «є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи». Він спричинився до піднесення національно-визвольного руху в 1918–1919 рр., коли Всенародний конгрес угорських русинів-українців 21 січня 1919 р. ухвалив рішення про возз'єднання краю з Україною. Протягом усього міжвоєнного періоду перебування Закарпаття у складі Чехословацької республіки Августин Волошин відстоював інтереси закарпатців на різних посадах. З його іменем пов'язано утворення акціонерного товариства «УНІО» і розвиток видавничої справи та журналістики в Закарпатті, заснування товариства «Просвіта», «Педагогічного товариства», «Учительської Громади», першого в Закарпатті банку, кооперативного союзу, театру тощо.

Августин Волошин був всесторонньо розвинутою особистістю, високоосвіченою людиною. Його внесок як педагога, теоретика й

практика педагогічної думки, організатора культурно-освітнього руху в Закарпатті, талановитого вченого, публіциста-видавця, письменника і, врешті-решт, визначного церковно-релігійного, громадсько-політичного й державного діяча важко переоцінити. Його зусиллями, наприклад, було виховано цілу плеяду свідомих учителів-народовців, які підносили культурно-освітній рівень закарпатських українців. «Для Закарпаття, – писав про А. Волошина відомий український учений-літературознавець, член-кореспондент НАН України Олекса Мишанич, – впродовж майже півстоліття він був цілим педагогічним університетом, щедру рукою невтомно сіяв зерно просвіти і науки, був гідним продовжувачем культурно-просвітньої національно-релігійної справи свого великого попередника – Олександра Духновича».

З ім'ям Волошина пов'язані найяскравіші, героїчні й водночас трагічні сторінки боротьби закарпатців за автономію в межах новоутвореної Чехословацької республіки, куди воно увійшло після Першої світової війни згідно з рішенням Паризької мирної конференції 1919–1920 рр., діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі–Карпатської України в жовтні 1938 – березні 1939 р., оборона автономного краю від угорських та польських терористів, вибори до першого в історії Закарпаття крайового парламенту (Сойму) і проголошення ним 15 березня 1939 р. Карпатської України незалежною державою та визнання української мови державною на її території, затвердження синьо-жовтого прапора, герба «Тризуб» і державного гімну «Ще не вмерла Україна».

Значення постаті А. Волошина в історії Закарпаття і України несправедливо замовчувалося або відверто спотворювалося радянською історіографією, у якій якщо і згадувалося його ім'я, то лише в негативному контексті – як «буржуазного націоналіста», «запеклого ворога народу», «політичного авантюриста», «слуги кількох господарів» і т. п. Та і сьогодні з'являються публікації окремих закарпатських авторів – прибічників неорусинства, які голосливо твердять про «насильну українізацію корінного населення краю – русинів – чужими йому силами ззовні», що Карпатська Україна в 1938–1939 рр. – це «лише галицько-гітлерівський проект штучного пов'язання Закарпаття з Україною», що А. Волошин був призначений прем'єром другого автономного уряду Підкарпатської Русі–Карпатської України за наполяганням гітлерівської Німеччини, що взагалі до 1944 р. «Закарпаття не мало спільної з Україною

історії», а закарпатці нібито особливий, окремішній від українського, русинський етнос тощо.

Утім, уже з кінця 1980-х років, коли почала відроджуватися незалежна Українська держава і відкривалися раніше заборонені фонди державних архівів, з'являються перші об'єктивні дослідження життєвого шляху, творчості й діяльності Волошина, видання/перевидання його педагогічних праць, художніх творів, а також документальних і мемуарних джерел з історії розбудови Карпатської України за його активної участі. За тридцять років завдяки цілеспрямованій й наполегливій науково-пошуковій роботі українських дослідників, насамперед істориків Закарпаття, перед нами постав «у всій своїй трагічній величі один із найвидатніших борців за українську національну ідею за Карпатами, президент Карпатської України».

Нині українці шанують і цінують Августина Волошина як видатного культурно-національного і громадсько-політичного діяча Закарпаття, який в умовах іноземного панування зумів консолідувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність, інтегрувати їх у загальноукраїнський національно-визвольний рух і цим заявити перед усім світом про існування карпатоукраїнського народу та його державотворчі змагання. «Ці події, – писав у 2009 р. з нагоди 70-річчя проголошення Карпатській Україні Голова Українського інституту національної пам'яті академік Ігор Юхновський, – увійшли до нашої національної історії як зразок боротьби за право українського народу жити у власній незалежній державі бодай на малій частині українських етнографічних земель. Творили Карпатську Україну о. Августин Волошин та його оточення..., а також сотні і тисячі українців...».

Блаженніший Любомир Гузар справедливо зауважив, що «у загальний контекст державницьких змагань ХХ століття вписуються також події на Закарпатті, на так званій Срібній Землі – частині української етнографічної території, котра, знаходячись під різними займанщинами, все ж таки зберегла свою національну ідентичність, що проявилось у другій половині тридцятих років ХХ століття. Провідником цього національного пробудження був отець Августин Волошин... У нашій історичній та церковній традиції небагато прикладів, коли духовні особи ставали на чолі політичних чи визвольних рухів. Але тут маємо неординарну постать, котра вартує на особливу увагу, щоб зрозуміти мотивацію його дій не тільки як

окремої особи, але й через те, що він є уособленням мотивації усіх будителів Закарпаття періоду тридцятих років. Як особа та чільний представник того, що діялося, отець Августин є уособленням певних мрій і намагань, певного довготривалого процесу, який завершився і яскраво проявився під його проводом у ці часи... На підставі цих подій минулого ми можемо не тільки вчитися, але й прогнозувати, що могло би, і що повинно б статися у майбутньому розвитку нашої державності». До цих пророчих слів важко щось додати.

Лише в 1990 р. Августина Волошина і Карпатську Україну офіційно вшанували на Закарпатті. 12 вересня 1991 р. Прокуратура УРСР, розглянувши матеріали кримінальної справи президента Карпатської України, прийняла рішення про його реабілітацію.

Дещо пізніше в Ужгороді на будинку по вулиці А. Волошина, де він жив, встановлено кам'яну, а на стіні юридичного факультету Ужгородського національного університету – металеву меморіальні дошки. Його іменем названо Карпатський університет. 26–27 лютого 1993 р. Восьмий конгрес координаційного осередку українських громадських установ у Європі звернувся до кардинала І. Любачівського з проханням порушити перед Святим Престолом питання про канонізацію А. Волошина. У 2001 р. в Закарпатському краєзнавчому музеї в Ужгороді створена меморіальна кімната-музей А. Волошина, яка постійно поповнюється новими експонатами. 15 березня 2002 р. Указом президента України «за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності» Волошину Августину Івановичу присвоєно посмертно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави. 22 серпня того ж року в Ужгороді на набережній Незалежності встановлено пам'ятник президенту Карпато-Української держави. Теплі слова про Августина Волошина сказав тодішній єпископ Української Греко-Католицької Церкви Іван Маргітич: «Сьогодні наш духовний і громадський провідник і діяч дивиться на нас уже з вічності, як мученик за Божу віру й за свій український народ. Напевно, він там, у вічності, тішиться, що маємо Незалежність. У чому є і його особиста заслуга...».

15 березня 2021 року, у 82-гу річницю проголошення незалежності Карпатської України, у Києві, на Аскольдовій могилі, за сприяння «Товариства закарпатців в Києві», Блаженніший Святослав Шевчук освятив пам'ятник о. Августину Волошину. «Саме він, наш священник, показує, – сказав очільник Української Греко-Католицької Церкви, – що Церква в найтяжчі моменти історії завжди

була для свого народу матір'ю і вчителькою. Наше духовенство вмiло брати на себе відповідальність за долю українського народу. Наші священники не просто були хранителями душі народу, але зберігали і розвивали його духовну, культурну, національну спадщину. А на прикладі президента Карпатської України отця Волошина, вмiли брати на себе відповідальність і за її держбудівництво». Нещодавно президент «Товариства закарпатців у Києві» Василь Лазоришинець звернувся з клопотанням до Київської міської державної адміністрації, Департаменту суспільних комунікацій та Комісії з питань найменувань із пропозицією про перейменування окремих площ і вулиць української столиці: «Пропонуємо провести наступні перейменування з метою вшанування пам'яті закарпато-українських патріотів, пов'язаних із національно-визвольними змаганнями в українському державотворенні на теренах західного порубіжжя, у тому числі в Карпатській Україні: 1) Карпатська Україна (українська незалежна держава в 1939 році); 2) Карпатська Січ (парамілітарна організація по захисту Карпатської України); імені Августина Волошина (Герой України, президент Карпатської України); 4) імені Василя Гренджі-Донського (український письменник, один з творців Карпатської України)».

Четверте видання нашої книги про Августина Волошина виходить у світ, коли Україна продовжує вести виснажливу національно-визвольну війну з російським агресором, який у 2014 році анексував наш Крим та окупував окремі райони Донецької й Луганської областей. Для багатьох закарпатців ця війна вважалася дещо віддаленою від нашого краю, хоча впродовж 2014–2022 років чимало наших земляків віддали свої життя, захищаючи українську незалежність. Сотні бійців Збройних Сил України покояться на Пагорбі слави в Ужгороді та цвинтарях багатьох населених пунктів краю. Ми боляче сприйняли звістку про загибель 12 лютого 2015 року в районі м. Дебальцеве нашого земляка, командира розвідувального підрозділу 128-ї окремої Мукачівської гірсько-піхотної бригади майора Віталія Постолакі, більш відомого на фронті під позивним «Апостол». Своє життя за незалежність і державний суверенітет України поклали ужгородець Юрій Біровчак, хустянин Роберт Маслей, виноградівець Золтан Балаж, оноківець Станіслав Кіш, міжгірчанин Олександр Ігнатишин... На жаль, цей перелік можна продовжувати і продовжувати.

24 лютого цього року російський агресор наважився на ще більш страшний і жорстокіший вчинок – почав широкомасштабну агресію проти незалежної України. Потужним ракетним ударам були піддані великі міста України, зокрема й наша столиця. На 90-й день широкомасштабного російського вторгнення в Україну можна впевнено стверджувати: по-перше, брутальна агресія і жорстокість таких масштабів зафіксовані вперше після закінчення Другої світової війни, що, безперечно, призведе до нових геополітичних змін в Європі та світі загалом; по-друге, анонсований Кремлем «бліцкриг» цілком провалився, про що свідчать величезні втрати окупаційних російських військ в Україні – понад 30 тис. осіб; по-третє, уперше з часів Другої світової війни американці пішли на безпрецедентний крок – ухвалили рішення про запровадження ленд-лізу – політики, згідно з якою Сполучені Штати Америки постачають своїм союзникам боєприпаси, техніку, продовольство, стратегічну сировину, включаючи нафтопродукти та матеріальні засоби. Якщо до цього додати, що 40 міністрів оборони країн НАТО і окремих позанатовських країн одноставно підтримали Україну в її справедливій національно-визвольній війні, то висновок напрашується єдиний: Росія – це загальне зло, спадкоємиця середньовічної Золотої Орди, яка несе смерть і руйнування не тільки українцям, але й цивілізованому Заходу. Зрозуміло, що цього світ допустити ніяк не може.

Наприкінці 1930-х років Карпатська Україна, проголосивши незалежність, впала жертвою угорсько-гортистського вторгнення, підтриманого Гітлером і Муссоліні. А все почалося з Мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 року, на якій фактично була вирішена доля міжвоєнної Чехословаччини – найдемократичнішої держави тогочасної Європи. І все це відбулося за політики невтручання, «примирення агресора» сильних «світу цього». Це бачили всі, але відкрито засудив угодовську політику власного уряду лише один з найвідоміших державників того часу Вінстон Черчилль: «Ми (Великобританія – Авт.) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком». Яскраво описав наслідки «політики невтручання»

славнозвісний Олександр Олесь у своєму безсмертному творі «Європа мовчала»:

«Коли Україна за право життя
З катами боролась, жила і вмирала,
І ждала, хотіла лише співчуття,
Європа мовчала.
Коли Україна в нерівній боротьбі
Вся сходила кров'ю і слізьми стікала
І дружної помочі ждала собі,
Європа мовчала.
Коли Україна в залізнім ярмі
Робила на пана і в ранах орала,
Коли ворушились і скелі німі,
Європа мовчала.
Коли Україна криваві жнива
Зібравши для ката, сама умирала
І з голоду навіть згубила слова,
Європа мовчала.
Коли Україна життя прокляла
І ціла могилою стала,
Як сльози котились і в демона зла,
Європа мовчала».

Перші тижні повномасштабного російського вторгнення в Україну нам дуже нагадували позицію лідерів європейських держав напередодні Другої світової війни. «Масове загальне занепокоєння», «щирі співчуття українцям», заклики до переговорів із кремлівським диктатором... Здавалося, нічого нового у світовій геополітиці. Але, як з'ясувалося, демократичний колективний Захід, урешті-решт, чітко усвідомив усі масштаби і катастрофічні наслідки російської агресії. Перед загрозою знищення опинилися не тільки міста і села України, але й Європа та й світ загалом. Держави, які відстоюють демократичні цінності та ідеали, об'єдналися проти сил абсолютного зла, яке уособлює в собі кремлівський диктатор та його найближче оточення. Завдяки Інтернету сьогодні неможливо приховати тисячі зафіксованих фактів злочинів проти людяності, які здійснюють окупанти на нашій землі: Буча, Гостомель, Ірпінь, Маріуполь, Рубіжне... Світ, хоч із значним запізненням (Грузія – 2008, Крим –

2014, Донбас – 2014–2022), але зрозумів, що несе «русский мир» цивілізованому світу...

У 1944 році закарпатські українці ближче познайомилися з новими своїми «визволителями», які принесли з собою власну «культуру» і спосіб життя, що кардинально відрізнялися від того, що сповідували наші батьки і діди. Чи знали мешканці Закарпаття, що являє собою Радянський Союз? Наша відповідь буде однозначною: ті, хто цього бажав, знали. У 1920–1930-х роках Августин Волошин видавав газету «Свобода», яка на своїх шпальтах поміщала численні матеріали про становище українців у СРСР (голодомори 1921, 1932–1933 років, сталінські репресії 1937–1938 років). Чи вірили закарпатці такій інформації? Не завжди. Насправді важко було повірити в цю вершину цинізму, людиноневисті, масових вбивств. Після окупації Закарпаття гортистськими військами у березні 1939 р. тисячі людей нелегально переходили угорсько-радянський кордон, щоб втекти від репресій. Натомість отримували свої три роки таборів за нелегальний перехід кордону, поповнюючи мільйонну армію арештантів ГУЛАГу. До речі, мало хто з них ці три роки ув'язнення пережив. Не до кінця вірив у те, що публікував, і сам Августин Волошин. Августин Штефан, Вікентій Шандор, Юліан Ревай, які неодноразово відвідували помешкання президента Карпатської України в Празі, навесні 1945 р. просили Волошина негайно емігрувати за кордон. Відповідь найвідомішого політика краю минулого століття була чіткою і однозначною: «Я їм нічого поганого не зробив. Я хочу бути із своїм народом». «СМЕРШ» заарештував Августина Волошина – громадянина суверенної держави і етапував до Москви, де в Лефортовській тюрмі президент Карпатської України загинув. Ми не знаємо місце, де спочиває вічним сном лідер українців Закарпаття минулого століття...

Про Закарпаття до ХХ століття у світі мало що знали. «Земля без імені» – так метафорично й поетично в минулому відомі письменники й поети називали нинішнє Закарпаття. Сучасний український дослідник Олег Баган справедливо зазначав, що «національне відродження в Закарпатті початку ХІХ ст. ... захлинулося в морі провінційності, вірнопідданства і москвофільства. Росія масово тоді скуповувала уми провідних культурників слов'янських країн з тим, щоб зробити з них замість панславистів панмосковитів... Власне доля Закарпаття є яскравим прикладом того,

до чого доводили ідеологічні впливи Росії на еліти слов'янських народів».

Радикальні зміни в самосвідомості закарпатських українців відбулися в ХХ столітті: утворення Гуцульської республіки, рішення Всекарпатських зборів 1919 року про возз'єднання краю з Великою Україною, боротьба за надання підкарпатським русинам автономних прав і, врешті-решт, проголошення Карпатської України незалежною державою 14–15 березня 1939 року. Хоча в тих геополітичних умовах цей історичний акт носив більше символічний характер, ніж був наслідком реальної політики, закарпатці гордо заявили перед усім цивілізованим світом: «Карпатська Україна – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства». Хоча англійський спостерігач Майкл Вінч, який у 1939 році перебував на Закарпатті, назвав Карпатську Україну «одноденною державою», сама ідея соборності й незалежності краю надовго залишилася в пам'яті людей, які передавали її з покоління в покоління. Не випадково через 75 років патріоти Закарпаття відновили Карпатську Січ, яка в березні 1939 року першою в Європі зробила опір фашистським військам. З початком військових дій на сході України, наприкінці травня – на початку червня 2014 року, Олег Куцин організував волонтерську групу зі свободівців, яка почала збирати та доправляти допомогу українським військовим, що несли службу в районі окупованого Слов'янська Донецької області. Допомогали в основному бійцям Національної гвардії і суміжним підрозділам Збройних Сил України. Спочатку волонтерів було всього півтора десятка чоловіків, основу склали хлопці зі Стрия, Закарпаття та Києва. На початку літа 2014 року волонтерами було ухвалено рішення вступити до лав Національної гвардії України. Добровольці пройшли навчання на тренувальній базі в Нових Петрівцях. Було вирішено створити єдиний підрозділ із побратимів-волонтерів, яких на той момент було вже 35 осіб. Так була створена Окрема добровольча чота «Карпатська Січ» 93-ї механізованої бригади Збройних сил України, яка отримала назву на честь однойменної української парамілітарної організації «Карпатська Січ», що існувала на Закарпатті в 1938–1939 роках. Місцем постійної дислокації Окремої зведеної штурмової роти «Карпатська Січ» стала Дніпропетровська область. У жовтні 2014 року

«Карпатська Січ» зайняла позиції в селищі Піски та залишалась там до березня 2016 року. За цей час чота стала ротою, взяла участь в обороні Донецького аеропорту, боях за Піски, шахту «Бутовка», Водяне, Опитне, Первомайськ.

На фронтах російсько-української війни героїчну боротьбу проти окупантів веде славнозвісна 128 окрема гірсько-штурмова бригада, яка сформована на Закарпатті. Визнанням вагомого внеску бригади в розгромі окупаційних військ є той факт, що полковники Сергій Шаптала, Сергій Собко і Денис Чаюк удостоєні найвищої державної нагороди – звання Герой України. Нещадно громить ворога добровольчий батальон «Сонечко», який теж заснований на Закарпатті, але його ряди поповнюють воїни з усієї України. Ужгородський національний університет гордиться своїм професором Федором Шандором, який із зброєю в руках захищає українські землі на харківському напрямку російсько-української війни. Повним кавалером ордена Богдана Хмельницького став наш земляк Юрій Беляков, який очолює одну з бригад ЗСУ. Кандидат фізико-математичних наук, доцент Українсько-угорського навчального інституту Ужгородського національного університету Віктор Трошкі теж воює у складі Збройних сил України. Він – етнічний угорець, який не проходив строкову військову службу, не мав ні армійського, ні тим більше бойового досвіду. Не перебуваючи у резерві чи запасі, Віктор Бейлович міг і далі спокійно читати лекції студентам чи займатися науковою діяльністю. Про своє рішення стати на захист рідної держави однозначно заявив: «Події останніх днів на Київщині це дуже промовисто ілюструють. Моя бабуся за татом (та, що майже не говорила українською) часто розповідала мені, як червона армія в 1944-му звільняла Закарпаття. І як ставилася до угорців. Було те саме, що ми бачимо у Бучі, Ірпені, Гостомелі та інших населених пунктах – один до одного. Мого дідуся репресували й відправили на Донбас тільки за те, що він був угорцем. Потім, через роки, його реабілітували. Бабуся вже померла, але коли почалася ця війна, я дуже яскраво згадав її розповіді й вирішив зробити все, щоб подібне жахіття знову не докотилося до Закарпаття...».

Сьогодні Збройні сили України, завдаючи нищівних поразок військам московських зайд, захищають не тільки власну територію і державний суверенітет, але й виконують роль символічного щита демократичних цінностей від дикої орди, що несе з собою смерть, страждання і руйнацію всього, що досягнуто цивілізацією.

В Ужгороді вимушено опинилися й науковці в статусі внутрішньо переміщених осіб. Їх, а також інших переселенців, прийняли в Ужгородському національному університеті. Координаторка Волонтеріату нашого вишу Ганна Мелеганич каже: «Найперше, з чого ми почали, – житло для переселенців. Гуртожитки передусім були готові для поселення. Із третього дня війни, тобто з 26 лютого, ми почали плести маскувальні сітки. І успішно це робимо досі. Виготовили вже понад пів сотні таких. Працюємо за різними напрямками. Збираємо допомогу як для ЗСУ, так і для переселенців». Коли до Ужгорода почало прибувати багато переселенців, у місті заснували «Гастрономічний батальйон Закарпаття». Волонтерка Валерія Попович поділилася думками про пророблену роботу: «Харчувалося по 6 тисяч осіб. Бувало, готували навіть по 6–7 тонн їжі на добу: крім харчування в їдальні, небайдужі роздавали їжу та напої на вокзалах і пунктах пропуску». Студенти і викладачі УжНУ активно долучаються до роботи у волонтерських організаціях «Комітет медичної допомоги Закарпаття» та «Творчі волонтери Ужгорода». Про діяльність останньої випускниця відділення журналістики Юлія Дуб неодноразово заявляла: «Мета – не лише розважити дітей та дорослих, а створити таку атмосферу, аби всі почувалися як вдома, перебуваючи в різних куточках України, та головне – руйнувати стереотипи».

Шановний читачу!

Перед Тобою четверте видання книги «Августин Волошин». Уперше вона побачила світ у Парламентському видавництві в серії «Політичні портрети» у Києві за сприяння Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса та Центру історичної політології в 2020 році. Нам дуже хотілося, щоб про життєвий шлях найвизначнішої історичної постаті нашого краю знали далеко за межами Срібної землі, адже, погодьтеся, що Августин Волошин – державно-політичний діяч всеукраїнського масштабу. Саме тому в передмові до першого видання ми наголосили: «... Якщо на малій батьківщині Августина Волошина – в Закарпатті, його ім'я, життєвий шлях і багатогранна діяльність добре відомі землякам, у містах і селах області йому встановлені пам'ятники і меморіальні дошки, його ім'ям названі вулиці, площі, навчальні заклади, обласна просвітянська премія тощо, то в Україні українському читачеві по цей бік Карпат про життя і працю президента Карпатської України, його

внесок у загальноукраїнську національно-визвольну справу, на жаль, мало відомо. Заповнити цю прогалину в знаннях історії українських земель й України загалом і покликана пропонована авторами науково-популярна книга».

Її позитивно оцінили рецензенти. Одним із перших на вихід у світ цієї праці відгукнувся відомий український історик Станіслав Кульчицький, який помістив свій відгук на нашу книгу «Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу» на шпальтах газети «День»¹. Через деякий час рецензію С. Кульчицького передрукував словацький журнал «Дукля»². Ми щиро вдячні знаному вченому за об'єктивну оцінку нашого творіння. Своїми думками про книгу також поділилися науковці Мелітопольського державного університету ім. Богдана Хмельницького Олександр Ситник, Віктор Гудзь та Ярослава Романенко³, а історики Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Василь Марчук і Андрій Королько назвали її «цікавою й актуальною»⁴. Професор Ужгородського національного університету Василь Міщанин і відома дослідниця українсько-румунських відносин, генеральний секретар Союзу Українців Румунії доктор Ірина Люба Горват прорецензували наше видання на сторінках бухарестського журналу «Наш голос»⁵. Також з'явилися рецензії в наукових збірниках Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України у Львові та Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського⁶.

Упродовж 2021 року книга була перевидана ще двічі: спочатку в уже згадуваному Парламентському видавництві, а згодом – в

¹ Кульчицький С. Президент Карпатської України. Вийшла друком книжка М. Вегеша та С. Віднянського про Августина Волошина. *День*. 2020. № 137–138, п'ятниця–субота 24–25 липня. С. 30–31.

² Кульчицький С. Президент Карпатської України. Вийшла друком книжка М. Вегеша та С. Віднянського про Августина Волошина. *Дукля*. 2020. № 5. С. 92–96

³ Ситник О., Гудзь В., Романенко Я. Життєвий подвиг «батька» Срібної землі у новій праці його земляків. Рецензія на книгу: Вегеш Микола, Віднянський Степан. Августин Волошин – «батько Карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 472 с.+Іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети»). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. Випуск 25. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 329–355.

⁴ Марчук В., Королько А. Цікаве і актуальне науково-популярне видання з історії Закарпаття. Рец. На книгу: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». К.: Парламентське видавництво, 2020. 472 с.+ іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети»). *Красзнавство*. Науковий журнал. 2020. № 1–4 (110–113). С. 221–229.

⁵ Горват І.-Л., Міщанин В. Найгрунтовніше дослідження про Президента Карпатської України. *Наш голос*. Місячник Союзу українців Румунії. XXX рік видання. 2020. Ч. 314. С. 12–15

⁶ Міщанин В. Рец. на книгу: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 472 с. + Іл., ім. покажчик. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Випуск 33. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2020. С. 516–525; Мазило І. Рец.: Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 472 с. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2021. Випуск 37. С. 108–110

Інституті історії України НАН України⁷. Ми вдячні ужгородському журналісту і відомому досліднику життя і діяльності Августина Волошина Володимиру Тарасюку, видатному письменнику зі Словаччини Іванові Яцканину, політологу Олексію Шафраньошу, історикам Віктору Гудзеві, Олександрові Ситнику, Ростиславу Майору та Іванові Боровцю за щирі й ґрунтовні відгуки на нашу скромну працю⁸.

Готуючи до друку четверте видання книги про Августина Волошина, ми не претендували на вичерпність і всеосяжність характеристики нашого видатного земляка – педагога, політика, прем'єр-міністра, а згодом і президента Карпатської України. Переконані, що цій яскравій особистості ХХ століття буде присвячена ще не одна книга. Ми лише зробили чергову спробу нашої авторської оцінки життєвого шляху, різнобічної діяльності людини, яку ще за життя закарпатські українці з любов'ю називали батьком нашого українського відродження. Такої честі до нього удостоївся тільки славнозвісний Олександр Духнович – найяскравіша постать історії Закарпаття ХІХ століття.

⁷ Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. К.: Інститут історії України НАН України, 2021. 373 с.; Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин – будівничий української державності за Карпатами. Видання друге. К.: Парламентське видавництво, 2021. 472 с. (Серія «Політичні портрети»).

⁸ Тарасюк В. Степан Віднянський і Микола Вегеш про Августина Волошина та Карпатську Україну. *Погляд*. 2021. № 3 (244). С. 6; Яцканин І. Наша спільна доля [Рец. на: Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. К.: НАН України, Інститут історії України, 2021. 372 с.]. *Нове життя*. Двотижневик русинів-українців СР. 2021. № 18 (3556); Гудзь В., Ситник О. [Рец. на: Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. К.: НАН України, Інститут історії України, 2021. 372 с.]. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 212–218; Майор Р., Боровець І. Рец.: Віднянський С. В., Вегеш М. М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. Київ: Інститут історії України, 2021. 372 с. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: збірник наукових праць / редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Випуск 9: На пошану члена-кореспондента НАН України С. В. Віднянського. С. 293–298; Шафраньош О. Книга про Президента Карпатської України побачила світ у Києві. <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/kniga-pro-prezidenta-karpatскоji-ukrajini-pobachila-svit.htm>.

Розділ I.

*«ЗЕМЛЯ БЕЗ ІМЕНІ» – БАТЬКІВЩИНА
МАЙБУТНЬОГО ПРЕЗИДЕНТА КАРПАТСЬКОЇ
УКРАЇНИ*

*«Злочином є те, якщо хто-небудь
не намагається розкрити минуле своєї
батьківщини, коли він міг би це зробити», -
Іван Орлай*

*«Бо свої то за горами – не чужі,
Русь єдина, мисль одна у всіх в душі», -
Олександр Духнович*

Вивчаючи життя й діяльність Августина Волошина, з'ясовуючи, зокрема, фактори, що впливали на формування його світогляду, національно-культурну орієнтацію та політичні погляди, неможливо обійтися без принаймні загальної характеристики історичних, політичних, економічно-господарських, національно-культурних, соціально-ментальних і міжнародних особливостей розвитку його батьківщини – «Землі без імені» або «Срібної Землі», «Країни раненого брата», «Країни див», «Краю з тілом покраєним» тощо, як метафорично й поетично в минулому відомі письменники й поети називали нинішнє Закарпаття – смугу українських етнічних земель на південних схилах Карпатських гір від верхів'я річки Тиси до річки Попрад на заході (сучасна Словаччина), а на півночі і сході окреслену гірськими хребтами Карпат, яка тривалий час не мала офіційної географічної і політичної назви.

Проміжне географічне положення історичного Закарпаття та його помірковано-континентальний клімат і природні багатства здавна притягали різних завойовників. Уже з часів неоліту тут проживали племена боїв і галлів, даків і фракійців, кельтів і сарматів, проходили через територію краю авари, анти, гуни, гети, гепіди, готи та ін. За археологічними пам'ятками з II ст. н. е. тут міцно осіло хліборобське слов'янське населення – білі хорвати, матеріальна й духовна культура яких була тісно пов'язана з культурою тих східнослов'янських племен, які населяли Прикарпаття, Волинь, Придністров'я і Придніпров'я, зокрема з Трипільською культурою.

Характерною особливістю складного етнополітичного, національно-культурного та суспільно-економічного розвитку Закарпаття протягом багатьох століть було те, що корінне, автохтонне східнослов'янське населення цього південно-західного історико-етнокультурного регіону України було географічно й політично відірване від головних центрів свого етносу й перебувало під владою іноземних поневолювачів. «Підгірська карпатська країна, – писав про Закарпаття Михайло Грушевський, – остаточно прийшла до Угорської держави ледве чи скоріше середини XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, правдоподібно, входила в круг політичного впливу Києва, бодай часами. Але з кінця XI в. належала вона до Угорщини, і відтоді Карпати звуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну

приналежність»⁹. Упродовж багатьох століть територія нинішнього Закарпаття, що дійсно певний час – з другої половини X ст. – перебувала у сфері впливу Київської Русі, входила до різних державних організмів – Болгарії, Польщі, Угорщини, Австрії, Трансільванії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Румунії і була розмежована штучними кордонами, але вона формувалася й залишалася однією цілісною структурою, не втрачаючи свого східно-слов'янського, руського, а в новітні часи – українського характеру. Зокрема, після захоплення впродовж XI-XIII ст. усієї території краю Угорщиною зберегти свою мову й національну самобутність закарпатцям вирішальним чином допомагала їхня релігійна окремішність у католицькому соціально панівному середовищі угорців.

Історики різних поколінь вважали, що закарпатські землі входили до складу Галицько-Волинського князівства. Оцінюючи авторитет Лева Даниловича на міжнародній арені, українська дослідниця Н. Полонська-Василенко недвозначно стверджувала: «Лев був одним із видатних державних діячів XIII ст. Його держава і він сам були добре відомі в Західній Європі. В анонімному географічному трактаті 1308 р., який переховується в Парижі, сказано: «Рутенія – величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією, ця країна... тепер платить данину татарам, а князь її – Лев»¹⁰.

Близько 1281 р. Лев заволодів і приєднав до Галицько-Волинського князівства закарпатські землі. В «Ілюстрованій історії України», посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, Михайло Грушевський припускав, що за часів Лева Даниловича Закарпаття входило до складу його держави. Лев «пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в одному документі Григорій надзупан бережської столиці називає себе його урядником». Разом з тим учений писав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними¹¹.

⁹ Більш дет. про Угорську Русь див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. XI-XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. С. 485-504.

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. До середини XVII століття / 2-е видання. К.: Либідь, 1993. С. 209.

¹¹ Вегеш М. М. Історичне минуле Закарпаття в працях М. Грушевського. *Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського* / Виконком Івано-Франківської обл. ради народн. депутатів, Івано-Франк. державн. педагогічн. інститут ім. В. Стефаника. Івано-Франківська, 1991. С. 55-56; Вегеш М. М. Лев Данилович (помер близько 1300 р.). *Вчені, письменники і*

Більш детально про володіння Лева Даниловича за Карпатами М. Грушевський писав у багатотомній «Історії України-Руси»: «З одної грамоти нового короля Володислава Половця з 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з сього походу йно перейшовши угорську границю, – треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагожені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помагали йому «русини» разом з «татарами»¹².

Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М. Грушевський відзначає: «Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситься вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Руси й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було – годі сказати; так само зможемо сказати, чи угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж наджупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність сього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнішій грамоті кор. Кароля Анжу, з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Руси, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою»¹³.

політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип.2. С.34–39.

¹² Грушевський С. Історія України-Руси. Т. III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. С. 99-100.

¹³ Там само.

Іван Крип'якевич вважав, що в кінці XII ст. Закарпаття входило до складу Галицько-Волинського князівства. В «Історії України» він пише про взяття Левом комітату Берег, хоча вченому не вдалося з'ясувати, як це сталося. Можливо, будучи зятем Белли IV, утримуючи окремі землі нинішнього Закарпаття, підкреслював І. Крип'якевич, Лев підтримував добросусідські відносини з Угорщиною Але згодом вони погіршились і розпочалась війна, у ході якої князь захопив ще деякі землі. Як доказ він теж наводить грамоту 1299 р. І Крип'якевичу не судилося з'ясувати, на яких правах галицький князь володів цими землями, і це він визнавав у своїх працях¹⁴.

Вищезгадану проблему намагався вирішити і Василь Пачовський. «Коли до приходу половців в Угорщину, – писав він, – там зміцніла реакція проти слов'янщини, галицько-волинський князь Лев Данилович зайняв Закарпатську Русь у 1280 р. за короля Володислава IV. Він вважає себе управненим до того, бо як оженений з угорською королівною Констанцією, донькою Бели IV, дістав у віно за Констанцією посілості після Ростислава Михайловича на Закарпатті. Військо Льва напало на Угорщину й опустошило поріччя Тиси та забрало всю Карпатську Україну під владу Галицько-Волинської держави»¹⁵. А ось що писав з приводу цієї проблеми автор праці «Історія Підкарпатської Русі» І. Кондратович: «...Войско Льва напало на Угорщину и пустошило верхное пореча Тиси от повночної границі аж до Вишкова». Можливо, процитовані дослідники і мають рацію, коли твердять про захоплення Левом Даниловичем частини Закарпаття, але, як би там не було, це проблема дискусійного характеру і для її вирішення необхідні нові факти.

А ось якої думки щодо цього дотримуються сучасні дослідники. Михайло Троян писав, що до Галицько-Волинського князівства була приєднана Західна частина Закарпаття – від нинішнього Берегова до гори Маковиця. Ці землі сорок років (з 1281 до 1321 рр.) перебували у складі держави Лева Даниловича та його наступника. Є ще один доказ такої думки. Він стосується міста Сольви (Сваляви), невеликого поселення, яке до 1264 р. знаходилося

¹⁴ Вегеш М. М., Задорожний В. Є. Іван Крип'якевич (1886–1967). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство».* Ужгород, 1996. Вип.1. С.78–82.; Вип. 2. С. 86-90.

¹⁵ Вегеш М. М., Міщанин В. В. Найдавніша історія Закарпаття в інтерпретації Василя Пачовського і сучасна українська історична наука. *Василь Пачовський у контексті історії та культури України: (Науковий збірник) / Ужгород. націон. ун-т, Конгрес Української інтелігенції, Закарп. обл. відділення.* Ужгород: Закарпаття, 2001. С.275–282.

«по другий бік засіки» (тобто в складі Галицько-Волинського князівства). На боці сучасних дослідників також усна народна творчість, яка зберегла згадку про «свобідні ворота». Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а значить, був вільний перехід через карпатські перевали («ворота»), парубок звертається до свого сивого коня з такими словами:

Скажи мені, сивий коню,
Де суть літа, де той час?
Де суть часи слави світа
І свобідні ворота?

Галицько-Волинський літопис, описуючи карпатські перевали, теж кілька разів називає їх «воротами». Серед найновіших досліджень заслуговує на увагу ґрунтовна праця Л. Войтовича¹⁶ та монографії М. Котляра¹⁷.

Сучасні дослідники давньої історії Закарпаття С. Пеняк і П. Пеняк притримуються думки, що «до монголо-татарського вторгнення у Карпатську улоговину (1241-1242 рр.) вони (давньоруські пам'ятки Закарпаття – Авт.) мало в чому змінили своє попереднє обличчя. Прибулі угорці зі своєю кочово-скотарською культурою не могли вплинути на осілих слов'ян-землеробів, навпаки, кочівники перетворились в осілих скотарів і землеробів. Цей період випав з поля зору археологічної науки. На виявлених у 70-80-х роках ХХ ст. поселеннях і могильниках (християнських) давньоруського часу не проводились розкопки. Сьогодні про них знаємо менше, ніж про поселення і могильники VIII-IX ст. Це упущення повинні виправити представники нової плеяди закарпатських археологів»¹⁸.

Християнство східного обряду поширилося на Закарпатті, вірогідно, ще за часів перебування цієї землі в межах Першого Болгарського царства, під впливом діяльності св. братів Кирила й Мефодія у другій половині IX ст. 1491 роком датується перша документальна згадка про православну єпархію в м. Мукачеве. У 1646 р. внаслідок Ужгородської церковної унії священство західної

¹⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.

¹⁷ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.; Котляр М. Данило Галицький: Біографічний нарис. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. 328 с.

¹⁸ Пеняк С. І., Пеняк П. С. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: Краєвиди Карпат, 2013. С. 237.

частини Закарпаття прийняло католицизм у східному обряді: служба Божа правилася на Закарпатті, як і на Західній Україні, руською (українською) та церковнослов'янською мовами. Однак після прийняття унії почалися конфлікти між православними й уніатами. Твердиною православ'я деякий час залишалася східна частина Закарпаття – Марамарощина, яка до 1720 р. в політичному відношенні належала Трансільванії. Від кінця XVIII ст. унія була запроваджена по всьому Закарпаттю.

Упродовж віків формувалася й культура Закарпаття як регіональна руська (карпаторуська) культура одного народу, об'єднаного мовою, звичаями, віруваннями, способом життя й веденням господарства. Незважаючи на різні деформації, котрих вона під тиском політичних чинників зазнавала як і культура будь-якого малого бездержавного народу, відірваного від основних економічних і культурно-національних центрів свого етносу, уже у XIX ст. вона складала певний сектор культури всього українського народу. Цьому сприяли тісні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями на сході від Карпат, що ніколи не переривалися. Загалом, край у духовно-культурному й соціально-економічному відношеннях розвивався переважно тим самим шляхом, що й українські землі на сході від Карпат. За доби середньовіччя, наприклад, із Києва, Галича та інших руських міст через карпатські перевали у Закарпаття потрапляли церковні книжки, котрі потім переписувалися в Мукачівському, Грушівському й інших монастирях краю. Закарпатці приїжджали до Києва, вчилися чи вчили слов'янській грамоті у Києво-Печерській лаврі. Церковно-релігійні зв'язки Закарпаття із Галичиною та Києвом, де, як правило, висвячувалися закарпатські священники, згодом розвивалися й на культурному та суспільно-політичному тлі. З початку XVIII ст. постачання різних підручників та інших книг із України і Росії у Закарпаття набрало масового характеру.

Розширенню зв'язків Закарпаття з іншими руськими землями й розвитку східнослов'янської культури та православ'я сприяв також переселенський рух до краю населення з другого боку Карпат, що розпочався ще з часів Київської Русі й Галицько-Волинського князівства і не припинявся ніколи. Угорські королі, починаючи з Андрія, який у 1015 р. одружився з донькою Ярослава Мудрого Анастасією (загалом, дослідники нарахували 15 шлюбів між Рюриковичами й угорськими Арпадовичами), а також Коломан,

Бейла IV, Володислав, Сигізмунд (Жигмунд) запрошували і сприяли переселенню до свого королівства русинів для участі у війнах, виконання господарських, адміністративних і навіть державних функцій¹⁹. Досить згадати прихід і поселення в Мукачівській домінії наприкінці XIV ст. подільського князя Федора Корятовича з великою дружиною і челяддю, який належав до найближчого оточення короля Угорщини Сигізмунда, збудував у Мукачевому замок та монастир, поширив свою владу на Земплин і Марамарош, був захисником православного (руського) населення краю, і за правління якого за Карпати стало тікати від лихоліття чимало уродженців Галичини, Волині, Поділля, заселяючи Марамарошину, Бережанщину, Ужанщину та інші тамтешні землі²⁰.

Під впливом давньоруської культури, користуючись живою народною (українською) мовою, розвивалося на Закарпатті письменство, як і освіта (монастирські школи), що мали переважно релігійний характер. Із кінця XVIII ст. розгортають активну літературну і громадсько-культурну діяльність закарпатські «будителі» – М. Андрелла, І. Базилович, В. Довгович, М. Лучкай, О. Духнович, А. Добрянський, А. Кралицький, О. Павлович та ін., що черпали ідейно-художні та суспільно-політичні імпульси переважно з прогресивних традицій, політико-публіцистичних творів російської та української літератури. Окремі з них, не знайшовши пристосування своїх інтелектуальних сил у Закарпатті, переїхали працювати до Росії, України та інших європейських країн, де стали визнаними діячами науки й культури (П. Лодій, В. Кукольник, І. Земанчик, М. Балудянський, І. Орлай, Ю. Гуца-Венелін та ін.). У 1850 р., наприклад, уродженець Закарпаття А. Дешко, працюючи в Києві, ознайомив наукову громадськість із багатьма «почтенними іменами карпатських уродженців», котрі «являються уже весьма сильными умами», які працюють як вдома, так і «прославивших себя и родину служением в империи русской».

Саме передова частина першого покоління закарпатської національної інтелігенції, котра, за визначенням Івана Франка, не порвала тісних зв'язків із простим народом і його мовою, а була згуртована і прагнула служити йому, очолила в XIX ст. процес

¹⁹Див.: Зубанич Л. Княгині Київської Русі в історії Угорщини / *Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005). К., 2006. С. 56- 61; Аржевітін С.М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця, 2013. С. 20-22.

²⁰Див.: Федака С.Д. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...»: історичний нарис. Ужгород, 2017.

національно-культурного відродження краю й опір політиці мадяризації та латинізації панівних кіл Угорщини. Щоправда, цей процес через ряд причин набув сильного русофільського забарвлення, аж до прийняття літературною мовою так званої русинської (яка була, по суті, «язичієм» – сумішшю церковно-слов'янської, російської, української та деяких інших мов), що негативно вплинуло на становлення національної самосвідомості корінного населення Закарпаття, яке практично до початку ХХ ст. не визнавало самоназву «українці» і за традицією називало себе «руснаками», «карпато- чи угро-россами», «русинами», «руськими людьми», а свій край – «Угорською Руссю».

Водночас завдяки діяльності будителів досить великого поширення серед населення Закарпаття, особливо під впливом революційних подій 1848-1849 рр. в Габсбурзькій монархії, набули ідеї слов'янської взаємності, кровної спорідненості закарпатців зі східними братами та їх об'єднання в боротьбі проти національного та соціального гноблення. У 1849 р., наприклад, член Головної руської ради у Львові Адольф Добрянський порушував питання про об'єднання Карпатської (Угорської) Русі з Галицькою в окремий автономний округ і навіть подав на розгляд австрійського імператора петицію (відома під назвою «Пам'ятник русинів угорських») про розподіл монархії за національними дистриктами та об'єднання, зокрема, «руських коронних областей» (Східної Галичини, Буковини й Закарпаття) в окрему адміністративну одиницю, посилаючись при цьому на «кровну спорідненість» та «історичні права русинів». Згодом, після завершення парламентської діяльності у 1868 р., А. Добрянський став активно відстоювати ідею перебудови Австро-Угорської імперії на федерацію рівноправних національних автономій. Основні лінії федеративної перебудови монархії Габсбургів були накреслені талановитим русинським політиком у «Проекті політичної програми для Русі австрійської» (1871 р.) і в праці «Про сучасне релігійно-політичне становище австро-угорської Русі» (1885 р.). Зокрема, Добрянський різко критикував австро-угорський компроміс 1867 р., наполягав на необхідності ліквідації домінування в дуалістичній державі угорців та поляків, що проводили політику тотальної асиміляції – мадяризацію та полонізацію – інших національностей, насамперед русинів, виступав з ідеєю поділу федеративної держави на автономні адміністративно-територіальні одиниці, які б формувалися на основі національного принципу. За

його проектом, після ліквідації дуалізму й коронних областей, майбутня федерація мала б поділитися на вісім національно-адміністративних районів зі своїми окремими парламентами (ландтагами) та намісництвами. Одним із таких районів мав стати Галицько-руський (охоплював би неополячену частину Галичини й Буковини, а також землі північно-східної Угорщини (Закарпаття), за виключенням румунських частин Марамороського й Угочанського комітатів.

А інший відомий закарпатський будитель – Олександр Духнович, якому належать поетичні та пророчі слова «Бо свої то за горами – не чужі, Русь єдина, мисль одна у всіх в душі», в статті у львівському журналі «Вестник» 1 березня 1850 р. писав: «И бачу, як еднаються... віддалені родички, мені нещасний Бескід (Карпати) невисоким і не крутим уже бачиться горбиком, котрий досі як непрохідний Атлас мені здавався і рідних братів єдиної великої матері синів розлучав». Водночас він закликав редакторів журналу докласти всіх зусиль до об'єднання русинів монархії, тому що «если препною і дальше время будет нам нещасний Бескід, тогда останиме в веке века в прежнем состоянии, сами себя унічножим.., а если совокупимся, тогда страшний Бескід взаємним будет нам Олимпом»²¹.

Інша справа, що етнонаціональне самоусвідомлення корінних жителів краю значно відставало від таких процесів у Наддніпрянській Україні, Галичині та навіть Буковині. Науковцями, зокрема істориками Закарпаття, переконливо доведено, що поряд із іншими причинами внутрішнього й зовнішнього характеру, гальмування процесу етнічного самоусвідомлення русинів-українців краю спричинялося, не в останню чергу, політикою держав, до складу яких у різні часи входило Закарпаття. Правлячі кола цих країн воліли сприймати жителів краю рутенами, угро-русами, русинами, руснаками, карпато-руссами але не українцями, всіляко перешкоджали культурному й політичному зближенню закарпатців із галичанами. Наприклад, регентський комісар окупованої Королівством Угорщина Карпатської України М. Козма у 1940 р. відверто заявляв, що «угорський уряд ніколи не визнавав існування

²¹ Див.: Майор Р. І. Федералістські програми А. Добрянського як шлях розв'язання національного питання у Габсбурзькій монархії (1871-1901 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2013. Вип. 1 (30). С. 80-83; Виднянський С. В. Идеи славянского единства в исторической концепции А. В. Духновича *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*: Сб. науч. тр. К., 1990. С. 127-128.

української нації на Закарпатті»²². Відповідна політика, зокрема мовна, мала на меті полегшити асиміляцію автохтонного русинського населення Закарпаття шляхом його відокремлення від основного етнічного масиву, котрий мешкав на схід від Карпат, де на зміну спільному етноніму «русини» поступово утверджувався інший – «українці». Мадярські, чеські, словацькі, румунські, а також згодом і радянські правлячі кола намагалися інтегрувати русинську інтелігенцію в етнокультурний і політичний простір їхніх держав і зробити її провідником своєї асиміляційної політики.

Досить нагадати про політику «мадяризації» – цілеспрямовану державну політику угорського уряду періоду дуалістичної Австро-Угорщини 1867-1918 років щодо «немадярських» (насамперед слов'янських) етнічних груп і національних меншин, що склали майже половину населення угорської частини багатонаціональної монархії, серед яких були і близько 500 тис. карпатських русинів-українців. Ця політика була започаткована прийняттям угорським парламентом у 1868 р. нібито ліберального закону «Про рівноправність національностей», який переслідував головну мету – формування «єдиної угорської політичної нації», та дискримінаційними заходами щодо національних меншин угорського уряду К. Тіси (1875-1890 рр.). А апогеєм мадяризації стало прийняття пакета законів про шкільну освіту 1907-1908 рр., який увійшов в історію як «закони Аппоні» (за ім'ям міністра освіти й культів графа Альберта Аппоні): усі школи, у т. ч. недержавні початкові національні, зобов'язувалися викладати всі предмети угорською мовою й виховувати в учнів «почуття належності до мадярської батьківщини й мадярської нації». Цілеспрямована мадяризація русинського населення Закарпаття здійснювалася також через підтримку владою греко-католиків, заміну кирилиці латинським алфавітом, змінення русинських імен і прізвищ на угорський лад при заповненні метрик тощо.

Після підкорення Закарпаття Угорським королівством, часткової колонізації його східної частини волохами (румунами), а західної – німцями і словаками, угорські феодали для захисту своїх нових земель від монголо-татарських набігів у XIII-XIV ст. замість киево-руської системи оборонних засік почали будувати тут замки, здатні витримувати тривалі облоги. Навколо побудованих Ужгородського, Невицького, Мукачівського, Королівського, Хустського та інших

²²Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945). Ужгород, 1995. С. 490.

замків формувалися великі королівські володіння – домінії. Поступово у краї поширювалася адміністративно-територіальна система Угорщини (жупи – комітати): територія Закарпаття і прилеглі землі у XIV-XVI ст. було поділено між 7 жупами, і тільки 2 з них – Угочанська та Березька – охоплювали лише закарпатські землі. З роками угорського панування на Закарпатті поглиблювався процес феодалізації, утворювалися магнатські землеволодіння, все більше зростала феодальна залежність селян, посилювався процес їх закріпачення, причому панівна верства населення в краї складалася з угорців, а кріпаками тут були русини (українці). За підрахунками фахівців, у другій половині XVI ст. десяти магнатським родинам належали 524 населені пункти Закарпаття. Не випадково закарпатські русини-українці брали активну участь у повстаннях проти угорських феодалів, зокрема в повстаннях на чолі з Петром Петунєю у 1315 р. і Дердем Дожею у 1514 р., у так званому «опришківському» антифеодальному спротиві, яке зародились у Карпатах наприкінці XVI – на початку XVII ст., та в національно-визвольній війні, очоленій трансільванським князем Ференцом II Ракоці (1703-1711 рр.), за що отримали від останнього почесну назву «найвірнішого народу».

Основи феодального ладу залишалися непорушними й після часткових імператорських реформ Марії Терезії та Йосифа II у другій половині XVIII ст. Закарпатське селянство продовжувало перебувати в тяжких умовах. Його бідою після ліквідації кріпацтва у 1848 р. стали малоземелля й повна залежність від угорських поміщиків та лихварів. У складі Австро-Угорської монархії (1867-1918 рр.) Закарпаття було найвідсталішим куточком імперії. Це змушувало багатьох селян Закарпаття емігрувати в пошуках кращої долі до Північної та Південної Америки. Не запобігла зубожінню закарпатців і так звана «верховинська господарська акція» угорського уряду 1897-1902 рр., спрямована на піднесення економіки гірського краю й покращення становища селянства Закарпаття. Едмунд Еган, ініціатор цієї акції, якому угорським урядом було доручено керівництво нею, у меморандумі до уряду про економічне становище руських селян в Угорщині писав: «Як в абсолютистській Угорщині... ніхто не дбав про економічні відносини в сих краях, так і тепер, у конституційну еру, наш уряд обмежується утриманням сякого-такого державного ладу в комітатах, а економічне становище жителів йому байдуже... Неспромога дивитися на сей вимираючий нарід. Нині можна уже

передбачити день, коли останній русин утече зі свого краю... Сі карпатські верховини були колись пралісом. Ті, що викорчували ліс і створили тут угіддя, ті, що тисячу літ зрошували їх потом і, живучи тут, сповнювали сумлінно свої громадські і патріотичні обов'язки перед державою в мирні чи воєнні часи, заслуговують на державну поміч у сю тяжку для себе годину»²³.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. були позначені на Закарпатті не лише скрутним соціально-економічним становищем краю та його корінного населення – русинів, посиленням націоналістичної асиміляторської політики угорського уряду, але й новою хвилею москвофільської пропаганди з боку діячів Галичини та Росії і виникненням так званої народовецької (української) течії у культурному житті краю завдяки прагненню частини нечисленної національної інтелігенції – Ю. Жатковича, А. Волошина, Г. Стрипського, В. Гаджеги, Л. Чопея та інших – писати народною українською мовою, не в останню чергу під впливом творчості М. Драгоманова, В. Гнатюка, І. Франка, І. Верхратського, С. Томашівського, Ф. Вовка та інших діячів України, які зацікавилися в той час закарпатською тематикою. Зокрема, Закарпаття в різні часи з науково-ознайомчою метою відвідували наддніпрянці Т. Флоринський та М. Драгоманов, слобожанин І. Срезневський, багато відомих галицьких учених, які, звичайно, безпосередньо спілкувалися з місцевими культурними діячами, що не могло не позначитися на світогляді й національно-культурних уподобаннях останніх. У 1895 і 1896 рр., наприклад, на Закарпатті тричі проводив наукові дослідження Володимир Гнатюк, який зібрав там велику кількість етнографічного матеріалу, опублікованого в 6-ти томах у Львові в 1897-1911 рр. Значний інтерес до історії Закарпаття виявляв Іван Франко, зробивши вагомий внесок у вивчення його духовного багатства. Під час відвідин Закарпаття у 1875 і 1876 рр. Михайлом Драгомановим склалися дружні творчі зв'язки українського вченого і громадського діяча з ігуменом Мукачівського монастиря А. Кралицьким. А у 1896 р. близько 50 відомих культурних діячів Східної Галичини й Буковини (І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк, О. Терлецький та ін.) виступили з публічною заявою-зверненням – «І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття», яким було засуджено колоніальну політику угорської влади в Закарпатті, що «вело за собою економічну руїну, духовну

²³Цит. за: Еган Е. Економічне становище руських селян в Угорщині. Меморандум. Ужгород, 2001.

темноту і безпомічність півмільйонної маси народу» і стало виявом їхньої солідарності з братами-русинами по той бік Карпат²⁴.

Зупинимось більш детально на думках, які висловив про Закарпаття Михайло Драгоманов²⁵. Прослідковуючи його концепцію про історичне минуле Закарпаття, ми не можемо не помітити певної чіткості й послідовності. Його думки надзвичайно глибокі, у них більше філософії, ніж історичності. Драгоманов вважав, що Закарпаття – слов'янська земля. Угорці прийшли на Срібну землю тільки тоді, коли тут вже йшло повним ходом суспільне життя. «Закарпатську Україну (країну, яка звалась давно Мукачівщина), – писав М. П. Драгоманов, – ще в X ст. захопила держава Угорська»²⁶.

Яким було становище закарпатців під час тисячолітнього поневолення їх Угорщиною, а потім Австро-Угорщиною? У статті «Переднє слово» до «Громади» 1878 р.» М. П. Драгоманов так описав становище закарпатців: «...Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші люди дістались під руку панів угорських». На його думку, феодальний гніт на Закарпатті особливо посилювався у XVIII ст., коли, за словами М. П. Драгоманова, «панство угорське міцніше й густіше засіло». Багатовіковий гніт привів до того, що «загірні люди наші одбилися од нас, та й у нас так затихла думка про них, що навіть вчений складач «Истории Малой России» Бантиш писав, як темну чутку, що тут проживають люди, відомі під іменем «карпаторосів»²⁷. Найголовніша мета іноземних загарбників – роз'єднати великий український народ не тільки кордонами, але відбити навіть бажання до єдності. Переслідування всього українського, навіть назви українець, привело до того, що під час перепису населення 1930 р. із 725294 опитаних записалися українцями тільки 2355, тоді як 455 тисяч записалися русинами²⁸.

М. П. Драгоманов звернув увагу на ще один наслідок колонізації Закарпаття – мадяризацію. Місцева інтелігенція, намагаючись уникнути переслідувань, мадяризувалась, а на думку Драгоманова, саме вона повинна була сіяти визвольні ідеї. Тим самим Драгоманов підтвердив спостереження просвітителя Я. Головацького, який

²⁴ Див.: Данилюк Д. Д. Історія Закарпаття: навч. посіб. Ужгород, 2013. С. 164-165.

²⁵ Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядник та автор історико-біографічного нариса Р. С. Мішук. К.: Либідь, 1991. 688 с.

²⁶ Там само. С. 278.

²⁷ Там само. С. 291-292.

²⁸ Чучка П. П. Поширення термінів «Україна» і «українець» на Закарпатті та в суміжних регіонах. *Тези доповідей I народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая*. Ужгород, 1990. С.162.

відвідав Закарпаття у 40-х роках ХІХ ст. Це стосується і духовенства, яке в ХІХ ст. «підлягло зовсім угорському начальству й потроху перебилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не інакше, як по-угорському й не має іншої думки, як жити з наших людей та вслугувати начальству й панству угорському»²⁹. Довівши, що інтелігенція і духовенство Закарпаття змадяризувались і зовсім перестали цікавитися просвітою в народі, М. П. Драгоманов змушений був зробити висновок, що ця місія (визволення від гніту угорських панів – Авт.) буде під силу самому трудовому люду. Однак це зовсім не значить, що закарпатський народ не має своїх будителів. До них Драгоманов відносив О. Духновича, І. Раковського, О. Павловича та ін. Їх недоліком Драгоманов вважав те, що вони «змагались писати все більше попівські речі та мовою мовби то московською, як панською серед усіх руських, котрі однако ніхто в них не вміє, бо не чує ніколи. Через те писачі ті ніколи й не зігріли до своєї рущини, про котру рідко з письменних людей по тих сторонах і дума»³⁰.

Довготривале перебування Закарпаття на колоніальному становищі привело до затушовування визвольних змагань, і лише в 1848 році, коли почалась буржуазна революція в Австрії та Угорщині, відбулося певне зрушення. Даючи характеристику тим подіям, М. Драгоманов вірно відзначив, що «мужики ж зразу стали за цісаря», а не підтримали «угрів» (повстанців – Авт.). Це пояснюється передусім їхніми «цісарськими ілюзіями, сподіванням одержати поля, ліси, пасовиська». У своїй статті «Малороссия в ее словесности» М. П. Драгоманов наводить фрагмент з народної пісні:

Слава Богу, же нам гаразд
Тепер сесі літа,
Аже би наш тісар здоров,
Та й жив многі літа.
Бога просим за тісаря,
Ще чес, ще години,
Нам панщину подарував,

²⁹ Дет. див.: Вегеш М. М., Задорожний В. С. Історія Закарпаття кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття в працях М. Драгоманова. *Історик, етнограф, педагог*: Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича / Обл. держ. адміністрація, Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаніка, Управл. освіти обл. держ. адміністрації, Тисменицька районна держ. адміністрація, Івано-Франківський філіал Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка, Івано-Франк. обл. організація Всеукраїнської спілки краєзнавців. Івано-Франківськ, 1993. С. 58–61.

³⁰ Там само.

Абих не робили,
Бога просім за тісаря
Сараки-руснаки³¹.

Під час революційних подій 1848–1849 рр. галичани намагались підштовхнути закарпатських русинів на боротьбу. Про спільність із закарпатцями говорилося в прокламації «До братів угорських русинів», яку видала у 1849 р. Головна Руська Рада у Львові: «І ви, браття є русини, дійсні, правдиві русини як і ми, ви кров і тіло наше... Ваші предки були колись свобідним народом. Вашим батькам мадяри забрали найліпшу землю і вложили на них панщину та інші тягарі і так вас давили цілих 1000 літ. Мадяри хотіли бути в краю самі, якби лише для них ту землю Бог створив... Ви й Ваш язык були зовсім понижені, бо так далеко дійшло, що вам казали ганьбитися, що ви русини. Тепер буде інакше...». Інакше не стало. Стало ще гірше, особливо закарпатцям. Революція була потоплена в крові, і не без участі російського царизму. М. П. Драгоманов писав, що «...мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цісар мусів помиритися з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...»³². До такого висновку прийшов і відомий російський вчений В. І. Вернадський, який довів, що селянські ділянки скоротилися, а податки зросли в п'ять разів.

М. П. Драгоманов, на відміну від соціалістів-утопістів, які не бачили виходу з такого становища, чітко заявив: «...явно значить, що тут вже й крихти надії не може бути на що-небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі по собі мусять помогти, вибравши свою землю од чужих людей...». Він вважав, що закарпатцям необхідно бути «в спілці з сусідами, котрих доля така ж сама, як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т.і. та з своїми братами-галичанами й у нас. Це спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й русинам закарпатським...». Висновок М. П. Драгоманова про те, що «нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до сього, щоб жити по своїй волі на своїй землі», не втратив актуальності і по цей день. Сьогодні, як ніколи, ми близькі до того, щоб побудувати нову

³¹ Драгоманов М. П. Названа праця. С. 38.

³² Вегеш М. М., Задорожний В. Є. Історія Закарпаття кінця XVIII – першої половини XIX століття в працях М. Драгоманова. С. 60.

Україну – демократичну і правову. Цю місію можна виконати тільки тоді, коли ми єдині, бо в єдності – сила народу³³.

Утім найбільшим імпульсом для посилення проукраїнської орієнтації закарпатців, важливим геополітичним чинником, який прискорив інтеграцію русинів-українців із українською етнонацією, стала Перша світова війна, котра принесла українцям, як справедливо наголошують історики, не лише важкі випробування, але й нові можливості, у тому числі для національного державотворення та реалізації соборницьких прагнень.

Наприкінці жовтня 1918 р. внаслідок воєнної поразки у Першій світовій війні та під тиском національно-визвольної боротьби народів, які населяли Австро-Угорщину, одна з наймогутніших у Європі монархій розпадається. На її руїнах у результаті національно-демократичних революцій виникають нові держави – Австрія, Угорщина, Чехословаччина та Королівство сербів, хорватів і словенців. Проголошують Західноукраїнську Народну Республіку галицькі українці, за рахунок територій колишньої монархії відроджується Польща, розширяється Румунія. Відкриваються можливості для національного самовизначення і перед закарпатськими русинами-українцями, які, як уже зазначалося, зазнавали значних утисків з боку угорської влади, що проводила щодо них політику мадяризації, особливо після 1867 р. Щоправда, розв'язання питання про самовизначення й державно-правовий статус Закарпаття ускладнювалося військово-політичною ситуацією в краї і загостренням міжнародних відносин навколо нього після розпаду Австро-Угорщини, а також розходженнями й суперечностями щодо шляхів його вирішення серед нечисленної місцевої інтелігенції і громадсько-політичних діячів, їх недосвідченістю, на відміну від провідників інших пригноблених народів монархії, та неготовністю закарпатського суспільства загалом до швидких кардинальних рішень і дій у цьому напрямку.

Після початкового хаосу й невизначеності в перші місяці після розпаду Австро-Угорської монархії у Закарпатті відбувається помітне політичне піднесення. У процесі обговорення наболілих питань розвитку Закарпаття на численних мітингах, народних зборах поступово викристалізуються все більш чіткі політичні орієнтації

³³ Вегеш М. М., Задорожний В. Є. Історія Закарпаття кінця XVIII – першої половини XIX століття в працях М. Драгоманова. С. 61. Див. також: Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / Упорядники В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 382 с.

щодо майбутнього краю. Оскільки плебісцит чи референдум у Закарпатті у той час не проводився, то найбільш певним показником суспільної думки стосовно самовизначення й державності краю були численні резолюції, звернення й петиції різних народних (руських) рад. Вони масово створювалися на місцях наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. під час буржуазно-демократичної революції в Угорщині як органи політичного життя різних прошарків населення краю, що висували злободенні соціальні та національно-культурні вимоги, в тому числі щодо нового державного статусу Закарпаття. Найбільш впливовими серед народних рад краю виявились Пряшівська, Хустська й Ужгородська, які, проте, дотримувалися різних позицій.

Аналіз рішень та резолюцій народних рад на Закарпатті показує, що головний, визначальний напрям політичної орієнтації русинів-українців краю був проукраїнський. Єднання зі своїми братами-українцями по той бік Карпат, злуки з Україною (причому як з УНР у Києві, ЗУНР у Львові, так і з радянською Україною в Харкові) вимагали численні ради, починаючи з Старолюбовнянської (пізніше – Пряшівської), що прийняла одне з перших таких рішень ще 8 листопада 1918 р. – «Маніфест до русинів Угорщини», і до історичної за своєю значимістю резолюції Всенародного з'їзду (конгресу, зборів) угорських русинів 21 січня 1919 р. у Хусті.

Це бажання закарпатців вийти зі складу Угорщини і возз'єднатися зі своїми братами-українцями було цілком природним, обумовленим етно-історичними й національно-культурними факторами. До цього їх спонукали також й інші обставини. По-перше, важке соціально-економічне становище у краї (масове безробіття і злидні, безземелля й великі податки тощо), який протягом століть посідав останнє місце в економічному розвитку Угорщини і з якого, зокрема, чи не половина населення – понад 300 тисяч чоловік – до Першої світової війни виїхала за океан у пошуках праці. По-друге, повне політичне безправ'я: у Закарпатті не було жодної політичної партії чи організації, які б захищали права й інтереси, потреби корінного українського населення краю. Ба більше, до 1918 р. цей край не мав визначених кордонів і навіть своєї назви. Були визначені лише жупи-комітати, у яких проживали «угорські рутени» чи «карпаторусини», як називалося місцеве населення в Угорщині. По-третє, напередодні й під час Першої світової війни у Закарпатті відбувалася посилена мадяризація українського населення. Майже

повністю була змадяризована інтелігенція, що складалася переважно зі священників, учителів та дрібних службовців, були закриті школи з народною (українською) мовою навчання, заборонено руський алфавіт та календар, які нагадували б українцям про їхнє слов'янське походження, здійснювалася мадяризація назв міст і сіл, особистих прізвищ корінних мешканців. По-четверте, мобілізація угорцями чоловічого населення краю, репресії проти нього та воєнні дії у Карпатах під час війни вщент розорили Закарпаття³⁴.

І, нарешті, наприкінці 1918 р. додому в Закарпаття повернулося понад 5 тис. закарпатців – військовослужбовців колишньої австро-угорської армії, що перебували в полоні в Росії, зокрема на території України. Вони не лише стали свідками революційних подій, але й мали можливість ознайомитися з життям, культурою, побутом галицьких та наддніпрянських українців та відчули до себе прихильне ставлення з боку східних братів-слов'ян і після повернення додому розповідали землякам про те, що тамтешній народ говорить і молиться так само, як і тутешні люди, що українські землі багаті та хлібні, їх роздають селянам і т. п., що сприяло зміцненню почуттів спорідненості й симпатій закарпатців до українців по той бік Карпат. Не випадково про це із застереженням писала тогочасна угорська преса, а місцеві державні, жандармські й військові органи інформували вищі інстанції про те, що колишні солдати австро-угорської армії, що побували у російському полоні, здебільшого були «пройняті більшовицькими ідеями», а також поширювали у краї «українські ідеї», «прославляли Україну» і тим самим «тягнуть народ у церковному відношенні до Львова, а у політичному – до Великої України»³⁵. Колишні військовополонені активно включилися в суспільно-політичне життя краю, зокрема, часто були ініціаторами створення в селах і містах Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що вимагали проведення революційних перетворень та возз'єднання Закарпаття з Україною і Росією. Наприклад, у селі Ясіня на Мараморощині 8 листопада 1918 р. на загальних зборах населення за ініціативою колишніх солдатів

³⁴ Див.: Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців. *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 132; Заставний Ф. Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). Львів, 1991. С. 13-17; Субтельний О. Україна: історія. К., 1991. С. 466-467; Українська еміграція. Історія і сучасність. Львів, 1992. С. 369-377.

³⁵ Див.: Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945). С. 38, 46-53; Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1939, 1944-1946». Ужгород, 2007. С. 15, 50-53.

австро-угорської армії на чолі з С. Клочураком було обрано Українську Народну Раду, її Головну управу й різні комісії, а також прийнято рішення про з'єднання з Україною³⁶. Проукраїнська орієнтація народних рад східного та південно-східного районів Закарпаття пояснюється, не в останню чергу, відносною моноетнічністю русинсько-українського населення цього регіону, слабкістю тут угорської адміністрації та близькістю Галичини з розвинутим в неї українським національно-визвольним рухом.

Однак українська орієнтація не була єдиною в Закарпатті: були й інші погляди щодо майбутнього краю. Зокрема, досить широкі верстви інтелігенції та переважно міського населення – угорців, євреїв, німців, змідяризованих русинів Ужгорода, Мукачеве, Берегове – прагнули залишити Закарпаття у складі Угорщини. Тим більше, що в країні в результаті буржуазно-демократичної революції була повалена монархія, і 16 листопада 1918 р. проголошена Угорська Народна Республіка. До влади прийшов ліберальний уряд на чолі з М. Карої, програма якого передбачала «всім народам надати максимальну волю та права, але в єдиній Угорщині»³⁷. Так, створена на початку листопада 1918 р. в Ужгороді так звана «Рада угорських рутенів», куди увійшли переважно священики греко-католицької церкви, ухвалила рішення про цілісність Угорщини і програму розвитку Закарпаття в її складі із забезпеченням прав «нашого угрорусского народа»³⁸.

Подібні рішення в листопаді – грудні 1918 р. було схвалено на зборах у Мукачеві, Берегові, Вілоку та інших населених пунктах Закарпаття. А в західних регіонах краю, зокрема на Пряшівщині, було чимало тих, хто вимагав приєднання до Чехословаччини. Нарешті, були і такі політичні діячі (у східних районах краю), які доводили доцільність приєднання Закарпаття до Румунії або створення окремої держави русинів³⁹.

Не було єдності щодо долі Закарпаття і серед численної, особливо у США (близько 400 тис. чол.), карпаторуської еміграції, яка у 1918-1919 рр. проявила неабияку політичну активність і відіграла досить значну роль у вирішенні питання про державну належність і статус рідного краю. Зокрема, у середовищі

³⁶Див.: Вегеш М. М. Історичні дослідження. Т.IV. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 2000. С. 58-62.

³⁷Нариси історії Закарпаття. С. 54.

³⁸Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Пряшів, 1979. Т.I. (1918-1938). С. 61.

³⁹Див.: Культура українських Карпат: традиції і сучасність. С.132; Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура /україномовний варіант українсько-угорського видання. Ужгород, 2010. С. 46-47.

закарпатської еміграції у США були впливові сили, які виступали за приєднання Закарпаття до Росії, і лише жовтневий більшовицький переворот 1917 р. і вихід Росії зі світової війни зробили їх наміри примарними. Були прихильники возз'єднання Закарпаття з Україною, а також і ті, що відстоювали необхідність залишення Закарпаття у складі Угорщини чи створення незалежної держави.

На травень 1918 р. припадають перші контакти лідерів закарпатської еміграції із провідниками національно-визвольного руху чехів і словаків, зокрема з Т. Г. Масариком, який перебував тоді в США, і починає визрівати чехословацький варіант щодо майбутнього Закарпаття. Згодом прийняття підкарпатських русинів до «Демократичної унії Середньої Європи», утвореної в жовтні 1918 р. у Філадельфії, переговори керівників Американської Народної Ради угорських русинів із головою Унії Т. Масариком і президентом США В. Вільсоном сприяли тому, що під час плебісциту, проведеного в США 13 листопада 1918 р., 67,2% представників закарпатської еміграції проголосували за приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах широкої автономії (за об'єднання краю з Україною висловилося 28,5% делегатів, за його повну незалежність – 2,5%, а за залишення в складі Угорщини – лише 0,8%)⁴⁰.

Щоб зберегти у цій складній ситуації Закарпаття у складі Угорщини, уряд М. Карої змушений був швидко реагувати на розвиток подій. На початку грудня 1918 р. він опублікував указ про право всіх неугорських народів на самовизначення і, зокрема, призначив уродженця Закарпаття О. Сабова спеціальним міністром у справах русинів. Йому було доручено разом зі створеною в Будапешті проугорською Руською Народною Радою підготувати законопроект про автономію Закарпаття. Для обговорення і схвалення законопроекту про утворення в складі Угорщини нової адміністративної одиниці – Руської Країни – 10 грудня в Будапешті було скликано нараду. На неї прибуло майже 200 представників закарпатської інтелігенції (за деякими даними в нараді загалом брало участь близько 500 делегатів, серед яких були професори університету, державні службовці, священники і вчителі)⁴¹.

Це зібрання ще раз засвідчило розходження в поглядах і водночас зростання національної самосвідомості та активізацію

⁴⁰Віднянський С., Петрище П. Політична діяльність закарпатської еміграції в США наприкінці XIX-го – на початку XX-го ст. та її вплив на долю рідного краю. *Українська діаспора*. Київ-Чикаго, 1993. Ч.4. С.11-12.

⁴¹Худанич В., Боднар В. Руська Країна в 1918-1919 роках. *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. С. 275; Нариси історії Закарпаття. С.54-55.

політичних позицій передової інтелігенції Закарпаття. Більшість учасників наради піддала критиці законопроект і вимагала його обговорення та вирішення долі рідного краю в самому Закарпатті, зокрема, на народних зборах у Мукачеві або Хусті. Хоч угорський уряд і погодився на це, але під впливом посилення на той час антиугорських настроїв у закарпатському суспільстві, що засвідчили, між іншим, рішення про злуку з Україною народних зборів (рад) у Хусті, Сваляві, Мараморош-Сігеті та інших містах Закарпаття, 21 грудня 1918 р. видає «Закон № 10 «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині»⁴².

Цим актом, що набув чинності в день його опублікування, передбачалось створення із жуп Мараморош, Угоча, Берег і Унг, заселених русинами, так званої автономної Руської Країни (щодо впорядкування території, заселеної також переважно русинами в жупах Земплин, Шарош, Абауй-Торна та Спіш, і на яку претендувала Словаччина⁴³, то це питання залишалось відкритим до укладення загального миру). У законі наголошувалося, що «нації русинів (рутенів), що проживають в Угорщині, належить повне право самоврядування в питаннях внутрішньої адміністрації, юстиції, освіти, виховання, релігії і використання мови як в законодавстві, так і в управлінні», і що «Руська Країна всі свої автономні справи вирішує власними органами». Декларувалося, що державні землі, шахти, ліси переходять у володіння законного представництва руської політичної нації, але залишаються власністю Угорщини. Закон визначив таку структуру законодавчих органів Руської Країни: верховна влада належить руським народним зборам, що обираються на підставі загального, таємного, рівного і прямого голосування. Спільні з Угорською Народною Республікою справи (закордонні, військові, фінансові, господарські, цивільно-громадянські та кримінально-правові тощо) вирішує угорський парламент, в якому мають бути представлені й депутати від Руської Країни. Виконавчими органами управління автономного краю стали створене в Будапешті під керівництвом О. Сабова міністерство Руської Країни та адміністрація, очолювана губернатором. Ним був призначений адвокат А. Штефан. Адміністрація Руської Країни, місцем перебування якої стало Мукачево, перебувала під наглядом і контролем міністерства в Будапешті⁴⁴.

⁴²Ванат І. Названа праця. С.67-68.

⁴³Там само. С.68.

⁴⁴Нариси історії Закарпаття. С.56.

Закон № 10 УНР був, безперечно, кроком уперед у розвитку угорської державності: вперше за майже тисячолітній період співжиття угорців і русинів в одній державі ним де-юре надавалися автономні права закарпатським русинам-українцям. Однак автономія, переважно культурно-національна, що надавалася закарпатцям цим законом, була досить обмеженою. Адміністрація автономного краю перебувала під постійним контролем міністра Руської Країни, що повинен був «керувати автономними справами» із Будапешта і був підзвітний уряду УНР, а більшість принципово важливих справ державного будівництва залишалася в компетенції угорських властей. Як зазначав один із учасників тих подій закарпатський дослідник І. Кондратович, «ся автономія була лиш на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати власть (*imperium*) до рук руського міністра»⁴⁵. Не була чітко визначена законом і територія Руської Країни як один із необхідних атрибутів державності: до автономії були включені лише чотири із восьми жуп Закарпаття, а вирішення долі інших територій відкладалося на потім.

Тому не дивно, що закон про автономію Закарпаття в складі Угорщини не знайшов підтримки в більшості населення краю, яке після багатовікового угорського поневолення втратило будь-яку довіру обіцянкам Будапешта. У містах і селах Закарпаття поширювався рух за проведення реформ у галузі сільського господарства і промисловості, за демократизацію суспільного життя й кардинальне вирішення питання про належність краю. Повсюдно лунали вимоги про приєднання Закарпаття до України⁴⁶. А в Ясіня, де серед населення панували найбільш радикальні настрої, наприкінці грудня 1918 р. навіть відбулося антиугорське повстання, і 8 січня 1919 р. Українська Народна Рада проголосила самостійну й незалежну Гуцульську Республіку та у спеціальному зверненні закликала населення Закарпаття до збройного опору угорському пануванню. Це звернення закінчувалося словами: «Най живе один великий український народ від Тиси аж по Чорне море і гори Кавказ! Най живе і пишається наша велика одноцільна Українська Республіка!»⁴⁷.

Важливим зовнішнім чинником, що сприяв зростанню української національної свідомості серед закарпатців, підживлював українську політичну орієнтацію в Закарпатті, було виникнення

⁴⁵Кондратович І. История Подкарпатской Руси для народа. Ужгород, 1924. С.107.

⁴⁶Див.: Нариси історії Закарпаття. С.62-65.

⁴⁷Клочурак С. До волі. Спомини. Нью-Йорк, 1978. С.138-139.

українських державних утворень – Української Народної Республіки в Києві, а згодом і Західноукраїнської Народної Республіки у Львові. Українські політичні сили завжди наполягали на тому, що Закарпаття, чи «Угорська Русь», як воно тоді називалось, має входити до складу Української держави. Це засвідчують, наприклад, статті Тимчасового основного закону ЗУНР від 13 грудня 1918 р., у другому артикулі якого про територію ЗУНР було записано: «Простір Західноукраїнської Народної Республіки покривається з українською суспільно-етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії – є з українською частиною бувших австрійських коронних країн Галичини з Владимирією і Буковиною та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів) Спиш, Шариш, Земплин, Унг, Берег, Угоча і Мараморош як вони означені на етнографічній карті австрійської монархії...», а також політична, моральна й навіть військова допомога уряду ЗУНР українським силам Закарпаття. Зі свого боку представники УНР теж відстоювали історичне й природне право цього краю перебувати у складі Української держави. Про це йшлося й на переговорах української делегації із Центральними державами у Брест-Литовську на початку 1918 р., і в історичному Акті про Злуку українських земель 22 січня 1919 р., і в дипломатичних нотах представників УНР учасникам Паризької мирної конференції в 1919-1920 рр.⁴⁸.

Однак найвагомішим й історично обумовленим виявом національно-державницьких змагань корінного населення Закарпаття, його проукраїнських симпатій стали Всенародні збори угорських русинів-українців, що відбулися 21 січня 1919 р. в Хусті. Підготовка до їх скликання розпочалася після звернення Мараморош-Сігетської Ради до інших народних рад Закарпаття 18 грудня 1918 р., у якому, зокрема, зазначалося: «Треба нам зійтися на великі збори до Хуста у вівторок, 21 січня 1919 року. Там ми скажемо, з ким маємо жити. Запрошуємо на ті збори увесь руський народ. Просимо кожную сільську і кожную громадську Раду, щоб на ці збори вислала... своїх послів-делегатів, котрих народ обере... Обранці мають принести від сільської Ради посвідчення, що вони є послами... Це тут зробим – як маємо жити подумаєм, аби наші нащадки на нас не нарікали. Щоб ми славу і честь заслужили руським народом і перед усім світом. Покажім, що і ми такі люди, як другі! Самі будуймо свою

⁴⁸Див.: Історія Української Конституції. К., 1993. С. 125; Ференц П. Вплив геополітичних факторів на включення Закарпаття до складу Чехословаччини. *Carpatica – Карпатика*. Ужгород, 1999. Вип. 6. С. 86-87.

майбутність!». У відповідь на це звернення, у якому пропонувалося від кожної тисячі жителів обирати одного делегата, повсюдно на Закарпатті наприкінці 1918 – на початку 1919 років проходили збори. На них обирались делегати на з'їзд у Хусті з настановою вимагати приєднання краю до України⁴⁹.

Незважаючи на різні труднощі як військово-політичного, так і економічного характеру, на 21 січня 1919 р. до Хуста прибуло 420 чоловік, делегованих від 175 (з понад 400) населених пунктів Марамороського, Березького, Угочанського та Ужанського комітетів Закарпаття, а також близько тисячі гостей із навколишніх сіл. Отже, якщо ці збори в Хусті й не були справді всенародними (адже делегати представляли лише частину населення Закарпаття – переважно його центральні та східні райони), все ж безперечним є факт, що вони стали найбільш представницьким політичним форумом закарпатців у доленосний для їхнього краю час⁵⁰.

Доступні джерела, насамперед спогади учасників тих подій, свідчать, що на зборах панували урочиста обстановка і практична одностайність настроїв їхніх учасників. Так, один із очевидців згадує: «Голова зборів, доктор Михайло Брацайко (адвокат із Рахова, голова Хустської Народної Ради. – Авт.)... запитав народ: Куди ми хочемо прилучитися? До Угорщини? Чи, може, до Чехо-Словаччини? Чи до України? – До України! – закричали делегати»⁵¹. Практично кожен, хто виступав, рішуче вимагав возз'єднання Закарпаття з Україною.

У зв'язку з цим слід зазначити, що для переважної більшості закарпатців Україна з її столицею – стародавнім Києвом – була державою, де споконвіку жили їхні брати по крові. Один із активних учасників тих подій у Закарпатті А. Штефан у своїх спогадах із цього приводу писав: «Київ – святість, про яку не вільно було голосно говорити, хіба в чотири очі з Богом. Київ – це таїна, недосяжна, незрозуміла, але наша. Тайна, схована в глибині душі, щоб не знайшла її профана цікавість. Ця тайна довго-довго дозрівала в душах. І коли дозріла – стала словом. Могутнім словом. Воно потрясло всією Карпатською Україною. Було це 21 січня 1919 року в Хусті»⁵².

⁴⁹Див.: Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура. С. 50.

⁵⁰Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами (Матеріали до історії суспільно-політичних відносин). Ужгород, 1993. С.15-20; Нариси історії Закарпаття. С. 65-66.

⁵¹Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984. С.33.

⁵²Закарпатська правда. 1990. 21 березня.

Історична за своїм значенням резолюція Хустського з'їзду була прийнята одноголосно і складалася, як свідчить віднайдений і наведений без скорочень дослідниками Закарпаття лише в роки незалежності України «Протокол всенародних зборів угро-руського народу», з семи пунктів:

«І. Всенародні збори угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з'єднати всіх русинів-українців з комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України, просячи, щоби нова держава при виконуванні (переведенню) сеї злуки узгляднила особливе (окремішне) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні збори заявляють, що русько-українських нарід Угорщини X (десятий) закон про Руську Країну, даний в Будапешті з року 1918-го, не признають законом, бо повстав без його волі і без заступництва народу.

II. З огляду на повисше рішення постановляють збори, що руський народ не пішле послів своїх до угорського парламенту.

III. Всенародні збори просять, щоби українські війська засіли землі, заселені русинами-українцями на Угорщині, і щоби засмотрили населення, живуче серед тяжких харчових відносин, поживою.

IV. Всенародні збори витають всі визволені народи австро-угорської монархії: Чехословаків, Югославян, Румунів, Поляків і Німців.

V. Дальше витають збори малярське народне правительство на демократичних основах, що признало право самоозначення (саморозпорядження) народів і не уживало ніяких насильств проти політичного організованя его правдивої волі.

VI. Дальше висказують збори подяку всім державам Антанти і їх союзникам, що боронили демократичний їх рух і вибороли пригнобленим народам свободу і просять, щоби помогли здійснити ухвалу Всенародних зборів.

VII. Народні збори вибирають для ведення справ русько-українську народню Центральну Раду із сто членів і уповномочують її заступати русинів на Угорщині все і всюди де сього потрібно проти інших народів і зробити все, що кожного часу в інтересі русько-українського народу вважає за потрібне...

По сему одноголосно вибрано Центральну Народну Раду.
Председатель: Др Михайло Брацайко. Заступники пред. Єміліян

Невицький, духовник з Уяку (Шаріш), Євген Пуза, сотник із Ізи і Іван Волощук, господар з Нанкова»⁵³.

На Всенародних зборах у Хусті була сформована делегація у складі Є. Пузи, І. Климпуша і С. Клочурака для ознайомлення української влади в Києві з волевиявленням закарпатців. Утім делегація змогла дістатися лише до Станіславіва, де була прийнята головою Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевичем, якому від імені закарпатських українців було передано «їхню тверду волю приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід'ємну частку України»⁵⁴.

За деякими даними, про рішення Хустського з'їзду було повідомлено і Київ, зокрема телеграмою від Ю. Бращайка, і навіть владу радянської України в Харкові⁵⁵. Наступного після Хустських зборів дня, 22 січня 1919 р., на Соборній площі в Києві, де відбувався історичний акт Злуки, представники ЗУНР уже говорили і від імені Закарпаття, хоча про рішення закарпатців у Хусті могли ще й не знати.

Отже, за злуку з Україною Закарпаття проголосувало ще 100 років тому, хоча, на думку дослідників, тоді широким масам ще не була притаманна стійка українська етнонаціональна свідомість, а рішення зборів у Хусті було наймовірніше стихійним вибухом антиугорського спрямування, але водночас і природним проявом етнокультурної та етноісторичної пам'яті. Проте цим історичним рішенням закарпатців не судилося тоді втілитися в життя і возз'єднання Закарпаття з Україною було зірвано. Доля краю, зокрема, була вирішена за його межами, і вирішальний вплив на це мали зовнішні, геополітичні фактори.

Після Першої світової війни проблема Закарпаття набула досить широкого міжнародного звучання: чимало держав претендували на присутність у цьому важливому геополітичному регіоні й були зацікавлені у вирішенні питання про державну належність Закарпаття згідно зі своїми уявленнями про післявоєнний устрій Європи і власними національними інтересами. Зрозуміло, перші ролі у розв'язанні цього питання, як і у формуванні нового післявоєнного устрою цілої Європи, відігравали країни переможної Антанти, якими

⁵³Вегеш М. М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1919 роках. (Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету). Ужгород, 1996. С. 28-30.

⁵⁴Клочурак С. Названа праця. С.128-129.

⁵⁵Вегеш М. М. Горомадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1919 роках. С. 31.

в січні 1919 р. в Парижі була скликана конференція для вироблення мирних договорів із переможеними країнами.

Щодо долі Закарпаття, то серед паризьких миротворців, не в останню чергу завдяки активній дипломатичній діяльності чехословацької делегації, уже з самого початку роботи конференції утвердилася спільна думка – Закарпаття має стати частиною новоутвореної Чехословацької республіки. За згодою держав Антанти чехословацькі війська вже 12 січня 1919 р. зайняли західні регіони краю – до річки Уж, включаючи й м. Ужгород. Румунські власті, своєю чергою, протягом січня-березня 1919 р. самовільно захопили східні райони Закарпаття у верхів'ях р. Тиси, мотивуючи це тим, що там проживає більшість румун, які бажають жити в складі Румунії.

У цій складній військово-політичній ситуації і в самому Закарпатті посилюється прочехословацька орієнтація щодо подальшої долі краю. 7 січня 1919 р. спочатку частина Пряшівської народної ради на чолі з А. Бескидом висловила за злуку з ЧСР. Незабаром його було включено до складу офіційної чехословацької делегації на мирній конференції у Парижі, до якої, крім прем'єр-міністра ЧСР К. Крамаржа та міністра закордонних справ Е. Бенеша, вже входили керівники Американської ради угорських русинів Г. Жаткович і І. Гардош⁵⁶. Наприкінці січня 1919 р. до Ужгорода прибули представники президента ЧСР капітани Ф. Пісецький і В. Вака, які проінформували діячів Ужгородської народної ради про діяльність Т. Масарика в США, його переговори з керівниками закарпатської еміграції та рішення американських русинів про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. А на початку березня вже Жаткович і Гардош докладно інформують членів Ужгородської народної ради про перебіг обговорення питання про Закарпаття у США і на Паризькій мирній конференції та закликають закарпатців підтримати рішення американських русинів про приєднання Закарпаття до Чехословаччини⁵⁷.

На остаточне вирішення питання про долю Закарпаття вплинули і події в Угорщині, де внаслідок політичної кризи й мирної соціалістичної революції, підтриманої російськими більшовиками, 21 березня 1919 р. було проголошено Угорську радянську республіку. Упродовж кількох днів влада Рад – так звана диктатура пролетаріату

⁵⁶Болдижар М. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус. *Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919-1945 роках*. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1997. С.7-8.

⁵⁷Волошин А. Спомини. С. 92-93.

на зразок більшовицьких порядків у Росії – була встановлена по всій країні, зокрема і в Закарпатті, за винятком територій, окупованих військами Чехословаччини й Румунії. У складі Угорської радянської республіки Закарпаття одержало територіальну крайову автономію: створювалася нова адміністративна одиниця – Руська Країна зі столицею у м. Мукачево. Однак радянська влада на Закарпатті невдовзі була ліквідована: вона проіснувала лише 40 днів (з 21 березня до 29 квітня 1919 р.), а в Угорщині – 133 дні.

Країни Антанти, стурбовані поширенням комуністичних ідей і соціалістичної революції в Європі, спрямували проти Угорської радянської республіки війська союзних держав. Зокрема, 16 квітня 1919 р. румунські, а 23 квітня і чехословацькі війська почали займати опорні пункти в Закарпатті. На початку травня ними була окупована вся територія краю. А 19 червня 1919 р. більшість делегатів обраного з'їзду Рад Угорщини прийняла ультиматум Ж. Клемансо про відведення угорських революційних військ – Червоної Армії – «за призначені Угорщині кордони»⁵⁸.

Бурхливий розвиток воєнно-політичних подій у Центральній та Східній Європі і складний процес розгляду питання про Закарпаття на Паризькій мирній конференції⁵⁹ змусили об'єднатись усі політичні угруповання краю і нарешті визначитися щодо його майбутнього. 8 травня 1919 р. в Ужгороді зібралися представники трьох найвпливовіших у Закарпатті Народних рад – Пряшівської, Ужгородської і Хустської (близько 200 делегатів), які об'єдналися в Центральну Руську Народну Раду (голова – А. Бескид, заступники голови – А. Волошин, М. Бращайко, М. Стрипський) і одноставно прийняли резолюцію про підтримку рішення Американської народної ради угро-русинів про об'єднання з чехо-словацьким народом на основі повної національної автономії. «Подкарпатські русини, – зазначалося в резолюції, – як автономна одиниця самовольно приключаються до Чехословацької республіки с тем, что руська автономна краина в заграничных, военных и финансовых делах спольно управлялася, а в прочих делах управляе собой самостойно, своими урядами и своим сеймом. Требуем, чтобы до территории сиеи краины принадлежали и западные жупи»⁶⁰.

На наступних засіданнях ЦРНР обговорювалися питання про статус і кордони Закарпаття у складі Чехословаччини, а також було

⁵⁸Нариси історії Закарпаття. С.74-81.

⁵⁹Там само. С.105-113.

⁶⁰Кондратович И. Названа праця. С.109-110.

вирішено рекомендувати американського громадянина Г. Жатковича – уродженця закарпатського с. Голубине на Свалявщині, який на початку ХХ ст. із батьками переселився до США і став одним із лідерів русинської міграції, на посаду «повноважного міністра штату». Ці вимоги були викладені у спеціальному меморандумі, який 20 травня 1919 р. делегація ЦРНР у складі 112 осіб в урочистій обстановці передала в Празі президенту ЧСР Т. Масарику. При цьому вітальні промови виголосили А. Бескид, Г. Жаткович, А. Волошин, а також Т. Масарик, який російською мовою висловив радість у зв'язку з добровільним приєднанням Закарпаття до ЧСР і, між іншим, заявив: «Ви, русини, стільки прав будете мати, скільки виборете для себе»⁶¹.

Приєднання Закарпаття до Чехословацької республіки було оформлено в міжнародно-правовому полі на Паризькій мирній конференції Сен-Жерменським договором з Австрією від 10 вересня 1919 р. Згідно зі статтями 10-13 цього договору Чехословаччина зобов'язувалася «встановити територію русинів на південь від Карпат у кордонах, визначених головними союзниками і дружніми державами, як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави»⁶². Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини було підтверджено і спеціальним параграфом (48) Тріанонського мирного договору з Угорщиною від 4 червня 1920 р., де зазначалося: «Угорщина визнає, як уже були вирішили держави, союзні і об'єднані, повну незалежність Чехословацької держави, до неї ж включено автономну територію Південнокарпатських русинів»⁶³.

Слід зазначити, що до складу цього автономного утворення була включена не вся територія історичного Закарпаття. Згідно з Сен-Жерменським мирним договором, західна частина Закарпаття (Пряшівщина) увійшла до складу Словаччини, а згідно із Тріанонським договором Мармароський комітат був розділений між Чехословаччиною й Румунією по річці Тиса – до останньої відійшло 2/5 території комітату з 14 русинсько-українськими селами. Отже, площа цієї території, що отримала в складі ЧСР назву «Підкарпатська Русь», складала 12.617 км², на якій проживало, за переписом

⁶¹Каминській Й. Т. Г. Масарик и Подкарпатская Русь. *Карпатській свѣтъ*. Ужгород, 1930. Ч.1-2. С.780.

⁶²Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Репринтне видання. Львів, 1994. С. 21.

⁶³Болдижар М. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки. Ужгород, 2004. С. 29.

населення 1921 р., 604 тис. осіб, у тому числі: 373 тис. (62,7%) русинів (українців), 102 тис. (17%) угорців, 80 тис. (13,4%) євреїв, майже 20 тис. (3,3%) чехів і словаків, 13,6 тис. (1,9%) румун, 10,5 тис. (1,7%) німців і понад тисячі представників інших народностей (поляків, ромів та інш)⁶⁴.

У зв'язку з цим цілком природно постає питання, наскільки правомірним та історично обумовленим було рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини, чи було воно добровільним, демократичним вирішенням долі краю, чи відповідало воно справжнім інтересам, національно-державницьким прагненням його корінного населення?

Зазначимо, що окремі дослідники, насамперед представники радянської історіографії, а також деякі автори з української діаспори (Ю. Химинець) та більшість угорських істориків дотримуються того погляду, що Закарпаття було окуповане Чехословаччиною за згодою країн Антанти, інші – як активні учасники тих подій (Т. Масарик, Е. Бенеш, Г. Жаткович, А. Волошин), так і сучасні вчені (О. Субтельний, окремі чеські та словацькі автори) – наголошують на добровільному приєднанні Закарпаття до ЧСР. Є і дещо відмінні думки з цього питання. Зокрема, словацький учений І. Ванат пише, що «Чехословаччина придбала Закарпаття дипломатичним шляхом», а його братиславський колега М. Барновський доводить, що «включення Підкарпатської Русі до нового державного утворення Чехо-Словаччини не було наслідком якої-небудь довгочасної програмної мети національно-визвольного руху, але результатом міжнародних змін».

Немає одностайності щодо цього питання й серед науковців Закарпаття. Наприклад, якщо професор Ужгородського університету М. Болдижар вважає, що «Закарпаття ввійшло до складу Чехословаччини на найдемократичніших засадах», а професор І. Поп переконаний, що «входження до складу Чехословацької республіки на правах автономного краю стало для Закарпаття оптимальним варіантом», то їхні колеги І. Король, Ю. Баб'як і Ю. Бисага стверджують, що «включення Закарпаття на основі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. до складу Чехо-Словаччини означало автоматичне позбавлення краю історичного

⁶⁴ Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ, 2008. С. 232; Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. Вінниця, 2008. С.78.

права на національний суверенітет і державно-правове самовизначення».

На наш погляд, оцінюючи характер процесу входження Закарпаття до ЧСР, слід відзначити, що воно було здійснене без участі широких народних мас краю і не відбивало історичних прагнень значної більшості закарпатських русинів-українців з'єднатися з Україною, тобто воно не було насправді добровільним. По-перше, делегати від карпаторусинської еміграції у США, що проголосували під час плебісциту 13 листопада 1918 р. за приєднання Закарпаття до Чехословаччини і на рішення яких насамперед посилалися чехословацькі дипломати в Парижі, висловлювали позицію лише близько 10% американських русинів; по-друге, Центральна Руська Народна Рада, яка 8 травня 1919 р. підтримала таке рішення земляків-русинів у США, складалася з представників тільки трьох, нехай і впливових, рад, не обиралася всенародно й не могла, таким чином, репрезентувати все населення Закарпаття; по-третє, на її рішення не могла вплинути присутність в Ужгороді чехословацьких окупаційних військ, не говорячи вже про те, що на той час доля краю на користь Чехословаччини була вже практично вирішена в Парижі.

Отже, приєднання Закарпаття до ЧСР сталося внаслідок збігу ряду обставин, насамперед міжнародних, серед яких найважливішими були: поразка у війні та розпад Австро-Угорщини й загальноєвропейський негативізм у ставленні до Відня й Будапешта, перемога більшовицької революції у Росії, невдачі українського державотворення, а також неспроможність українських держав – ЗУНР і УНР – відстояти рішення українців Закарпаття про злуку з Соборною Україною і, нарешті, прочехословацька орієнтація в цьому питанні країн Антанти, особливо Франції, яка влаштувала практично всіх учасників Паризької мирної конференції і була підтримана ними насамперед з геополітичних міркувань (концепція Малої Антанти тощо)⁶⁵.

Однак загалом, з урахуванням усіх тодішніх обставин, можливостей і альтернатив історичного розвитку, слід визнати, що об'єднання закарпатських русинів-українців із сусідніми слов'янськими народами – словаками і чехами – у складі новоутвореної, чи не найдемократичнішої на той час в Європі

⁶⁵ Див.: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939). Київ-Ужгород, 1998. С. 54-57.

Чехословацької республіки (ЧСР), яка до того ж обіцяла закарпатцям надати гарантовані державами-переможницями широкі автономні права (тобто закарпатські русини-українці, єдині з національних меншин ЧСР, ставали її державотворчим елементом), було єдиним реальним і водночас оптимальним варіантом, позаяк відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього, одного з найбільш відсталих на початку 20 століття регіонів Європи. Із приводу цього Августин Волошин, майбутній президент Карпатської України, сказав так: «Про чехів як народ ми дуже мало знали, але це був в той час одинокий реальний вихід із положення – зв'язати нашу долю із слов'янським народом»⁶⁶.

Включення Закарпаття до складу ЧСР викликало різке несприйняття в Угорщині, котра розглядала рішення Паризької мирної конференції щодо своїх кордонів як цілком несправедливе, трагедію для угорського народу, вимагаючи, зокрема, перегляду угорсько-чехословацького кордону. «У той день, – пише з цього приводу угорський історик Ласло Контлер, – коли був підписаний Тріанонський договір, сотні тисяч протестуючих громадян вийшли на вулиці Будапешта. Цей день перетворився на кошмар, який завжди переслідував свідомість і пам'ять угорців. Самі масштаби втрат не було з чим навіть порівнювати, хіба що з турецькими завоюваннями у XVI ст., причому грабіж цей тепер обкладався різного роду сумнівною аргументацією, нібито покликаною його виправдати, що лише ще більше озлоблювала серця угорців»⁶⁷.

Приєднанням Закарпаття до Чехословацької республіки у 1919 р. було покладено початок новому, багато в чому суперечливому, але важливому і загалом значно позитивнішому, в порівнянні з минулими, етапові в розвитку цього самобутнього українського краю. Щоправда, ще і сьогодні цей невеликий період у багатовіковій історії Закарпаття оцінюється по-різному: від тверджень деяких сучасних чеських авторів, що «перша Чехословацька республіка знаменувала для Підкарпатської Русі період громадянської свободи, гарантувала національний розвиток, почали вирішуватися економічні проблеми, нагромаджені в австро-угорському минулому» і що «протягом 20 років пережила ця територія найбільший національний, культурний і, на кінець, й економічний розквіт за всю свою історію», і до висновків окремих українських дослідників про те, що чехословацький уряд

⁶⁶Цит. за: Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів. С. 19.

⁶⁷Контлер Ласло. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. М., 2002. С. 446.

повністю ігнорував міжнародні зобов'язання, свої обіцянки та національні й соціальні інтереси закарпатців, ставився до Закарпаття як до колоніальної провінції, безжалісно експлуатуючи природні ресурси й населення краю, проводячи по відношенню до нього, як і його попередниця – угорська влада – денационалізаторську політику.

Між цими діаметрально протилежними твердженнями є й досить розважливі судження, насамперед учених з української діаспори, які, на нашу думку, більше відповідають реальній ситуації у міжвоєнному Закарпатті. Зокрема, оцінюючи майже 20-річний період перебування Закарпаття в складі Чехословаччини, більшість дослідників переконана, що, наприклад, «хоч як важко йшло життя на Підкарпатській Русі (під такою назвою Закарпаття увійшло до складу ЧСР. – Авт.) під управою чеської бюрократії, та все ж воно розвивалося під кожним оглядом краще, як за Мадярів» (В. Пачовський), «що включення Закарпаття в рамки ЧСР – це була, безперечно, зміна на краще» (П. Стерчо), що «доля українців Закарпаття в цей час значно поліпилася», тому що «чехи дозволили карпатоукраїнцям більшу міру політичної та культурної самореалізації, ніж вони будь-коли мали», а «чеський уряд у свої населені українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав» (О. Субтельний), що «чеське панування на Закарпатті позначилося рядом реформ, більшість яких мала позитивні наслідки» (В. Маркусь), що «в умовах демократичного режиму Чехословацької республіки «Підкарпатська Русь»... прискореним темпом проходила початковий етап буржуазно-демократичного розвитку, доганяючи центральну частину регіону і наближаючись до західних зразків культури й організації суспільства» (І. Поп)⁶⁸.

Утім уже сам процес визначення головних напрямів, пріоритетів, форм, методів і навіть мети та ідейних засад чехословацької політики щодо Закарпаття був дуже складним і суперечливим. Як свідчать численні документи, ці питання неодноразово обговорювалися й гостро дискутувалися і в уряді, і в парламенті, і в керівництві різних політичних партій та блоків, і в оточенні президента ЧСР. І це зрозуміло, адже спадщина після багатовікового угорського панування на цій землі і світової війни дісталася Чехословацькій республіці досить жалюгідна: до її складу відійшла «територія із багатонаціональним, соціально слабо

⁶⁸ Див.: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939). С. 58.

структурованим, політично нерозвиненим і національно недоконституційованим суспільством, якому треба було пройти антипатріархальну революцію, зробити господарство закарпатського селянина товарним, втягнути його в систему економічного самозахисту від докапіталістичних форм фінансового визиску, лихварства, що поставили в кінці ХІХ ст. закарпатське село на коліна...»⁶⁹.

Отже, з включенням Закарпаття до складу ЧСР перед молодого державою постало нове додаткове завдання, яке розглядалося її керівниками як сукупність політичної, адміністративної, господарської і культурної проблем приєднаного краю. Про те, що правлячі кола Чехословацької республіки були загалом добре обізнані з цими проблемами й зацікавленими в їх розв'язанні, свідчить, зокрема, промова в Ужгородському жупанаті президента країни Т. Г. Масарика під час його відвідин Закарпаття 23 вересні 1921 р. «Задовго ще до війни я уважно стежив за вашими справами, – говорив президент ЧСР. – ...Люд Підкарпатської Русі був дуже довго політично і суспільно утискуваний, а духовно просто закріпачений. Через це сталося так, що між людом і т.з. інтелігенцією постала глибока прірва. Ваша інтелігенція має тепер спеціальне і тяжке завдання. Інтелігенція без духовного зв'язку з людом, без національного коріння легко розпадається на численні, що ворогують між собою, партії і фракції, з яких кожна має мету, зовсім не зрозумілу для люду. Цьому мусимо запобігти. Культурне і господарське піднесення руського люду є через це таким нагальним завданням. Відчувається потреба інтенсивної праці шкільної, виховної, гігієнічної і народногосподарської. Політична автономія Підкарпатської Русі забезпечена мировою угодою і конституцією. Я бажаю, щоб найширші верстви якнайшвидше змогли брати участь в адміністрації. Але автономія цілої країни не повинна бути пануванням одного напрямку. Я апелюю до руської інтелігенції, щоб вона енергійно взялася за своє тяжке і почесне завдання для добра люду. Будьте ж усі переконані, що я щиро зацікавлений у добробуті Підкарпатської Русі та її люду»⁷⁰.

Серед ключових проблем, пов'язаних із входженням Закарпаття до складу Чехословацької республіки, було визначення його територіально-адміністративних меж та обсягу обіцяної автономії,

⁶⁹Поп І. Від безвісті до державності. *Карпатський край*. 1991. 10 вересня.

⁷⁰Цит. за: Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання. (Спроба характеристики та інтерпретації). Подєбради, 1930. С.194-195.

створення автономних органів управління. Зокрема, територіальна невизначеність меж «території русинів на південь від Карпат» суперечила умовам Сен-Жерменського договору і стала одним із приводів для зволікання з виконанням керівництвом Чехословацької республіки взятих на себе зобов'язань щодо надання краю автономії.

Питання визначення кордонів Закарпаття, насамперед зі Словаччиною, неодноразово обговорювалися як в урядових колах і парламенті ЧСР, так і на міжнародному рівні, в тому числі і за участі представників закарпатського національно-визвольного руху. Наприклад, 29 липня 1919 р. в Парижі відбулася нарада президента Чехословаччини Т. Масарика, міністра внутрішніх справ А. Швєгли та представника закарпатців Г. Жатковича, де обговорювалися основні принципи встановлення закарпатсько-словацького кордону й організаційна структура адміністрації автономії. Територіально до складу Підкарпатської Русі мали увійти Старолюбівнянський округ, північна частина Шариської та Земплинської і майже вся територія Ужанської жуп. Інша частина території, на яку претендували закарпатці і яка була визнана спірною, за загальною згодою сторін вважалася тимчасово нейтральною і повинна була управлятися центральними органами ЧСР. Через дев'ять місяців на спірних землях передбачалося провести перепис населення під контролем змішаної словацько-української комісії, який став би підставою для розв'язання питань кордонів. Утім ця домовленість не була реалізована⁷¹.

Складність встановлення українсько-словацького кордону була пов'язана з тим, що внаслідок мадяризації краю національна свідомість русинсько-українського і словацького населення була надзвичайно низькою. Однією з головних ознак, що відрізняла русинів (українців) від словаків, була приналежність перших до греко-католицької церкви, а останніх – переважно до римо-католицького та протестантських віросповідань. У північних округах Земплинської, Шариської та Спишської жуп кількісно переважали русини, а у південних – словаки. Частина греко-католиків (русинів) в умовах співжиття з угорцями і словаками мовно асимілювалася, сприйнявши національну ідентифікацію своїх сусідів. Решта греко-католиків південних округів названих жуп залишалася вірними своїй релігії, мові, національним традиціям і підтримувала включення цих

⁷¹Ванат І. Державно-правове становище українців Пряшівщини в рамках ЧСР (1919-1939 рр.). *Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919-1939)*. Пряшів, 2000. С. 21.

територій до автономії, про що свідчать десятки відповідних звернень сільських громад⁷².

Однак це питання, незважаючи на численні вимоги закарпатських діячів та населення краю, залишалося нерозв'язаним упродовж усього періоду його перебування в складі Чехословаччини. Однією з причин цього була також незацікавленість керівництва ЧСР у збереженні етнотериторіальної цілісності Закарпаття та повноцінної реалізації автономістської програми.

Головною метою чехословацької політики щодо Закарпаття було втримання й поступова інкорпорація (інтеграція) краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем та відносин республіки з урахуванням його історично-національних особливостей. Для організації адміністрації краю в Ужгороді вже в липні 1919 р. створюється Цивільне Управління на чолі з чеським адміністратором Я. Брейхом, з яким у Закарпаття прибули перші чехословацькі чиновники, як правило, високоосвічені фахівці в різних галузях економіки й культури. Втім уся повнота влади на території приєднаного до ЧСР краю спочатку належала військовим, підпорядкованим Верховному команданту Підкарпатської Русі французькому генералові Е. Еннокю. Ним у листопаді 1919 р. був введений стан військової диктатури на всій території краю. Це було викликано наслідками угорської революції, зокрема посиленням проявів ірредентизму серед колишніх угорських урядовців, а також комуністичною загрозою з Галичини, де зі вступом Червоної армії влітку-восени 1920 р. відбулося більшовицьке повстання, що знайшло підтримку серед певної частини закарпатців та українських емігрантів у ЧСР⁷³. І хоча військова диктатура тривала до кінця 1922 р., вона не стала перешкодою на шляху створення в Закарпатті цивільних структур влади.

Згідно з Сен-Жерменським мирним договором, як уже зазначалося, Закарпаття входило до складу Чехословацької держави як автономна одиниця й одержувало в ній найширші права: автономний сейм із юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії і місцевого управління, губернатора, що призначався президентом ЧСР, представництво в парламенті республіки. Визначений договором автономний статус Підкарпатської Русі був закріплений у внутрішньому законодавстві Чехословацької республіки.

⁷² Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 235-236.

⁷³ Культура українських Карпат: традиції і сучасність. С.137-138.

Першим нормативним актом, який визначав правовий статус органів державного управління на території краю і дав йому офіційну назву, став затверджений 7 листопада 1919 р. Радою Міністрів ЧСР і проголошений в Ужгороді 18 листопада «Генеральний статут про організацію адміністрації Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької республіки». Його перша частина гарантувала виконання основних положень Сен-Жерменського договору щодо Закарпаття, зокрема наголошувалося, що «територія Русинів буде мати свій сойм».

За другою частиною Генерального статуту встановлювалась демаркаційна лінія між словаками й русинами. Зокрема, передбачалося, що до складу Словаччини відійдуть міста Чоп і Перечин, а також окремі населені пункти, розташовані на захід від залізничної колії Чоп-Ужгород-Ужок. Тимчасовою демаркаційною лінією між Словаччиною і «автономною територією» Підкарпатської Русі стала річка Уж. Статут допускав можливість вносити зміни в розмежування на основі переговорів між словаками й закарпатськими русинами. При цьому зазначалося: «Оскільки частина русинського народу становить на словацькій території, визначеній мирною конференцією, національну меншість, то чехословацький уряд запропонував представникам обох народів домовитися про можливе включення суцільної частини русинської території до складу русинської автономної території». Йшлося також і про південний кордон краю з Румунією та Угорщиною.

У третій частині цього документа йшлося про мовні та освітні питання, а також про назву приєданого краю. Наголошувалося, що аж «до юридичного визначення вибраним соймом буде вживатися історична назва «Підкарпатська Русь»; паралельно цьому може вживатися назва «Русинсько», а «в школах народна мова буде мовою навчання, як і офіційною мовою взагалі». Також гарантувалася діяльність шкіл угорської меншини.

Відповідно до положень четвертої частини статуту празький уряд мав право іменувати тимчасового адміністратора, в розпорядження якого виділялась необхідна кількість урядників, а також призначати «тимчасову русинську автономну директорію» як дорадчий орган «по законодавству і управлінню в усіх мовних, шкільних і релігійних питаннях та в питаннях місцевого управління»,

у виборі та заміщенні чиновників і службовців адміністративних структур тощо⁷⁴.

До складу Директорії Підкарпатської Русі, яку очолив Г. Жаткович, увійшли відомі закарпатські діячі Ю. Брацайко, А. Волошин, Ю. Гаджега, О. Торонський та К. Прокоп, якого пізніше замінив Є. Пуза. Директорія, члени якого, до речі, були вкрай незадоволеними змістом Генерального статуту, який навіть не був опублікований у збірнику законів і розпоряджень Чехословацької республіки, а отже, не набув згідно з існуючою тоді юридичною нормою законної сили, розпочала свою діяльність з ряду політичних та соціально-економічних вимог. Однак більшість з них ігнорувалась як Цивільним Управлінням, так і празькою владою. На знак протесту вже 19 лютого 1920 р. спочатку Г. Жаткович, а незабаром й інші члени Директорії подали у відставку, яку уряд ЧСР не прийняв⁷⁵.

29 лютого 1920 р. була схвалена Конституція Чехословацької республіки під назвою «Конституційна Грамота», яка складалася з трьох частин – Вступного Закону до Конституційної хартії, власне Конституційної хартії та Закону про принципи мовного права. Усі ці частини містили положення, що регулювали різні аспекти правового статусу Підкарпатської Русі. Зокрема, Вступний Закон до Конституційної хартії у статті 2 визначав, що закони сойму території Підкарпатської Русі, як і закони ЧСР, не повинні суперечити Конституційній хартії, її частинам і законам, які змінюють або доповнюють її, а приймати рішення з цього приводу буде Конституційний суд.

У Конституційній хартії, своєю чергою, параграфом 3 були сформульовані правові норми, що регулювали структуру державного устрою Чехословацької республіки й місце Закарпаття в ньому:

«1. Територія Чехословацької республіки творить єдине й неподільне ціле, кордони якого можуть змінюватися тільки конституційним законом.

2. Невід'ємною частиною того цілого є, на підставі добровільного приєднання згідно з договором між головними союзними і тими, що об'єдналися, державами, з одного боку, і Чехословацькою республікою, з іншого, підписаного в Сен-Жермені ан Ле 10 вересня 1919 року, самоврядна територія Підкарпатської Русі, яка буде мати найширшу автономію, сумісну з єдністю Чехословацької республіки.

⁷⁴Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919-1945 роках: Матеріали наукової конференції. 3-4 жовтня 1996 року. Ужгород, 1997. С.12-13; Нариси історії Закарпаття. С.117-118.

⁷⁵Нариси історії Закарпаття. С.120.

3. Територія Підкарпатської Русі має власний сойм, який обирає свою президію.

4. Сойм Підкарпатської Русі є правомочним видавати закони в справах, які стосуються мови, освіти, релігії, а також в усіх тих, які можуть бути передані в його відання законами Чехословацької республіки. Закони, прийняті соймом Підкарпатської Русі, затверджуються президентом республіки і публікуються в спеціальному збірнику за підписом губернатора.

5. Підкарпатська Русь буде представлена в Національних Зборах відповідною кількістю представників (сенаторів) згідно з виборчою системою Чехословаччини.

6. На чолі Підкарпатської Русі є губернатор, який призначається президентом Чехословацької республіки на пропозицію уряду і відповідальний також перед соймом Підкарпатської Русі.

7. Чиновники Підкарпатської Русі будуть обиратися по можливості з місцевого населення.

8. Подробиці, що стосуються права обирати і бути обраним до сойму, визначаються окремим законом.

9. Закон Національних Зборів, який визначить кордони Підкарпатської Русі, складатиме частину Конституційної хартії».

Отже, Чехословаччина, згідно з її конституцією, репрезентувала себе як демократична централізована (унітарна) президентсько-парламентська республіка, у якій лише Підкарпатська Русь мала отримати самоврядність у формі автономії: іншим землям республіки – Богемії, Моравії, Сілезії, Словаччині – автономні права не надавалися. Підкарпатська Русь мала і свої державні символи: прапор, який у рівних частинах складався з верхнього жовтого та нижнього синього полів, а також герб – у формі щита, розділеного навпіл по вертикалі, де в правому синьому полі були три золоті смуги, а в лівому срібному полі – червоний ведмідь, який дивиться праворуч.

Третя складова Конституції ЧСР – Закон про принципи мовного права – також містила положення, що регулювали зазначену сферу суспільних відносин у Підкарпатській Русі. У параграфі 6 цього закону зазначалося: «Соймові, створеному на території Підкарпатської Русі, надається право врегулювати питання про мову для цієї території способом, сумісним із єдністю Чехословацької держави (стаття 10 Сен-Жерменського договору). До часу, поки таке врегулювання не здійснюється, застосовується цей закон із

врахуванням особливих правових умов цієї території». Це означало, що в Підкарпатській Русі так звана «чехословацька мова» тимчасово отримувала статус «офіційної державної мови», хоча права національних меншин застережувалися, наприклад, зобов'язаннями прокуратури республіки «формулювати публічне звинувачення проти звинуваченого, який говорить іншою мовою, також і цією мовою, а при нагоді тільки цією мовою»⁷⁶. 8 червня 1923 р. чехословацький парламент стосовно мови діловодства на Закарпатті ухвалив рішення, згідно з яким «до того часу, поки Сойм Підкарпатської Русі не вирішить інакше, урядовою мовою є мова державна». Тобто чеська мова запроваджувалася в усіх адміністративних і громадських установах.

Загалом, Конституція Чехословацької республіки, на думку фахівців, була однією з найдемократичніших у післявоєнній Центральній Європі і забезпечувала своїм громадянам винятково широкі права і свободи, узаконені в 5 главі⁷⁷. Це, насамперед, рівність усіх перед законом, незалежно від мови, національності, віросповідання; свобода особи і майна, тобто право поселитися на будь-якій території, набувати нерухомості й займатися там діяльністю, що приносить прибуток у рамках загальноправових норм; недоторканність житла; свобода друку, зборів і право збиратися мирно і без зброї та створювати товариства; право петицій; таємниця листування; свобода викладання і совісті, свобода висловлення думок тощо. Основний Закон ЧСР передбачав також наявність органу контролю в особі Конституційного суду, склад та механізм функціонування якого регламентувався Законом про Конституційний суд, прийнятим Національними Зборами 9 березня 1920 р.

Щодо Закарпаття, то згідно з Конституцією ЧСР воно, по-перше, в державно-правовому плані одержало де-юре автономні права, передбачені Сен-Жерменським мирним договором. По-друге, конституційне законодавство створило досить досконалий механізм гарантій вільного розвитку національних і релігійних меншин. До останніх у Підкарпатській Русі належали не тільки русини-українці (62% всього населення), а й угорці (17,2%), євреї (13,4%), німці (1,8%), румуни та представники інших національностей⁷⁸. У Конституційній хартії зазначалося: «Оскільки загальні закони надають громадянам республіки право створювати і вести за свій

⁷⁶ Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919-1945 роках. С. 21-23.

⁷⁷ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 121.

⁷⁸ Копчак В., Копчак С. Население Закарпатья за 100 лет. Львов, 1977. С.83.

рахунок благодійні, релігійні й соціальні установи, школи та інші виховні заклади, всі громадяни без різниці національності, мови, релігії або раси є рівними і мають право вільно користуватися своєю мовою і відправляти свою релігію в цих закладах». А у районах компактного проживання представників національних меншин їх установи передбачалося фінансувати з державного бюджету. У хартії особливо наголошувалося, що «всякого роду примусова денационалізація забороняється. Порушення цього принципу може визначатися законом як кримінальний вчинок»⁷⁹.

По-третє і найголовніше, поширення на Закарпаття дії конституційного законодавства ЧСР принесло на цю українську землю демократичний політичний режим з усіма його правовими інститутами. Права і свободи громадянина, багатопартійність і плюралізм, парламентаризм і принцип поділу влади – усе це, раніше невідоме місцевому населенню, увійшло в життя краю в перші роки після приєднання до Чехословаччини і поклато початок політизації та соціальної структуризації закарпатського суспільства, становленню в ньому елементів й інститутів громадянського суспільства.

На підставі Конституції ЧСР 26 квітня 1920 р. уряд видав розпорядження «Про зміну Генерального статуту Підкарпатської Русі», яким ліквідовувалася Директорія, юридично закріплювався інститут Цивільного управління, а замість посади адміністратора вводилися посади губернатора та віце-губернатора. У ньому, зокрема, зазначалося, що «на чолі Підкарпатської Русі є тимчасовий губернатор, що призначається президентом Чехословацької республіки за пропозицією уряду на термін, встановлений Сеймом Підкарпатської Русі».

5 травня 1920 р. тимчасовим губернатором Підкарпатської Русі було призначено Г. Жатковича, а віце-губернатором – чеського урядника П. Еренфельда. Якщо між губернатором і віце-губернатором виникали розходження, то їх розв'язання покладалося на празький уряд. Загалом, за винятком посад губернатора (ним призначався представник місцевого населення) і віце-губернатора (ним ставав чеський урядовець, якому підпорядковувалися всі реферати-відділи Цивільного управління і практично належала вся повнота влади в краї), структура і повноваження державної адміністрації у Закарпатті майже не відрізнялися від таких в інших регіонах республіки, що загалом регулювалися законом «Про

⁷⁹Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919-1945 роках. С. 23.

організацію жупних і окружних урядів ЧСР» від 29 лютого 1920 р. Провідні посади в урядових структурах на Підкарпатській Русі також посідали чехи.

Нова редакція Генерального статуту обмежувала й ті «автономні» права краю, котрі надавалися Конституцією ЧСР. Наприклад, вона не включала положення про автономний Сойм, замість якого створювався представницький орган – Губернаторська рада. До її складу входили губернатор як голова ради, заступник голови, десять обраних членів ради та чотири члени, які призначалися урядом Чехословаччини за поданням губернатора. Права самого губернатора були урізаними, для нього залишалися в основному представницькі функції. Отже, по суті, в Закарпатті створювалась чеська адміністрація, і реальним найвищим органом влади на території краю залишався уряд ЧСР, який, зокрема, наділявся правом (після консультацій із губернатором) розпустити Губернаторську раду або звільнити окремих її членів. Це, звичайно, викликало невдоволення місцевих політичних діячів, яких намагався об'єднати навколо своєї програми щодо збереження цілісності території Закарпаття та реалізації його автономного юридичного статусу губернатор Підкарпатської Русі Г. Жаткович. Зокрема, сподіваючись на проведення виборів до крайового Сойму, він підготував проект виборчого закону, а також розробив проекти Конституції Підкарпатської Русі та пропозиції щодо вирішення питання кордону зі Словаччиною. У жовтні 1920 р. підготовлені Жатковичем документи щодо реалізації права Закарпаття на автономію були подані на розгляд уряду Чехословаччини. Небажання їх розглядати на урядовому рівні і постійні зволікання Праги щодо справедливих вимог закарпатців спричинилися до того, що 16 березня 1921 р. Г. Жаткович вдруге подав у відставку з посади губернатора. Після безрезультатних переговорів у Празі 16 квітня 1921 р. його відставка була прийнята (невдовзі Жаткович повернувся до США), що викликало хвилю протесту серед громадськості краю.

Протягом двох наступних років управління краєм залишалося в руках віце-губернатора П. Еренфельда, а 14 листопада 1923 р. новим губернатором краю було призначено амбітного закарпатського діяча А. Бескида – голову русофільської Центральної народної ради і Руської народної партії Пряшівщини. Тоді ж новим віце-губернатором був призначений лідер Чехословацької аграрної партії

на Підкарпатській Русі А. Розсипал, який зосередив у своїх руках всю повноту влади і став активним провідником празької політики в краї.

Процес удосконалення системи державного управління в Чехословаччині з метою її уніфікації на території всієї республіки тривав і надалі. З метою подальшої централізації влади та обмеження самоуправління територіальних громад у 1925 р. в ЧСР розпочалася адміністративна реформа. Зокрема, у липні 1926 р. три жупи, створені у 1921 р. з центрами в Ужгороді, Мукачевому й Севлюші, були об'єднані й замінені однією округою з центром у Мукачевому. Край був поділений на дванадцять районів, кожен із яких мав управлінську раду. В Ужгороді було створено провінційну раду у складі 24 осіб, дві третини яких обиралися, а решта призначалася. Віце-губернатор ставав президентом провінції – головою місцевої ради, набувши право призначати голів районних рад. Як наслідок, у руках віце-губернатора зосереджувалось ще більше реальної влади⁸⁰.

Реформа завершилася прийняттям 14 липня 1927 р. Закону ЧСР «Про організацію політичного управління», згідно з яким держава складалася з чотирьох земель: Чехії, Моравії-Сілезії, Словаччини і Підкарпатської Русі. Скасовувалися жупи, утворювалися нові округи, а на чолі земель стояли земські президенти і створювалися представницькі органи – земські заступництва (збори). У Підкарпатській Русі вони склалися з 12 обраних і 6 призначених членів. Тобто, Закарпаття позбавлялося автономного статусу навіть формально, його майже зрівняли в правах з іншими територіальними одиницями республіки. Після цієї адміністративної реформи «Земля Підкарпатурська» (офіційна назва) стала звичайною, четвертою провінцією ЧСР, що складалася з 13 округів, а ті – з 130 нотаріальних районів. На активні протести проти централізаторської політики влади в Закарпатті місцевих політичних діячів, масові страйки робітників краю празький уряд не звертав уваги⁸¹.

Отже, замість конституційно узаконеного самоврядування, у Закарпатті на практиці в 20-х роках почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління. Насамперед, були обмежені права губернатора та законодавчого органу – Сойму: губернатор не призначався чи обирався Соймом, а іменувався президентом ЧСР за поданням уряду. Вся виконавча влада належала віце-губернатору, посаду якого обіймала особа чеської

⁸⁰Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918-1939 рр.). Ужгород, 1998. С. 128.

⁸¹Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 254.

національності, і яка практично була довіреною людиною президента й уряду республіки. Обіцяне самоврядування чехословацький уряд підмінив режимом адміністративного апарату шляхом введення при окремих міністерствах посад референтів для Підкарпатської Русі.

По-друге, не дотримувалося й конституційне положення про комплектування державної служби в краї переважно місцевими фахівцями: роздутий адміністративно-управлінський апарат Підкарпатської Русі (до 20 тис. чиновників) на 70-80% складався з чеських і словацьких урядників, хоча чехи й словаки становили в середині 1930-х років всього 4,5% населення Закарпаття (близько 30 тис. чол.). У 1922 р., наприклад, три із чотирьох жупанатів краю (Ужгородський, Мукачівський і Берегівський) очолювали особи чеської національності, серед 19 окружних начальників було лише 3 русини, правління жупанатського уряду в Мукачеві в 1927 р. складалося з 23 чехів, 7 русинів і 4 угорців, у Президії Цивільного управління в Ужгороді працювало 12 чехів і 2 русини і т. д. На це були, як слушно відзначають фахівці з історії Закарпаття, як свої об'єктивні причини – відсутність місцевих управлінців і освічених кадрів, зокрема достатньої кількості гуманітарної і технічної інтелігенції, так і суб'єктивні – прагнення центральної влади чимскоріше інтегрувати Підкарпатську Русь у чехословацьке суспільство, здійснити, зокрема, її капіталістичну модернізацію⁸².

По-третє, певною дискримінацією населення Закарпаття в політико-правовому сенсі була відсутність його представників у Національних зборах ЧСР, утворених на основі конституції у квітні 1920 р. Лише в березні 1924 р. закарпатці вперше взяли участь у виборах до парламенту республіки, коли обрали 9 послів (депутатів) і 5 сенаторів, хоча згідно із законодавством і з урахуванням кількості населення краю мали обирати відповідно 13 і 6 представників. Мали місце й інші порушення конституційних прав закарпатців. Наприклад, під час проведення перепису населення в грудні 1930 р. чехословацькими урядовцями здійснювався тиск на закарпатців при визначенні ними своєї національності. Спостерігалося також насильне запровадження чеської мови в державних установах, школах краю тощо.

Проте головним було те, що реалізація автономних прав Закарпаття всіляко затягувалася центральною владою. На численні

⁸² Див.: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Названа праця. С. 63; Бедь В. Політико-правове становище Закарпаття у складі Чехословацької республіки (1919 – березень 1939 рр.). *Carpatica – Карпатика*. Ужгород, 2000. Вип. 7. С. 136; Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919-1945 роках. С. 27-29.

вимоги й скарги закарпатців щодо небажання Чехословаччини запроваджувати автономію краю празькі урядовці посилалися на те, що, наприклад, «південно-карпатський народ ще не дозрів» для автономного правління, що відсутні потрібні кадри з місцевого населення, яке у своїй масі ще політично незріле, що цьому заважають складна й нестабільна політична ситуація та гострота проблем і невизначеність національно-культурного розвитку в Закарпатті, а також зазіхання на цей край із боку сусідніх держав тощо⁸³.

І хоча така аргументація не була цілком безпідставною, однак головна причина зволікання Праги в наданні автономії Закарпаттю всупереч своїм міжнародним і конституційним зобов'язанням полягала в тому, що як багатонаціональна держава ЧСР боялася створити прецедент для інших національних груп, убачала в цьому загрозу національно-державним інтересам і цілісності республіки.

Водночас входження Закарпаття – Підкарпатської Русі до складу ЧСР ознаменувалося глибинними зрушеннями в етнонаціональній і громадсько-політичній свідомості русинів-українців. Становлення й функціонування державно-політичної системи ЧСР сприяли активізації суспільно-політичного руху в Закарпатті, який у ході поступових демократичних перетворень у політичній, культурній і соціальній сферах ставав все вагомішим чинником загальнодержавного громадсько-політичного життя. Мало того, демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації і структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств та інших інститутів громадянського суспільства (у міжвоєнні роки в Закарпатті діяли понад 30 політичних партій і 150 громадських організацій найрізноманітніших напрямів діяльності). Головним напрямом їхньої діяльності була боротьба за автономію, яка тривала протягом майже усіх двадцяти років перебування краю в складі Чехословаччини. У ній брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що були активною опозицією центральній владі. Однак політично-класові й особливо національно-культурні розбіжності їхніх програм, зокрема гостре протистояння русофільського, русинського й українського напрямів у суспільно-політичному житті

⁸³ Див. Бенеш Э. Речь о подкарпаторусской проблеме. Ужгород, 1934.

краю були саме тим фактором, який полегшував правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати цей масовий патріотичний рух у безпечних для Праги рамках.

Виходячи з демократичних засад будівництва молодої держави, офіційна Прага, долаючи угорську шовіністичну спадщину, не розробляла спеціальної і чіткої державної національно-культурної програми для Закарпаття, точніше, намагалася прямо не втручатися в цей складний, але природний для кожного народу процес і проведення політики в цій галузі віддавала у відання місцевих органів влади. Зокрема, конституційний закон «Про принципи мовного права в Чехословацькій республіці» 1920 р. не встановлював мови врядування в Підкарпатській Русі й залишав остаточне рішення з цього питання за соймом краю. А у «Генеральному статуті про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі» 1919 р. стверджувалося, що «у всіх школах народна мова буде мовою навчання, як офіційною мовою взагалі». У зв'язку з цим постало питання тлумачення «народної мови». На прохання місцевих урядовців і з метою сприяння скорішому розв'язанню цього питання чехословацький уряд пішов на не зовсім звичний крок – скликав 4 грудня 1919 р. в Міністерстві шкільництва та народної освіти ЧСР нараду за участю 14 відомих учених-мовознавців Чеської академії наук і мистецтв (професорів Полівки, Бідло, Махала, Славіка та ін.) і після обговорення (сам факт якого викликав здивування науковців) прийняв спеціальне розпорядження міністерства стосовно літературної мови на Закарпатті, в якому зазначалося: «Тому що місцеве русинське нарiччя в Карпатській Русі є, безумовно, нарiччя малоруське, слід визнати літературною мовою місцевого населення літературну мову малоруську, яку уживають його найближчі сусіди й одноплеменці, тобто галицьку українську мову... Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл, бо можна буде використати книги, а також вчителів з Галичини. Побоювання, що тим підтримувалася б на Підкарпатській Русі українська ірредента, не є виправдане. Скоріше поживавилася б вона штучним відокремленням населення цього краю від народного пня, якого є природною частиною». Водночас в заключному пункті рекомендацій стверджувалося: щоб русини не втрачали свідомості того, що вони «як українці належать до великого російського народу», у середніх школах необхідно вивчати російську мову, поряд із чеською і

словацькою⁸⁴.

Це розпорядження Міністерства, а точніше – висновок чеських учених про український характер мови населення Підкарпатської Русі і його приналежність до малоруського (українського) народу мало позитивне значення для культурного розвитку краю, сприяло запровадженню викладання українською мовою з етимологічним правописом в початкових школах (у 1938 р. в Закарпатті з 809 народних шкіл 469 були з українською мовою викладання), стимулювало культурно-просвітницьку діяльність ще нечисленних прихильників українофільської національно-культурної орієнтації. Зокрема, не в останню чергу завдяки йому перші часописи в Закарпатті – «Русин», «Наш рідний край», «Пчілка» почали виходити українською мовою, а в травні 1920 р. було засновано товариство «Просвіта», що розгорнуло активну національно-культурну діяльність⁸⁵.

Однак нечітке розуміння чеськими урядовцями й науковцями етнонаціонального статусу русинів, як і українців, що полягало у сприйнятті їх як частини росіян, лише загострювало в краї «мовну боротьбу». Цьому сприяло й рішення найвищого адміністративного суду ЧСР від 28 червня 1925 р., яким українська мова була визнана «чужою» для корінного населення Закарпаття. А згідно з законом про пресу від 30 травня 1924 р. було заборонено на території Закарпаття поширювати українську періодичну пресу УСРР, не дозволялося навіть вживати назву «Закарпатська Україна» і «український», «українець» до населення краю. Прийнятий у 1923 р. закон ЧСР «Про охорону республіки» (параграф 14) розцінював порушення цих вимог як підбурювання проти цілісності держави. Найчастіше звинувачувалися в цьому комуністи Закарпаття (Крайовий комітет Компартії Чехословаччини), які через свої офіційні друковані органи з 1926 р. згідно з настановами Комінтерну здійснювали, як стверджувала офіційна влада, «політику інтенсивної українізації Підкарпаття», пропагували «єдність мови Підкарпатської Русі з Україною», поширювали думки про те, що «на Підкарпатській Русі ані русинів, ані руснаків немає, а є тільки українці» і що «нібито Підкарпатська Русь є частиною Великої радянської України, яка

⁸⁴Цит. за: З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.): Документи і матеріали. К., 1999. С. 96-97.

⁸⁵Див.: Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. К., 2012. С.299; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Ужгород, 2002. С. 123.

простягається від Дніпра до Татр»⁸⁶.

Як загроза цілісності Чехословацької республіки з кінця 1920-х років розглядалась Прагою й активна діяльність у Закарпатті українських емігрантів із Наддніпрянської України й Галичини (а їх за різними даними і в різні роки нараховувалося в краї від 3 до 11 тис. чол., в основному вчителі й представники творчих професій), які, за словами С. Наріжного, сприяли «національному відродженню Срібної Землі й чудодійному перетворенню Підкарпатської Русі в Карпатську Україну... підкарпатські русини оставили свій глибокий сон і приобщилися до загальної української революції»⁸⁷. Деяких активних українських діячів з числа емігрантів було навіть «видворено» із краю і Чехословаччини, наприклад педагога Л. Бачинського, історика В. Пачовського, поетесу М. Підгірянку та ін.

Утім незаперечним залишається той факт, що за роки перебування у складі Чехословацької республіки (1919-1939 рр.), насамперед завдяки трьом важливим факторам – більшій політичній свободі, значним державним інвестиціям на розбудову краю, зокрема культурно-освітню, а також активній діяльності в Закарпатті українських емігрантів, які в міжвоєнні роки підтримувалися Прагою, велика частина корінного населення Підкарпатської Русі – Карпатської України пройшла шляхом самоусвідомлення від самоназви «угорські рутени (русини)» до «карпатських (закарпатських) українців», від прийняття резолюції Всенародного конгресу угорських русинів у Хусті 21 січня 1919 р про з'єднання краю з Україною і прохання, «щоб нова держава при виконанні цієї злуки узгляднила окремішне положення угорських русинів» до розбудови автономної Карпато-української держави в складі федеративної ЧСР наприкінці 1938 – початку 1939 рр. і проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель».

Усвідомлюючи сукупність політичних, адміністративних, господарських і культурних проблем Закарпаття, керівники ЧСР, як уже зазначалося, бачили своє головне завдання в поступовій інтеграції приєднаного краю в державно-політичну й соціально-економічну системи молоді республіки. Втім, якщо зусилля чехословацької влади з впровадження в життя краю політичної

⁸⁶Див.: Закарпаття в етнонаціональному вимірі. С. 265-266; Тернистий шлях до України. Збірник архівних документів і матеріалів. С. 122-127.

⁸⁷Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. Прага, 1942. С. 321.

системи, заснованої на засадах демократії, громадянського суспільства та принципах верховенства права значною мірою мали успіх, то економічні умови життя більшості закарпатських українців у часи чехословацького правління хоча й дещо змінилися, але не зазнали значного покращення, а економіка Закарпаття протягом 20-річного міжвоєнного періоду так і не інтегрувалася скільки-небудь значною мірою в єдиний господарський комплекс міжвоєнної Чехословаччини.

У зв'язку з цим слід наголосити, що до складу новоутвореної Чехословаччини увійшли лише 21% території і 26% населення Австро-Угорщини, але майже 70% усієї промисловості колишньої монархії, яка протягом двох-трьох повоєнних років була повністю відновлена й мала значний експортний потенціал. І хоча економічне становище Чехословацької республіки було підірване світовою економічною кризою 1921-1923 рр., їй вдалося на відміну від інших країн регіону досить швидко й успішно вийти із кризи, насамперед завдяки подоланню інфляції та зміцненню чехословацької валюти – крони, яка стала однією з найбільш стабільних валют в Європі. Вже у 1924 р. виробництво промислової продукції на 7%, а валовий національний продукт більш ніж на 10% перевищили довоєнний рівень. На середину 20-х років стабілізується й економіка ЧСР, починається її значне піднесення, формується єдиний господарський комплекс із розгалуженою промисловою структурою, зростаючим сільським господарством, з активними міжнародними торговельними зв'язками. Зокрема, на початок 1929 р. промислові показники збільшилися на 41%, а сільськогосподарські – на 28%. Не випадково другу половину 20-х років ХХ ст. прийнято називати «золотими роками» Чехословаччини, маючи на увазі насамперед її економічне становище. На той час це була вже розвинена індустріально-аграрна держава з модернізованим виробництвом і сучасною інфраструктурою, в якій понад 40% самодіяльного населення було зайняте в промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37% – у сільському господарстві, і яка посідала 15 місце у світі за величиною національного прибутку на душу населення, а в 30-ті роки увійшла в першу десятку індустріально розвинутих держав світу⁸⁸.

Соціально-економічна політика всіх урядів Першої Чехословацької республіки була спрямована насамперед на зміцнення

⁸⁸Див.: Lacina Vlastislav. Zlatá léta československého hospodářství 1918-1929. Praha, 2000. S.23; Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. М., 2005. Кн. 1. С. 117, 135.

позицій національної буржуазії. Уже на середину 20-х років чеським і словацьким підприємцям вдалося відтиснути своїх німецьких і угорських конкурентів із панівних позицій в економіці країни. Цьому сприяли аграрна і грошова реформи, спрямовані проти інонаціональних землевласників та капіталу, закони про введення високого мита на імпортовані товари, залучення значних іноземних кредитів та інвестицій для економічної інтеграції окремих історичних регіонів, створення розвинутого внутрішнього ринку й реструктуризації промисловості, розвитку розгалуженої транспортної мережі, електрифікації країни тощо. Інтенсивно розвивався процес концентрації виробництва й капіталу, створення національних картелів і синдикатів, який призвів до того, що понад 80% всього капіталу було зосереджено у чверті акціонерних компаній. Провідне місце в економіці ЧСР посіли такі величезні підприємства, як військово-промисловий концерн «Шкода», Вітковіцькі металургійні заводи, Празьке металургійне товариство, концерн із виробництва взуття Т. Баті та інші, а 8 найбільших банків країни володіли майже 70% усього банківського капіталу.

Водночас найбільш серйозною господарською проблемою Чехословаччини протягом усього міжвоєнного періоду було те, що економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим, і процес їх інтеграції протікав дуже складно. Наприклад, на середину 20-х років ХХ ст. питома вага зайнятих у промисловості була у Словаччини вдвічі, а в Закарпатті більш ніж у 4 рази нижчою, ніж у Чехії. Зокрема, Закарпаття, на яке припадало 9% території і близько 5 % населення країни, мало ледве 0,67% виробничих потужностей, споживало в 25 разів менше електроенергії на душу населення, ніж у Чехії та Моравії⁸⁹. Воно було патріархальною й землеробською за своїм укладом частиною країни, багатою місцевими продуктами, шкірою та іншою сировиною, але не мала жодного підприємства з переробки сировини, шкіри, м'яса тощо, що вивозилися для переробки в інші частини республіки, а потім як продукт ввозились знову в Закарпаття і реалізовувались за високими цінами.

Ця нерівномірність економічного розвитку продовжувала зберігатися й надалі, незважаючи на спроби чехословацького уряду покращити ситуацію. За даними перепису населення 1930 року, наприклад, 71,6% з усього працездатного населення Закарпаття була

⁸⁹Lacina Vlastislav. Zlatá léta československého hospodářství 1918-1929. S. 41-47.

зайнята в сільському господарстві чи на роботах, пов'язаних із лісом (а серед русинів-українців краю цей показник був ще вищим – 82%) і лише менше 11% – у промисловості й ремеслі. До того ж, майже всю торгівлю і дрібну промисловість було зосереджено в руках місцевих угорців і євреїв, які складали відповідно 15,4% та 12,8% населення краю, або чехів, які на той час становили вже майже 3% населення Закарпаття. Чеський та іноземний фінансовий капітал все активніше проникав у всі сфери економічного життя краю, насамперед у ті галузі, що при найменших затратах давали найвищі прибутки. У 1931 р., наприклад, у Словаччині й на Закарпатті діяли 14 іноземних акціонерних товариств із статутним капіталом у 283 млн крон та 425 змішаних (і з чеським капіталом) акціонерних компаній із капіталом у 1,3 млн крон⁹⁰.

Серед основних заходів чехословацького уряду, спрямованих на поліпшення економічної ситуації у Закарпатті, найважливішою була аграрна реформа. Проведення земельної реформи було найголовнішою потребою для населення краю, основним заняттям якого, що забезпечувало йому засоби для існування, й надалі залишалося сільське господарство. Аграрне питання було надзвичайно складним, адже більше половини всієї земельної площі Закарпаття належало великим австро-угорським землевласникам, державі та церкві (лише одному графу Шенборну-Бухгейму належало близько 133 тис. га землі, державі – понад 322 тис. га, а церква володіла понад 15 тис. га найродючої землі, на якій селяни працювали переважно безоплатно зі своїм інвентарем), а інша частина – трохи більше 600 тис. га – дрібним сільським господарям, яких нараховувалось понад 410 тис. душ (приблизно 63 тис. селянських господарств), тобто на одного дрібного землероба припадало близько 0,67 га землі. Безземелля змушувало закарпатських селян масово вдаватися до кабальної оренди, здольщини, відробіток за мізерну частину врожаю та інших форм кріпацтва. Великою перешкодою на шляху раціонального господарювання в краї були дуже несприятливі умови землекористування – низька продуктивність переважно екстенсивного сільськогосподарського виробництва, обумовлена природними, географічними та суспільно-історичними чинниками, велика роздробленість землі, черезсмужжя тощо. Злидні й голод були

⁹⁰Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 151; Магочій П.-Р. Історія України. К., 2007. С. 517; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 101.

масовим явищем на Закарпатті в перші повоєнні роки, яке крайовий президент А. Розсипал іронічно назвав «жебрацькою торбою Угорщини». Тому першим кроком чехословацької влади було створення у 1919 р. в Ужгороді Краєвого зернового союзу, до обов'язків якого входила закупівля за кордоном, насамперед у Румунії, зерна та його розподіл серед голодуючого населення Закарпаття⁹¹.

У 1919-1920 роках в ЧСР була проведена аграрна реформа, яка також торкнулася Закарпаття. Зокрема, згідно з т. зв. забороним законом, прийнятим Національними зборами у квітні 1919 р., держава отримала право відчуження (конфіскації за грошову винагороду) в громадське користування і передачі малоземельним селянам за викуп земельних володінь понад 150 га орної землі. Для проведення аграрної реформи в Закарпатті наприкінці 1920 р. в Ужгороді була організована «Окружна (обласна) канцелярія державної земельної служби», якою протягом 1921-1923 рр. було відчужено 239 тис. га землі, що належала 104 великим землевласникам. З них близько 60 тис. га було передано 30 тис. сільським родинам (130-160 тис. чол.), які проживали у 250 селах або поселеннях краю, і з яких близько 6 тис. чол. були безземельними (вони отримали по 1,5 га землі). Власниками іншої, більшої частини конфіскованої землі стали держава, чеські колоністи та сотні змішаних акціонерних товариств і компаній, найбільшою з яких була фірма «Латориця» з французьким, швейцарським та чеським капіталом, що практично за безцінь викупила у графа Шенборна понад 130 тис. га закарпатської землі та лісів⁹².

Отже, аграрна реформа частково розформувала найбільші землеволодіння, що колись були власністю угорської аристократії та поміщиків, дещо змінила соціальне обличчя закарпатського села, адже зросла питома вага середнього селянства, яка володіла 5-10 га землі. Земля ставала об'єктом купівлі-продажу, що приводило в рух закарпатське суспільство в напрямку до ринкової економіки. Цьому сприяло і відкриття в 1920 р. в Ужгороді першого в історії Закарпаття Підкарпатського Банку для збереження грошової маси населення та надання кредитів, а згодом відкриття філіалів Чехословацького промислового банку, Словацького аграрного банку та інших банківських установ: у 1929 р. у краї їх діяло 16. Не менш важливим у

⁹¹ Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. Ужгород, 1936. Перевидання книги. Ужгород, 2005-2006. С. 48; Нариси історії Закарпаття. С. 124; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 104.

⁹² Див.: Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 100-102; Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. С. 48-49.

цьому плані був розвиток кооперативного руху в Закарпатті, який набув особливо широкого розмаху після прийняття відповідного закону в 1926 р. Зокрема, були створені Крайовий дружствений (кооперативний) союз в Ужгороді та Торговельний союз господарських дружств (кооперативів), а також сотні різних місцевих кооперативів – кредитних, господарських, споживчих та за окремими галузями господарської діяльності. На кінець 1935 р. в Закарпатті нараховувалося 357 різних кооперативів, але найбільше з них було організацій кредитної кооперації – 172, які розпоряджалися пайовим капіталом у понад 3 млн крон і резервним фондом у понад 2 млн крон, а вклади перевищували суму в 9,5 млн крон. Членами кредитних товариств були понад 47 тис. чоловік, переважно селяни, які використовували кредити насамперед для оплати придбаних земельних ділянок. Про розміри кредитної діяльності в Закарпатті свідчать такі дані: у 1935 р. від членів кооперативів було прийнято майже 77,5 тис. векселів, щоправда переважно на суми від 500 до 1000 чехословацьких крон. А обіг Крайового дружственого союзу, як фінансового центру кооперативів Закарпаття, склав майже 800 млн крон. Ним, зокрема, було надано кредитів на суму 32,5 млн крон⁹³. Отже, кооперація за підтримки держави стала в міжвоєнні роки одним із важливих факторів економічного життя на Закарпатті.

Позитивним моментом проведення земельної реформи було й те, що сільське господарство Закарпаття насамперед завдяки чеським фахівцям зробило крок уперед у напрямку меліорації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, підвищувалася його технічна озброєність, змінювалася структура земельних угідь, посівних площ, спеціалізація, завдяки чому врожайність зерна зросла на 50%, а також зростала продуктивність тваринництва, відкривалися нові можливості для розвитку лісового господарства, садівництва й виноградарства. Наприклад, на здійснення різнопланових робіт із меліорації (регуляція водяних потоків та укріплення берегів річок, розбудову дамб, гребель та мостів, дренажні й осушувальні роботи, постачання води сільським общинам тощо) протягом 1921-1935 років державою було витрачено понад 80 млн. крон, на розвиток лісового господарства, яке посідало важливе місце в економіці Закарпаття з урахуванням того, що майже половина території краю була покрита лісами, чехословацький уряд виділяв значні інвестиції, що

⁹³Див.: Там само. С. 61-65; Илько В. И. Социально-экономические отношения в закарпатском селе в 1919-1938 гг. Ужгород, 1981. С. 95.

спрямовувалися на будівництво лісових та вузькоколіїних залізниць, упорядкування водних потоків для сплаву лісу та інші акції, що створювали також нові робочі місця для місцевого населення, а на розвиток традиційного для Закарпаття виноградарства (розширення площ і асортименту сортів, охорону виноградників від шкідників, будівництво державних винних погребів, організацію виставок і торгів вина тощо) держава за період із 1919 по 1935 роки виділила суму в розмірі 7 млн. крон⁹⁴. Чехословацький уряд вперше організував на Закарпатті низку землеробських дослідних станцій, шкіл та інших державних і громадських інституцій, котрі здійснювали агротехнічну, організаційну, пропагандистсько-просвітницьку діяльність серед місцевого населення, що сприяло поступовому перетворенню закарпатського селянина-робітника на землеробського підприємця-газду.

Утім практичні наслідки реформи загалом були досить обмеженими і не вирішували земельного питання. І наприкінці 1930-х років значна кількість земель Закарпаття перебувала в руках великих землевласників (близько 20% або 239 тис. га), а також держави і церкви, тоді як близько 70% сільських господарів краю мали менш ніж 2 га землі і лише 18% мали від 2 до 5 га. Зокрема, як свідчать статистичні дані, понад 110 тис. дрібних сільських господарств володіло вдвічі меншою площею землі, ніж 708 великих землевласників: якщо на одного дрібного сільського господаря припадало в середньому 3,5 га землі, то на одного великого землевласника-газди понад 1100 га. Значно відставало Закарпаття від інших частин Чехословаччини і в рівні забезпечення сільського господарства тяглою силою та механізаторськими приладами. У 1925 р. лише 82 тис. господарств краю використовували як тяглу силу одного коня, тоді як інші 30 тис. господарств не мали жодного. А із загальної кількості сільськогосподарських машин на Закарпаття припадало лише 8%, тоді як на Словаччину – 18, а на Чехію – 56%. Сільська біднота Закарпаття, особливо гірських районів, через малоземелля й надалі змушена була вдаватися до кабальної відробіткової оренди, здольщини та інших феодалських форм земельних відносин, щороку вирушаючи на сезонні роботи в поміщицькі господарства рівнинних областей, а також шукати роботу в Чехії, а то й далеко за кордоном, наприклад у Америці, Канаді, Аргентині. Щорічно від 50 до 70 тис. закарпатських

⁹⁴Илько В. И. Назв. праця. С. 25, 37-38.

сільськогосподарських робітників були безробітними.

Важке становище закарпатських селян погіршувалось також через непосильне державне оподаткування, яке часто доповнювалося насильницьким і протизаконним стягуванням податкових боргів місцевими державними службовцями. Чехословацька влада не мала успіху і в переміщенні верховинських фермерів із гірських селищ на родючіші низини південної частини Закарпаття. Урожайність в Закарпатті і в 1937 р. була на 64% нижчою, ніж у Чехії⁹⁵.

Щодо промисловості Закарпаття, то після розпаду Австро-Угорщини вона опинилася в повному застої, адже до війни практично вся економіка краю була зорієнтована на Угорщину, і втрата угорського ринку була важким ударом для тих небагатьох підприємств землеробської, лісової, видобувної та обробної промисловості, що існували в ньому. А в інших частинах Чехословаччини, а також у Польщі та Румунії, зв'язаних із ЧСР торговельними угодами, промислова продукція Закарпаття зустрічала велику конкуренцію: чимало підприємств краю вимушені були припинити свою діяльність, а нові галузі промисловості відкривалися дуже повільно і в обмежених кількостях. І все ж, промислові підприємства краю, що складались переважно з двох типів – державних та приватних, поступово пристосовуючись до потреб внутрішнього й зовнішнього ринку, збільшували випуск своєї продукції. Водночас за рахунок сільського зростала чисельність неземлеробського населення Закарпаття. Зокрема, протягом 1921-1930 років зайнятість населення у промисловості збільшилась із 63 до 85,5 тис. чоловік, відповідно у торгівлі – з 28 до 41,5 тис., на транспорті – з 15 до 23 тис. чоловік. Сільських робітників, які працювали щоденниками, наймитами, чорноробами, будівельниками налічувалось 100-110 тис. Отже, загальна кількість робітників найманої праці становила в Закарпатті у 1930 р. 250-270 тис. чоловік⁹⁶.

Провідною галуззю Закарпаття у міжвоєнні роки була лісозаготівельна й деревообробна промисловість, швидкий розвиток якої обумовлювався наявністю великої кількості лісів, що займали 48,5% території краю (понад 612 тис. га), зростанням попиту на такі цінні породи карпатського лісу як смерека, ялиця, дуб, бук та ін., а

⁹⁵ Див.: Магочій П.-Р. Названа праця. С. 517; Илько В. И. Названа праця. С. 27; Ванат Іван. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918-1938). Пряшів, 1979. С. 153-156; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 98, 103-105).

⁹⁶ Нариси історії Закарпаття. С. 156, 166.

також значною увагою до неї держави, яка володіла майже половиною всіх лісів краю і вкладала в цю прибуткову галузь чималі кошти. Про обсяг лісозаготівель можна судити з даних трьох дирекцій державних лісів – Ужгородської, Буштинської та Рахівської, яким належав цілий ряд великих лісопильних заводів, більшість із яких була побудована в 1920-х роках і обладнана за останнім словом техніки. Якщо у 1921-1925 рр. ними було заготовлено близько 512 тис. куб. м деревини, то в 1926-1930 рр. – понад 766 тис. куб. м. Масштабній експлуатації «зеленого золота» Карпат сприяло прокладення густої мережі вузькоколіїнок із лісових масивів до деревообробних підприємств, спорудження гребель-водозборів із метою підняття рівня води в закарпатських річках для сплаву деревини на нижні склади тощо⁹⁷.

Найбільш цінні породи із закарпатських лісів вивозились на переробку в чеські землі, Угорщину, Австрію, Німеччину та інші європейські країни. Частина заготовленої деревини перероблювалась на державних і приватних підприємствах, яких у Закарпатті у міжвоєнні роки нараховувалось близько 50. До найбільших із них слід віднести підприємства, які належали дирекціям державних лісів, наприклад Ужгородську меблеву фабрику «Мундус», де працювало від 250 до 400 робітників, а також акціонерним товариствам «Латориця», «Сольва», «Кронбергер», «Ріхард Фреєр і Компанія» та ін. Зокрема, остання володіла сірниковою фабрикою «Вулкан» в Чинадієво потужністю в 10 млн коробок у рік, що повністю задовольняло потреби місцевого населення в сірниках. Окремі підприємства експортували свою продукцію до зарубіжних країн. Так, вироби лісопильного заводу у Вишкові експортувались в Італію, Іспанію, а продукція деревообробного підприємства в Нижньому Бистрому вивозилась навіть у Велику Британію.

Значним попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках користувалася продукція, пов'язана, насамперед, із воєнними замовленнями, закарпатських лісохімічних заводів. На трьох найбільших у Центральній Європі лісохімічних заводах – Перечинському, Свалявському й Великобичківському, споруджених ще в другій половині XIX – на початку XX ст. і реорганізованих у міжвоєнні роки чеським капіталом (належали акціонерним товариствам), щороку перероблювалось 300 тис. куб. м букової деревини. Тут, безпосередньо в цехах, на заготівлі й транспортуванні лісу,

⁹⁷ Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. С. 29-32.

працювало 5-6 тис. робітників.

Традиційними галузями виробництва в Закарпатті в міжвоєнні роки, як і раніше, був видобуток солі, розробка рудних і нерудних викопних. Видобуток солі був зосереджений на Солотвинських солекопальнях. Це було єдине державне підприємство, яке з 1920 р. постачало різні види солі для всієї Чехословацької республіки. За рахунок технічного удосконалення, механізації виробничих процесів тут постійно зростав обсяг видобутку солі. Якщо перед Першою світовою війною в шахтах Солотвинського солерудника добувалось щодня 40 вагонів солі, то у 1920-х роках – 50 і більше вагонів.

Подальшого розвитку набула розробка нерудних викопних: граніту, каоліну, мармуру, вогнетривких і гончарних глин, вапняку, андезиту, трахіту, ріоліту, вулканічного туфу тощо. Зокрема, кам'яні кар'єри у передмістях Ужгорода, Мукачева, Севлюша та Хуста були обладнані сучасними машинами й виробляли щороку 5 тис. вагонів (35 тис. куб. м) добротного шляхового й будівельного матеріалу. Щебінь Радванського кар'єру в передмісті Ужгорода, на якому працювало 200-300 робітників, використовувався, наприклад, для будівництва залізничних мостів і тунелів краю, а також експортувався в Угорщину, а щебінь Кам'яницького кар'єру широко використовувався при будівництві адміністративних і приватних будинків в Ужгороді. Власне будівельна промисловість Закарпаття охоплювала ряд цегельно-черепичних підприємств, що діяли в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Севлюші і Хусті. Зокрема в Берегові на трьох заводах, що належали цегельно-черепичному акціонерному товариству «Конт і Вінклер», працювало 600 робітників⁹⁸.

Отримали подальший розвиток і традиційні для Закарпаття галузі харчової промисловості, зокрема борошномельна. До неї належали парові та водяні млини, власниками яких були казна, підприємці-орендарі, заможні селяни. На початку 30-х років в краї налічувалось понад 600 діючих млинів, з яких 64 парових, найбільш технічно обладнані з яких працювали в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Буштині, Тересві, Чинадієві тощо. Щороку ними перероблювалось на борошно 15 тис. вагонів або близько півмільйона центнерів зерна (пшениця, жито, кукурудза та ін.)⁹⁹.

Досить розвинутою галуззю харчової промисловості було винокуріння. Так, в середині 1930-х років три найбільших спирто-

⁹⁸ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 156-160.

⁹⁹ Statistická Rocenka Republiky Československé. Praha, 1937. S. 88.

горілчаних заводів – Ужгородський, Мукачівський і Севлюський – викурювали близько 14 тис. гектолітрів спирту, а 15 інших, менших винокурень краю виробляли до 8 тис. гектолітрів. Щоправда, розширенню їх виробництва перешкоджали дії чеських і словацьких монополістичних об'єднань та встановлені державою квоти на виробництво і збут спиртних виробів, унаслідок чого спиртогорілчана промисловість Закарпаття могла виробляти лише одну третину всієї кількості реалізованих спиртних виробів – решта завозилась сюди зі Словаччини та Чехії.

У міжвоєнні роки на Закарпатті діяли також декілька добре обладнаних технічно скотобоєнь, олійниць, оцтових, виноробних заводів та інших підприємств із переробки сільськогосподарської сировини. По одному підприємству були представлені в Закарпатті пивоварна промисловість – завод Шенборна в Підгорянах поблизу Мукачева, що виробляв щороку 30 тис. гектолітрів пива, яке користувалось попитом навіть у чеських землях, і тютюнова промисловість – мукачівська фабрика, що випускала сотні тисяч цигарок із місцевої сировини, і на якій працювало 600 робітників (здебільшого жінки).

Поряд із розвитком фабрично-заводської промисловості в міжвоєнному Закарпатті зберігалось й розширювалося і дрібне виробництво, зокрема діяло 18 тис. промислово-ремісничих концесійних закладів, сотні підприємств ремісничо-кустарного типу, що здебільшого були зосереджені в містах і містечках краю, і на яких було зайнято не більше 5 робітників. Наприклад, у 1930 р. в Ужгороді працювало понад 600 таких дрібних підприємств, переважно кустарних майстерень, на яких було зайнято близько 3 тис. чоловік. Поширенню домашніх промислів, ремесла сприяли організація на місцях фахових курсів, виставок виробів, міських і сільських ярмарків, діяльність промислово-ремісничих спілок і торговельних акціонерних товариств тощо. Продукція закарпатських кустарів-ремісників користувалася попитом по всій Чехословаччині та за кордоном.

Розвиток сільськогосподарського і промислового виробництва вимагав подальшої електрифікації краю. На початку 1920-х років в окремих містах і містечках (Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Великому Березному, Хусті, Іршаві, Тячеві) існували електростанції, які базувались на парових двигунах незначної потужності й належали міським управам та окремим власникам. З 1925 р. всі ці підприємства

були підключені до «Підкарпатських електричних заводів». З метою розширення електрифікації та її централізації у 1929 р. в Ужгороді було створено акціонерне товариство «Підкарпатські електрарні», яке наступного року розпочало будівництво в Ужгороді парової електростанції із трифазовою розподільною сіткою, а також гідроелектростанції із каналом в с. Невицьке до м. Ужгорода. На спорудження цього гідровузла було витрачено 30 млн крон. Електростанція щороку виробляла 20 млн кіловат-годин електроенергії, яка постачалась у все Закарпаття і навіть у Східну Словаччину. На кінець 1935 р. електроенергією були забезпечені 65 міст та сіл Закарпаття з населенням понад 215 тис. чоловік. Утім, незважаючи на очевидний прогрес, Закарпаття, порівняно з Чехією, продовжувало відставати у використанні електроенергії, особливо в сільській місцевості, де було електрифіковано лише 13% сільських общин краю¹⁰⁰.

Велику увагу приділяв чехословацький уряд розвитку в Закарпатті шляхів сполучення з метою зв'язати край зі Словаччиною та Чехією і створити більш сприятливі умови для поглиблення торговельно-економічних відносин у рамках єдиного господарського комплексу. При цьому враховувались і військово-стратегічні міркування – використати територію Закарпаття як міст, який би зв'язував Чехословаччину із її союзницею Румунією (оборонна концепція т. зв. «Малої Антанти» для протистояння територіальному ревізіонізму з боку Угорщини).

Щодо залізничного сполучення, то тут ще до світової війни були прокладені залізниці, які з'єднували Закарпаття з Угорщиною, Румунією, Трансільванією й Галичиною. На початку 1920-х років протяжність залізниць у Закарпатті (разом із вузькоколіївками) становила 600 км, тобто на 1 км залізничних шляхів припадало 20 кв. км площі (у Чехії, для порівняння, – трохи більше 8 кв. км площі). Тому в урядових колах ЧСР розроблялись плани щодо розширення на Закарпатті мережі залізничного сполучення, насамперед у напрямку Словаччини й Чехії, а також Румунії та Польщі. І хоча були продовжені окремі залізничні дільниці й побудовані декілька залізничних станцій, більшість проектів чехословацької влади залишились нереалізованими через несприятливу міжнародну ситуацію, фінансові проблеми та нетривалість існування Першої

¹⁰⁰Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. С. 56-59; Нариси історії Закарпаття. С. 162-164; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 115-121.

Чехословацької республіки.

Кращими були її досягнення в будівництві на Закарпатті мережі сучасних і ремонті старих доріг, мостів та інших комунікаційних об'єктів. На початку 1920-х років у краї було всього 2 тис. км державних, муніципальних та сільських доріг, тобто на 1 км шляхів припадало 6 кв. км площі, тоді як у Чехії, Моравії і Сілезії – 1,45 кв. км площі. Тому в міжвоєнні роки за рахунок держави й місцевих бюджетних асигнувань активно споруджувались і впорядкувались шосейні шляхи, в тому числі і головний, що перетинав усю територію краю із заходу на схід на його південному кордоні, будувалися мости й шляхопроводи. Усього з 1920 по 1933 р. на Закарпатті було прокладено кам'яних, бетонних та асфальтових шляхів протяжністю понад 170 км, інших шляхів – протяжністю 400 км, споруджено десятки мостів, у тому числі залізобетонних і залізних в Ужгороді, Великому Бичкові, Рахові, Іршаві та інших містах краю¹⁰¹.

У 1929 р. для повітряного сполучення в Ужгороді був споруджений аеродром, а також залізобетонні ангари для літаків, адміністративний будинок та житло для службовців. Із спорудженням аеродрому Ужгород одержав зв'язок з іншими містами Чехословаччини та сусідніми країнами.

До позитивних наслідків господарської політики в Закарпатті слід зарахувати й будівництво нових шкіл, лікарень, адміністративно-господарських та культурних об'єктів, багато з яких функціонують і нині. Небаченого розмаху, наприклад, набрало будівництво адміністративного центру краю – Ужгорода: упродовж 1920–1938 рр. кількість будинків у місті зросла майже втричі – з 1274 до понад 3300 будов, а населення – в півтора рази (з 20,5 до 35 тис. осіб). На його розбудову і впорядкування міських комунікацій (водопроводи і каналізація), облаштування вулиць, регулювання русла р. Уж, а також розв'язання ряду фінансових і технічних проблем було витрачено понад 180 млн крон, з них лише 30 млн із міського бюджету, решту 150 млн крон виділила держава. Прикрасою Ужгорода стала зведена протягом 1934-1936 рр. у конструктивістському стилі за проектом чеського архітектора А. Крупки будова Земської управи (Крайового уряду) Підкарпатської Русі (так звана Народна Рада), що обійшлась державі в 17 млн. чехословацьких крон, а також модерний адміністративний та житловий квартал у центрі міста, відомий як

¹⁰¹Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. С. 13-20; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 115-121; Technická práce v zemi Podkarpatoruské. 1929-1933. Uzhorod, 1933. S. 21, 29.

«Галагов». За 15 років Ужгород перетворився практично на нове сучасне європейське місто з власним архітектурним обличчям, став справжнім адміністративно-політичним, культурно-освітнім і торговельно-економічним центром краю.

Про активну і загалом досить ефективну господарську політику чехословацького уряду в Закарпатті свідчить також і те, що в розвиток краю вкладалося назагал більше коштів, ніж вилучалося з нього: з 1919 по 1933 рр., наприклад, із державних фондів на це було виділено близько 1,6 млрд. крон. Лише Міністерство громадських робіт ЧСР з 1920 по 1935 рр. у розбудову Закарпаття вклало 490 млн крон, тобто щороку по 30,5 млн крон¹⁰².

Однак і Чехословаччину не оминула світова економічна криза 1929-1933 років з її негативними наслідками, одним із яких було масове безробіття, що на початок 1933 р. досягло майже 1 млн осіб, причому найбільша їх кількість припадала на Словаччину (300 тис. чоловік) і Підкарпатську Русь (до 100 тис. безробітних) з їхніми переважно сільськогосподарськими районами та численними дрібними господарствами. Наприклад, близько 80% дрібних підприємств лісозаготівельної і деревообробної промисловості, а також більшість залізрудних шахт, склозаводів Закарпаття вимушені були припинити роботу. Через нерентабельність із перебоями працювали металургійні й металообробні підприємства у Фрідешові та Кобилецькій Полянні, а в Довгому металургійний завод у 1929 р. взагалі повністю припинив роботу, на половину скоротили виробництво цегельно-черепичні заводи, на третину – лісохімзаводи тощо. Зайнятість робітників на середніх і великих підприємствах краю зменшилася на 30-40%¹⁰³.

Економічна криза в промисловості Закарпаття порівняно з чеськими землями була більш затяжною і тісно перепліталася з аграрною кризою. Остання яскраво виявилася в глибокому падінні цін на сільськогосподарські продукти, знеціненні м'яса, у значній різниці в цінах на них у західних і східних областях республіки і масовому вивозі продуктів за межі краю, а також у значному збільшенні заборгованості господарств основної маси селянства й посиленні процесу соціального розшарування в закарпатському селі.

¹⁰²Див.: История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. К., 1982. С. 100-101; Вегеш М. М., Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939). С. 63-64; Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. С. 18, 20.

¹⁰³Див.: Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. Кн. 1. С. 156-157; Нариси історії Закарпаття. С. 204-212.

Бідність досягла таких розмірів, що в багатьох селах краю, особливо на Верховині, у 1932 р. лютував голод. «Більше половини населення Закарпаття голодує, – заявляв у лютому 1932 р. на засіданні парламенту ЧСР депутат-комуніст Штетка. – Кошти, що виділені з державної казни на допомогу голодуючим, розкрадені чиновниками. Визнати це вимушений був уряд Чехословаччини». Вкрай важке соціально-економічне становище, погане харчування й голод, антисанітарні умови тощо призводили до високої смертності на Закарпатті, особливо серед дітей. За даними офіційної статистики, у краї 17% всіх народжених дітей вмирали до року. Загалом, як стверджували закарпатські депутати-комуністи в чехословацькому парламенті, смертність на Закарпатті в середині 1930-х років була вищою порівняно з Чехією та Моравією на 64%¹⁰⁴.

Це вимагало від чехословацького уряду, у якому в результаті позачергових виборів у 1929 р. зріс вплив соціал-демократів, проведення активної соціально-економічної політики, яка за багатьма формами й показниками була порівняно з іншими країнами регіону передовою й досить ефективною. Наприклад, дефіцит державного бюджету ЧСР, який у 1932 р. складав майже 1 млрд крон, активно покривався іноземними (переважно французькими) позиками. У червні 1930 р. був прийнятий закон, який знизив профспілкову допомогу робітникам на третину, але підвищував державні надбавки на дві третини, а період виплати допомоги збільшувався до 26 тижнів (6 місяців). Для сімейних членів профспілок і для працівників із п'ятирічним профспілковим стажем державна надбавка збільшувалася в чотири рази порівняно з профспілковою допомогою. У грудні того ж року був прийнятий закон, яким у розпорядження уряду надавалось 150 млн крон для подолання економічної кризи. Міністерство соціального забезпечення надавало продовольчу допомогу безробітним. Влада на місцях, у тому числі і на Закарпатті, намагалася вирішувати питання безробіття шляхом організації громадських робіт із почасовою оплатою. Виплачувалися й окрема разова допомога у зв'язку з подорожчанням продуктів харчування. У грудні 1934 р. в Ужгороді було засновано спеціальну установу під назвою Народногосподарська рада для Підкарпаторуського краю, головною метою якої була розробка реальної програми виходу з економічної кризи. У зв'язку з масовим безробіттям у Закарпатті було

¹⁰⁴Див.: Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921-1938 рр.). Ужгород, 1959. С. 234; Харьковский пролетарий. 1932. 16 лютого.

створено Крайове управління посередництва праці з місцевими управліннями, які за період з 1928 по 1938 рік завербували й направили на роботу в чеські землі понад 100 тис. чоловік¹⁰⁵.

Утім, незважаючи на всі ці заходи, ні держава, ні суспільство не змогли впоратися з настільки масштабною кризою. До того ж, в післякризові роки суттєво зменшилися, а то й припинились асигнування з державного бюджету на спорудження доріг, мостів та інших господарських об'єктів, на розвиток охорони здоров'я, шкільництва в Закарпатті тощо. Згубні наслідки економічної кризи, що зумовили значне погіршення становища основної маси населення Закарпаття, особливо в сільській місцевості, і призвели до різкого загострення соціальних протиріч, а також постійне зволікання чехословацької влади з питанням надання гарантованої Паризькою мирною конференцією 1919-1920 рр. і обіцяної Прагою автономії краю істотно вплинули на внутрішньополітичне становище Закарпаття у другій половині 1930-х років. У краї посилювалися античехословацькі настрої, активізувалися революційні виступи, страйки (у 1932 р. відбулося 45 страйків, переважно економічного характеру, в яких взяло участь близько 4 тис. чоловік¹⁰⁶) тощо, що свідчило про втрату чехословацькою владою підтримки серед політичних лідерів та населення Закарпаття.

Свідченням небезпечних для Праги змін у політичних настроях закарпатців стали, зокрема, результати виборів до парламенту ЧСР 1935 р.: 63% голосів у краї зібрали партії, що були противниками чехословацької влади. Зокрема, переконливу перемогу на них здобули місцеві комуністи, котрі йшли на вибори з гаслом «Всі до бою...», у якому стверджувалася комінтернівська теза, що «капіталізм смертельно хворий» і що народам загрожує імперіалістична війна, вихід з якої один – встановлення влади Рад: вони отримали в Закарпатті 24,4% усіх голосів виборців¹⁰⁷. Водночас по всій країні збільшувався вплив радикальних екстремістських течій, що виступали проти чехословацької системи буржуазної демократії і за ліквідацію Версальської системи загалом.

З іншого боку в Європі загострилася міжнародна обстановка й політична криза напередодні Другої світової війни, в центрі якої опинилася Чехословаччина, до якої висунули свої територіальні

¹⁰⁵Див.: Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. Кн. 1. С. 157-158; Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. С. 66-67; Нариси історії Закарпаття. С. 246.

¹⁰⁶Statistická ročenka ČSR. Praha, 1937. S. 217.

¹⁰⁷Див.: Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. К., 2007. С.648.

претензії практично всі сусідні держави й насамперед Німеччина, що розпочала підготовку до світової війни. Всі зусилля керівників Чехословацької республіки не змогли вберегти її від зростаючої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували стабільність у Центрально-Східній Європі, все більше потурали експансіоністській політиці нацистської Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення. Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 березня 1938 р. На черзі була Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої вплинуло на зростання й консолідацію античехословацького автономістського й сепаратистського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Підкарпатській Русі.

Ось у таких складних умовах історичного розвитку Закарпаття відбувалися формування світогляду, національно-культурної орієнтації, політичних поглядів і початок творчої, громадсько-політичної та державницької діяльності Августина Волошина, майбутнього президента Карпатської України.

Розділ 2.

РОДИНА І ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА

*«Келечин – моя родина... Там я родився,
там одержав першу науку. За то я все мило
і благодатно згадую сесе святоє для мене місце,
цілоє родноє село, всіх жителів його», -
Августин Волошин*

Народився Августин Іванович Волошин 17 березня 1874 р. у невеличкому селі Келечин Волівського округу Марамороської жупи Австро-Угорщини (нині – Міжгірського району Закарпатської області України) в родині сільського священника. Уперше село згадується в 1457 році. Сучасні краєзнавці вважають, що є щонайменше чотири версії щодо походження назви. Перша, найдостовірніша – цією територією колись володів угорський феодал Калайчині, на честь якого і назвали село Келечином. Інші версії популярніші серед місцевих жителів. Кажуть, тут раніше жила жінка, у якої було дуже багато дітей – Келюханя. От вона, мовляв, і дала селу не тільки назву, але й більшу частину населення. У третій гіпотезі згадуються лелеки, які весною масово летять у Келечин і облаштовуються біля річки. Тому село і прозвали – Бузьковим. А оскільки по-угорськи лелеки – келечі, то й село, відповідно, Келечин. Четверта ж версія більше схожа на легенду. Старожили кажуть, що село назвали в честь хороброї дівчини Келинки, яка попередила всіх жителів про те, що насувається орда¹⁰⁸.

Волошинський рід бере свій початок від лібертинів, тобто чогось середнього між вільними селянами і шляхтою. Дід Августина – Іван Волошин – у 1830 р. служив священником у селі Великі Лучки (тепер Мукачівський район Закарпатської області). У 1867 р. священником стає батько Августина – теж Іван. Одержавши цей сан, він, разом зі своєю дружиною Емілією Зомборі, переїжджає до села Келечин, де до останніх днів свого життя служив справі Бога. Його не стало в 1892 р. Емілія Андріївна Зомборі теж народилася в сім'ї греко-католицького священника. Її життя обірвалося в 1928 р.¹⁰⁹ Таким чином, батьки майбутнього президента Карпатської України були виховані у дусі християнської моралі, яку пізніше намагались прищепити своїм дітям. Незважаючи на те, що в останній чверті ХІХ ст. майже всі родини греко-католицьких священників на Закарпатті були змадяризовані, у сімействі Волошинів свідомо трималися руської мови і звичаїв, розмовною мовою у сім'ї була місцева руська (українська) мова. З рідного дому Августин Волошин виніс знання говірки рідного бойківського села, якою потім користувався у своїй науково-педагогічній роботі¹¹⁰. Виховання в селянському оточенні, у національно-свідомій родині, де панували добрі народні звичаї і

¹⁰⁸ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній / Автор-упорядник В. І. Матейко. Ужгород: Видавництво Гражда, 2017. С. 57.

¹⁰⁹ЦАМГБ РФ. Н – 17681 (Личное дело А. И. Волошина). Л. 11.

¹¹⁰Див.: Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород, 2002. С. 6.

традиції, багатючий закарпатський фольклор, сформувало в талановитого хлопчика глибоко патріотичний світогляд.

Про родовід А. Волошина багато цікавих деталей наводить у своїх споминах його племінниця Емілія Дутка: «Батько о. А. Волошина, народився 5 січня 1838 в селі Стройно, де його батько був парохом. Мати Емілія Зомборі народилася 20 травня 1843 в селі Іаношієво, де її батько, Андрій Зомборі, теж був парохом. Батьки о. А. Волошина вінчалися 30 травня 1867 р. в селі Керецьки. Їхнє життя і життя їхньої родини пройшло на території теперішньої Закарпатської області України. Після того, як о. Іван прийняв священство, призначено його на парафію в село Келечин. Господь Бог благословив подружжя Волошинів – в них народилося семеро дітей: Євгенія, Корнелія, Елена, Августин, Ольга, Марія і Елеонора. Євгенія народилася в 1861 році, а про Корнелію не має точних даних. Елена народилася 1873 року й померла в Празі в 1961 році. Августин народився 17 березня 1874 року, помер у в'язниці Бутирки в Москві 19 липня 1945 року. Ольга народилася в 1876 році й померла в Празі 1960 року. Марія померла 15-річною, невдовзі після похорону свого батька, який помер в 1891 році. Елеонора народилася 22 липня 1882 й померла 26 жовтня 1945 року в Сімерках. Всі діти народилися в селі Келечин.

Отець І. Волошин був побожною, скромною і розумною людиною. Своїх дітей він вчив сам, вдома на парафії. Як учитель він з ними пройшов увесь навчальний матеріал, який становили шкільні державні програми. Після вивчення матеріалу за четвертий клас основної школи, доньки поступили вчитися до горожанської школи, а хлопця батько повів до Ужгорода на приймальний іспит до четвертого класу. Завжди слухняний хлопець на іспиті показався іншим. Ані на одне запитання не відповів. Директор сказав батькові взяти хлопця додому, бо був ще малим, не мав відповідний вік. Повертаючись додому батько спитав сина, чому не відповів на запитання. Хлопець сказав: «Тому, бо я не хотів говорити по-мадярськи». Через рік поїхала з хлопцем в школу мама і найняла старшого студента, щоб той підучував її сина з мадярської мови. Син рішуче заявив, що йому не потрібен ніхто, бо і сам зуміє цю мову вивчити. В школі весь час був відмінником і одержував стипендію.

О. Іван Волошин став жертвою свого покликання. На Богоявлення (1891) він пішов у філію в Облаз на водохрещта. Там похазнувся, впав у проруб і після того, як закінчив свої обов'язки,

вернувся в Келечин, де відслужив св.Службу Божу і водохреща на річці. Простудився, захворів на легені й незабаром помер. На свято Петра й Павла його похоринили в Келечині.

Моя мама Елеонора часто згадувала останній день свого тата. Він вранці попросив до себе кураторів і дяка та сказав їм: «Я вже від вас відходжу й хочу з вами попрощатися». Далі попросив дяка, щоб прочитав йому уступ з Євангелія, де знаходяться слова: «Не печитесь, що будете їсти». Подивився на дружину й дітей, попрощався з ними і поблагословив їх. Зі словами на устах «А мені гаразд буде», навіки тихо заснув.

Августин у той час кінчав гімназіяльні студії, а наймолодшій Елеонорі було дев'ять років. Елена кінчала горожанську школу, опісля пішла працювати на пошту в село Драгово. На пошті була урядова квартира, куди вона взяла маму, сестер і брата»¹¹¹.

Отже, коли у подружжя Івана і Емілії Волошинів народився єдиний хлопчик, щасливі батьки дали йому ім'я Августин. Його сестри Ольга, Олена і Елеонора називали брата більш спрощено – Густі. Дитячі роки Августина пройшли у мальовничому гірському селі Келечин. Ось як він описав рідне село у невеличкій замітці «Моя родина»: «Я уродився в селі Келечин. Келечин – моя родина. Це село оточують високі гори з густими лісами. Через село тече невелика ріка, при котрій проходить дорога... В селі є около сто хат. Хати пострєні із смерекових дерев і покриті по більшій часті соломою. Но суть і побивані хижі. В середині села єсть красна мурована церков, а недалеко од неї фара, де биває духовний отець, моя солодка мати, там я родився, там одержав першу науку. За то я все мило і благодарно згадую сесе святоє для мене місце, цілоє родноє село, всіх жителів його»¹¹².

До наших днів дійшов вірш «Родное село», підписаний «Іванович». Необхідно погодитися з твердженням закарпатського дослідника І. Сенька, «оскільки у розповіді про село та у вірші багато спільного, нема сумніву, що Іванович – це псевдонім автора читанки – Августина Волошина»¹¹³. Наведемо цей поетичний твір без скорочень:

«Под Бескидом красним

¹¹¹Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород, 2006. С. 74-75.

¹¹²Весна. Ужгород, 1923. С. 2.

¹¹³Сенько І. Келечин – рідне село Августина Волошина. Історико-етнографічний нарис. Ужгород, 2007. С. 14.

Єсть малое село,
З дєтських літ всеї душой
Полюбив я єго.
Там жив отець милий,
Прощен би, і мати
Там я увидів світ,
Там мня виколисали.
Там із материних уст
Дан мні родний язык,
К материному слову
Там я кріпко привик.
Там мня научила
На «Отче наш» мати,
Як ся мні во світі
Нужно справувати.
Там во церков Божу
Я перший раз ходив,
Віру, обряд всігда
Любити ся учив.
Там я грамотним став
І читав о Христі,
Як Он воплотився
І страдал на Кресті.
Там я со друзьями
Борону волочив,
По берегах лісних
За грибами ходив.
Я не знаю, куди
Єще жити пойду,
Но родного села
Вовік не забуду»¹¹⁴.

Під криптонімом «А.В.» Волошин опублікував також вірш «Що наймиліше»:

«Наймиліша рідна хата,
Отчина свята мені,
В каждом вижу свого брата

¹¹⁴Там само. С. 15.

В дорогой мні отчині
Хочу жити і умерти
В нашій милой родині,
І той звон при смерти чути,
Що я чув весь вік в селі»¹¹⁵.

За переписом 1881 р. в с. Келечині (разом з присілками) проживало 869 осіб, усього було близько 230 дворів. Із загальної кількості 15 200 гольдів землі орних було близько трьох тисяч гольдів. Кільком багатіям належало майже 70 відсотків угідь, а всім іншим жителям – всього 1200 гольдів. Більшість жителів мали по 2-3 гольди землі, із чого аж ніяк неможливо було прожити. Пасовищ у Келечині було близько 12 тисяч гольдів, але вони також були в руках багатіїв. За випас худоби бідняки платили великі гроші багатіям. Селяни з Верховини в 1887 р. писали, що плата за випас за 5 років зросла в два рази і становила 6 форинтів за пару волів. На це треба було продати 15 центнерів зерна¹¹⁶. Про становище бідняків так писали сучасні угорські історики: «Хто вважався бідним в цій багатій країні? Той, у кого не було ні землі, ні майна, ні надійного джерела прибутку, хто жив з чужого урожаю... У 1900 р. такими неімущими були рівно два мільйони найманих робітників і поміщицької челяді, однак сюди можна спокійно зарахувати й п'ятдесят тисяч власників невеликих наділів землі, які не забезпечували їм прожитку. До бідних зараховували також сотні тисяч дрібних селян, які мали погані землі, перебивалися без худоби і машин. Життя сільських бідняків наприкінці минулого століття, під час великої європейської сільськогосподарської кризи, у зв'язку із низькими цінами на зерно і дедалі більшими боргами, дуже погіршилося...»¹¹⁷. Таких людей у Келечині проживала більшість.

У «Практичній граматиці руського язика для народних горожанських і середніх шкіл» (Ужгород, 1927) А. Волошин помістив також текст про рідні гори: «Гори, котрі ми щодня видимо, називаються Карпатами. Части тих гір мають різні назви. Ті, що біжать здовж границі Галичини, називаються Бескидами. Нижче біжать гори, котрі мають много полонин. Найважніші полонини:

¹¹⁵Там само.

¹¹⁶ Кляп М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919-1939). Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2001. С. 22.

¹¹⁷ Коротка історія Угорщини / Редактор Петер Ганак; редактор та упорядник українського видання Іштван Удварі. Ніредьгаза, 1997. С. 135.

Рівна і Боржава. На сході біжить пасмо гір Черногора з верхами: Говерла, Петрос і Поп Іван. Край, що лежить за Besкидами, називається Галичина. Там живуть також русини»¹¹⁸.

24 травня 1945 р., відповідаючи на запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа про свою діяльність до 15 березня 1939 р., А.Волошин навів деякі бібліографічні дані, а також розказав про членів своєї родини: «Народився в 1874 р. в сім'ї священика. Батько до дня смерті, тобто до 1892 р., був священиком греко-католицької церкви в селі Келечин Закарпатської України. В 1892 р. закінчив в м. Ужгороді 8-класну класичну гімназію. По закінченні гімназії поїхав до Будапешта, де поступив на богословський факультет Пазманського університету, а потім, в 1893 р. переїхав до Ужгорода і поступив у богословську академію, яку закінчив у 1896 р. У 1896 р. знову приїхав в м. Будапешт, де поступив на фізико-математичний факультет Вищої педагогічної школи, яку закінчив у 1900 році. По закінченні Вищої педагогічної школи в Будапешті повернувся в м. Ужгород, де поступив в учительську семінарію на посаду професора фізико-математичних наук... У 1896 р., тобто після закінчення в Ужгороді богословської академії, одружився на дочці професора Ужгородської гімназії – дівоче прізвище дружини Петрик Ірина Іванівна, яка в 1936 р. померла. Дітей не було»¹¹⁹.

Августин Волошин розповідав, що в нього було три сестри: Олена Іванівна, яка проживає в Празі, вул. Подліпки, 16; Ольга Іванівна – м. Ужгород, вул. Ракоці, 26; Елеонора Іванівна – с. Сімерки Перечинського округу Закарпатської України. Про дочку сестри – Дутку Емілію-Терезу Михайлівну А. Волошин писав, що вона мешкала в його празькій квартирі і навчалася в Празькій консерваторії. Тоді (в 1945 р.) їй було 24 роки¹²⁰. Такі короткі відомості про Волошина-людину та про членів його родини пояснюються тим, що мабуть це питання не дуже цікавило співробітників МДБ.

Втім сім'я відіграла важливу роль у вихованні та формуванні світогляду Августина. Неабияке значення мало і те, що його батько був високо інтелігентною людиною свого часу і розмовляв з сином тільки рідною мовою. Взагалі складається враження, що Мараморощина була відгороджена горами від мадяризації, яка

¹¹⁸ Сенько І. Названа праця. С. 25.

¹¹⁹ЦАМГБ РФ. Н – 17681 (Личное дело А. И. Волошина). Л. 11.

¹²⁰Там само.

особливо посилилася в 70-х роках ХІХ століття. На особливість цього регіону звернув увагу один із соратників і біографів А. Волошина, відомий закарпатський поет, письменник і публіцист Василь Гренджа-Донський (1897-1974), коли писав: «Верховина наша говорить чистісінькою літературною мовою й донині» і що «це на молодого хлопця мало вплив»¹²¹.

І все-таки, вирішальна роль у вихованні Августина належала сім'ї. Більшість греко-католицьких священиків свого часу змадяризувалися, пристосувалися до пануючої системи і забули не тільки свій край, народ, але і мову. Вище ми вже писали про думки щодо мадяризації закарпатського духовенства М. Драгоманова¹²². Батько Августина Волошина до цієї категорії не відносився. Він з дитячих років привив сину любов до рідної мови, українського народу, виховував його в дусі християнської моралі. Тому не випадково, що багато педагогічних праць А. Волошина проникнуті глибокою релігійністю, любов'ю до Бога. А щодо мови, то «з рідного дому А. Волошин виніс знання говірки рідного села, якою потім користувався у своїй науково-практичній роботі»¹²³.

За всю історію Келечина тут було три церкви. Причому про існування першої келечинці здогадалися лише тоді, коли знайшли золоту ложечку – нею священик причащав віруючих. Виявляється, тоді в ці краї забрели татарські орди, або песиголовці, як їх називали. Вони спалили церкву, а попа закатували. Що ж до золотої ложки, то вона тривалий час зберігалася в одній келечинській родині, а потім і зовсім загубилася. Інша церква була дерев'яна. Її теж знищив вогонь. Під час служби у священика з кадила випав жар. Але цього ніхто не заперимітив. Тому жаринки спокійно собі тліли, аж поки з них не виникло вогнище. Коли ж селяни побачили дим, то рятувати вже не було чого – церква згоріла дощенту. Третя ж церква була збудована у 1895 році. Причому пожертви на її зведення збирав саме батько Августина Іван Волошин¹²⁴.

Незважаючи на те, що діти священика в ті часи вважалися привілейованими, Августин залюбки допомагав старшим односельчанам працювати на землі, не цурався ніякої фізичної роботи. Іван Волошин дотримувався постулату, що його діти не

¹²¹Гренджа-Донський В. Т. ІХ. Публіцистика / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон, 1989. С. 189.

¹²²Драгоманов М. П. Вибране. К., 1991. С. 292.

¹²³Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С.6.

¹²⁴ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. С. 57-58.

повинні бути дармоїдами. Як справедливо відзначив один із перших біографів А. Волошина Володимир Бірчак, «він вже виніс з дому... знання руської мови і любов до рідного слова», проте, це мало і свої мінуси, бо хлопчина «по-мадярськи мало знав, так, що коли прийшов до Ужгородської гімназії, з мадярською мовою мав труднощі»¹²⁵. Малий Густі на вступному іспиті до гімназії «не хотів відповідати по-мадярськи й тому його прийняли лише до приготовної кляси»¹²⁶. Необхідно було «підучити» угорську мову. Талановитий хлопчик з цим завданням чудово впорався, бо добре пам'ятав слова закарпатського будителя Олександра Павловича:

«Кожний чоловік во свете
Мусить ся учити,
Працювати, чесно жити,
Злого ся хранити».

Коли Августину сповнилося дев'ять років, Іван Волошин відправив його на навчання в Ужгород. «Тоді не було ні машин, ні автобусів у Келечині, – розповідають брати Клепи – 93-річний Іван та 90-річний Михайло. – Тому отець Волошин найняв одного чоловіка з села, який на кочії щотижня возив малого на науку. Айбо той селянин бідний був, не мав у що вбратися. То священник і подарував йому пальто. У нас на то кажуть – лахман. І відтоді так чоловіка, що возив Волошина, і назвали Лахманом»¹²⁷. З 1883 до 1892 рр. Августин Волошин навчається в Ужгородській гімназії. Цей навчальний заклад нічим не відрізнявся від решти йому подібних у тодішній Австро-Угорській монархії. Що являла собою Ужгородська гімназія у 80-90-х роках ХІХ століття, добре видно з праці В. Бірчака, який з 1920 р., вже за чехословацької влади, 14 років викладав у ній руську (українську) мову, теологію та філософію. То ж надамо слово соратнику А. Волошина: «...Уся наука в ужгородській гімназії – як загалом у всіх мадяронських гімназіях – мала одну головну ціль: виховати добрих мадяров. До досягнення сеї ціли мали служити всі предмети, а в першій лінії історія, землепис и само собою розуміється – історія мадярської літератури.

¹²⁵ Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність. Ужгород, 1924. С. 8.

¹²⁶ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто, 1977. С. 20.

¹²⁷ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. С. 58.

По руськи учено в тих часах только релігію (учеников гр.-кат. обряду) и руське тых, що добровольно хотіли вчитися тому предмету.

Але як в дійсности виглядала руськість тых обох предметів! Релігію могли ученики учитися по руськи, але котрі не хотіли одповідати по мадярськи... Що до науки руського в гімназії, треба не забувати, що под руським язиком не розуміли в тих часах в Ужгороді живої народної мови и нової руської літератури – а богослужєбну, церковно-слав'янську, штучну мову. Плян науки руської мови був якби з розмыслом так уложенный, щобы учеников знеохотити и одстрашити од тої науки, тым більше, що й так було вже только половина а потому четверть таких, що по руськи хотіли релігію одповідати.

...Коли до того всего додати, що гімназійна бібліотека не мала жадної руської книжки, що дома не було також жадної – то ци мож дивоватися, що серед молодежи поступала мадяризація дуже скорым кроком, так скорым, що не довго по часах, як Волошин ходив до гімназії, не было вже кого учити руського – а то й релігії по руськи?»¹²⁸.

Отже, у 80–90-х роках ХІХ століття мадяризація впевнено крокувала вперед. Починаючи з 1879 р. на Закарпатті «заведено до всіх учительських семінарій мадярську мову, як обов'язковий предмет, а також приписано цю мову як обов'язковий предмет навчання у всіх публичних школах»: дійшло до того, що «учили вже нашу мову лише як предмет, а викладовою мовою стала мова мадярська»¹²⁹. Незважаючи на посилення мадяризації, яка полонила ужгородську гімназію, А. Волошин, все-таки, не вважав роки навчання в ній втраченими. Перш за все тому, що в гімназії викладали відомі на Закарпатті вчені і педагоги: Євмен Сабов, Іван Медвідь, Вікентій Займус. Що стосується останнього, то його лекції з латині мали особливо значний вплив на молодого Волошина. Зокрема, професор В. Займус вчив, що слов'яни є древнім народом, а слов'янські мови стоять набагато вище за угорську. Пізніше ідея єдності всіх слов'ян буде проходити червоною ниткою через праці Волошина. Юнак «в гімназії вчився дуже добре і матуральний іспит склав з відзначенням», – писав Августин Штефан¹³⁰. Він досконало оволодів угорською, а також грецькою, латинською, німецькою,

¹²⁸Бірчак В. Названа праця. С. 8-9.

¹²⁹За рідне слово. Ч. 1. Полеміка з русофілами. Мукачів, 1937. С. 35-36.

¹³⁰Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. Спомини. С. 21.

чеською, словацькою, сербською, російською та староболгарською мовами, адже тодішня система гімназійського навчання забезпечувала високий рівень знань іноземних мов, а також гуманітарних предметів¹³¹.

Особливістю Ужгородської гімназії було те, що це був один із старіших навчальних закладів, якому на той час виповнилося 250 років. Необхідно погодитися із твердженням сучасної дослідниці М. Кляп, що тут склалися добрі традиції формування педагогічного й учнівського колективу. Наприкінці ХІХ ст. Ужгородська гімназія частково зберегла добрі традиції роботи з руською молоддю, закладені директором І. Чурговичем. Тут велика увага приділялася вивченню не лише гуманітарних, але і природничих наук. Незважаючи на заборони, в гімназії частково продовжували використовувати руську мову. Оскільки чимало гімназистів йшли на педагогічну роботу, то в гімназії приділяли велику увагу викладанню педагогіки і психології¹³².

Ще під час навчання талановитого юнака запримітив єпископ Юлій Фірцак, який опікувався ужгородською гімназією, і запропонував йому продовжити освіту на теологічному факультеті Пазманського університету в Будапешті. У 1892 р. А. Волошин дав згоду. Цей престижний вищий навчальний заклад Угорщини був укомплектований на досить високому рівні і незважаючи на те, що Волошин провчився в ньому тільки рік (завадила хвороба), однак почув багато цікавого і корисного для себе. Додамо, що Будапешт славився своїми бібліотеками, які містили в собі рідкісні книги з різних галузей знань. Волошин зібрав велику кількість матеріалів про давні часи краю, які згодом використав у своїх працях. Опрацювавши чимало архівних документів, які зберігалися в архівосховищах Будапешта, А. Волошин дотримувався думки, що при викладанні історії в школі потрібно приділяти більше уваги моральним питанням, які вирішені історією, а також доповнюватись розглядом розвитку мистецтва відповідних епох. «Завданням історії є: 1) пояснити, як дійшла наша нація і взагалі ціле людство до нинішнього рівня культури, як розвивається нинішня рідина, громадський і національний устрій; 2) розвивати любов до своєї батьківщини, викликати зацікавлення, співчуття і любов до заслужених історичних діячів нації й цілого людства, викликати захоплення до ідей та

¹³¹ Див.: Дем'ян Г. Таланти Бойківщини. Львів, 1991. С. 187.

¹³² Кляп М. Названа праця. С. 27.

інституцій, які спричинились до піднесення добробуту рідного народу та цілого людства; 3) пояснити причини поодиноких поступів або упадків культурного розвитку»¹³³.

У 1893 р. А. Волошин переїхав до Ужгорода і тут у 1896 р. закінчив навчання в Ужгородському теологічному ліцеї. Серед викладачів цього богословського навчального закладу виділявся хорватський поет Спиридон Петранович, який у своїх лекціях закликав до спільних дій румун, хорватів і русинів у боротьбі проти мадяризації, проти винищення слов'янських народів. Саме під впливом цих ідей Августин Волошин пізніше писав: «Познавати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалася любов народна і межинародна і аби... присвоїли собі на правду людське почуття (чутство) в напрямі тривалого поліпшення себе і людства»¹³⁴. Ці слова не втратили своєї актуальності по цей день.

Емілія Дутка так писала про освіту Августина Волошина: «Перше шкільне свідоцтво, яке він одержав, збереглося з четвертого класу початкової школи. Його дата була 27 червня 1884 р. Видане було в Ужгороді. Матурував (атестат зрілості здав) в ужгородській гімназії, в навчальнім році 1891-1892. Богословські студії проходив у 1892-1896 рр. в Ужгороді і в той самий час в Будапешті приватно студіював математику і фізику. 6 жовтня 1896 року заручився з Іреною Петрик, донькою професора гімназії і того самого року одружився з нею. Через рік, 21 червня 1897, одержав диплом учителя для початкових (основних) шкіл з мовами навчання мадярською і руською. Диплом учителя для горожанських шкіл здобув у Будапешті 26 квітня 1900 року. За викладача півцеучительської семінарії в Ужгороді був визначений 30 вересня 1901 року. 7-21 липня 1902 р. взяв участь у курсах в Будапешті (свідоцтво з 27 липня 1902). Директором півцеучительської семінарії в Ужгороді був іменований декретом від 5 березня 1902 р., виданим у Відні. Від Українського вільного університету в Празі 30 жовтня 1938 року одержав звання почесного д-ра прав (JUDr) honoris causa»¹³⁵.

Отже, після закінчення теологічного факультету А. Волошин одружується на дочці професора ужгородської гімназії Ірині Іванівні Петрик. На все життя вона стане надійним його помічником. Ірина Іванівна Петрик народилася 1878 р. в Ужгороді і в деякій мірі була

¹³³Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів, 1995. С. 21.

¹³⁴Вегеш М., Турияница В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874-1945). Ужгород, 1995. С. 6.

¹³⁵Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород, 2006. С. 76.

нащадком славного роду Олександра Духновича, бо дружина її прадіда була сестрою відомого будителя. Хоча Ірина не вважала себе професійним педагогом, вона все ж зробила свій внесок у розвиток освіти краю. У 1909 р. Ірина разом із сестрою Волошина Ольгою відкрила «Маріанську конгрегацію греко-католицьких дівчат». Емілія Дутка пригадувала, що «дружина о. А. Волошина, Ірена, успадкувала дім по батькові (вул. Ракоці, № 34). У його дворі знаходився ще один чотирикімнатний дім (№ 34/а) і загорода, яка простягалася аж до ріки Уж. Дім під числом 34 під час війни був значно пошкоджений і тому о. А. Волошин його розібрав. На його місці побудував новий одноповерховий дім. В домі ч. 34/а жила мама о. Августина та дві рідні сестри Елена і Ольга. В період 1928-1937 рр. протягом навчального року там перебувала і я»¹³⁶.

Заслугою Ірини Волошиної є і те, що в 1921 р. вона виступила ініціатором створення «Жіночого Союзу», який у міжвоєнний період провів низку просвітницьких і політичних заходів у краї. Ірина Волошин вписала своє ім'я до головних благодійників карпатського краю. У 1933 р. Ірина і Августин передали свій власний будинок на вулиці Ракоці під сиротинець. Вартість його становила близько 300 тисяч чеських крон. Цю подію яскраво описала Е. Дутка: «Після різних хлопотань сс. Василіянки прибули до Ужгорода в 1924 році і почали піклуватися священичими та учительськими сиротами, які були поселені в двох інтернатах. Тоді в Ужгороді жила пані Анна Поганьова (Погань) і виявила бажання, щоб сестри опікувалися нею аж до смерті. Свою хату, великий город і поле вона дарувала сестрам з умовою, що вони, крім неї, будуть дбати і про сироти. Сестри піклувалися панею А. Погань, але бажання фундаторки могли виконати тільки в 1925 році, коли дім звільнили її далекі родичі.

Зі самого початку в сиротинець попало 15 дітей. Його відкриття було великим святом. Сам преосвященний єпископ Петро Гебей посвятив сиротинець, який знаходився на вул. Минайській, у присутності багатьох священиків і мирян. Сестри з великим зусиллям дали до порядку занедбаний дім і загороду, але після смерті А. Погань її далекі родичі дали сестер до суду. Звинуватили їх, нібито вони примусили колишню власницю дому переписати її спадщину на сестер. Доки А. Погань лежала хворою, ніхто з її рідні навіть не заглянув до неї. Перший суд виграла сестри. Декілька років був спокій, але родичі померлої далі судилися і врешті найвищий суд

¹³⁶Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 76.

присудив їм будинок, де жили сироти і весь інший маєток. Сестри мушили дім негайно залишити і сироти залишилися без стріхи над головою.

Та Господь Бог не раз за втрачене дає навіть щось краще. Якраз у той час мала іменини пані Ірена Волошин. З тієї нагоди сирітки прийшли привітати її. Одна з них розплакалася і сказала, що вони вже не мають свого дому і мусять вертати на села, звідки походять. Пані Ірена розплакалася і тоді зробилося в її душі шляхетне рішення – зайнятися долею сиріток. Домовившись з чоловіком Монс. А. Волошином, наступного дня заявила матері ігумені, що вони вирішили дарувати свій дім на сиротинець. Пані Ірена сказала: «Бог не дав нам дітей, то від сьогодні Ваші сироти будуть моїми дітьми».

Посвячення сиротинця відбулось 5 листопада 1933 року. Здійснив його преосвященний єпископ Александер Стойка. У проповіді підкреслив велику заслугу родини Волошинів як фундаторів сиротинця. Газета «Свобода» так описала цю подію: «Дня 5. с. м. відбулося урочисте посвячення нового сиротинця СС. Василянок в Ужгороді на ул. Раковція ч. 34. Будову на сей сиротинець, який репрезентує вартість 300. 000 кч., подарували о. Августин Волошин і його пані Ірена Волошинова. Рано о 9-ій годині була відправлена Служба Божа в Катедральній Церкві, звідки о 19-ій годині процесією перейшло кілька тисяч громадянства на місце посвячення, де вже була приготовлена ціла будова до святочного акту. Над новим Сиротинцем маяли прапори, а вперед Єго Екселенція єп. Александер в супроводі капітули відслужив коротку молитву, по чім посвятив каплицю, будову, а і прапор, якому акту з великим одушевленням придивлялися кілька тисяч вірників і громадян.

Велику радість і одушевлення викликала присутність жертводавців і визначних чинників нашого публичного життя. Радо виділисьме присутність пані Розсипалової і пані Грабарової, котрі перебрали на себе опіку над новопосвяченим прапором сиротинця. Не дивлячись на велику зиму, вся публіка видержала на місці аж до кінця свята. На посвяченні були заступлені майже всі вищі уряди і реферати. Перед промовама були відспівані хорами державні гимни і «Тебе – Бога – хвалим!». Слід запримітити, що його Ексц. Єп. Александер з дуже теплими словами дякував за великий дар, що побудило велике признання в серцях усіх присутних. Перед закінченням відспівано жертводавцям «Многая літа». Вечером в домі СС Василянок була святочна академія з дуже богатою програмою,

з котрої сирітська доля зворушила до плачу майже всіх присутніх»¹³⁷.

Під кінець святкування з промовою виступив о. Мон. А. Волошин, який, крім іншого, сказав: «Може комусь дивно, що я роблю це завіщання тепер і не відкладаю його на пізніший час. Роблю це тому, бо тепер усім відомо, що я є при здоров'ї, бо по моїй смерті міг би знайтися адвокат, котрий би мене міг представити божевільним чи непричетним старцем, який не знає що робить і піддав би під сумнів моє рішення. Сестрам Василіянкам я свій маєток заповів тому, бо вони вміють добре господарювати. Це є для мене запорукою, що моє майно в добрих руках». Діти-сироти Волошиних називали мамою і татом, часом і сестри зверталися так до них. Новий сиротинець був присвячений Св. Родині. 13 березня 1936 року раптово померла пані Ірена Волошин. О. Августин Волошин перейшов жити до своїх рідних сестер. Відтоді службу Божу служив у сиротинці і не ходив щодня правити її в кафедральний храм. В Ужгороді він жив і працював до історичних днів «арбітражу» (1938), опісля переїхав у Хуст, де працював до окупації Карпатської України мадярським військом 15 березня 1939 року»¹³⁸.

Подружжя Волошинів мало маєток і в Словаччині у с. Селешка (присілок с. Бодрог-Сердогель) округу Крал Хлумец, який купили від власника словака Юрія Андрашія з дозволу Поземного уряду. Там мали виноградник, сад, ліс, будови. Тут протікала р. Бодрог. Весь прибуток, який давав цей маєток, використовувався на потреби утримування сиротинця в Ужгороді. У своїх спогадах вихованки дуже тепло згадують про цей райський куток, куди сиротинець на період вакацій переселявся з Ужгорода. А за цей час у сиротинці Ужгорода проводилися ремонтні роботи і підготовка сиротинця до нового навчального року. Сирітки почувалися у цьому маєтку, як на курорті. Допомагали по господарству, збирали овочі, фрукти, допомагали консервувати на зиму для себе. Ходили у ліс по гриби, купалися і засмагали на річці Бодрог¹³⁹.

Разом із сестрою Волошина Ольгою Ірина у 1909 р. відкрила «Маріанську конгрегацію греко-католицьких дівчат». Ця школа виконувала благородну місію: навчити дівчат писати, читати, ручній праці, катехизації, церковному співу, варити, пекти, основи гігієни в хаті для немовлят і хворих. Великою заслугою її є те, що в 1921 р.

¹³⁷ Свобода. 1933. 5 листопада.

¹³⁸ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 76.

¹³⁹ Отець Августин Волошин в документах і пам'яті народній. С. 12.

вона виступила ініціатором створення «Жіночого Союзу». У 1934 р. в Ужгороді відбувся Перший з'їзд Народовецького жіноцтва Підкарпатської Русі, на якому І. Волошин зробила звіт про проведену «Жіночим Союзом» роботу. Вона також була ініціатором створення «Народної кухні Жіночого Союзу», яка протягом 1932–1933 рр. організувала понад 300 тисяч безкоштовних обідів для дітей бідняків. Згодом «Народна кухня» стала самостійним товариством з окремою будовою, що видавала безкоштовно щодня 500-600 обідів. Необхідно врахувати й те, що саме на першу половину 30-х років припадає гостра економічна криза в країнах Центрально-Східної Європи. Не оминула вона і демократичну Чехословаччину. Ця мужня і енергійна жінка залишила після себе найкращі спогади. Августин Штефан з великою любов'ю писав про неї: «Ця середнього росту, повної круглової постаті, каштанового волосся і бурих очей, лагідної і скромної вдачі, добра і ощадна господиня була гостинна і толерантна...»¹⁴⁰.

Її передчасна смерть 13 березня 1936 р. від злоякісної пухлини вуха була великою трагедією для Августина Волошина¹⁴¹. «Ірина Волошин, – пригадувала одна з вихованок, – постійно дбаючи про інших, не звернула належної уваги на застуду вуха і несподівано померла після двох днів важкої хвороби. Велелюдна панахида за видатною громадською діячкою жіночого руху та просто милосердною жінкою відбулася в Ужгородському кафедральному соборі. Від різних організацій та діячів краю було півсотні вінків із синьо-жовтими стрічками. Усіх до сліз зворушували двадцять двоє дівчаток, які стояли при гробі названої мами»¹⁴².

Президент Чехословацької республіки Т. Масарик надіслав Августину Волошину лист, у якому висловлював щире і глибоке співчуття з приводу важкої втрати. Документи з цього приводу опублікувала у своїй монографії відома чеська дослідниця життя і діяльності А. Волошина Тетяна Беднаржова. Наведемо їх: «Лани, 31 березня 1936. Шановний пане директоре, Пан президент Т. Г. Масарик згадав Вас, коли довідався про смерть Вашої дружини і прохав мене, аби я передав Вам його глибоке співчуття. З пошаною секретар». Того ж дня А. Волошин подякував за співчуття: «Шановний пане президенте! За висловлене співчуття до мого горя,

¹⁴⁰Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 38.

¹⁴¹Свобода. 1936. 13 березня.

¹⁴² Гаврош О. Нескорена Карпатська Україна. Тернопіль: Богдан, 2019. С. 81-82.

викликаного смертю моєї дорогої дружини, прошу прийняти мою сердечну подяку. Вам відданий і вдячний Монс. Августин Волошин, директор»¹⁴³. Некрологи про смерть дружини А. Волошина надрукували усі тогочасні газети Чехословаччини. Він теж повідомляв про це від свого імені: «Переїнятий глибоким жалем та здаючись на св. волю Божу повідомляю, що найдорожча моя Дружина Ірина Волошинова рожд. Петрик в 59-ім році життя 40-ім супружжя, заосмотрена св. Тайнами по півночі дня 13-го березня 1936 р. упокоїлася в Господі. Похорон тлінних останків Дорогої мені Дружини відбудеться дня 15. березня по полудні о 16 год. в ужгородській греко-католицькій кафедральній церкві. Заупокійна Служба Божа відправиться дня 14. березня о 8 год. в тій же кафедральній церкві. Найбільшу приязнь і любов до Покійної окажемо молитвами за її душу. Ужгород, дня 13. березня 1936. Монс. Августин Волошин, управитель учительської семінарії»¹⁴⁴.

Августин Волошин разом з дружиною виховували двадцять двох дітей. Одною з них була Анастасія Халахан, яка, як і інші вихованці приватного сиротинця, називала А. Волошина батьком, а Ірину Петрик мамою. Саме завдяки А. Халахан вдалося зберегти від руйнування місце поховання Ірини Волошинової. Відомий закарпатський журналіст і популяризатор науково-культурної спадщини А. Волошина О. Гаврош записав і опублікував її спогади у своїй книзі: «... 79-річна ужгородка Анастасія Халахан веде мене на могилу своєї «мамки». Саме тут, на території Закарпатського музею архітектури і побуту, похована Ірина Волошин. Колись це був відомий греко-католицький цвинтар, де знаходили спочинок церковні діячі. Але в 1960-1970 роках на цьому кладовищі під Ужгородським замком вирішили зробити скансен. Тепер тут – старі хати, корчма, млин та церква. Усі могили були зрівняні із землею. Щоправда, перед знесенням надмогильних плит дали оголошення в газету: хто має тут родину, може забрати небіжчиків на інший цвинтар. Однак ім'я Волошина в той час було під чи не найбільшим прокляттям комуністичної влади. Годі було мріяти про вшанування пам'яті його дружини.

За крайньою хижею під солом'яною стріхою ми деремося різко вгору. Я притримую стареньку жіночку. Нарешті ми опиняємося перед шістьма хрестами, що стоять на самому краю валу, за яким

¹⁴³Беднаржова Т. Названа праця. С. 162, 163.

¹⁴⁴Там само. С. 163.

уже займаються замкові мури. Саме таке околичне розташування і врятувало кістки цих людей від посягання на їхній спокій. Надмогильних плит, ясна річ, уже нема. Їх, подекують, використали під час чергового соціалістичного будівництва в Ужгороді. Натомість на могилі дружини Августина Волошина стоїть блаженський металевий хрест. Пані Анастасія на хвилюку замовкає. Власне, якби не вона, цієї могили і не відшукали б. Пані Анастасія запам'ятала місце ще від часу похорону в 1936 році»¹⁴⁵.

Ми щойно згадали про співчуття, висловлене президентом Чехословацької республіки Т. Масариком А. Волошину у зв'язку зі смертю його дружини. І це було не випадковим, і далеко не символічним жестом глави держави до звичайного директора Ужгородської вчительської семінарії. Річ у тім, що президент ЧСР був добре обізнаний зі справами й складною культурною ситуацією в Закарпатті після його приєднання до республіки і не міг не знати про довголітню педагогічну і культурно-освітню працю Волошина на благо рідного народу. З іншого боку, життя, погляди та діяльність визначного громадського і державного діяча, політика і публіциста, вченого-філософа, гуманіста і демократа Томаша-Гаррига Масарика (1850-1937), який по праву вважається батьком-засновником Чехословацької республіки, її «президентом-Визволителем» і який ще за життя здобув широке міжнародне визнання, а також його визначна роль у процесі приєднання Закарпаття до ЧСР були добре відомі Августину Волошину, який з великою повагою ставився до Масарика і, отже, не могли не справити вплив на формування його гуманістичних і національно-патріотичних поглядів та подальшу культурно-освітню й громадсько-політичну діяльність.

Протягом своєї багаторічної наукової, громадської й політичної діяльності Т. Масарик мав нагоду досить ґрунтовно ознайомитися з українським питанням, причому цьому сприяли як його наукові інтереси і пошуки, так і практична діяльність, в ході якої доля неодноразово зводила його з українцями й Україною. Зокрема, він визнавав суттєві відмінності між «малорусами» і «великорусами» та національну й етнографічну єдність «малорусів» і «русинів», розділених політичними кордонами, відносив українців до найбільших з числа поневолених народів, симпатизував їх національно-визвольним змаганням і з розумінням ставився до національно-культурних й політичних, самостійницьких вимог

¹⁴⁵ Гаврош О. Названа праця. С. 76-77.

українського народу. Масарик у своїх численних працях і промовах завжди підкреслював, що українське питання – не тільки мовне, але також політичне і культурне¹⁴⁶. Е. Бенеш звернув увагу на глибоке розуміння Т. Масариком геополітичної й стратегічної ролі Закарпаття: «Без Рутенії Мала Антанта була б неможливою, а організування Центральної Європи на основі мирних договорів правдоподібно, раніше чи пізніше закінчилось би крахом. І з цих причин Чехословаччина ніколи, за жадних умов не відмовиться від Рутенії і буде боронити її до останньої краплі крові, бо через Чехословацьку розв'язку її доля зв'язана остаточно»¹⁴⁷. На думку сучасних дослідників, Т. Масарик «усе, що він робив для Закарпаття, було спрямоване на реалізацію його проекту щодо створення цивілізованої держави»¹⁴⁸. А зробив він для наших краян чимало. Все це не могло не викликати симпатій до нього з боку українців, у тому числі й Августина Волошина.

Уперше А. Волошин мав нагоду безпосередньо зустрітися з Т. Масариком 20 травня 1919 р. в Празі, коли в числі керівників чисельної делегації закарпатців був присутнім і виголосив промову при поданні президенту Чехословаччини рішення Центральної Руської Народної Ради про входження Закарпаття до складу ЧСР. Тоді Волошина, як він згадує у своїх споминах, особливо надихнули слова Масарика про те, що «Ви русини, стільки прав будете мати, скільки виборете для себе». Був присутнім А. Волошин і серед слухачів промови президента ЧСР Т. Масарика в Ужгородському жупанаті під час його відвідин Закарпаття 23 вересня 1921 р. Зокрема, не міг не вразити і спонукати до подальшої активної педагогічної, культурно-освітньої й громадсько-політичної праці Волошина заклик Масарика до закарпатської інтелігенції: «Культурне і господарське піднесення руського люду є... нагальним завданням. Відчувається потреба інтенсивної праці шкільної, виховної, гігієнічної і народногосподарської... Я апелюю до руської інтелігенції, щоб вона енергійно взялася за своє тяжке і почесне завдання для добра люду»¹⁴⁹.

Згадував Августин Волошин Т. Масарика і в інших своїх виступах. Так, у виголошеній промові 8 травня 1929 р. з нагоди 10-

¹⁴⁶ Див.: Віднянський С. В. Т. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 4. К., 1993. С. 132-147.

¹⁴⁷ Панов А. Масарик і Закарпаття. Ужгород: Ліра, 2010. С. 140.

¹⁴⁸ Там само. С. 151.

¹⁴⁹ Цит за: Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання (Спрба характеристики та інтерпретації. Подебради, 1932. – С. 194-195.

літнього ювілею приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини А. Волошин сказав: «Пан президент, перебравши протокол зборів наших народних рад і меморандум наш, заявив свою радість, що наш народ з таким довірям відноситься до республіки, говорив о кроках, які він робив для звільнення Підкарпатської Русі за границею вже в перших роках війни, о ситуації на мировій конференції і бажав нам всего найкращого. Разом і напам'ятовував нас, що чекає нас багато праці, яка потребує багато любові до народу і лиш взаїмним довірям к другим чинникам державного життя можемо досягнути повних успіхів»¹⁵⁰. Високу оцінку діяльності Т. Масарика дав А. Волошин у промові 7 липня 1929 р. на з'їзді руської молоді: «Ся радісна обставина (входження Закарпаття до складу Чехословаччини – Авт.) викликає в нас обов'язок щирої і синовної вдячності к нашій отчизні, к нашій милій республіці, а особливо к тому славному мужові, котрий ще в перших роках світової війни думав про нас і трудився для нас, поки не забезпечив нашу свободу, і котрий своєю мудрістю і ідейністю є певним репрезентантом демократичного устрою нашої республіки, то є: славному президенту нашому, Т. Г. Масарику»¹⁵¹. На глибоке переконання А. Волошина Т. Масарик «в своїй великій мандрівці скорше і краще подбав про нас, як ми самі»¹⁵².

Закарпатці й Августин Волошин завжди з повагою ставилися до першого президента Чехословацької республіки. Ще при житті Масарика йому був зведений пам'ятник в Ужгороді – 28 жовтня 1928 р., коли в Чехословаччині широко відзначали десятирічний ювілей республіки. Постав він у центрі колишньої Орлиної площі, на тому місці, де нині пам'ятник Ш. Петефі. На жаль, той монумент не зберігся, адже на початку 70-х років за вказівкою комуністичної влади його переплавили. 26 березня 2002 р. у сквері на набережній Незалежності відкрили новий пам'ятник Томашу Масарику, а в 2013 р. сквер відреставрували й назвали його іменем. Президент-визволитель поступово повертається до Закарпаття. У 2010 р. на фасаді Мукачівського аграрного коледжу, який знаходиться на вулиці Т. Масарика, відкрили на його честь дошку-барельєф. Символічно, що міні-скульптура Т. Масарику розташована поблизу третьої ужгородської школи, яка була збудована саме за його

¹⁵⁰ Августин Волошин. Вибрані твори / Редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 109.

¹⁵¹ Там само. С. 117.

¹⁵² Там само. С. 138.

сприяння. Нещодавно меморіальну дошку Масаріку відкрили в Хусті, а пам'ятний камінь біля Буштинської гімназії-інтернату.

Томаш Масарік – один з небагатьох політиків найвищого рангу після Великої війни, якому вдалося втілити власні нові соціологічні ідеї в практику державотворення і в непростих умовах наростання тоталітарних тенденцій у міжвоєнній Європі утвердити парламентську демократію в молодій республіці та спрямувати її курсом внутрішньої стабільності та соціально-економічних реформ, які вивели цю відносно невелику країну до десятки передових держав світу¹⁵³. Ця демократичність Масаріка приваблювала до нього Августина Волошина та найкращих представників тогочасної закарпатської еліти. Під впливом ідей Томаша Масаріка формувалася світогляд майбутнього батька української державності на Закарпатті. До речі, у своїй багатогранній діяльності Т. Масарік ніколи не виступав проти української ідеї, української державності. Він прагнув бачити Українську державу вільною, незалежною, усіляко підтримував «усе вільне українське» та людей, які боролися за це. Мало хто знає, що домовленість Т. Масаріка з українськими лідерами полягала в тому, що Закарпаття перебуватиме в складі новоутвореної Чехословаччини тимчасово, до встановлення нормальних порядків в Україні¹⁵⁴.

Говорячи про формування світогляду Августина Волошина, слід сказати ще про один важливий фактор. Ще наприкінці ХІХ століття Волошин кілька разів побував у Львові. Зав'язалися стосунки з диригентом Львівського мистецького товариства «Боян» П. Губчаком. Як вважає В. Бірчак, саме Губчак запросив молодого педагога і священника до Львова. Перша поїздка до цього старовинного українського міста зробила справжній переворот у душі Волошина. Він побачив, яка велика різниця в рівні свідомості галичан і його земляків. А. Волошина шокувала та величезна маса українських газет і журналів, що видавалися в Галичині. Користуючись нагодою, він підписався на цілий ряд видань, не дивлячись на їх політичну спрямованість («Галичанин», «Діло», «Свобода» та ін.). Зав'язуються також дружні стосунки між А. Волошином і Гіядором Стрипським (1875-1946) – вихідцем із Закарпаття, майбутнім відомим вченим (з 1913 р. – член Румунської

¹⁵³ Віднянський С. Томаш Гарріг Масарік – один з батьків-засновників єдиної демократичної Європи. *Історичний часопис з Богемістики і Словакістики*. Матеріали наукових читань «Томаш Масарік – видатний учений, політик та державний діяч» (Ужгород, 21 грудня 2010 р.). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. С. 35.

¹⁵⁴ Панов А. Названа праця. С. 157-158.

академії наук, з 1914 р. – член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові), який у той час навчався у Львівському університеті. Можна без перебільшення сказати, що саме тоді у А. Волошина з'явилося бажання створити на Закарпатті організацію, яка була б подібною до галицької «Просвіти».

У 1920-ті роки встановилися також тісні стосунки між А. Волошином і митрополитом Галицьким Андреем Шептицьким, який неодноразова бував у Закарпатті й добре знав про релігійну та політичну ситуацію в краї. Погляди та діяльність цього видатного релігійного, культурного і громадсько-політичного діяча України, зокрема щодо захисту й розвитку української освіти і культури, не могли не вплинути на світоглядні переконання греко-католицького священика, культурно-освітнього та громадсько-політичного діяча Закарпаття Августина Волошина.

На сторінках тижневика «Свобода», який редагував А. Волошин, зустрічаємо чимало матеріалів про пастирську діяльність Галицького митрополита. У 1922 р. А. Шептицький здійснив поїздку до США і в Нью-Йорку зустрівся з представником Підкарпатської Русі за океаном о. Костянтином Рожковичем. Останній, будучи духовним управителем організації «Соединение», закликав до єдності закарпатців і галичан, бо, на його думку, «се родні браття, один народ, одна церков, одна мова, одна пісня і однакова доля». А. Шептицький, своєю чергою, «воззивал всех русинов до єдности, и тогда ми будем свободны, бо на свете є справедливость, яка мусить бити вимерена каждому народови ...»¹⁵⁵. Так передавала газета «Свобода» слова митрополита. Саме «Свобода», яку очолював і визначав її ідейний зміст А. Волошин, зробила найбільший внесок у висвітлення діяльності Галицького митрополита. На її шпальтах ми знаходимо цілий ряд матеріалів з цього приводу. Так, 15 грудня 1927 р. у Львові проходила міжнародна конференція греко-католицького єпископату. Учасників її привітав і дав згоду взяти участь у ній митрополит Андрей¹⁵⁶. Один з квітневих номерів газети, перераховуючи видатних місіонерів Галичини, називав серед них і Шептицького. На думку редакції, він «вздвж і впоперек переїхав цілу Галичину, проповідуючи слово Боже...»¹⁵⁷. «Свобода» в цілому ряді своїх матеріалів писала про велику і щиру любов галичан до свого митрополита. Коли в Галичині святкували

¹⁵⁵ Свобода. 1922. 12 листопада.

¹⁵⁶ Там само. 1927. 18 грудня.

¹⁵⁷ Там само. 1927. 20 квітня.

30-ті роковини його пастирської діяльності, галичани вирішили «поставити у Львові шпиталь» на його честь. Газета писала, що для такої великої душі, такого пастиря по серцю Ісуса найдостойніший дарунок ювілейний, дійсно шпиталь¹⁵⁸. Багато інформації про відносини між Галицьким митрополитом і закарпатцями можна почерпнути з релігійних видань «Душпастир» та «Благовісник». Відомості про діяльність А. Шептицького, а також про становище на Закарпатті зустрічаються на сторінках «Українського Бескида», тижневика «Мета», газетах «Наша земля», «Нива», «Діло», «Український голос»¹⁵⁹.

Високо оцінив діяльність А. Шептицького Августин Штефан. На його глибоке переконання «є чотири єпископи-василіяни, а саме: Павло Гойдич у Пряшеві, митрополит Андрій Шептицький у Львові, Йосафат Коциловський в Перемишлі і Василь Ладика у Вінніпезі»¹⁶⁰. «Щоб світ знав, що діється в Угорській Русі, – писав А. Штефан, – треба було приятелів мати. І ми їх мали. Перш за все в Галичині. Карпатські українці могли різними дорогами діставатися до Львова чи до Перемишля. Наприклад, о. Августин Волошин перед 1914 р. три рази був в Галичині і кожного разу відвідував єпископа чи пізніше митрополита Шептицького ... о. д-р. Юлій Гаджега в 1911 р. був у Галичині. Тяжче було дістатися галицьким інтелігентам до Угорської Русі, а коли дісталися і не мали спеціального доручення від малярського уряду, то були визвані, щоб негайно вернулися додому. Для певности один добре одягнений пан відпровадив галицького гостя аж до колишньої галицько-малярської границі»¹⁶¹. Що стосується постаті А. Шептицького, то угорська влада навіть не наважувалася перешкоджати його приїзду: «В Успенському відпусті обов'язково брав участь владика й велике число єпархіального духовенства. 1928 р. на відпуст прибув також митрополит Андрей Шептицький, який виголосив зворушливу проповідь на тему: «Стійте у вірі!». Натовп богомольців із захопленням слухав натхненні слова великого Митрополита, а відтак багато з них говорили: «Це наш правдивий Мойсей!». А були й такі, що щиро заявляли: «Тепер уже не дбаю, якщо й умру!». Так ото, як подав часопис Душпастир, «ім'я

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2012. Випуск 28. С. 19.

¹⁶⁰ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. С. 21.

¹⁶¹ Там само. С. 195-196.

митроп. Шептицького записалося золотими буквами в серця усіх русинів (закарпат. українців)»¹⁶².

Діяльність Андрея Шептицького високо оцінювали директор греко-католицької дівочої учительської семінарії в Ужгороді о. Василь Лар, єпископи В. Такач і П. Гебей. В. Лар пригадував, що «чув про митрополита Шептицького вже в гімназії, опісля незабутнім зістав для нього вислів каноніка, виховника богословія в Ужгороді, сьогодні єпископа Американських Русинів Кир Василя Такача. Він високо цинив Митрополита Шептицького. Одного дня, під час Першої світової війни, зайшли богослови до свого духовника о. каноніка В. Такача і найшли його в кімнаті дуже сумного, майже зі сльозами в очах. На запит, що сталося, – о. В. Такач сказав, що дуже сумує і болюче переживав поступування Тіси Пішти, прем'єра Мадярщини, який своїм розпорядженням посягнув на душу нашого народу, на святі речі – обряд і церковну мову, домагаючись зміни календаря і заведення мадярської мови в Греко-Католицькій церкві, щоб Службу Божу відправляти мадярською мовою в церквах Мукачівської єпархії. «Одинокий наш рятунок – це Львів, Митрополит Шептицький, – сказав на кінець о. В. Такач, духовник богословської семінарії»¹⁶³. В. Лар констатував, що згодом він та ще кілька богословів почали більше цікавитися митрополитом та Греко-Католицькою церквою в Галичині, «хоч мадяри забороняли всякі зв'язки, а навіть згадки про Галичину. Та Бог так дав, що по Першій світовій війні наш край, наша Мукачівська єпархія визволилась з-під панування мадярів та під назвою Підкарпатська Русь прилучилася до ЧСР»¹⁶⁴.

Митрополит А. Шептицький був добре обізнаний із релігійною ситуацією в Закарпатті. «Розмовляючи з Митрополитом, – пригадував В. Лар, – я переконався, що він ліпше знає і нашу Мукачівську єпархію, як ми самі. Митрополит з любов'ю говорив про наш нарід, про його глибоку релігійність, чесноту та природню інтелігенцію... Митрополит Андрей сказав, що у своїх молитвах усе згадує Закарпатську Україну. Знав про закарпатські відносини як політичні, так і культурні»¹⁶⁵. Єпископ П. Гебей писав, що він разом з А. Волошином відвідав Львів, а коли вернулися, то із задоволенням оповідав, що «дуже вплинуло на нього це, коли у Львові почув, що

¹⁶² Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. II. Рим – Львів, 1997. С. 363.

¹⁶³ Вегеш М. М. Андрей Шептицький. *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну* (Збірник наукових праць). Випуск другий. Ужгород, 1996. С. 84.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само. С. 85.

вірні Мукачівської єпархії також українці, що ми один народ з однією мовою, обрядом і вірою»¹⁶⁶. А. Пекар відзначав, що ще в 1911 р. Андрей Шептицький на шпальтах газети «Нива» опублікував апеляцію до примаса Угорщини щодо антиукраїнських утисків у Закарпатті¹⁶⁷. Про відвідини А. Шептицьким Ужгорода і Пряшева ще наприкінці ХІХ ст. писав В. Шандор¹⁶⁸.

Не випадково, що утворення Карпатської України одним із перших привітав Галицький митрополит. Митрополит Андрей Шептицький надіслав вітального листа Августина Волошину: «Ваша Ексцеленціє, Високопреподобний Отче Премєре! Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливим способом Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народів Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народіві, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і втримуючи нераз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання. Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні мої молитви за Вашу Ексцеленцію і за відданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам наряд допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту. Прийміть вискази моєї найвищої пошани. Андрей, Митрополит»¹⁶⁹.

Між А. Шептицьким і А. Волошином упродовж багатьох років тривало взаємне листування, про що засвідчив у своєму щоденнику В. Лар. Августин Волошин часто прочитував йому листи від Шептицького, у яких містилися «батьківські настановлення – якби то поживавити церковно-релігійне життя в Мукачівській єпархії та спинити наступ московського православ'я»¹⁷⁰. На жаль, на сьогодні

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. І. Рим, 1967. С. 105.

¹⁶⁸ Шандор В. Закарпаття. Історично правний нарис від ІХ ст. до 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. С. 123.

¹⁶⁹ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. С. 193.

¹⁷⁰ Сергійчук В. Українські державники: Митрополит Андрей Шептицький. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. С. 289.

опублікована далеко не вся епістолярна спадщина Великого митрополита. Відомо принаймні про два листи А. Волошина до А. Шептицького, які стосуються періоду Другої світової війни. 28 липня 1941 р. А. Волошин писав митрополиту щодо створення Українського Патріархату: «Ваша Ексцеленціє, Милостивий Отче Митрополите! Передовсім сердечно вітаю Вашу Ексцеленцію з нагоди 40-літньої архієрейської служби, а особливо, що добрий Ісус допоміг Вам перейти найгіршу неволю наших часів і визволив Вас з большевизму для дальшої праці душевного відродження нашого народу. При цій нагоді дозвольте мені піддати одну скромненьку думку. Для здійснення загального бажання релігійного об'єднання нашого народу, чи не могли б Ви, Милостивий Отче Митрополите, з дозволом св. Отця, звернутися до компетентних репрезентарів української автокефальної церкви з пропозицією, притуплення їх до католицької церкви, так, щоб повстав наш український патріархат. Українсько-католицький патріархат міг би заспокоїти всі серйозні домагання автокефалістів, а свята єдність з католицькою церквою додала б нашому народові таку моральну силу і підпору, яка принесла б нам найкращі вигляди культурного розвитку і забезпечила б нашу самостійність. Працю церкви міг би значно підперти, крім інших інституцій, передовсім українсько-католицький університет, який мав би повстати у Львові, евентуально під веденням оо. Василян. Молю Бога, щоб Вам дарував много сили і здоровля для здійснення Ваших ідей. Цілую Вашу руку з глибокою пошаною поздоровляю Вас Ваш Син в Христі Августин Волошин»¹⁷¹.

Другий лист-привітання датований 11 грудня 1942 р.: «З нагоди дня св. Апостола Андрея прошу прийняти і від мене вирази глибокого поклону, теплого поздоровлення і щирого побажання всього найкращого. Молю Бога, щоб дарував Вам много ласки, тілесної і душевної сили, дочекатися щасливого вирішення справ нашого народу, особливо же повної свободи для праці нашої Церкви між нашим добрим, але духовно занедбаним народом України. Вірую, що Ваша благословляюча рука ще виправить туди много здібних працівників на славу Божу, для ширення правдивої цивілізації, що й буде підвалиною щасливішої будучности нашого народу. Цілую руки і вручаюся св. Молитвам. Ваш покірний син в

¹⁷¹ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899-1944. Т. I. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу; Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. С. 446.

Христі Августин Волошин»¹⁷². Про відвідини А. Волошина в часі Другої світової війни писав також у своїх споминах майбутній провідник УГКЦ Йосиф Сліпий: «У часі гітлерівської окупації помер в Празі ректор Українського вільного університету професор Горбачевський, і тамошня громада прохала Митрополита прислати єпископа на похорон. Митрополит післав о. Галянта до мене, щоби я вибрався до Праги, і я поїхав та відправив похорон. При тій нагоді стрінувся з новим ректором УВУ і професорами та був у президента Карпатської України отця-директора Августина Волошина, що мешкав у своїй віллі в Празі на Сміхові под. Ліпками»¹⁷³.

Однак ці події матимуть місце наприкінці життєвого шляху Августина Волошина. За ректором Українського Вільного університету, який мирно проживав і працював у Празі, уважно стежили агенти радянської контррозвідки. Для них він був, перш за все, «запеклим українським буржуазним націоналістом» і «запроданцем». А наприкінці ХІХ– на початку ХХ ст. Августин Волошин готувався до початку своєї релігійної та громадсько-політичної діяльності, яка буде багатогранною, плідною і дуже корисною для всього Закарпаття.

¹⁷² Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2. Листування / За редакцією Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. С. 994.

¹⁷³ Сліпий Йосиф. Спомини / ред. Іван Дацько, Марія Горяча, видання 3-тє, виправлене й доповнене. Львів – Рим: Видавництво УКУ, 2017. С. 145.

Розділ 3.

ПОЧАТОК РЕЛІГІЙНОЇ ТА ТРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

*«Народ наш шляхом просвіти постане
з глибокого сну й піднесеться до кращого
матеріального життя і забезпечить собі
«кращу будучину», -
Августин Волошин*

22 березня 1897 р. А.Волошин був висвячений і почав служити капеланом Цегольнянської Преображенської церкви в Ужгороді. Його релігійна діяльність припала на надзвичайно скрутний час для греко-католицької церкви в Закарпатті. Саме тоді почалась фанатична боротьба Еміла Меллеша, греко-католицького пароха в Будапешті, спрямована на обов'язкове запровадження угорської мови під час богослужінь. А. Волошину доводилося важко. Сили були явно не рівні. Можливо, саме тому сучасні дослідники по-різному трактують даний етап в діяльності А. Волошина. Професор М. Болдижар, наприклад, писав, що постать Волошина, «неоднозначна та суперечлива, еволюція його поглядів дивує, у молодості він виконує замовлення угорських властей на розробку мадяризації закарпатських русинів, а в 1939 р. кінчає кожний свій виступ гаслом «Слава Україні!»¹⁷⁴. Відразу відзначимо, що така оцінка діяльності А. Волошина була б зрозуміла для часів тоталітаризму, коли президента Карпатської України вважали «запеклим українським буржуазним націоналістом», але для березня 1990 р. це виглядало, м'яко кажучи, досить заангажовано, а головне – не відповідало дійсності.

У 1985 р. ужгородське видавництво «Карпати» опублікувало збірник документів, у якому під числом 10 вміщено лист комісії, яка в 1904 р. писала єпископу Мукачівської уніатської єпархії про ліквідацію кирилиці й заміну її угорською азбукою. Цей документ трактується окремими вченими як доказ того, що Волошин приклав максимум зусиль, щоб ліквідувати викладання української мови в школах і запровадити вивчення предметів угорською мовою. Хотілося б висловити кілька міркувань з цього приводу. У 1907 р. міністр культури Угорщини Апоні видав проект закону «Про народні школи». Головною метою цього закону була насильницька мадяризація неугорського населення. Однак, якщо науково об'єктивно вникнути в цю справу, то А. Волошина не можна звинувачувати. У разі невиконання цього закону могло йтися про закриття школи. Волошин вважав, що краще хай існує школа з окремими предметами угорською мовою, ніж її не буде взагалі. До того ж треба відзначити, що на угорську мову навчання, згідно з законом переходили тільки там, де 20% населення вважали угорську мову рідною¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Болдижар М. Політична драма чи авантюра? *Закарпатська правда*. 1990. 21 березня.

¹⁷⁵ Документи свідчать. Ужгород: Карпати, 1985. С. 17-18.

У 1937 р. А. Волошин видав змістовну працю «Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атакую мадяризації перед переворотом?» У ній він дуже детально описав усі основні етапи мадяризації Закарпаття. «Найдіяльніший з церковних мадяризаторів, – писав він, – був Еміл Меллеш, гр.-кат. парох в Будапешті. Він був душею цілої акції мадяризації руського обряду... Дуже небезпечним планом цих «гр.-кат. мадярів» було особливо акція домагання заведення Григоріанського календаря й викинення кирилики з церкви і школи»¹⁷⁶. Невдовзі був створений «Комітет», перед яким ставилися такі завдання: а) установити тексти церковних книг; б) приготувати об'єднання календарів старого й нового; в) приготувати й провести реформу образования богословів; г) реформа чина Св. Василя Вел.; д) обговорення ще й інших питань... Цей комітет мав рішати остаточно в таких важких справах, які відносилися до розірвання історичних зв'язків нашого обряду з народним життям. Ясна річ, що подана програма крила в собі перспективу дуже хитрого нападу проти слов'янського і руського характеру нашого обряду і в наслідках могла викликати страшне обурення вірників»¹⁷⁷.

Мукачівський єпископ А. Папп сформував окрему комісію, до якої був також включений Августин Волошин. Члени комісії підготували «Меморандум», у якому «подрібно відповіли на примітки, подані проти церковних книг, указали ми на різниці обрядів грецького, руського, румунського, що помішання обрядів церков ніколи не дозволила і що здійснення бажань цих приміток цілком знищило би оригінальність, чистоту нашого обряду, який має за собою тисячолітній розвиток, що така насильна переміна служила би лише тенденціям центрифугальним, указали на небезпеку передрукування книг по мадярській азбуці, яка абсолютно не є пристосована до руської мови. Протестували ми проти інсинуацій у схизмі і просили оборони проти нелегального вмішування світського уряду в наші чисто церковні діла»¹⁷⁸. Позитивної відповіді не послідувало. Боротьба за кирилицю продовжувалася.

5 червня 1915 р. Августин Волошин взяв участь у нараді, організованій державним секретарем Угорщини Клебелсбергом. Його місія полягала в захисті кирилики. А. Волошин пригадував: «У вступі

¹⁷⁶ Волошин А. Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атакую мадяризації перед переворотом? *Августин Волошин. Твори.* Ужгород, 1995. С. 187.

¹⁷⁷ Там само. С. 188.

¹⁷⁸ Там само. С. 188-189.

подав я коротку історію уживання латинських букв у русинів у Галичині, де проби з латинкою зісталися безуспішними, а в Америці, де русини перебрали азбуку емігрантів словаків, і на Підкарпатті, де ще не виробилася певна система латинських букв в руській мові. Потім подав короткий перегляд різних азбук і способи писання слов'янських народів, що уживають латинки... Розбирав звуки нашої мови, різниці виговору від подібних звуків малярської мови, представив самозвуки, яких і нема в малярській мові, і так довів до висновку, що науково малярська азбука не спосібна до уживання в нашій мові і лише глибшою науковою аналізою і додатками може статися латинка спосібною для руської мови. Накінець перестерігаю всі чинники перед посягуванням переписування церковних книг, бо народ уважав би це, як переслідування своєї релігії»¹⁷⁹. Однак, як з'ясувалося, «єпископи вже вирішили, що переписування має бути практичне, що без змін треба прийняти малярську азбуку, бо тоді не треба учити дві азбуки і т. д.»¹⁸⁰.

Августин Волошин доводив і переконував, що «противиться проект зміни нашої кирилики і засадам культурної свободи. Не можна дозволити, щоб на рахунок малярської свободи історія записала от таке насильство, а то саме проти цього народу, який ніколи не грішив проти вірності до держави, ні в минулості, ні в теперішній війні. Лиш завзяті вороги того народу могли подати вищим урядам таку пораду, що такими репресаліями треба уражати і заплямити вірність цілого народу. Хто вважає можливою цю вівісекцію на тілі нашого народу, без огляду на правду і справедливість, на інтереси церкви і народу, най іде далше по дорозі реакції, але нехай не жадає, щоб при такій ганебній ролі саме духовенство цього народу асистувало... Панове, – сказав я, – не розбиваймо основ тисячолітнього розвитку! Я апелюю до мудрости Вашої Еміненції в любові до народу, апелюю до чесного переконання всіх членів цієї комісії, коли передкладаю, щоб ми і не занималися питанням виникнення кирилики з церковних книг, як реформою недоцільною...»¹⁸¹.

Нехай нам читач вибачить за досить розлогі цитати, але, роблячи це, ми переслідували єдину мету – довести, що не з своєї волі А. Волошин підкорювався маляризації. Що могла зробити одна

¹⁷⁹ Волошин А. Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атак маляризації перед переворотом? *Августин Волошин. Твори.* Ужгород, 1995. С. 189.

¹⁸⁰ Там само. С. 190.

¹⁸¹ Там само. С. 190-191.

людина проти державної політики тотальної мадяризації? І хіба Волошин не доклав усіх зусиль, щоб перешкоджати цьому спланованому угорським урядом насильницькому процесу? Складний був час. Мадяризація запроваджувалася такими швидкими темпами, що А. Волошин був дуже задоволений, як пригадував А. Штефан, що при виданні «Практичної граматики» йому вдалося «всунути кілька рядків Шевченка так, що цензор не доглянув і не викинув»¹⁸². Необхідно погодитись з переконанням А. Волошина, що «акція мадярів проти кирилики і нашого старослов'янського обряду розбудила національне почуття і в таких одиницях, які вже не мали надії на краще завтра народне. Ця обставина і пояснює одушевлення, з яким прийняв наш народ ідею американських братів: автономна Підкарпатська Русь в рамках слов'янської Чехословацької республіки»¹⁸³.

Отже, Августин Волошин як греко-католицький священник, усіма доступними йому засобами і як міг у тих складних історичних умовах, відстоював права і свободи автохтонного слов'янського населення Закарпаття та інтереси своєї народної церкви, боронив традиційний обряд, відігравав важливу роль в акціях збереження церковнослов'янської мови в богослужінні і кирилиці в друкуванні книжок. «Оборона кирилиці від угорського шовіністичного наступу, – писав О. Мишанич, – одна з великих заслуг А. Волошина перед своїм народом. Він не побоявся на всіх рівнях виступати проти тих священників, єпископів і представників влади з Будапешта, які намагалися запровадити на Закарпатті богослужіння угорською мовою і руські книжки друкувати латинським алфавітом. Спільними зусиллями патріотів Закарпаття ця антиукраїнська акція не була переведена в життя. За заслуги перед своїм народом і ревну багатолітню працю на користь Церкви папа римський Пій XII призначив А. Волошина своїм таємним камерарієм (папський прелат, монсиньор, шамбелян)»¹⁸⁴.

У той час Августин Волошин мав не тільки вищу теологічну освіту, але й добився значних успіхів у світській діяльності. У 1900 р. він одержав диплом професора математики і фізики після успішного складання екстерном додаткових іспитів у Вищій педагогічній школі в Будапешті. Це дало йому можливість і право викладати дані

¹⁸² Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто, 1973. С. 244.

¹⁸³ Волошин А. Оборона кирилики. С. 198.

¹⁸⁴ Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород, 2002. С. 10.

предмети в Ужгородській вчительській семінарії. Спочатку А. Волошин працював викладачем, а з 1912 до 1938 рр. – директором цього престижного в Закарпатті навчального закладу. Добре розуміючи потреби семінарії і зважаючи на відсутність підручників з багатьох дисциплін, йому довелося невтомно працювати і в царині видавничої справи: за період роботи в Ужгородській вчительській семінарії А. Волошин практично забезпечив учнів народних шкіл та студентів вчительських семінарій найголовнішими підручниками.

На кінець ХІХ століття, наприклад, припадає вихід у світ двох перших книг Августина Волошина. «Методическая грамматика карпаторусского языка для народных шкіл», написана в 1899 р., витримала три видання. Це стосується і його «Читанки для угрорусской молодежи», перше видання якої з'явилося в Ужгороді у 1900 р. Пройде якихсь 15-20 років і за його підручниками будуть навчатися всі закарпатські діти: як учні шкіл, так і студенти вчительських семінарій. Урахуймо і те, що на час виходу першої книги А. Волошина її автору сповнилося 25 років. Ось як про це писала Е. Дутка: «Що торкається шкільництва, о. А. Волошин найважливішою справою вважав дати дітям відповідні підручники. Сам був автором багатьох. Як я поступила в школу, від початкової школи аж до закінчення університетського навчання, вчилася з його підручників. Згадаю хоч би декілька з них: «Коротка руська граматика» (Ужгород, 1899), «Граматика: вправи мішані мадярсько-руські» (Ужгород, 1907), «Наука о числах. І і II клас народної школи» (Ужгород, 1919). Молодь виростала з його книгами. Останньою книгою А. Волошина була «Педагогічна методологія» (Прага, 1943). Багато його праць залишилося в рукописах, однак їхня доля мені невідома. Крім того, батько Волошин редагував щорічні календарі (місяцеслови), починаючи 1903 роком (а може і раніше) аж до 1919 року. В 1921 році він почав видавати «Благовісник», у якому обороняв інтереси греко-католицької церкви, а через рік став видавати християнсько-політичну газету «Свобода»¹⁸⁵.

Період 1900–1938 рр. був найбільш плідним у житті Августина Волошина. Саме в ці роки він зарекомендував себе як видатний педагог, активний просвітянин, видавець книг, газет і журналів, чудовий господарник. Саме в цей час А. Волошин активно займається політичною діяльністю, утворюючи власну партію і представляючи інтереси виборців у Чехословацькому парламенті. Вся його

¹⁸⁵ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 78-79.

різнобічна діяльність була спрямована на благо свого народу і завдяки їй Волошин здобув величезний авторитет в народі, з яким не могли не рахуватися навіть його недруги. Всенародна любов закарпатців до Августина Волошина проявилася в тому, що його називали «Батьком». До цього такої пошани удостоївся тільки Олександр Духнович – славетний будитель карпатських русинів у ХІХ ст., а також сучасник Волошина – «президент-визволитель» Чехо-Словаччини Томаш-Гарріг Масарик, гуманістичні праці та державотворча діяльність якого мали значний вплив на формування світогляду А. Волошина.

Ще у 1864 р. з ініціативи О. Духновича було засноване «Общество св. Василя Великого». Його діяльність пов'язана з такими членами як Іван Раковський та Іван Мондок. Хоч завданням товариства було проводити освіту серед широких верств населення і захищати край від мадяризації, однак у 80-х роках ХІХ століття воно почало занепадати. Справа зрушилася з місця тільки тоді, коли товариство очолили Василь Гаджега, Петро Гебей і Августин Волошин. Патріотично налаштовані священики вирішили продовжити славні традиції Духновича і товариства. Августин Волошин усвідомлював, що поширення знань в народі неможливе без друкованої продукції. Саме з його ініціативи товариство придбало у 1899 р. друкарню і почало видавати художні твори, молитовники та іншу богословську літературу. Вийшов з друку «Буквар», налагодився систематичний випуск газети «Наука». Представники москвофільства в краї, не говорячи вже про австро-угорські власті, зустріли ініціативу А. Волошина з великими побоюваннями. Один із головних русифікаторів краю Євмен Сабов, за словами В. Гренджі-Донського запеклий «україножер», відкрито заявив Волошину: «Если би русини наші жили не під Карпатами, не коло Галичини, но дагде коло Сегедина, тогда би я знав виробити із них одну образцеву народність, но під Карпатами, близь до Львівського митрополита, опасна є руська культура»¹⁸⁶.

Постійні залякування свідчили про намір властей закрити товариство. Соратник А. Волошина Августин Штефан писав у своїх спогадах: «Інженер Євген Бачинський, який довше жив у Росії, але 1874 р. повернувся додому, 1902 року був у Будапешті і випадково довідався, що мадярський міністр шкільництва барон Дюла Власіч плянує розв'язати «Общество», – відразу повернув до Ужгороду і

¹⁸⁶ Волошин Августин. Спомини. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 42.

повідомив про це пароха в Цигольні тит. каноніка Йосифа Саксуна. Ще цього ж дня кан. Саксун призвав до себе А. Волошина і повідомив його про наміри Власіча. Порадившись з о.Петром Гебеєм та з єпископом Юлійом Фірцаком, А. Волошин запропонував, що треба добровільно розв'язати «Общество» і майно його передати торговельному товариству. Бо в Мадярщині на культурні товариства не було закону і тому уряд міг з ними робити, що хотів. Але на торговельне товариство був торговельний закон і уряд міг діяти лише в рамках закону»¹⁸⁷. Так у 1902 р. виникло акціонерне товариство «УНІО», а при ньому друкарня і книгарня. Власниками «УНІО» були Віктор Камінський і Августин Волошин. Однак «за два роки тягнулася справа зареєстрування «УНІО». Сіє товариство, добувшє з акціовим капіталом мало грошей, еше хосенніше могло працювати для народної просвіти, як колись Общество Св. Вас. Великого, котроє із членських вносів ледва знало видавати свій календар, – згадував Волошин. – Товариство «УНІО» в перших порах не много заробляло, ібо от державних або городських інституцій роботи ізовсім не діставало, а із книг своїх молитвенників і учебников, у котрі капітал свій і позичені гроші інвестіовало, лиш в дальших роках мало заробку. Єднако діло ішло все дальше вперед. Члени управи, директори друкарні, редактори газет і календаря, автори книг – всі працювали майже цілком безплатно для того, щоби подати інституції основи для ліпшої будучности»¹⁸⁸.

Товариство видавало газету «Наука», а також різноманітну релігійну літературу, зокрема в 1911–1919 рр. виходило «Село» – додаток до «Науки». Починаючи з 1904 р. почали видаватися маленькі книжечки із серії «Поучительное чтение», які могли придбати навіть незаможні люди. Ці та деякі інші видання відігравали значну роль у поширенні освіти серед краян. «Наука», зокрема, закликала до створення кооперативів, читалень, вела постійну і цілеспрямовану боротьбу проти алкоголізму і розпутства. Без сумніву, завдяки саме «Науці» і А. Волошину, ще напередодні Першої світової війни діяли близько 420 кооперативів та близьких їм за напрямками роботи товариств.

Перше число «Науки» – органу «Общества св. Василия Великого», вийшло в 1897 р. під редакцією віце-ректора Ужгородської духовної семінарії Юлія Чучки. Членами редколегії

¹⁸⁷ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 37.

¹⁸⁸ Волошин Августин. Спомини. *Августин Волошин. Твори*. С. 43.

були Є. Сабов, П. Гебей, Ю. Жаткович, Е. Рошкович, В. Гаджега, В. Матяцков, І. Легеза, Ю. Станканинець, І. Мигалка, В. Легеза, І. Гошук, М. Немет, А. Волошин та ін. Наприкінці 1900 р. Ю. Чучка виїхав до США, і тоді обов'язки головного редактора виконував Августин Волошин. Лише незначний проміжок часу (з 6 червня 1901 р. до жовтня 1903 р.) редактором був Василь Гаджега.

Першим дослідником історії становлення і розвитку «Науки» був сам її редактор Августин Волошин. У своїх «Споминах», які були опубліковані в Ужгороді у 1923 р., він відзначав: «Статті «Науки» були по більшій частині релігійного і научного напрямку. Дописователі збирали твори народної поезії і сим указували на красоту рідного слова. Правда, що з початку не було ясного, виробленого граматичного напрямку в газеті, кожний писав, як знав... «Наука» з рока на рік росла, розвивалася. Собрала вона около себе значительний круг дописователів, но головною задачею її було: увійти в народ, заінтересувати наших селян печатним рідним словом. Се і удалося, бо в «Науці» часто стрічаємося з дописами простих людей, селян»¹⁸⁹. «Наука» видавалася в складних умовах, на що неодноразово звертав увагу А. Волошин: «Матеріально «Наука» стояла в тяжкім положенні. Передплатна ціна (річно 4 к.) була занадто низька, і понеже «Неділя», видавана малярським правительством руська газета, була ще дешевша (3 к. на рік), протом велика часть грамотних людей не передплатила «Науку». Закон Апонія, прийнятий р.1907 і вповні проваджений в житє, для нас приніс дуже смутні наслідки. Школи сталися інституціями маляризації, число руських шкіл упало майже на 0, в 1907 року було лиш 18. Наслідки сильної маляризації почула і наша література. Було много таких інтелігентів, що на своє ім'я і не сміли принимати руської газети і із таких ліпші за один-два роки передплачували на газету під іменем якогось селянина або слуги»¹⁹⁰.

Утім з 1903 р. газета «Наука» завдяки зусиллям його редактора Августина Волошина стає не лише єдиною руською газетою, але й популярним виданням, яке відігравало велику роль у культурному й громадському житті краю. В ньому друкувалися численні матеріали про повсякденне життя закарпатців, засилля лихварів і безземелля селянства, поширювалися знання з різних галузей, зокрема, про

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само. С. 62.

культуру землеробства, важливість відкриття й відвідування читалень тощо.

З 1 січня 1919 р. «Наука» виходила під назвою «Руська Краина», а «з 21 числа 1919 р. дня 17 септ. оп'ять А. Волошин перебрав на себе редакцію газети і вернув газеті ім'я «Наука», котру до кінця 1921 року з поміччю А. Волошина издавало Акц. Т-во «УНІО». У другій половині 1921 р. повстали непорозуміння між «Унією» і редактором і прото в 1922 р. оп'ять сам редактор стався разом і видавateľом газети, котрій придав ім'я «Свобода»¹⁹¹. Не можна не погодитися з твердженням закарпатського літературознавця Ю. Балеги, що «спочатку газета мала переважно культурницький характер, але поступово все більше втягувалася в політику, як і її видавець»¹⁹². Аналіз матеріалів, опублікованих на шпальтах «Свободи» (газета виходила як тижневик до липня 1938 р.), цілком підтверджує цей висновок вченого. У 1923 р. Августин Волошин писав, що «Свобода» «є тепер незалежною політичною газетою, котра підпирає християнський і народний напрям політики»¹⁹³. Разом з тим, на шпальтах газети постійно з'являлися матеріали про діяльність осередків «Просвіти», про різні культурні й політичні акції представників народовецького напрямку. Майже в кожному числі газети зустрічаються розлогі статті з «мовної проблеми», навколо якої постійно відбувалися запеклі дискусії серед культурних і політичних діячів Закарпаття, а також з актуальних загальнополітичних питань, наприклад щодо демократії, соціалізму тощо.

Неприятливе ставлення А. Волошина до соціалістичних ідей, що були привнесені у Закарпаття після Першої світової війни колишніми військовополоненими австро-угорської армії і дістали досить широке розповсюдження після заснування Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) у 1921 р. і створення її крайової організації, прослідковується в багатьох його книгах і навіть підручниках. У цьому відношенні «Свобода» не була винятком, зображуючи радянську Росію, а потім СРСР як «імперію зла і безбожництва». У статті «Демократична шкільна система (До питання новелізації шкільних законів)», опублікованій у 1928 р., А. Волошин одночасно відзначав: «В новіших часах особливо дві крайності перешкоджають

¹⁹¹ Там само. С. 63.

¹⁹² Балега Ю. Він був сином свого народу і ... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч. *Закарпатська правда*. 1991. 13 вересня.

¹⁹³ Волошин Августин. *Спомини. Августин Волошин. Твори*. С. 64.

свобідному розвитку системи шкільної і то: 1. комунізм, 2. фашизм. Що диктатура комунізму є шкідлива для культури, то не треба доказувати, бо то доста ясно і смутно представляє страшний упадок моральності і господарського благобуту в так зв. совітських державах. Менше шкоди приносить, єднако також задержує розвиток шкільництва диктатура фашизму, котрий всі другі чинники культури піддає одному, і то національному»¹⁹⁴.

Більш детально про суспільно-політичний устрій в СРСР Августин Волошин писав у праці «Про шкільне право будучої Української держави», опублікованій у Празі в 1942 р. Наведемо окремі місця з цієї статті: «А супроти того, як виглядають обставини в державах Советського Союзу? Школа сталася там не засобом культури, але засобом одної партії, партії комуністів, яка веде завзяту боротьбу проти головних ділянок культури, особливо проти чинників моральної культури, як проти родини, проти церкви і т.д. Змагання шкіл до технічної освіченості будучих робітників понизило рівень наукового поступу так у нижчих, як у середніх школах, а особливо підупав рівень високих шкіл, які також мають служити партійним цілям комуністів і не мають жодної свободи, бо ще й свобода наукового дослідження є обмежена...

Родинне життя цілком знищили закони Советів, наповнені духом «вільної любови». Від боротьби проти подружжя очікували володарі комуністів підвищення популяції, але закони їх причинилися до зменшення числа приросту населення, а особливо причинилися до поширення розпусти та бандитизму... Ця система довела до того, що поліція мусіла вести карні експедиції проти злочинських банд дітей. Впала там і мистецька творчість: в Советах проявили пропорціонально дуже малу мистецьку ініціативу. Взагалі система комунізму вбила в людях ідейність і понизила до нечуваної перед тим міри і саму продукцію. Багата земля України зажила за радянської системи роки голоду, що винищив мільйони населення. Колективні господарства витворили нові типи безправних і голодуючих рабів... Уряди Советів вибудували славу на весь світ над Дніпром електричну гідроцентралю, поставили великі фабрики на вироблення літаків, панцерних возів і т.д.; тим своїм поступом і хваляться, але правдивим є лише поступ культури, а техніка є лиш частина культури, яка і за свої досяги дякує духовності людини; ця духовність

¹⁹⁴ Волошин А. Демократична шкільна освіта (До питання новелізації шкільних законів). *Августин Волошин. Твори*. С. 125.

проявляється в науках, в мистецтві, в цивілізації, а передовсім в моральності. Два протилежні приклади Америка і Советія показують, що головною умовою культурного поступу є свобода культурної праці. Як повітря є конечно потрібне для дихання, так і свобода до вільного відсвіжування кровообігу культури»¹⁹⁵.

Відомий український історик С. Кульчицький, аналізуючи тогочасне радянське суспільство, відзначав: «Опановане комунізмом суспільство мало ще одну вражаючу особливість: воно не називало себе комуністичним. Щоб висловлювати невдоволення «чимось» чи спробувати це «щось» знищити, треба назвати його на ймення. Комунізм справді викликав незадоволення і диктаторською владою, що управляла репресивними методами, і надзвичайно неефективним господарським механізмом, який змушував громадян десятиріччями зазнавати матеріальних нестатків. Але вожді вчили, що в класовому суспільстві без репресій не обійтись, а нестатки – це тимчасове явище. Після знищення «ворогів народу» вони обіцяли масам світле майбутнє. Його й назвали комунізмом. Це слово увійшло в масову свідомість не як означення адекватної сучасності політико-економічної системи, а як синонім майбутнього суспільства загального благоденства»¹⁹⁶.

Яку оцінку радянському комунізму давала газета «Свобода», очолювана Августином Волошином? Обмежимося аналізом тільки тих статей, які торкалися голодоморів 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та ленінсько-сталінських репресій. Безперечно, злочини більшовиків цим не вичерпуються. Газета «Свобода» в цей період публікує багато матеріалів про голод в Росії та південній Україні. 2 лютого 1922 р. в цьому друкованому органі Народно-християнської партії сповіщалося про те, що «голод в Росії набуває все більших і більших розмірів». Публікація вражає читачів деталями про факти людодства¹⁹⁷. 5 лютого газета знову торкається цієї теми. Повідомлялось, що в Берліні створено «Комітет міжнародної допомоги трудящих», про активну діяльність у цій справі відомих учених і літераторів А. Ейнштейна, Б. Шоу, А. Франса¹⁹⁸. «Свобода» 16 березня 1922 р. повідомляла про візит до Москви норвежця Ф. Нансена. Те, що він побачив, привело його до шокового стану: «Стан московських лікарень є страшним. Труби позабивані і полагодити їх вже не можна.

¹⁹⁵ Волошин А. Про шкільне право будучої Української держави. *Августин Волошин. Твори*. С. 144-145.

¹⁹⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К.: Основи, 1996. С. 3-4.

¹⁹⁷ Свобода. 1922. 2 лютого.

¹⁹⁸ Свобода. 1922. 5 лютого.

В кімнатах завжди повно хворих. Повітря сперте. Хворі, як скелети, чекають на смерть... Всюди цілі гори набираються з трупів. Були випадки, коли матері, одурівши з голоду, їли часом померлих»¹⁹⁹. Подібна інформація, безумовно, не могла не зворушити серця тисяч закарпатців. 11 червня 1922 р. в Ужгороді був створений «Комітет допомоги голодуючим України», який очолили Олекса Гукаловий, Гнат Стефанів і Микола Галезів. У зверненні до закарпатців, яке на сторінках газети опублікував А. Волошин, члени комітету писали: «Нести поміч охопленому голодом населенню земель України і зменшити наслідки голоду можна ось яким способом: 1) організувати грошові збори через листи, оголошення в газетах; 2) організувати благодійні концерти і вистави; 3) збирати харчі, одяг, медикаменти; 4) просити про допомогу гуманітарні організації в Чехословацькій республіці і співробітничати з ними; 5) організовувати дитячі оселі». Звернення завершувалося закликом: «Комітет звертається одночасно до всіх жителів Підкарпатської Русі без огляду на національність і віру чи політичні переконання та до всіх організацій з гарячим проханням: не відмовте в допомозі голодуючим! Кожна жертва Ваша буде записана в серцях тих, яких ви врятуєте для життя»²⁰⁰. Закарпатці не лишилися байдужими до страждань своїх братів на Сході. Чехословацький уряд теж виділив 30 млн. крон.²⁰¹

У 1932–1933 рр. страшна трагедія знову спіткала український народ. У країні знову лютував голод. А чи знали про нього на Закарпатті? Яким чином доходила інформація про голод в цей край? На Закарпатті в першій половині 30-х років видавалися десятки газет, кожна з яких представляла інтереси окремої партії, певних політичних сил. З різних газет трудящі Закарпаття одержували неоднозначну інформацію про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Якщо, наприклад, соціал-демократична преса давала повідомлення про нього, то «Карпатська правда» – газета закарпатського крайкому КПЧ, замовчувала²⁰². Серед газет, які правдиво висвітлювали події 1932–1933 рр. в Україні, була і «Свобода» А. Волошина.

Більшість матеріалів про голод з'явилися на її сторінках в 1934 р., коли відчутними стали наслідки голоду. У таких статтях, як

¹⁹⁹ Свобода. 1922. 16 березня.

²⁰⁰ Свобода. 1922. 11 червня.

²⁰¹ Вегеш М. М. Голод 1921-1922 років у Росії очима закарпатців (За матеріалами «Свободи»). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 47.

²⁰² Вегеш М. М. Газета «Свобода» про голод 1932-1933 рр. на Україні. *У Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження (жовтень 1991 р.)»*. Тези доповідей та повідомлень. Київ – Кам'янець-Подільський, 1991. С. 317.

«Жахливе положення України»²⁰³, «Великий злочин»²⁰⁴ та деяких інших наводилися свідчення очевидців голодомору, розповідалось про страшні наслідки для українського народу цієї трагедії. На сторінках «Свободи» трапляються відомості про кількість жертв голоду, хоча точними їх вважати не можна. У різних публікаціях знаходимо інколи прямо протилежні дані. Так, 27 липня 1934 р. газета писала, що за свідченням американського професора Р. Селлета «в Полудневій і Східній Росії, на Україні та на Північному Кавказі з голоду загинуло до 10 млн. людей»²⁰⁵. Така ж цифра наводилася і в публікації за 12 липня, але стосувалася тільки України²⁰⁶. 30 серпня «Свобода» повідомляла, що протягом 1933 року «померло... не менше 3 млн. людей»²⁰⁷. Така суперечливість щодо даного питання пояснюється перш за все відсутністю власних кореспондентів в Україні і передруком неперевірених матеріалів зарубіжної преси.

Газета знайомила своїх читачів з тим, як питання про голод в Україні обговорювалося в парламентах різних країн, зокрема у Великобританії і США. Так, 21 червня вона опублікувала резолюцію конгресу США, яка була прийнята після довгих дебатів з цього питання. У ній прямо зазначалося, що «московський уряд знав про голод, але йому не намагався зарадити, а навпаки, вживав його для політичного утиску українського народу»²⁰⁸. Що стосується обговорення питання про голод в англійському парламенті, то «Свобода» про це детально написала в числі за 30 серпня 1934 р.²⁰⁹. Таким чином, незважаючи на окремі неточності, «Свобода», очолювана А. Волошином, досить широко інформувала закарпатців про трагедію в Україні. У той час, коли лідер закарпатських комуністів О. Борканюк замовчував голод і переконував читачів, що «розказні про голод» – видумка Волошина, «Свобода» рішуче заявила: голодомор є спланованою акцією сталінського уряду з метою знищення української нації. Сьогодні не потрібно проводити спеціальні дослідження, щоб встановити, хто писав правду про 1932–1933 роки в Україні.

²⁰³ Свобода. 1934. 16 серпня.

²⁰⁴ Свобода. 1934. 27 квітня.

²⁰⁵ Свобода. 1934. 27 липня.

²⁰⁶ Свобода. 1934. 12 липня.

²⁰⁷ Свобода. 1934. 30 серпня.

²⁰⁸ Свобода. 1934. 21 червня.

²⁰⁹ Свобода. 1934. 30 серпня.

Чи знали на Закарпатті про сталінські репресії? Якщо знали, то якими шляхами інформація про це антилюдське явище в історії цивілізації проникала до нашого краю? Чи вірили закарпатці в те, про що писали місцеві газети? Однозначну відповідь дати важко. Бо ж тогочасна преса Країни Рад видавала інформацію, вигідну сталінському режимові. Не хотілось Сталіну виглядати в очах цивілізованого світу кривавим диктатором. Однак певна частина правдивої інформації, все-таки, потрапляла в європейську і, звичайно, різнобічну пресу Західної України. Саме з неї передруковували статті й окремі закарпатські газети того часу, зокрема «Свобода» А. Волошина. Безумовно, читачі не завжди вірили в правдивість так званих націоналістичних газет²¹⁰. Августин Волошин, вихований в дусі християнської моралі, чітко протиставив правду кривді, надавав гласність волаючим фактам поправлення елементарних прав людини в царстві більшовиків.

Газета «Свобода» 3 січня 1936 р. повідомляла: «В Московщині наслідком атентату проти Кірова винищено цілі родини...»²¹¹. Цікаво, що в першій половині 1930-х років «Свобода» постійно проводила паралель між Гітлером і Сталіним: «Диктатура звичайно задержується лише страшним терором. В Німеччині і Совегах тепер знову захиталась влада диктатури. В Німеччині під час різдвяних свят загинуло 4000 осіб». В першій половині 30-х років ХХ ст. постраждали й закарпатці, які опинилися на території СРСР. 15 лютого 1934 р. «Свобода» констатувала: «...В СРСР арештовано комуністичного посла до Чехословацького парламенту Івана Мондока з жінкою»²¹². Далі повідомлялося, що їм, мовляв, загрожує смертна кара, а І. Мондок загинув в одному з радянських концтаборів. «Свобода» стала своєрідним літописом репресій після вбивства С. Кірова: «...в Москві убито понад 200 чоловік, а на Україні упало 100 комуністів-українців»²¹³. Причину цього газета вбачала в тому, що диктатор Сталін вже «нікому не вірить і переслідує самих своїх бувших комісарів». В одній із статей йшлося про те, що Сталін божевільний. До речі, багато вчених й зараз дотримуються цієї версії. Знали на Закарпатті і про смерть дружини Сталіна: «Нагла і тайна смерть молодій жінки Сталіна зачала відбиватись на душі

²¹⁰ Вегеш М. М. Газета «Свобода» про сталінські репресії 30-х років. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 48-49.

²¹¹ Свобода. 1935. 3 січня.

²¹² Свобода. 1934. 15 лютого.

²¹³ Свобода. 1934. 15 лютого.

більшовицького тирана. Всюди видно тінь жінки. Тікає від людей і залишається до повної тишини». 7 лютого 1935 р. «Свобода» повідомила читачів про трагедію у сім'ї українського професора А. Крушельницького, відомого на Закарпатті своїми «Читанками»: «Впало під червоними стрілами і двоє синів знаного нами професора А. Крушельницького... Щоб батьківське серце за розстріляними синами так само трісло, розстріляли наперед синів, а батько в тюрмі жде свою чергу, де він здурів»²¹⁴. Писала «Свобода» про сутички між Сталіним і Троцьким, про судові процеси над радянськими військовими²¹⁵. Невідомий автор статті «Нищення нації», опублікованій у «Свободі» 14 грудня 1937 р., підкреслював: «...Правдивої інформації з російської преси не можна добути, бо там нічого не пишеться про великі процеси і масові розстріли»²¹⁶. Дійсно, газети в СРСР рясніли тоді вигідними сталінській зграї заголовками: «Смерть німецьким шпигунам!», «Ліквідовано кубло контрреволюціонерів!» та подібними іншими. Такий ідеологічний натиск спотворював істинність подій. Та якби там не було, але завдяки волошинській «Свободі» на Закарпатті знали про те, що творилося в сталінському СРСР та радянській Україні.

З 15 червня 1938 р. газета «Свобода» почала виходити під новою назвою – «Нова свобода». Вона стала першою українською щоденною газетою на Закарпатті і друкувалася до 16 березня 1939 р. – останнього дня існування Карпатської України. Спочатку як орган Народно-християнської партії, очолюваної А. Волошином, а згодом – Українського Національного Об'єднання. Однак про це йтиметься нижче.

Крім редагування і співпраці з газетами «Наука», «Свобода» і «Нова свобода», Августин Волошин був також одним із засновників і співпрацівників тижневика «Русин» (1920–1921) і щоденної газети «Русин» (1923), які виходили в Ужгороді етимологічним правописом, входив до редакційних комітетів і дописував до газети «Українське слово» (1923–1938), журналів «Підкарпатська Русь» (1923–1938), «Кооператива» (1921–1924), «Учительський голос» (1929–1939), «Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді» (1922–1938). За його редакцією в Ужгороді виходив щомісячний популярно-релігійний щорічний календар «Місяцеслов» (1901-1921), який

²¹⁴ Свобода. 1934. 15 лютого.

²¹⁵ Свобода. 1934. 7 лютого.

²¹⁶ Свобода. 1937. 14 грудня.

виконував роль літературного альманаху та щомісячний журнал «Благовісник». Необхідно погодитись з думкою відомих літературознавців О. Мишанича і П. Чучки, що «у його власних кореспонденціях, замальовках, статтях, популярних науково-практичних порадах переважав морально-повчальний аспект, він виступав просвітителем свого народу, вчив його добру й праці, прищеплював йому високі релігійні і громадські принципи життя»²¹⁷.

Уже наголошувалось, що велика заслуга Августина Волошина полягає у тому, що він пише і видає книги та шкільні підручники, вкрай потрібні рідному народу. І робить це, як правило, за власні кошти. Сьогодні відомо, що Волошин є автором 42 книг. Назвемо лише окремі видання підручників:

1. Методическая грамматика русского языка для народных школ (1899).
2. Читанка для угро-русской молодежи, часть I, II (1900).
3. Азбука (1904).
4. Азбука і перва читанка для I кл. народных школ на русскомъ языці (1905, 1913).
5. Малая библия для низших кл. народных школъ (1904).
6. Наука о числахъ для 1 і 2 кл. нар. школъ (1919).
7. Наука о числахъ для 3 кл. нар. школъ (1919).
8. Наука о числахъ для IV кл. народныхъ школъ (1919).
9. Физика (1923).
10. Наука стилізацій (1920).
11. О письменномъ языци Подкарпатських русинов (1920).
12. Педагогика и дидактика для учительнихъ семинарій (1923).
13. Історія педагогіки для учительнихъ семинарій (1923).
14. О соціальному вихованню (1924).
15. Мала читанка для II и III кл. народных школ (1930).
16. Коротка історія педагогіки для учительськихъ семінарій (1931).
17. Педагогічна психологія (1932).
18. Методика народно-шкільного навчання (1935).
19. Логіка (1935).
20. Коротка історія психології (1937).

Августин Волошин також є автором цілої низки популярних і політичних праць. Серед них виділимо тільки окремі: 1. Що хоче угро-руський нарід (1918). 2. Дві політичні розмови (1923). 3. Релігійна ситуація в Підкарпатській Русі (1930). 4. Вступ до

²¹⁷ Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С.8.

організації народного шкільництва в республіці Чехословацкій (1932). 5. Про брехливість дітей (1935). 6. Оборона кирилики (1936). 7. Про шкільне право будучої Української держави (1942). Перу А. Волошина належать біографії Євгена Фенцика та Івана Сільвая.

Августин Волошин писав також вірші, оповідання, п'єси, повісті. Деякі з художніх творів надрукувала «Свобода», інші вийшли окремими виданнями. Як письменник, А. Волошин видавав окремі свої твори під псевдонімами. Найбільш поширені з них: Іванович і Андрій Верховинський. До найкращих художніх творів і популярних книжечок А. Волошина відноситься «Робінзон», «Сорок казок», «Ілько-Яцько», «Празники», «Наш страшний ворог», «Разговор о вексельях», «Фабіола», драма «Марійка-Верховинка» і драма на моральну тематику «Без Бога ні до порога». Необхідно відзначити, що А. Волошин в 1920–30-х роках вважався заслуженим авторитетом у драматургії. Не випадково В. Гренджа-Донський, представляючи різні літературні жанри краю того часу, відносив до провідних драматургів одного А. Волошина. І він мабуть мав рацію. Адже, наприклад, історична драма «Фабіола» ставилася не тільки на закарпатській сцені, але і в Празі. А. Штефан писав, що п'єса «Марійка-Верховинка» (1931)–«найкраща дотеперішня карпато-українська драма»²¹⁸.

Аналіз його книг дає підставу дослідникам творчості Августина Волошина стверджувати, що він не відривав історію і культуру Закарпаття від всього українського народу. Руська читанка «Весна» для I класу гімназійної і горожанської шкіл знайомила дітей з творчістю Тараса Шевченка й Івана Франка, Юрія Федьковича і Степана Руданського, Леоніда Глібова і Маркіяна Шашкевича, Льва Толстого і Василя Гренджі-Донського. У доступній для сприймання формі говорилося про перших київських князів, про Кирила і Мефодія, подавалася коротка історія Ужгорода і Мукачева. Збірник відкривався двома віршами Олександра Духновича «Я русин був» і «Подкарпатські русини». Поезія Василя Гренджі-Донського, включена до читанки, виховувала в дітей почуття любові до своєї Батьківщини, до рідної мови:

Люби рідне слово, милу руську мову
Єї не встидайся, за ню бийся в груди.
За то родне слово будь готов до всього

²¹⁸ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 34.

І знай, що ти Русин, того не забудь!
Знай, що ти є сином великого роду
Його не встидайся, од него учись
Отці твої знали вмерти за свободу
Будь їх годним сином, за волю борись.

У 1920–30-ті роки Августин Волошин був яскравим символом єдності всіх українців. У виступі з нагоди свого шістдесятиліття він сказав: «Щиро дякую всім тим панам і паніям, товариствам і інституціям, котрі мене в моїх змаганнях порозуміли і підпирали, котрі тут зблизька і далеко появилися. Їх праці можемо дякувати, що росте в нас народна свідомість, що народ наш вже сміло признаєся: я Русин, я Українець, що вже в кожному кутику знають чії ми сини, куди належить наша нація»²¹⁹.

Усі ті десятки книг, які видав А. Волошин, були написані легко і доступно для читання. Саме тому вони користувалися таким великим попитом серед широких верств населення краю. Уже пізніше, будучи відомим педагогом і державним діячем, А. Волошин розповідав своїм учням: «Розкажу вам, які труднощі мав я, коли був менше-більше у вашім віці. В Центральній Семінарії в Будапешті, – 3 роки студював я там, – дали мені знати, що я не їх. Вже в Будапешті, де в бібліотеках є багато часописів і книжок, в яких писалося про Мукачівську єпархію, збирав я матеріяли про нашу давнину... На мою думку, найбільш заслуговує на подяку праця над розвитком рідної мови... Рідна мова – це життя народу»²²⁰. Цього постулату Августин Волошин притримувався до останніх днів свого життя.

В передмові до «Практичної граматики руського язика», виданої в 1926 р., говорячи про самобутність української мови і відмінність її від інших мов, Августин Волошин відзначив: «Ми говоримо по-руськи. Наш народ жиє не лиш на Подкарпатській Руси, на і за Карпатами: в Галичині і на Україні. Найбільше русинів жиє на Україні, зато наш народ зовеся і українським. Наш народ числить до 40 млн. душ. Язик наш належить до слов'янських. Крім нашого, слов'янські язики суть ще: білоруський, російський (великоруський), словацький, чеський, польський, хорватський, сербський, словінський і болгарський. Кождий язик змінєся поволі, з часом. Давні пам'ятки нашого язика не так легко нам розуміти, як нинішні твори. Предки

²¹⁹ Августин Волошин: два ювілеї / Упорядник Ігор Ліхтей. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2017. С. 16.

²²⁰ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 34.

наші тисячі літ тому назад зачали вперше по-слов'янськи писати. Святий Кирил і Методій переклали Святе письмо і другі церковні книги з грецького язика на слов'янський. Но тим язиком тепер уже ні один народ не говорить: він зоветься старослов'янським, або церковнослов'янським. Давні язики, якими нині вже ніхто не говорить, зовуться мертвими. Такий є, наприклад, і старослов'янський, або церковнослов'янський, латинський, старогрецький і інші. Русини, росіяни (москалі), серби і болгари уживали аж до XVIII століття церковнослов'янський язик. Тепер уже всі просвічені народи пишуть своїм родним язиком, правила котрого беруть із усіх своїх говорів. Ся граматика подає правила нашого руського (малоруського) літературного язика»²²¹.

Ці доступні та зрозумілі думки А. Волошина є гідною відповіддю тим, хто ще й сьогодні, на початку XXI століття, намагається піднімати «мовну проблему». Говорячи про відмінність української мови від російської, А. Волошин писав, що українська мова м'яка у її мовленні, зручна і легка²²². А в фундаментальній праці «О письменном язичі Подкарпатських русинов» педагог вже однозначно заявив, що «сторонництво к московщині є у нас 1) анахронізмом, 2) шкодить культурной роботі, 3) шкодить церкві і духовной жизні, 4) шкодить економічним інтересам і 5) спиняє і політичну консолідацію, для того з силою глибокого убіждення кличемо кожного щирого друга правди, кожного іскренного слов'янина і русина, штоби рука і руку став проти розбиваючого нас і нічим не обусловленого москвофілізма.

Борімся проти полонізмів, проти москалізмів або мадяризмів, но не борімся проти самого родного язика, котрий нічим не винен в том, что не мог свободно на своей родной земли розвиватися. Коли маєме вже своєї свободи, коли наша влада не може бути ворогом свого материнського слова, тогди не будьме ворогами йому ми самі, сини руського народа»²²³. Актуальність думок Волошина не викликає заперечень.

Часто вихідці з Росії мали певні привілеї, а тому не випадково журнал «Учительський голос» в 1937 році з обуренням констатував: «В державній горожанській школі в Севлюші дістав дефінітивне місце русській емігрант, що мав ледви пару літ служби в ЧСР, а сотки

²²¹ Волошин А. Практична граматика руського язика. *Августин Волошин. Твори.* С. 217.

²²² Волошин А. Передмова до першого видання «Практичної малоруської (русської) мови». *Августин Волошин. Твори.* С. 152.

²²³ Волошин А. О письменном язичі Подкарпатських русинов. *Августин Волошин. Твори.* С. 185.

наших на своїй землі хай беруть те, що зістанеться. Та ми не нарікаємо, бо наші брати дістають в батьківщині цих емігрантів теж гарні дефінітивні місця – на Соловках». Стаття завершувалася закликом: «Колеги-професори! Наші середні школи суть в небезпеці! Мусимо твердо боронити позиції рідного слова в цих школах. Найчують діти нашого народу рідне слово бодай з уст професорів – членів Учительського Товариства. Найучаться від нас любити своє рідне! Пишіть підручники нашою мовою...»²²⁴.

Коли в закарпатській пресі розгорілась дискусія про створення якоїсь нової мови для закарпатців, то Міністерство шкільництва і Народної освіти ще в 1919 році прийшло до висновку, що «творити штучно новий слов'янський язык літературний для населення Підкарпатської Русі не лише трудно, але з погляду наукового цілковито хибно, а з погляду нашої і слов'янської політики не бажано... Тому, що місцеве руське наріччя... є безперечно наріччя малоруське, треба літературну мову малоруську, якої уживають його найблизкі сусіди й одноплеменці, то єсть галицьку українську мову». Чеська Академія Наук була переконана, що «з призначенням літературної української мови викладовою мовою в школах Карпатської Русі влекшиться засадниче закладання та вплив сих шкіл, бо буде можливим ввести книжки, а також і вчителів з Галичини»²²⁵.

Такої ж точки зору притримувався і президент Чехословаччини Томаш Масарик. В його «Словнику научнім» читаємо: «Русини, власне часть української вітки руського народу». Як бачите, президент ще коли був переконаний у тому, що русини Закарпаття є складового частиною українського народу. А чи розуміли це корінні жителі Срібної землі? Однак, не будемо засуджувати наших предків за те, що не всі вони були в цьому переконані, бо не їхня вина. Тисячолітній гніт різних поневолювачів, довготривала денаціоналізація були цьому причиною. В. Шкоба, автор статті «Наш обов'язок» в «Учительському голосі» з болем у серці писав: «Хто днесь з чехів або словаків у республіці затаїть свою національну приналежність? Але в нас така аномалія знайдеться навіть між інтелігентами; знаю учителя, який сказав, що він не є українець, бо він не з Великої України. Питаю, а що ти є? «Я русин». Бідний руснак чи русин?! Не читав ще й того, що вже цілий світ трубить, що на

²²⁴ Вегеш М. Про мову, школу і національність: [Про культурне становище закарпатського населення в 20–30-х роках]. *Радянська Верховина*. 1992. 18 січ.

²²⁵ Там само.

Підкарпатті живуть українці. Питаєш такого руснака, де родився: «Та тут. Я тутешній». Тутешняк, руснак, що хочете. А перед війною, який був? Греко-католик. А земля, де народився? Та без імени». На думку автора, «це була вихова мадярської школи»²²⁶.

15 листопада 1936 року Августин Волошин виступив в Ужгороді з лекцією на тему «Наш правопис». Ознайомивши присутніх з історією розвитку української мови, він зробив висновок, що «одиноким науково обоснованим правописом нашої мови є український фонетичний правопис». Проте запровадження української мови до закарпатських шкіл переборювало численні перешкоди і, як не дивно, в основному з боку русофілів. У відповідь на це по Закарпаттю пройшли масові маніфестації протесту. Ось рішення маніфестаційного з'їзду в Тур'ї Реметах: «Домагаємося в інтересі культури й поступу, щоб у всіх школах був зроблений порядок і введена до них українська літературна мова та фонетичний правопис. Домагаємось, щоб компетентні чинники не підтримували москвофільство, бо це балканізує відносини на Підкарпатті. Введення російської мови до підкарпатських шкіл є не тільки протизаконним, але й протидержавним. Домагаємось, щоб наш національний провід не важився йти на ніякі згоди в мовній справі з москвофілами, бо на Підкарпатті не живе ніякий московський народ. Домагаємося проведення у нас в життя закону про районні горожанські школи, шанування синьо-жовтого прапора, як офіційного й карання за його зневагу, як за зневагу державного прапора, шанування української мови в урядах і заснування українського університету в Ужгороді»²²⁷.

Інша проблема, яка заважала українізації – це посилення в 30-х роках чехізація. Ми не маємо права її замовчувати. Один той факт, що на 450 тисяч українського населення уряд Т. Масарика утримував 3 гімназії, а на 34 тис. чехів і словаків, які проживали на території Закарпаття, аж 5, переконує в даному твердженні. З цього приводу цікавим буде повідомлення з Берегова: «Горожанська школа з чеською викладовою мовою в чисто українському селі, з чисто українською околицею в Іршаві і Тересві, відкриття нових чеських народних шкіл у Вишній і Середній Апші... це найновіші здобутки чеського шкільництва, а тим і чехізації нашого населення тут на Підкарпатті. А наші напрями б'ються. Б'ються й забувають, що де два б'ються, там третій користує».

²²⁶ Вегеш М. Про мову, школу і національність: [Про культурне становище закарпатського населення в 20–30-х роках]. *Радянська Верховина*. 1992. 18 січ.

²²⁷ Там само.

Чеські володарі виділяли дуже мізерні кошти на утримання українських шкіл. І якби не «Просвіта», то становище було б просто-таки жахливим. Хоча б, як у Келечині. «Діти й учителі мучаться в мізерних сільських стайнях без лавок, без зшитника, без книги, – писав до «Учительського голосу» невідомий автор. – На Верховині школи запирають, бо нема чим топоти в школі. Діти і учителі мерзнуть, а «ревний душпастир» (Юрій Лендъел, Келечин) буде 7-кімнатне помешкання». Не кращим було становище і вищої школи. Посол до чехословацького парламенту від соціал-демократичної партії Юліан Ревай у своєму виступі підкреслив, що з року в рік кількість закарпатців зменшується: «Я хочу вказати, – говорив він, – на дійсний стан підкарпатських студентів, який особливо на технічних школах є невідрадний. Найкраще нехай говорять числа. Візьму для приміру Прагу, бо в Празі є найбільше студентів із Підкарпатської Русі. Числа відстрашаючі. В році 1932 студіював на високих празьких школах 341 студент, в 1933 році тільки 320, в 1934 – 300, в 1935 – 283, а в 1936 тільки 264...». Ю. Ревай вніс пропозицію про відкриття українського університету в Ужгороді, однак цього так і не було зроблено²²⁸. Згодом ми детальніше зупинимося на проектах відкриття в Закарпатті українського університету, до яких спричинився Августин Волошин.

Відродження й розбудова незалежної Української держави супроводжувалося зняттям «табу» з цілого ряду проблем нашої історії. І швидко з'ясувалося, що існує чимало «білих плям», які необхідно заповнити. До них слід зарахувати, зокрема, діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті. Одним із перших, хто у своїх виступах і статтях намагався висвітлити історію виникнення і діяльності цього товариства, був один з його головних засновників Августин Волошин. 17 жовтня 1937 р. на черговому з'їзді «Просвіти» в Ужгороді А. Волошин говорив, що «за перше наше завдання уважали ми оснувати товариство, яке би... розширяло культуру та національну свідомість нашого народу»²²⁹. На основі конкретних фактів Волошин доводив той значний внесок і роль «Просвіти» в культурно-освітньому житті наших країн. Історична правда вимагає констатувати і той факт, що вже тоді існувала прямо протилежна оцінка діяльності «Просвіти». Наприклад, секретар крайкому КПЧ О.

²²⁸ Вегеш М. Про мову, школу і національність: [Про культурне становище закарпатського населення в 20–30-х роках]. *Радянська Верховина*. 1992. 18 січ.

²²⁹ Волошин А. Заснування і розвиток «Просвіти». *Просвіта*. 1991. № 1.

Борканюк писав: «Просвіта» є фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас. Під час підготовки до просвітянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів»²³⁰.

Багаторічне панування однопартійної системи в СРСР призвело до того, що така оцінка надовго була взята на озброєння радянською історіографією. Заперечуючи позитивну роль «Просвіти», деякі автори свідомо перекручували факти. Один із них твердив, що «не маючи за собою будь-яких обґрунтованих засад... угруповання типу «Просвіти»... часто-густо існували недовго, розпадалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлись». Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо виникнувши в 1920 р., «Просвіта» активно діяла до березня 1939 р., коли в нашому краї встановився режим гортіївської диктатури. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну «Просвіту» духовні отці намагалися «підняти» українство, суть якого зводилася до «самостійної соборної України». Складається враження, що без дописування до «Просвіти» слів «клерикальна» чи «націоналістична» взагалі не можна було обійтися. І як не погодитися з М. Болдижаром, який відверто визнав, що «не допускалися ніякі інші барви, навіть півтони». Все мало зображуватися винятково чорною фарбою.

Як виникла «Просвіта», одним із ініціаторів заснування якої на Закарпатті, як свідчать джерела, був у кінці 1919 р. Августин Волошин? Сам Волошин згодом пригадував, як «нарід, що зібрався на перші загальні збори 29 квітня 1920 р. на 8-му годину рана в кафедральнім храмі на Службі Божій, потім рушив до жупанату, де мали відбуватися установчі збори. Але тоді не вдалося їх провести, бо около 20 напоєних людей, які під час Служби Божої заняли перші місця в залі жупанату і коли зачав говорити д-р. Ю. Брацайко, скоро накинулися на нього наємники, перебивали бесіду, кричали, свистіли, ще й крісла поламали. Комендант військової управи наказав розпустити збори»²³¹.

Друга спроба принесла успіх. 9 травня 1920 р. товариство було засноване. Цього дня на загальних зборах «Просвіти» в Ужгороді було затверджено статут товариства, обрано його правління. Його

²³⁰ Туряниця В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу. *Матеріали наукової конференції*. Ужгород, 1992. С. 265-268.

²³¹ Волошин А. Заснування і розвиток «Просвіти». *Просвіта*. 1991. № 1.

головою став Юлій Бращайко, заступником голови – Августин Волошин. Сам факт заснування «Просвіти» ще не свідчив про вирішення всіх проблем. Потрібна була посилена і систематична робота. А. Волошин закликав: «Задач маємо много. Нараз много недостатков треба виповнити. Двигнути культуру, вирвати народ із господарського занепаду,.. підняти національну гордість і свідомість... В народі є сильна наклонність до науки, до освіти. Понесім в кожне село світло народної культури, подпоруйме школи, організує читальні, хори, театральні кружки, кооперативи. Все то потребує од нас много праці, повної самопосвяти. Вже виходить із шкіл молодіж, повна ідеями й любов'ю до свого народу. Втягайме її до народної праці, най розносить своє знання й свою одушевленість во всі кути нашого краю»²³².

Цікаві думки висловив А. Волошин про те, що повинна являти собою читальня «Просвіти». 30 червня 1922 р. він прочитав реферат на черговому з'їзді товариства на тему: «Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення?». Волошин просив так поставити роботу читалень, щоб з них прості люди могли взяти якнайбільше користі. «Не доста, чтобы лиш для читання газет й книжок сходилися там члени. Головное є то, чтобы читальня была центром громадського життя і чтобы подавала ініціативу для кожного потребного народного, культурного чи економічного руху»²³³. Борець проти алкоголізму і розпутства, А. Волошин вважав, що «читальня повинна заступити торговицю і корчму, чтобы не мав тот селянин потреби ходити в «товариство нечестивих»²³⁴. Досвідчений педагог, яким був А. Волошин, не підмінював школу читальнею, але був переконаний, що вона має доповнювати роботу церкви і школи. Важливою була його порада, щоб читальня була «безпартійним містом обговорення громадських, господарських і всяких інших справ»²³⁵. Численні документи свідчать про те, що читальні засновували переважно представники вчительства. І це закономірно. Але було чимало випадків, коли самі селяни були засновниками читалень. Саме цього бажав Волошин: «Як основати читальню?... Найліпше єсли читальню сотворять самі селяни, а ми середньо чи безпосередньо маєме їх лиш заохотити у тому. Не обіцяйте много,

²³² Волошин А. Промова з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки. *Свобода*. 1929. 18 липня.

²³³ Волошин А. Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення? *Свобода*. 1922. 12 липня.

²³⁴ Там само.

²³⁵ Там само.

лиш то, что можеме дійсно ісповнити. Указувати на потребу и хосен самовиховання...»²³⁶.

Виступаючи на відкритті Народного дому «Просвіти» в Ужгороді в жовтні 1928 р. Августин Волошин сказав, що «сей народний дом має бути серцем дальшої культурної еволюції нашої, котра своїми органами розсилає кров народного життя, знанє самого себе, свого язика, своєї літератури, знанє народного генія, знань красот краю, знанє і любов до всего, что є наше, народне»²³⁷.

Августин Волошин високо цинив участь жінок у культурно-освітньому житті краю. Виступаючи на жіночому конгресі 28 травня 1934 р., А. Волошин говорив, що «всегди, де жінки впливали на громадську думку, прийнято найкращі закони для оборони, проти п'янства, лихви, безморальності, проти розводів, для оборони молодших і слабших»²³⁸.

Цікавими є публікації і виступ Августина Волошина на захист українського національного прапора. У 1930-х роках, коли почалися численні нападки на синьо-жовтий прапор, Волошин написав статтю «Наш прапор», в якій роз'яснив, що він має давню історію. Ці його думки, у яких відчувається сильний виховний ефект, не втратили актуальності і тепер. «Наш синьо-жовтий прапор є символом наших найсвятіших ідей, наших найглубших засад і почувань, є нашою програмою. Барва синя, підносить нашу думку к ясному небу, в той Божий світ, де буває Отець всіх народів і пригадує нам вічний ідеал царства божого. А жовта барва розносить наші взори по нашим золотим нивам, по нашій рідній землі, де жили наші предки і де жиємо днесь ми самі... Синя барва спрямовує наші серця і уми до ідеалу людського життя, а жовта фарба наминає нас на наслідування ідеалів народних». У зв'язку з цим А. Волошин закликав: «Підносьть високо наш прапор... не позволіть ніколи щоби вороги зневажали його! Не забудьте, що вороги прапора суть ворогами самого народу»²³⁹. В телеграмі, надісланій Августину Волошину з нагоди 60-ліття, активісти волівської (міжгірської – Авт.) «Просвіти» писали: «За синьо-жовтий прапор бажаємо еще многа літа дожити про радість нашого українського народу нашому отцу Августину Волошинови»²⁴⁰.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Волошин А. Промова з нагоди отворення «Народного дому» в Ужгороді. *Свобода*. 1928. 11 жовтня.

²³⁸ Волошин А. Жіноче питання. *Свобода*. 1934. 31 травня.

²³⁹ Волошин А. Наш прапор. *Свобода*. 1933. 27 липня.

²⁴⁰ Августин Волошин. Два ювілеї. С. 220.

Отже, Августин Волошин по-праву вважається першим просвітянином ХХ століття в Закарпатті. Зокрема, йому належить велика заслуга у вихованні просвітянських кадрів, залученні до роботи в структурах «Просвіти» учительства, налагодженні тісних взаємин закарпатської і галицької «Просвіти», а також насамперед в тому, що Товариство «Просвіта» стало масовою громадською організацією, яка охоплювала всі здорові сили українців краю і діяльність якої спрямовувалась на популяризацію української культури, збереження рідної мови, утвердження української національної свідомості серед закарпатців. Про це самі за себе говорять такі цифри: вже у 1923 р. було 4 філії і 80 читалень «Просвіти», які нараховували 4000 членів, у 1935 р. було вже 10 філій, 235 читалень з 16550 членами, а також діяли Народний дом «Просвіти» в Ужгороді з бібліотекою у 7000 книг і 5 народних домів по селах, а на 1937 р. організаційна структура Товариства «Просвіта» включала, крім центрального органу в Ужгороді, 13 філій і 234 читальні, 135 театральних гуртків, 94 хори, 44 спортивно-молодіжні організації, 12 духових оркестрів. Протягом 1920-1937 рр. товариство видало 150 художніх творів і науково-популярних книг для народу загальним накладом 450 тис. примірників. Зокрема, А. Волошин особисто доклав великих зусиль для видання 14 томів «Наукового збірника товариства «Просвіти» (1922-1938), де публікувалися, зокрема, історичні дослідження В. Гаджеги, Д. Дорошенка, В. Пачовського, І. Кондратовича, М. Лелекача, В. Бірчака та інш. українських учених, які відіграли важливу роль в зміцненні української етнонаціональної орієнтації Закарпаття²⁴¹. До цього додамо, що «Просвіта» не одержувала жодної субсидії з боку чеських властей, а утримувалася своїми членами. Щоправда, в 1921 р. президент ЧСР Т. Масарик з особистих фондів виділив 150 тис. чехословацьких крон на заснування в Закарпатті українського театру, а в 1924 р. – 100 тис. крон на будівництво Народного дому «Просвіти» в Ужгороді. Загалом, двадцятирічне існування Товариства «Просвіта» в Закарпатті – приклад самопожертви її членів в ім'я освіти, науки і культури краю. Інакше ніж подвигом це назвати неможливо.

²⁴¹ Див.: Волошин А. Заснування і розвиток «Просвіти» *Просвіта*. 1991. № 1; Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. К., 2012. С. 300; Зимомря М., Гомонай В., Вегеш М. Августин Волошин. Ужгород, 1995. С. 29; Ворон А., Заклинський Б. Президент Тома Масарик и наш народ. *Т. Масарик. 1850. III. 1925*. Видання товариства «Просвіта». Ужгород, 1925. С. 34.

Вершиною діяльності закарпатської «Просвіти», як цідком справедливо наголошує О. Мишанич, став Всепросвітянський з'їзд, що відбувся в Ужгороді 17 жовтня 1937 р. Близько 30 тисяч просвітянських активістів з усіх сіл і містечок краю, які представляли 25 політичних партій (у тому числі впливову комуністичну), громадських організацій, редакцій періодичних видань виступили з «Маніфестом до українського народу Підкарпаття», в якому було здекларовано українську національну ідентичність населення Закарпаття і сформульовано його культурно-національні вимоги. Водночас, цей важливий документ спростовує звинувачення українського руху в Закарпатті часів Чехословацької республіки в його нібито ірредентистському, протидержавному характері. У ньому чітко й недвозначно було проголошено: «Ми добровільно прилучилися до Чехословацької республіки, ми є вірними громадянами нашої демократичної держави, – але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося...»²⁴². Під цим «Маніфестом» серед перших є і підпис А. Волошина, який представляв на з'їзді Першу Руську Народну Раду і Педагогічне товариство Підкарпатської Русі.

Августин Волошин, як вже зазначалося, добре усвідомлював, що поширення в народі освіти і культури неможливе без участі вчителя. Закарпатські вчителі в 1921 р. були об'єднані в «Учительське Товарищество Подкарпатской Руси», яке поступово підпадало під вплив русофілів і наприкінці 1920-х років було центром антиукраїнства. Переконавшись у тому, що подальше співробітництво з товариством стає неможливим, А. Волошин засновує «Учительську Громаду». А. Штефан яскраво описав виникнення нової організації: «У травні 1929 р. «Учительське Товарищество» мало свій «С'їзд» у залях Мадярського Касина (цікава обставина) в Ужгороді. Було там около 300 учителів – «карпаторосів» понад 200 і коло 100 «народовців». По кількох промовах забрав слово й А. Волошин. Він говорив про завдання учителя і звернув увагу на те, що за малярських часів український народ не мав і не міг мати належного рівня освіти, бо в школах його вчили мовою, якої він не розумів. «Чому вимагають тепер деякі особи, щоб в школах завести знову таку мову, яку дитина не розуміє.

²⁴² Цит. за: Мишанич О.В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 12-14.

Навіщо робити нам експерименти з т.зв. «общерусским языком?». Його в нас знають лише московські та декотрі українські емігранти, а з наших ніхто не говорить, ані не розуміє «по-московськи». Тут настав крик: «Ми не москалі, ми русські!» Інші кричали: «Ми українці!». Коли втихло, з президії хтось заговорив: «Господин директор, благодарим за Вашу річ, но ми стоим за общерусский язык!» Ці слова викликали бурю крику і численні учителі повставали, щоб залишити залю. Волошин так само встав і при дверях крикнув: «Народовці! За мною! До «Просвіти»! Коло 50 учителів вийшли за Волошином, а за ними постійно ще виходили. В будинку «Просвіти», у великій залі Волошин сказав: «Продовжую свою промову. Видно, що з нашими «карпаторосами» співпраця ще неможлива. Ми мусимо їм показати, що народ з нами, и тоді вони прийдуть до нас. Ми мусимо створити свою народницьку організацію, в якій без «язикових вопросів» в користь народу будемо працювати. Прошу підрахувати присутніх». Відповідь – 78. «Прошу вибрати організаційний комітет, який приготує основу загалом збори і статут»²⁴³.

Так виникла «Учительська Громада», почесним головою якої був А. Волошин (1930–1938). Кількість її членів постійно збільшувалась. Так, якщо в 1930 р. вона нараховувала всього 220 членів, то в 1938 р. – 1631. Організація спрямовувала свої зусилля на утвердження, насамперед, української національно-культурної соборності. Ось як про це писалося в книзі «Полемика з русофілами», виданій Учительською громадою в Ужгороді 1937 р.: «Ми, підкарпатські українці, політично лишаємось вірними громадянами ЧСР, але ніколи не перестали і не перестаємо проголошувати нашу культурно-національну і етнографічну єдність з цілим українським народом. Робимо це свідомо, бо знаємо, що інакше не зможемо врятувати своє національне я... Ясно, що півмільйонний народ на Підкарпатті не може сам витворити стільки культурних цінностей, щоб він міг серед культурніших інших народностей успішно боронити свою народність»²⁴⁴. Останній Конгрес «Учительської Громади» відбувся в липні 1938 р. А. Волошин закликав учителів до самоосвіти і самовідданості: «...Хоча наша організація є найбільшим товариством рідної інтелігенції, у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, – тому закликаємо всіх до праці над собою».

²⁴³ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 51-52.

²⁴⁴ За рідне слово. Полемика з русофілами. Частина перша. Передрук за виданням 1937 року. Ужгород, 1990. С. 75.

Августин Волошин турбувався про українських дітей. За його ініціативи відкрито школи у Волівському окрузі (Колочаві-Горб, Прислопі, Синевирській Полянці). Уже наприкінці 1920 р. на Закарпатті працювало 475 початкових (народних) шкіл, у тому числі 321 з українською мовою навчання. В 1923 р. на Закарпатті діяли 532 школи. Із них 373 українські. Існували 14 українських горожанських шкіл, 4 гімназії (одна угорська), 3 учительські семінарії, одна торговельна академія, 2 українські торговельні школи.

Августин Волошин також був одним з організаторів і керівників «Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі». У своєму виступі на II з'їзді цього товариства в 1926 р. А. Волошин переконував, що «наше товариство усулується служити інтересам виховання нашої карпаторуської дитини. Задачею своєю постановило підпорювати так роботу правительства в ділі організації і ведення шкіл, як і родичів і саму дитину. Ми як робітники науки виховання своєю повинністю уважаємо: визволити дитину від всіх тих умов, серед котрих не міг би здорово розвинутися наш нинішній ідеал людини, і для того і хочемо переробити давню книжну школу на нову, діяльну, давню аристократичну на демократичну, школу формалізму на школу науково обосновану, на школу правди, на школу поправді практичну і руську. В нашій товаристві можуть родичі висловити свої погляди на роботу школи, один учитель може подати поради другому і так може ся витворити загальна картина цілої системи виховання і наування, котра указує на ошибки існуючих шкіл і на потреби дальших...Принцип виховання в природнонароднім дусі потребує передовсім, упознання самого себе, упознання рідного краю, упознання історії, землі, язика, літератури і потреб, упознання руської дитини»²⁴⁵.

Про завдання Педагогічного Товариства А. Волошин також наголошував на III з'їзді, який відбувся 6 жовтня 1928 р.: «За нами лиш десять коротких років. Стоїме на початку культурного розвою. Але то сміло можемо твердити, що робота освідомлювання народу у нас почалася і розвиваєся. Маємо много несповнених надій і домагань. Але вже і сама тотя обставина, що скарги наші публічно можемо підносити і обговорювати є доказом нашої свободи, є гарантією того, що інтенсивною нашою працею удасться нам побідити всі перепони нашого народного відродження. Наше П.Т-во

²⁴⁵ Волошин А. Виступ на II з'їзді Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі 8 травня 1926 р. *Августин Волошин. Твори*. С. 120-122.

основалося для того, щоби поширювало знанє виховання і знанє рідного краю, зв'язувало родину із школою, підпорувало школу, витворювало учебники і книги лектури, указувало на потребу основання нових шкіл. Днешня епоха і від школи вимагає більше і інтенсивнішої роботи. Круг виховання не скриваєє лиш за мурами школи, але має поширитися працею дальших чинників, помічників учителя» Августин Волошин вірив, що «наш народ путем просвіти встане із глибокого сну, піднесєє до ліпшого матеріального життя і так забезпечить собі кращу будучність»²⁴⁶.

Наприкінці 1930-х років, у період існування Карпатської України, в усіх районах, де проживало українське населення, діяли українські школи. Все це було доказом що українська ідея, українська мова перемогли. Августин Волошин відіграв у цьому значну роль. Це визнавали не лише українські педагоги, але й чеські чиновники. Ось, для прикладу, думка щирого прихильника народовецького напрямку, очільника Шкільного реферату (управління) в Ужгороді Йозефа Пешака: «Коли нині з радістю можемо дивитися на поступ в нашом школьництві, на скорее поширювання культури серед найширшої верстви руського народа под Карпатами, то в том велика доля заслуги лежить у Вас Вп. Пане Директоре... Ви служили тому народови не лиш в школі але й поза нею. В школі Ви виховали молоде покоління народних працювників, виховали в серцях будучих учителів почуття обовязку для свого народа учити єго родним єго словом, подносити єго економічно і вести до ліпшого благобита а поза школою старатися и о найменшого брата, подавали єму до рук перші основи руського письма своєю Азбукою и Читанкою, учили єго як має он житии численними статями в «Науці» і «Місяцесловах», котрі стали наслід одиноким прибежищем печатаного народного слова»²⁴⁷.

Нарешті, неабияку роль відігравав Августин Волошин і в економічному відродженні Закарпаття, для добробуту народу якого він працював усе життя. Він розумів, що самостійність кожного народу залежить від економічно-господарської самостійності. Тому він був ініціатором створення, а почасті і керівником численних спілок, товариств, фабрик, сприяв створенню та роботі кооперативів, відокремлював існуючі від колишнього угорського кооперативного союзу, заснував «Крайовий Кооперативний Союз» (1920 р.), обирався його головою. Велика заслуга А. Волошина полягає також і в тому,

²⁴⁶ Волошин А. Перегляд історії шкільництва Підкарпатської Русі. *Августин Волошин. Твори.* С. 136.

²⁴⁷ Августин Волошин: два ювілеї. С. 23.

що він у 1920 р. заснував «Підкарпатський банк», першу всенародну кредитну установу, яку очолював, а також багато інших економічних установ і підприємств: фабрику виливання дзвонів «Акорд», фабрику свічок «Геліос», керамічної фабрику «Керамос», фабрику сірників «Руські сірники», протипожежне страхове товариство «Бескид» в Ужгороді та інш. Ці підприємства і установи забезпечували роботою сотні працівників й службовців, що в тогочасних умовах безробіття в Закарпатті мало важливе значення.

Розділ 4.

ПЕДАГОГІЧНА ПІА ЛІТЕРАТУРНА ПРАЦЯ

«Все своє життя я працював як педагог. Переконався я в тому, що наш народ є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи, і що лише гноблення робило його апатичним», -
Августин Волошин

Уже із наведеного в попередньому розділі фактичного матеріалу добре видно, що Августин Волошин був визначним педагогом, вченим, видавцем та публіцистом. Утім саме проблеми навчання і виховання молоді посідали центральне місце в його багатогранній діяльності, зокрема на посаді викладача (з 1990 р.), а згодом довгорічного директора Ужгородської вчительської семінарії (1912-1938 рр.).

Педагогічні погляди Августина Волошина – це тема для окремого дослідження²⁴⁸. Її торкалися чимало шанувальників науково-педагогічної спадщини Волошина, наголошуючи на потребі вивчення цієї проблематики. Щоправда, переважна більшість висловлених оцінок стосується, як правило, окремих праць вченого. Так, приміром, В. Бірчак був високої думки про книжку «Педагогіка і дидактика для учительських семінарій», яка побачила світ двічі (1923, 1935). «Книжка отся чи не найгарнійша из всіх, які видал Августин Волошин, – писав В. Бірчак. – Своім методом та об’ємом матеріалу, гарним стилем та легким народним язиком стоїть ся книжка на тій висоті, що не повстидали би неї інші больше розвинені народи»²⁴⁹. Названий автор чи не першим порушував питання про критерії оцінки заслуг А. Волошина. Зокрема, В. Бірчак переконливо стверджував, що найважливішою «громадянською працею Августина Волошина се є його педагогічна діяльність». На його думку, А. Волошин як вчитель «міг не тільки вчити, але і виховувати молодь»²⁵⁰.

Зауважимо: зміст згаданої праці (186 сторінок) охоплює 115 питань, які А. Волошин ґрунтовно висвітлив у чотирьох розділах: «Загальна педагогіка», «Фізичне виховання», «Духовне виховання» та «Дидактика». Особливу увагу дослідник приділив процесу

²⁴⁸ В основу матеріалів для цього розділу лягли ґрунтовні монографії, видані українськими істориками, філологами, педагогами: Зимомря М. І., Гомоннай В. В., Вегеш М. М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ – Ужгород, 1994.; Зимомря М. І., Гомоннай В. В., Вегеш М. М. Августин Волошин / Інститут методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, Закарпатське обласне відділення Педагогічного товариства України. Ужгород: Закарпаття, 1995; Вегеш М. М. Історія і політика: В чотирьох томах. Т. 2. Історія Карпатської України. Августин Волошин – президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Василь Гренджа-Донський розповідає... Ужгород, 2005; Вегеш М. М., Кляп М. І., Тарасюк В. Ю., Токар М. Ю. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород: Карпати, 2005; Басараб В. І., Вегеш М. М., Сергійчук В. В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006; Вегеш М. М., Кляп М. І., Тарасюк В. Ю., Токар М. Ю. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. 2-ге видання, доповнене. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009.

²⁴⁹ Бірчак В. Августин Волошин. Єго житя і діяльність. З нагоди ювілею 50-літніх уродин і 25-літньої праці. Ужгород, 1924. С. 19.

²⁵⁰ Там само. С. 24.

виховання, у центрі якого – вихователь, а також етапам цього процесу, його типам і формам. Вчений посилається на працю «Еміль або про виховання» Ж. Ж. Руссо (1712–1778), який вирізняв три фактори виховання: «1) природа, 2) людина та 3) вихователь». А. Волошин, не заперечуючи французькому просвітителю, називає п'ять визначальних чинників, а саме: «1) сім'я (родинний будинок), 2) школа, 3) держава, 4) церква, 5) вихователь»²⁵¹.

Ці фактори, на думку педагога, тісно взаємопов'язані між собою і, власне, доповнюють один одного. Так, скажімо, школа і сім'я органічно поєднані між собою, бо ж мовиться про гармонійне виховання дитини. Доводиться пошкодувати, що видатний український педагог В. Сухомлинський не знав педагогічних поглядів А. Волошина. Воістину у ріднім краю геніїв немає, якщо їх оминати. Звісна річ, сказане не відноситься на адресу всесвітньо відомого педагога з Кіровоградщини, який серце віддав справі виховання дітей. Але чи не цікавий факт. А. Волошин був добре поінформований нерідко навіть про деякі, сказати б, опосередковані моменти, деталі; проте всі вони важливі, якщо розглядати їх крізь опуклу лінзу характеристики світоглядних позицій підростаючого покоління, власне, щодо їхнього формування. Візьмемо для прикладу збори батьків, що передусім у стінах школи набули традиції «у Німеччині, Франції та Швеції»²⁵². Під час зустрічі з батьками учитель має можливість обговорити поведінку дитини. Щоправда, від вчителя подібні збори вимагають належної підготовки, терпіння, тонкого педагогічного такту і компетентності. Ведучи мову про «ідеали виховання», А. Волошин надав певну значимість тому, що у різних народів неоднакове розуміння й тлумачення цього питання. Насамперед в уяві представника того чи іншого народу постають імена «прославлених людей», бо саме про них складаються «легенди», історичні пісні, трохи ідеалізують їх. «Таким загальнолюдським ідеалом видається Ісус Христос». Звичайно, мають місце й інші прояви ідеального на різних етапах «морального розвитку дитини». Тут особливо вагоме місце батьків і вчителів. Помітний вплив на виховання моральних принципів справляють церковнослужителі.

Цікава деталь: розглянути ідеал крізь призму «зверхлюдини» як результат процесу розвитку особи, виписаний німецьким філософом

²⁵¹ Волошин А. Педагогика и дидактика для учительських семинарій. Ужгород, 1923. С.183.

²⁵² Там само. С. 15.

та поетом Фрідріхом Ніцше (1844–1900). А. Волошин наголошує, що така «зверхлюдина» «не є конкретною особою і не є ідеалом загально моральним»²⁵³. Педагог обстоює, таким чином, висловлену ним тезу про те, що ставлення до дитини не складає «безправного предмета виховання». Іншими словами, виховання особистості залежить від цілого комплексу засад, а найперше – від високо компетентної особи вихователя. Мета виховання, на думку А. Волошина, «вимагає від вихователя знання і звання. До всього того потрібна щира любов до дітей і захоплення до вихователівської праці». Мовиться тут не лишень про вчителя, а радше – про роль вихователя загалом (мати, батько, церковнослужителі тощо). На його погляд, виховний процес, скажімо, у родині «так треба приладити, чтобы дитина інтелектуально и морально могла розвиватися»²⁵⁴. У цьому плані український дослідник із Закарпаття солідаризувався з настановами таких відомих педагогів як Монтень, Руссо, Толстой, а також німецький вчений Ціллер, працями якого широко користувався А. Волошин. Приміром, він у багатьох місцях послуговується книжкою Ціллера «Основи вчення про виховне заняття», що з'явилася у Лейпцігу ще 1865 року²⁵⁵.

Доречні вказівки А. Волошина щодо еволюції «морального характеру» дитини в умовах сім'ї. Батьки, у першу чергу, служать взірцем для дитини; розвиток і становлення її морального характеру «бере свій початок на рівні наслідування, тобто «призвичаєваня». У зв'язку з цим заслуговує на увагу висновок автора «Педагогіки і дидактики» про визначальні принципи, які спричиняють успішне виховання справжнього громадянина – патріота своєї держави. Вони і сьогодні зберігають своє актуальне звучання.

Ведемо бесіду про безперервне виховання на ранніх етапах життя людини, оскільки цей процес «зачинається вже з першої хвилини життя дитини й триває до того віку, доки вихованець не дозріє. Старша особа вже не підлягає впливам своїх вихователів». Окрім цього, не слід забувати, що свобода виховання обмежена природними обдаруваннями дитини, а також умовами і обставинами життя. Інакше кажучи, «дитина не є такою матерією, як воск і з котрого можна виліпити, яку ми хочемо форму, но не являється і такою особою, котра на світ Божий принесла вже готову свою

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Волошин А. Педагогика и дидактика для учительських семинарій. С. 11.

²⁵⁵ Ziller T. Grundlegung zur Lehre vom erzieherischen Unterricht. Leipzig, 1865. S.20, 24, 63.

індивідуальність»²⁵⁶. Цікавий погляд А. Волошин-педагога на етапи виховання дитини. За його твердженням, слід розрізняти «чотири доби» (етапи), які творять цілісність виховного процесу від немовляти до зрілості: доба: від немовляти до кінця першого року; доба: від недолітка до сьомого року; доба: вік дитячий – від 8 до 15-го року; доба: вік юнацький – від 15 до 24-го року²⁵⁷. Для кожного з названих етапів характерні свої відповідні рамки, що обмежують дію факторів виховання взагалі. До них відносяться:

- а) природні дані дитини з моменту її народження;
- б) вплив навколишнього середовища (природа, товариство);
- в) стан виховання, його якість, а звідти – і недоліки науки і виховання.

Примітно, що А. Волошин теоретично обґрунтував і докладно описав, власне, особливості форм виховання на кожному з цих етапів. З цього випливає важливість особливостей з боку вихователя, бо ж «педагог повинен знати психологію (розрядка Августина Волошина – Авт.) дитини». Вчений поділяє думку англійського мислителя Герберта Спенсера (1810–1903), який вважав, що кожний «педагог має бути філософом». Отже, формування особистості з огляду на становлення світоглядних позицій, переконань, духовних запитів, суспільних і особистих зацікавлень здійснюється у поєднанні з такими складовими компонентами, як: а) духовне, б) фізичне, в) естетичне, г) трудове виховання.

Важливість стану здоров'я дитини і його врахування під час виховного моменту – на першому місці. Але А. Волошин слушно застерігає: вихователь (мати, батько, вчитель) не повинен «бити дитину по голові, торгати їй за вуха, волосся», «щоб не зашкодити нервовій системі» виховання. Натомість «для морального виховання» дитини слід ширше використовувати такі форми розваги, як «забава, казка і розмови». Казка, на думку дослідника, «служить для душевної забави недолітка»; «вона повинна бути така, чтобы в душі воззивала живу і приємну діяльність фантазії і почувань»²⁵⁸.

Наголосимо: А. Волошин вбачав першорядну роль у трудовому вихованні підростаючого покоління. Тут він дещо поглибив французького психолога та педагога, одного з творців експериментальної педагогіки Едуарда Клапареде (1873–1940), на

²⁵⁶ Волошин А. Педагогика и дидактика для учительських семинарій. С.13.

²⁵⁷ Там само. С. 17.

²⁵⁸ Там само. С. 19.

класифікацію типів праці. Умовну, а часом і чітку межу між собою мають чотири типи: а) легка, б) зацікавлена, в) важка, г) нудна.

При цьому варто й бажано спостерігати за дитиною: якщо вона правдиво втомлена, то їй необхідно дати можливість відпочити. Коли навіть дитина імітує втому, то і в такому випадку «не треба її далі примушувати до праці».

Сьогодні модним стало у практиці вчителів говорити про тести. Їхню сутність на рівні завдань і передбачуваних рішень А. Волошин розкрив ще в 1923 році на сторінках цитованої праці «Педагогіка і дидактика». Отже, як бачимо, нове – це добре призабуте.

Важливі думки педагога про духовне виховання дитини. Адже саме воно є «першою умовою інтелектуальності». Дитина повинна одержати «можливо більше способів ознайомлення зі зовнішнім світом». «Духовне виховання, – наголошував А. Волошин, – має підтримати свіжість і бадьорість сил дитячого розуму, не допускати до індиферентизму, вялості й лінивості». Великого значення надав закарпатський вчений такій школі, яка функціонувала б на засадах народності; вона повинна привити учням любов і зацікавленість до вивчення рідної мови, народних звичаїв, традицій, культури загалом. Педагог накреслив шляхи та прийоми.

Помітні результати духовного виховання дітей мають місце у тих школах, де належним чином викладається історія та географія – предмети, матеріали яких можна і доцільно пов'язати з літописом рідного народу, рідного краю, багатством і красою рідного села чи міста у вужчому розумінні, а відтак – Вітчизни загалом. І знову на передній план А. Волошин висуває питання про роль вчителя народної школи. Він повинен із палким завзяттям говорити учням про все те, що є народне, що є наше, аби викликати в дітей відчуття любові й поваги як до рідного народу, так і до чужих.

Щодо форми виховання, то автор «Педагогіки і дидактики» поділяв досягнення цієї мети. Зокрема, це завдання найбільш ефективно реалізується у процесі викладання рідної мови. Цьому питанню А. Волошин приділяв особливу увагу, оскільки у мові вчений слушно вбачав ґрунт для національної атрибуції того чи іншого народу, у т.ч. й українського²⁵⁹. Є два найважливіші прояви: а) індивідуальний, б) колективний.

²⁵⁹ Див.: Волошин А. О письменном язичі подкарпатських русинов. Ужгород, 1921. С.4–42; Див. також: Юсип Ю.В. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х років ХХ ст. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород, 1993. С.338–342; Чучка П. П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті. *Закарпатська правда*. 1991. 5 листопада; Пор. також наступні дослідницькі студії: Туряниця В. В. Августин

При цьому підкреслимо: А. Волошин віддавав перевагу індивідуальному вихованню, оскільки його наслідки «суворо залежать від вихователя». Це стосується і таких навчально-виховних інституцій, як сиротинець, тобто у наближеному зіставленні – школа-інтернат у сучасних умовах. Як увиразнює А. Волошин, «найкраще процвітають виховні інститути в Англії». Вимоги до виховання у сиротинцях («виховних інститутах») окреслюються трьома рівнями, а саме: а) гігієною («гігієнічно відповідним»), б) педагогікою («педагогічно ведений») з врахуванням належного забезпечення стану навчання та дисципліни, в) релігійно-моральною «теплотою живого духовного життя»²⁶⁰.

Сиротинці як виховні центри («інститути») повинні мати у своєму розпорядженні «свою школу, свою робітню, город і поле»; в першу чергу, дуже добрий персонал, щоби дух там був родинний, веселий, теплий і бадьорий. Гадаємо, не буде перебільшенням, коли скажемо: ці свої настанови-рекомендації А. Волошин успішно реалізував на практиці, відкривши на свої кошти аналогічний сиротинець в Ужгороді. До речі, А. Волошин стверджував на сторінках «Педагогіки і дидактики», що в сиротинцях необхідно залучати до виховання дітей переважно жінок. Адже вони – в екстраординарних умовах – краще, ніж чоловіки, розуміються на характерних підступах до вихованців та «мають до них тепле почуття і материнське серце».

Аналіз педагогічних праць А. Волошина показує, що в його особі українська педагогічна наука мала і методиста; він вже на початку 1920-х рр. розробив цілісну систему поглядів на проблемні питання з прикладної методики, загальної дидактики тощо. А. Волошин розрізняв домінуючі відмінності між трьома частинами, що складають «Загальну дидактику» і націлюють на конкретні вимоги-договорки: а) що вчити; б) як вчити; в) забезпечення шкільної

Волошин про методику навчання рідної мови. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород, 1993. С.303–308; Бача Ю., Штець М. Чому, коли і як? Пряшів–Київ, 1992. С.35; За рідне слово! Полеміка з русофілами. Мукачів, 1937. Част. перша. С.23; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. *Сучасність*. 1987. С.23–24; Зимомря М. І. Погляди на етнічну приналежність і мову корінного слов'янського населення Закарпаття у німецькомовних дослідженнях. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород, 1993. С.170–174; Франко З. Мова як засіб національної атрибуції літератури. *Сучасність*. 1992. №11. С.113; Дем'ян Г. Августин Волошин. *Таланти Бойківщини*. Львів, 1991. С.221; Зілгалов В. Вони долали картагену провінційності: Український Вільний університет у Празі і Закарпатті. *Карпатський край*. Ужгород, 1993. №9–11. С.24–25; Дзендзелівський Й. ПОН і забутий Гарайда. *Тиса*. Ужгород, 1994. №1–2. С.39–46; Федик О. Українська мова: дихотомія «лінгва-середовище». *Науковий збірник Українського Вільного університету*. Мюнхен–Львів, 1993. Т.16. С.207–214.

²⁶⁰ Волошин А. Педагогіка і дидактика. Ужгород, 1924. С.31.

дисципліни. Ці програмні положення, що містять водночас і запитання, не залишилися без відповіді.

«Учити, – підкреслює А. Волошин, – значить подати нове пізнання, щоби воно сталося власністю души ученика. Школа надає таку науку, котра служить цілям виховання». У цьому зв'язку постають особливі завдання саме перед школою. Таких завдань – сім: розвивати тілесну силу плекання і добрих забав і спорту; охороняти й розвивати здоров'я смислових органів; подати знання; розвивати порозуміння законів і краси природи; вказати розвиток народного мистецтва з метою його порозуміння та сприйняття; підготовка учнів до дитячих життєвих обставин, передусім любов до праці; довести учнів до співжиття.

А. Волошин надавав особистості вчителя, його педагогічній майстерності в навчальному процесі, як вже підкреслювалося вище, надзвичайну роль. Він поділяв погляди німецького вченого Ернста Лінде, який стверджував: «Метода вчителів лиш тоді має силу, а навчання тоді буде артистичне, коли вчитель є артистом, коли в навчання вкладе свою живу особистість». Без сумніву, в успіхах учнів заґрунтована невтомна, часом непримітна праця вчителя. Його знання, любов до дітей і вміння пробудити в них інтерес до пізнання нового, відкриття незвіданого. Головна тут думка А. Волошина полягає в тому прагненні, яке свого часу сформулював німецький філософ І. Кант (1724–1804): «Відкривати людське в людині – ось вирішальне завдання вчителя». Безумовно, що праці уславлених німецьких мислителів Гегеля, Фіхте та Канта були добре відомі автору праці «Педагогіка і дидактика». Завершуючи її розгляд, наголосимо: на сторінках цієї винятково важливої праці в усій педагогічній спадщині А. Волошина суттєве місце відведено методиці викладання різних наук, у т. ч. рідної мови, теології, історії, географії, краєзнавства, науки про числа (математики), фізики, науки сільського господарства, малювання, співу, гімнастики тощо. Ми переконані: перевидання «Педагогіки і дидактики» давно на часі.

Перу Августина Волошина належить ще одна праця, яку дослідники оминули своєю увагою. Мовиться про змістовну брошуру «О соціальному вихованню», що побачила світ 1924 року невдовзі опісля видання «Педагогіки й дидактики». Її автор дає короткий огляд еволюції соціалізму, слушно відзначивши, що людське суспільство зазнає поступових змін, які зумовлюють різні ступені культурного середовища. За словами дослідника «християнська

культура розбила і розбиває інститути рабства, нерівності і несправедливості»²⁶¹. Роль соціального виховання поєднується з метою – «ширити культуру, понести світло знання і хотіння доброго в усі куточки людського життя»²⁶².

Соціальну педагогіку А. Волошин простежує у двох напрямках: а) позитивістському та б) ідеалістичному. На його думку, соціальна педагогіка заснована на моралі, освіченості, а звідти – «виховання волі». Цікаве визначення соціалістичної ідеї знаходимо у праці А. Волошина, який розглядає її як «ідею суспільної солідарності». Все це засвідчує той факт, що йому були близькі, зрозумілі позиції Сен-Сімона, Комта, Традендорфа, Гілла. Зовсім інша справа, як ці соціалістичні ідеї зазнали цілковитої деформації під орудою Й. Сталіна (1879–1953), його попередників і наступників, коли було упосліджене все людське, знецінене навіть поняття «соціус», що у перекладі з латинської мови означає «товариш», а натомість у пошані були інші величини, зокрема, жорстокість, ненависть, немилосердність до людини.

Безсумнівно, Августин Волошин був знайомий з педагогічними працями Т. Масарика, зокрема книгою 1898 р. «Як працювати?». «Насамперед про політичну освіту. – писав Т. Масарик. – Політична освіта є потрібна, а в наших обставинах ще потрібніша тому, що виходячи з сьогоденної ситуації політична праця є важлива, а в даний момент чи не важливіша за інші; але, як то буває завжди: що в усіх на очах, про те найменше міркують. І в той час, як наші політичні задачі є великі, наша політична освіта є дуже мала... І коли політика є точна наука й точна практика, то яка політична проблема є головна для теоретичного думання? На це тільки одним – одна відповідь: є єдина політична проблема, соціальна...»²⁶³

Як у попередній книжці «Педагогіка і дидактика», так і в брошурі «О соціальному вихованню» багато місця відведено вихованню дітей в умовах школи. У школі процес виховання повинен опиратися на власні інтереси батьків, які теж прагматично зацікавлені, аби їхні діти здобули грамоту. Однак школа повинна мати самоуправління, що означає також «свого роду автономію для учнів»²⁶⁴. У цьому контексті заслуговує аналізу розділ «наука о дітині».

²⁶¹ Волошин А. О соціальному вихованню. Ужгород, 1924. С.5.

²⁶² Там само. С.52.

²⁶³ Масарик Т. Г. Як працювати? Виклади з 1898 р. / Переклад Г. В. Омельченка. Прага, 1930. С. 79.

²⁶⁴ Волошин А. О соціальному вихованню. Ужгород, 1924. С.50.

Як підкреслює А. Волошин, соціальна педагогіка спричиняє подвійний вплив на виховання, тобто в теоретичному й практичному ключі. Скажімо, виховний процес має одні особливості в сільському, інші – у міському середовищі, де наявні ширші можливості для пізнання світу, ніж у селі. А. Волошин як педагог-гуманіст, який черпав своє розуміння доброти й любові до людини у рядках Святого Письма, а також у творах Коменського, Песталоцці, Гете, Руссо, Шекспіра, Шевченка, Толстого, був глибоко переконаний: всі чинники виховання повинні бути пройняті «ідеєю людської солідарності», значить і любов'ю до ближнього. Хто знає, либонь, звідси випливає чітка негативна позиція А. Волошина щодо використання у виховному процесі «тілесної кари». На його думку, «тілесна кара в школі шкодить і учневі, і учителеві. Шкодить учителеві, бо зменшує любов та пошану до нього. Ніяка кара не повинна нищити моральної гідності людини»²⁶⁵.

Багато праць А. Волошина несуть на собі відбиток християнської моралі. Але всюди вона трактується не тільки з огляду на певну релігійну спрямованість розповіді, але й з погляду на гуманістичне розуміння її предмета. Такий висновок запрошується і при оцінці такої Волошинової книжечки, як «Методика». Тут міститься, зокрема, розділ «Методика наука віри», у якому ставиться мета вивчення істини віри, а також, щоб «довести учнів до визнавання християнської віри не лише устами, але й серцем»²⁶⁶.

А хіба випадкова бесіда автора «Методики» про педагогіку, що висвітлює статеві відносини, статеve виховання підростаючого покоління? Звісна річ, не з усіма його рекомендаціями можна погоджуватися сьогодні, але у свій час вони сприймалися справедливо, як «універсальні поради». Педагогіка статевого виховання молоді як проблема була вперше в Закарпатті покладена саме А. Волошином на конкретну основу, хоч певні застереження щодо підступів до з'ясування окремих питань у світлі нинішніх оцінок мають місце²⁶⁷. Вони зумовлені насамперед тим, що А. Волошин окремий цикл питань висвітлював у рамках так званого гармонійного виховання статевого відносин, ґрунтуючись на постулатах богословської науки.

²⁶⁵ Волошин А. Педагогіка і дидактика. С.72.

²⁶⁶ Волошин А. Методика. Ужгород, 1935. С.25.

²⁶⁷ Гоца Е., Турянська В. Августин Волошин про статеve виховання молоді. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С.271–274.

Проте його загальні твердження суттєво не розходяться з тогочасною педагогічною думкою визначних вчених з європейських країн (Англія, Німеччина, Франція, Італія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Росія, Польща, Україна). Особливо впадають в око типологічні зіставлення з доробком Я. Коменського та Ф. Ферстера. Стержневим є висновок Волошина про те, «щоби духовне» я «одиниці запанувало над тілесним»²⁶⁸. Отже, А. Волошин вже в 1920–30-ті рр. порушував складні питання соціальної педагогіки і, не оминаючи «гострих кутів», розв'язував поставлені перед собою завдання на рівні вимог своєї доби. Низка його характеристик у рекомендаційному плані не втратила актуального звучання і сучасного читача.

Новим кроком у науковому набутку А. Волошина стала поява книжки «Педагогічна психологія». На правах рукопису ця праця у 1935 році розповсюджувалася як окреме видання за ціною 25 чеських корун.

А. Волошин приділяв першорядне значення психологічним студіям, оскільки «психологія є тою наукою, яка описує та виявляє духовні явища»; в її завдання входить «опис і пояснення процесів та явищ, що відбуваються в людській душі. Отже, вона вивчає саму людину». Сутність такої позиції пов'язується з давньогрецькою філософією. Адже ще Сократ закликав: «пізнай самого себе».

Автор «Педагогічної психології» робив вододіл між загальною та диференціальною психологією, бо ж «психологія не може інтересувати тільки те, що є в душах загальне, але й те, що є різне»²⁶⁹. А звідси – залежність: справжній вчитель, власне, вихователь тільки тоді, коли він – психолог. Від цієї залежності постає успіх як результат діяльності педагога. На сторінках цього монографічного дослідження розкрито десятки питань. Серед них чотири «типи пам'яті»: 1) візуальний, 2) акустичний, 3) моторичний, 4) мішаний.

Щодо вивчення процесу розвитку, тобто «розвивання пам'яті» в дітей, він відзначав, що одним із перших експериментально досліджував ці питання московський педагог А. Нечаєв. Щоправда, А. Волошин не копіює свого сучасника із Росії, а радше – дає своє трактування проблеми. Закарпатський вчений вважав, що «найголовнішим засобом розвивання пам'яті» є метод звичайного

²⁶⁸ Волошин А. Методика. С.41.

²⁶⁹ Волошин А. Педагогічна психологія. Ужгород, 1923. С.5.

«повторення матеріалу». Особливо «цінною творчою силою нашої душі» є фантазія, у т.ч. фантазія дитини. Свого часу французький психолог-педагог Альфред Бінет розрізняв чотири типи уявлення: 1) описуючий, 2) чуттєвий, 3) толкуючий (філософічний), 4) ерудичний²⁷⁰. А. Волошин поділяє думку німецького вченого А. Меймана²⁷¹, який характеризував «добру фантазію» як: а) живу, б) багату, в) оригінальну.

Почуття людини А. Волошин розкриває у двох іпостасях: почуття смислові та духовні. Ведучи бесіду про «розвивання естетичних почувань», він наголошує: виховання естетичного смаку до 10-го року життя дитини має лише підготовляючий характер... По 10-му р. можна вже н а у к о в о (підкреслення наше – Авт.) приготувляти учня до критичної інтуїції». До речі, у виданні 1935 року, яке чітко різниться від попереднього очевидним дотриманням норм української літературної мови, тут є різночитання, доповнення, окремі нові спостереження. І водночас в обох виданнях містяться аргументовані формулювання, скажімо «шкільна наука при кожній нагоді повинна повзбуджувати любов до правди і витворювати в душах учнів добрі ідеали». Чимало тематичних питань, досліджуваних на сторінках «Педагогічної психології», розкрито у науково-популярній площині. Однак це не завадило авторіві «Педагогічної психології» використати десятки наукових джерел різними мовами (українська, російська, чеська, німецька, угорська), що належали перу українських, німецьких, чеських, словацьких, англійських, угорських і російських вчених. З-поміж найбільш відомих імен назвемо такі, як С. Русова, Я. Ярема, Й. Гендріх, В. Штерн, К. Бюлер, О. Кульпе, В. Вунд, Е. Лінде, П. Янет, А. Бінет, Е. Клапереде, В. Данталл, А. Нечаєв, Л. Виготський, О. Вільмани, А. Меманн, Г. Гофдінг, Ф. Шмідт та ін. Корпус використаних наукових одиниць, не в останню чергу, стверджує той факт, що А. Волошин був добре обізнаний з найновішими досягненнями у царині педагогічної думки другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Тому й не дивно, що «Педагогічна психологія» користувалася значним попитом, власне, вона стала настільною книжкою для закарпатських освітян. Це відноситься і до інших праць Волошина, зокрема таких, як «Дидактика» та «Логіка». Як відомо, А. Волошин написав «Дидактику» у двох частинах, які розповсюджувалися «на

²⁷⁰ Там само. С.34.

²⁷¹ Mehmman A. Intelligenz und Wille. Berlin, 1920.

правах рукопису» накладом педагогічного товариства Підкарпатської Русі. На жаль, нам не вдалося розшукати перший випуск; ми мали в розпорядженні тільки другу частину цієї цікаво задуманої праці. Вона містила два розділи: а) загальна дидактика; б) школа й вчитель²⁷².

Як перший, так і другий розділ, у свою чергу, членується на конкретизовані підрозділи, у яких лаконічно мовиться про роль навчального плану в державній школі, розкладу годин, екскурсії, шкільних свят, театру, виховання естетичного смаку, почуттів патріотизму («виховання народного духу в школі»), а також релігійного життя. У другому розділі «Школа й учитель стисло розглядаються форми виховання дітей, власне, умови виховання молоді у світлі наукових засад. Автор не оминув своєю увагою і питання педагогічного уміння, такту вчителя або вчительки проводити заняття з хлопцями чи дівчатами у нижчих і вищих класах, розвитку слухняності у дітей, що має три фази (безпосередня сугестія, посередня сугестія та автосугестія). Мовиться також про вміння вчителя або вчительки використовувати накази, заборони, поради, попередження у стінах школи, здійснювати нагляд, оскільки без нагляду дитина «може причинити й собі і другим велику матеріальну або моральну шкоду». У цьому зв'язку заслуговує ширшої оцінки параграф 21, у якому А. Волошин вельми аргументовано обстоює слушність такої тези, висловленої ще в 1896 році німецьким педагогом Ернстом Лінде на сторінках книжки «Особиста педагогіка». Дозволимо собі ще раз процитувати слова Е. Лінде – А. Волошина: «Методика вчителя лише тоді має силу, а навчання тоді буде артистичне, коли учитель є артист, коли в навчання вкладе свою живу особистість. Особистість є там, де знання з'єднуються з почуттям. Зимний, байдужий чоловік не може бути добрим учителем, хоч би й як держався правил дидактики»²⁷³.

Окремі питання з дидактики знайшли своє подальше розкриття у наступній книжці, що з'явилася під назвою «Логіка» 1935 року і є результатом співпраці: її написав А. Волошин, а переробив Андрій Аліськевич, відомий діяч на теренах освіти в Перемишлі та, у першу чергу, в Закарпатті, як директор уславленої української класичної гімназії в Берегові²⁷⁴.

²⁷² Волошин А. Дидактика. Ужгород, 1932. Ч.2.

²⁷³ Там само. С.34.

²⁷⁴ Волошин А. Логіка / Зложив Августин Волошин. Перебрав Андрій Аліськевич. Ужгород, 1935; Пор.: Зведомлення руської держ. реальної гімназії в Берегасі (Берегово) на 1920–21 учебний год. Зладив Андрій Аліськевич. Ужгород, 1921.

Уже з перших сторінок цієї праці панорамно закроена бесіда про сутність питання: «Що то значит «учится», а що значить «учити»? Отже, «учится» значить: лучити нові зображення (відомості) з давніми в одну нерозривну цілість, в нові асоціативні ряди дорогою аперцепції». З іншого боку, «учити» значить: подавати другим нове знання, дорогою аперцепції, ваги і зацікавлення (розбудження душевного, всестороннього інтересу). Школа подає таку науку, яка служить цілям раціонального виховання²⁷⁵. Таким чином, логіка, за визначенням Волошина, – це наука про «правила справного думання». Автор дає класифікацію цього впливового об'єкту, поділяючи логіку на загальну (або елементарну) та систематичну (методологія). Ось кілька визначень у пов'язі з предметом логіки як науки, без якої процес виховання та навчання – невіддільний. «Логіка або наука правильного думання (мислення)... не учить нас правильно думати, так само як граматики не учить нас говорити, але як підручник душевної гімнастики подає нам закони правильного думання, котрих знання єсть кожному образованному – чоловікови, а тим більше учителеви потрібне, щоб вмів доказувати або провірювати правдивість своїх і чужих сусідів, поглядів і тверджень, щоби учився обережності, критичності в думаню». А. Волошин дійшов правильного висновку: «Правила справного думання подає окрема наука, котра називається логікою, а для доброго учителя є проготованнем, введенням до дидактики, себто до науки о засадах і способах навчання». Автор прискіпливо розкриває сенс кожного питання, що спричиняє «творення понять» (конкретних, збірних, матеріальних, абстрактних, надуманих, уявних у свідомості учнів завдяки: а) відновленню (репродукції), б) рефлексії, в) абстракції, г) синтезу, д) комбінації основних констутивних прикмет. Адже дитина (учень), на відміну від дорослої людини, тільки тоді «творитиме логічні поняття»), якщо матиме «уяву», відомості про даний предмет»²⁷⁶. Вчений вказував і на труднощі, які виникають у дитини (учня) з появою кількох понять, предметів, нерідко різних, протилежних для розуміння. «Коли в нашій свідомості, – відзначає А. Волошин, – являється окремі два поняття або дві групи понять і ми установимо межі ними відносини, тоді повстане суд (осуд) – іншими словами це (судження – Авт.) є та форма нашого думання або така

²⁷⁵ Волошин А. Логіка / Зложив Августин Волошин. Перебрав Андрій Алиськевич. Ужгород, 1935. С.13.

²⁷⁶ Там само. С. 13.

психічна проява, в котрій висловлюємо взаємні відношення одного поняття до другого»²⁷⁷.

Особливо чіткі дефініції неоднакових систематичних проявів містяться у розділі «Методологія», де розкриті об'єктивні й суб'єктивні докази, а також індукція, дедукція, аналогія, гіпотеза, класифікація наук, історія логіки тощо. З останніх сторінок цієї праці зацікавлений читач міг дізнатися про основоположні принципи логіки, розроблені Сократом (469–399), Платоном (427–347), а також Аристотелем (384–322). Він увиразнює здобутки людської цивілізації в добу Відродження, надбання в галузі природничих наук (математика, астрономія, фізика), що пов'язуються з іменами Коперніка, Галілея, Келлера, Ломоносова, Лейбніца, Декарта, Бекона, Спенсера, Больцано, Гумбольдта, Вундта, Комте; з такими мислителями, як Вольтер, Гегель, Фіхте, Кант, Ібервег, Лоце, Гуссерль, Лінднер, Масарик, Дртіна, Крайчі.

З російських вчених А. Волошин користувався працями М. Лоського та Виготського; охоче він називає ім'я славнозвісного Володимира Соловйова (1853–1900), творця вершинної філософської думки Росії, ім'я якого кровними узами пов'язане з Україною. Адже його рідним дідусем по материнській лінії був всесвітньо відомий український філософ Григорій Сковорода (1722–1794). З контексту наукових праць, виданих А. Волошином упродовж 1920–30-х років, не випадає цікавий підручник – «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій»²⁷⁸. Ця книжка першим виданням з'явилася в Ужгороді 1923 року, а другим – в 1931 році. Таким чином, в особі Августина Волошина маємо і літописця педагогічної науки. На цей факт звернув увагу А. Штефан, відзначивши, що Волошин присвятив себе педагогічній діяльності і залюбки студіював праці Я. Коменського, Й. Песталоцці, Й. Гербарта, Ф. Фребеля, Ф. Кіндерманна, В. Паржизека, Х. Залцманна, Ж. Ж. Руссо, В. Ченінга, Г. Манна, І. Мілтона, Ф. Фенелонс, Д. Локка, Еразма Роттердамського, М. Монтеня, Ж. Мілла, Г. Спенсера та ін., популяризував їхній доробок. Важливо, що він вів широку пропаганду художньої і філософської спадщини Гете, Шіллера, Канта, Фіхте, Гегеля, Толстого, Ушинського та ін. Поза всяким сумнівом, мав рацію Штефан, зауваживши, що А. Волошин «став

²⁷⁷ Там само. С. 23.

²⁷⁸ Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. Ужгород, 1923.

найкращим фахівцем-педагогом... в системі народного шкільництва»²⁷⁹.

Додамо – не тільки на Закарпатті, але й на інших землях Західної України. Вчений прагнув подати читачеві стислий нарис світової педагогічної думки, пов'язавши її безпосередньо із надбанням педагогіки в Україні. Слід наголосити: в «Короткій історії педагогіки» А. Волошин висвітлив поетапний розвиток педагогічної думки «в час передхристиянський», «в період «до Реформації», в часи «від Реформації до Песталоціого», «новішу добу», тобто від початків формування педагогічних світоглядів у певну цілісність до 20–30-х років ХХ ст. Окремий підрозділ складає огляд історії шкільництва в Закарпатті. Тут згадується Грушівський монастир як центр просвітництва²⁸⁰, де були опубліковані, за твердженням багатьох вчених (М. Возняк, О. Горбач, А. Ігнат, О. Орос, Н. Полонська-Василенко (у т. ч. А. Волошина), «Молитвослов» і «Буквар» церковно-слов'янською мовою. З поміж діячів на ниві освіти названі Де Камеліс, І. Брадач, А. Бачинський, в заслугу яких покладено видання «Катехизису» (1692), «Азбуки» (1770) тощо. Не доводиться дивуватися, що дослідник при кожній okazji удостоює високої оцінки спадщину Михайла Лучкая («Грамматика славо-рутена», «Історія Карпато-рутенорум»), а також «Русько-угорську грамматику» Івана Фогорашія (Відень, 1833). За його словами, Олександр Духнович (1803–1865) був «найсумнінішим педагогічним письменником ХІХ ст.». Його перу належать «Буквар», «Скорочена граматика», збірник «Хліб душі», а також педагогічна праця «Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских» (Львів, 1857).

Цікавий факт: за підрахунками А. Волошина, тільки в 1922–1923 роках на Закарпатті було надруковано 20 нових підручників. Як доводить автор «Короткої історії педагогіки», особливості доби дохристиянської педагогіки добре узгоджуються із ілюстраціями історії виховання в Греції, Римі, Китаї, Індії та Ізраїлі. Уже у дохристиянський період існувало поняття «народна школа», в якій «учителя поважали ліпше, як батька». Серед тих, хто прилучився до найбільш активного розвитку педагогічної думки, А. Волошин називає Гомера, Піфагора, Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана. Початки християнського виховання припадають на роки

²⁷⁹ Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. Торонто, 1973. Книга перша. С.247.

²⁸⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1972. Т.І. С.497.

життя Ісуса Христа (7 до н.е.– 30), який «просвітив своїм приміром і своєю наукою людський рід і назначив нову ціль і нові середники для виховання», будучи при цьому «правдивим вихователем».³³ А. Волошин дає оцінку системі шкільництва та виховання в середні віки, коли дітей виховували «в дусі християнства» у стінах середньовічних університетів (Париж, Прага, Відень, Болонья) тощо. Він докладно характеризує діяльність Лютера, Цвінглі, Тродендорфа, Штурма, а також представників так званої «течії реалізму в педагогіці» – Монтеня, Бекона, Декарта. Саме останнім вдалося застосувати на практиці «Методи обсервації, експериментів досліджування». Осібно високої похвали з боку А. Волошина удостоїлась педагогічна спадщина Я. Коменського, який «подав новий напрям шкільному ділу», поєднуючи «наукову освіту» з «моральним й релігійним вихованням». На його думку, жоден педагог... не мав таких значних заслуг в ділі виховання і шкільної науки, як славетний син чеського народу»²⁸¹.

З багатой та різнорідної спадщини Д. Локка та Ж.-Ж. Руссо А. Волошин виділяє дві праці: «Гадки про виховання дітей» та «Еміль, або про виховання». Йому, зокрема, імпонувала теза французького гуманіста Ж.-Ж. Руссо з його твору «Еміль, або про виховання», що вперше побачив світ 1762 року: «Чоловік родиться на світ слабим, і виховання має йому все додати. Вихователь повинен вислідити натуру дитини і оддалити все, чтобы могло шкодливо впливати, т.е. має обороняти серце дитини од хлого (негативное виховання). Чинниками виховання суть: природа і люде. Природа учить нас, як розвивати наші внутрішні сили і органи»²⁸². Іншими словами Руссо зацікавив найширший читацький загал до справи виховання. Він підкреслював, що «вихованне має бути природнее»! Між іншим, тут впадає в око така примітка: Волошин робить посилання на висловлювання Вольтера про значення педагогічної системи Ж.-Ж. Руссо, арсенал якого був спрямований на розвиток освіти серед тих, хто читатиме книжку «Еміль, або про виховання».

Продовжуючи бесіду про досягнення французьких педагогів, Августин Волошин зупиняється на теорії позитивізму Августа Комта (1798–1859), Альфреда Фуйє (1838–1912), Йосипа Жакато (1770–1840), Фелікса Дюпаклу (1802–1878), Альфреда Біне (1857–1911) та ін. Зауважимо, що закарпатський дослідник вперше у

²⁸¹ Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. Ужгород, 1923. С. 32-34.

²⁸² Там само. С. 36.

вітчизняній критиці звернув увагу на теоретичну цінність розробки аналітичного методу в процесі вивчення іноземних мов шляхом писання та читання чужоземного тексту. А. Волошин, розглядаючи сутність педагогічних поглядів Песталоцці з проекцією на оцінку його творів («Як Гертруда учить свої діти», «Книжка для матери»), наголосив, що автор названих праць «подав теорію модерної народної школи». Саме тут, власне, і полягає «головна заслуга» Песталоцці. Ця теорія знайшла своє продовження у працях І. Гразера (1766–1841), Х. Гарніша (1787–1864), А. Німайєра (1754–1828), А. Дістервега (1790–1865). Ми вже підкреслювали: у центрі уваги А. Волошина постійно були естетичні цінності, які органічно поєднуються з надбанням художників слова, наприклад Ф. Шілера, Т. Шевченка, П. Куліша, Л. Толстого, О. Духновича та ін. Твори видатних письменників, як і філософів, служили йому переконливою основою для характеристики визначальних завдань загальної педагогіки. До речі, засновником передшкільної педагогіки він по праву вважав Фрідріха Фребеля, праця якого «Виховання Людини» (1826) містила чимало новаторського щодо здійснення навчання дітей шляхом впровадження у систему навчально-виховного процесу гри. Ідеї Фребеля знайшли вдячний ґрунт в Україні та в Росії. Вони широко використовувались у педагогічних закладах Ніжина, Одеси, Львова, Тули та в Ясній Полянці, де навчав дітей славетний Лев Толстой. Оцінюючи педагогічні погляди автора роману «Війна і мир», А. Волошин писав: «Головним принципом виховання по Толстому має бути свобода, а головним чинником виховання повинен бути родинний дім, а не школа». Він цілком слушно згадав при цьому і заслуги Д. Писарєва (1840–1868), який вказував на велике значення так званого «свобідного напрямку педагогіки».

У зв'язку з цим ми поділяємо погляд М. Мороз, яка дійшла правильного висновку: «У становленні національної народної школи на Закарпатті, в якому помітну роль зіграли А. Волошин та О. Маркуш, було використано і досвід російської педагогічної думки»²⁸³. Наприклад, із хрестоматії Л. Толстого «Російські книжки для читання» у «Читанці для угро-руської молоді» А. Волошина

²⁸³ Мороз М. Традиції шкільних підручників Л.М.Толстого, К.Д.Ушинського в «Часописі для угро-руської молоді» А.Волошина і «Світлі» О.Маркуша. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І.Панькевича*. Ужгород, 1992. - С.337; Пор.: Лесів М. Джерела до історії розвитку української мови. *Народний календар*. Варшава, 1961. №11; Шевченко Ф.П. Роль Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі. *Ю.І.Гуца-Венелін і слов'янський світ* / Упор. Гранчак І.М., Зимомря М.І. Ужгород, 1992. С.37; Белей Л.О. Мовна ситуація в Закарпатті у міжвоєнний період (на матеріалі споминів Ф.Тихого. «Ужгород, 1923»). *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород, 1993. С.58.

(1908) подані байки «Заяць і жаби», «Олень», «Кінь і осел», «Старий дід і внук», «Поділ спадщини». Щоправда, автор «Читанки» розрізняв той вододіл, який постав у педагогічній науці Росії в 1917 році, коли до влади прийшли більшовики й оголосили про нову систему виховання, що фактично заперечувала багато вагомого й не минутого з історії педагогіки попередніх епох. «Більшовики витворили новий тип педагогіки, – пише А. Волошин, – опертої виключно на матеріалістичнім світогляді. Ціль виховання: виховати для комуністичної держави свідомих борців, тому найважнійший предмет є знання комуністичної програми»²⁸⁴. Можна з великою ймовірністю припустити, що ці рядки (відсутні у першому виданні «Короткої історії педагогіки») були написані її автором опісля знайомства зі змістом «Педагогічної Енциклопедії», виданої 1925 року за редакцією А. Луначарського. Звісна річ, А. Волошин добре знав досягнення української педагогічної науки, розвиток якої він поділяв на три головні етапи: 1) стара доба, 2) середня доба, 3) нова доба.

«Повчання дітям», що було створено Володимиром Мономахом у 1117 році, тобто тоді, коли автор цього твору став великим князем Київським (1113–1125), А. Волошин справедливо вважав «першим оригінальним педагогічним твором «старої доби». Для дослідження Волошина характерне органічне взаємопроникнення історичної, теологічної та науково-документальної аргументації. Тому й не дивно, що вчений спрямовує свою увагу на нерідко різні градації, коли веде мову про педагогічні спрямування Костянтина Острозького, фундатора славнозвісної Острозької школи, відкритої між 1576–1580 рр., діяльність Львівського братства (1670–1788), Києво-Могилянської академії чи заслуги Івана Мазепи перед Україною в галузі освіти за час його плідного гетьманства (1687–1708) тощо.

На XIX ст., зокрема, припадає, власне «нова доба» української педагогічної думки. Після поразки Івана Мазепи та його смерті (1709), а також після зруйнування «Християнської республіки» – Запорізької Січі (1775) «народна освіта занепадає» в Україні. Однак її струмені потужно заяснили у різних регіонах України завдяки культурно-освітній діяльності Т. Шевченка, П. Куліша, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, Ю. Федьковича,

²⁸⁴Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. Ужгород, 1923. С.65.

О. Духновича та І. Франка. Це засвідчували і «Букварі» Т. Шевченка й О. Духновича, «Русалка Дністровая» (1837) М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича. Високо оцінював А. Волошин просвітницький рух в Галичині, що після поділу Польщі в 1772 р. увійшла до складу Австрії.

Не можна оминати увагою ще одну працю А. Волошина, а саме «Пам'яті Александра Духновича», що сприймається нами як знак пошани «пророку народних ідей», заґрунтованих на гуманістичних засадах і позначених суб'єктивним вираженням індивідуального образотворення. Для нього О. Духнович – це виразник народної ментальності, «провідна зірка» для грядущих поколінь, а його дух «межи нами буде од рода в род!»²⁸⁵.

У короткому життєписі А. Волошину вдалося виділити найголовніше в багатогранній діяльності О. Духновича, за влучним висловом Олени Рудловчак, «невтомного оратая закарпатоукраїнського діла». «Духнович засіяв як зірка своєю письмовою працею», тоді, коли почався час швидкого й небезпечного упадку нашого життя, коли стали пропадати всі скарби руської самосвідомості». Саме в такий період Духнович постав на повен зріст будителем українського населення від глибокого сну. Таким чином, А. Волошин розкривав сутність патріотизму Духновича, наголошуючи, що автор художнього твору «Добродетель превышает богатство», «з глибини душі любив свій народ» і бажав йому «віку кращого». У зв'язку з цим його віра в єдність усіх русинів по обидва боки Карпат, «бо свої то за горами – не чужі, Русь єдина», а звідти – «судьба будучи наша тісно звязана, что ми без культурної єдності з найближчими нам галицькими Русинами – пропадеме»²⁸⁶. Без сумніву, в особі А. Волошина греко-католицька конфесія, якій випали на долю у 40–90-х рр. ХХ ст. надзвичайно важкі випробування, має видатного свого представника. Ідеями християнської моралі просякнуті всі, без винятку, опубліковані праці А. Волошина. Це стосується й цитованої вище книжечки «Пам'яті Олександра Духновича», у якій міститься переконлива характеристика Духновича як вірного і щирого сина своєї церкви». Це засвідчують такі видання О. Духновича, як, наприклад, «Хліб душі», «Литергический катахизис», «Народна педагогія...».

²⁸⁵ Волошин А. Пам'яті Александра Духновича. Ужгород, 1923. С.6.

²⁸⁶ Волошин А. Там само. С.22; Див.: Рудловчак О. Олександр Духнович (Життя і діяльність). *Олександр Духнович. Твори*. Т.І. Братіслава, 1968; Ричалка М. О. В.Духнович – педагог і освітній діяч. Пряшів, 1959; Бача Ю. Літературний рух на Закарпатті середини ХІХ ст. Пряшів, 1961.

За словами Степана Жупанина, сучасного дослідника творчої лабораторії О. Духновича, «наукова, літературна, педагогічна спадщина Духновича – явище не локальне чи периферійне, а загальноукраїнське, загальнослов'янське, загальнолюдське». «Заново перечитуючи твори О. Духновича, – зізнається С. Жупанин, автор багатьох поетичних творів для дітей та наукових праць з педагогіки, – переконуюся, що ідеї, висловлені в них, сучасні, актуальні і добре послужать для практичної реалізації завдань культури, освіти, навчання і виховання. Народознавчий зміст його творів імпонує українській педагогічній громадськості нашої доби»²⁸⁷.

Безумовно, А. Волошин і його видатний попередник О. Духнович покладали великі сподівання саме на освіту, як один із визначальних засобів, що є дороговказом у напрямку щасливого майбуття. І вони прокладали цей шлях у міру своїх можливостей, поширюючи за різних історичних обставин в народі знання; цим вони зміцнювали національну свідомість українського народу. Ось висновок, сформульований А. Волошином: «Народ наш шляхом просвіти постане з глибокого сну й піднесеться до кращого матеріального життя і забезпечить собі «кращу будучину».

У цьому контексті цікавим видається питання про Августина Волошина як людину великих моральних чеснот і душевних щедрот у світлі спогадів тих, хто добре знав свого навчителя і наставника. Адже, окрім значної громадської діяльності, що вимагала організаторської енергії, А. Волошин працював і рядовим педагогом, вихователем. Він часто виступав із лекціями у стінах учительської семінарії, на міських мітингах, в будинку «Просвіти» тощо. Правилom його життя було: «не вимагай від іншого того, чого не дотримуєшся сам».

Людиною високої культури, широкої ерудиції – таким запам'ятовся образ А. Волошина в пам'яті його учнів, вихованців, сучасників – тих, хто зводив підвалини для незалежної Карпатської України. На нашу думку, зібрані досі спогади – це той причинок, який дає можливість краще збагнути подвиг Волошина як вченого і патріота України. Як відомо, Т. Шевченко справив на А. Волошина особливо благотворний вплив. Кобзареву творчість любив і добре

²⁸⁷ Жупанин О. Народознавча педагогіка Олександра Духновича. *Дукля*. 1992. №4. С.33; Зимомря М.І., Вегеш М.М. Духовні устремління О.Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінтера. *О. В. Духнович і слов'янський світ*. Ужгород, 1993. С.178–179; Бача Ю. Життя і творчість Олександра Духновича. *Олександр Духнович*. Додаток до газети «Нове життя». Пряшів, 1993. №14. С.3–14.

знав закарпатський педагог. За свідченням А. Штефана, він нерідко декламував своїм вихованцям «поезію Шевченка про родинне щастя», підкреслюючи окремі місця у тому чи іншому вірші автора славетного «Заповіту».

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Цитуючи Шевченкові рядки про Україну, педагог робив акценти на відповідних думках, увиразнюючи паралелі, окремі художні деталі та реалії, приміром: «Це так, як у нас під Хустом, чи за Севлюшом (нині Виноградове, районний центр у Закарпатті – Авт.), при Терєблї, чи в Перечинї... крім того, ми маємо ще Карпати»²⁸⁸.

Спомини А. Штефана примітні тим, що вони містять діалоги між вчителем (А. Волошином) і учнем (А. Штефаном), завдяки чому маємо документально передані думки автора «Педагогіки і дидактики» про найрізноманітніші події, факти, імена. До речі, аналогічним було ставлення до Тараса Шевченка й найближчих соратників Августина Волошина. В 1931 р. М. Брацайко написав змістовну статтю «Тарас Шевченко», в якій доводив, що «Україну без Шевченка, Шавченка без України не уявити собі... Слово «Україна» найдемо майже на кожній сторінці «Кобзаря». Але він є однозначно поетом всеслов'янським. Не лише для українського народу давав він гасла і заповіді, але і для слав'ян, а також для цілого чоловічого роду».

Молодий Василь Гренджа-Донський, який свого часу навчався за підручниками А. Волошина, присвятив Тарасу Шевченку десятки змістовних і глибоких поезій та статей. Ким же був Шевченко для Гренджі-Донського? У першу чергу, він був для нього вчителем. У 1961 році, будучи загальноновизнаним письменником, на запитання одного із словацьких журналів, які письменники і взагалі діячі культури були нашими вчителями... і які мали найбільший вплив на нашу творчість, Василь Степанович серед п'ятох назвав Т. Г. Шевченка. До своїх вчителів він відносив і Шандора Петєфі, однак неодноразово заявляв, що «нам нема

²⁸⁸ Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. Торонто, 1973. Книга перша. С.245–246.

чого його ставити на п'єдестал на рівні з Шевченком. Бо Шевченко своїми геніальними творами його набагато більше переважив». На думку В. Гренджі-Донського, Тарас Шевченко «витворив іскру Божу», «іскру національної свідомості...». Шевченко для Гренджі-Донського – геній, революціонер, пророк... У статті «Тарас Шевченко», яку опублікував журнал «Наша Земля» в 1927 р., він писав: «Шевченко – це найбільший геній народу. Ні перед ним, ні після нього ніхто не зумів так гукнути, мов грім, на пануючих, що обкрадають народ. Серце його проймалося гнівом бідного, придушеного народу, якого тримали пани в ярмі, якого катували, садили в тюрми і гнали юрбою на панщину, мов худобу на заріз».

Однак повернемося до аналізу педагогічної спадщини Августина Волошина. Він пропагував не тільки поетичну спадщину автора «Гайдамаків», але й мову українського народу, його багатющу історію, гідну пера Шекспіра. До слова, Іван Рогач, який 1939 року виконував обов'язки особистого секретаря А. Волошина, написав тоді ж цікаву статтю під назвою: «Як живе і працює батько відродження Карпатської України в 1939 р.». Ось кілька рядків з його спомину: «Батько Волошин вставав завжди рано по священничому звичаю. О шостій годині ранку був вже завжди перед престолом маленької каплиці свого сиротинця, де відправляв своїм сиріткам Службу Божу. По Божій Службі заходив ще, звичайно, між сирітки, потішав їх, поговорив з ними і по короткому сніданку щодня точно і в тій самій 8-ій годині ішов Капітульною вулицею до мурів учительської семінарії, в якій був директором повних 26 літ та виховав десятки генерацій свідомого вчителства... Прем'єр пильно працює, не раз до пізньої ночі. Завжди свіжий і бадьорий, хоч і має вже 65 літ плідного життя. Це додає духа і молодим»²⁸⁹.

А ось ще одна красномовна деталь, що характеризує Волошина-педагога. Вона міститься на сторінках вже згадуваної монографії Штефана, який зауважив, що професор Волошин «нікого не підозривав у злім вчинку... і судив лише, на основі чесних доказів», не був злопам'ятним і швидко забував нанесені йому образи²⁹⁰. Показовим у цьому плані є спогад соратника Волошина, визначного культурного діяча України В. Гренджі-Донського. Поет залишив на шпальтах «Щоденника» – цього винятково важливого документа

²⁸⁹ Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України в 1939 р. *Нова свобода*. 1939. 7 січня.

²⁹⁰ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. Торонто, 1977. С. 128.

тогочасної доби – цікавий запис про взаємовідносини між Волошином і такою доволі посередньою особою, якою був чеський урядовець, директор Вака. Останній характеризується автором «Щоденника», як «запеклий чеський шовініст», що явив ненависть до найбільшого свого добродія Волошина, якому може завдячувати свій маєток, свою кар'єру». Це ім'я кануло б в Лету, коли б не існувало проникливе слово В. Гренджі-Донського, який писав про цього невгамовного заздрісника: «Критикував він Волошина ганебними словами, я не міг слухати, як він ображав, як він ганить культурну, а особливо політичну діяльність Волошина, не раз підло, брутально, словами військового зупака».

«...Коли Волошин записав свій ужгородський поверховий будинок сиротинцеві «Свята родина», директор Вака, у своїй запеклості чеського егоїста, критикував поступовання Волошина немилосердними словами, що просто описати гидко»²⁹¹. Воістину: за вдіяне добро очікуй зло від мізерного за природою своєю носія людської подоби! Звідси – такий подив з боку Василя Гренджі-Донського, цього талановитого співця «Шляху тернового», коли він був свідком ганебних і лукавих вчинків «військового зупака» Вака і йому подібних «зупаків», з одного боку, і проявів людинолюбства «прощення» «такого знаменитого психолога»²⁹², як Волошин, – з другого. Мимоволі спадають на думку аналогічні паралелі взаємовідносин між сучасними людьми, які поміж великими і малими суперечками, амбітними вчинками не бачать за деревами лісу... Тут можна б ще навести цілу низку фактів про те, що А. Волошин як педагог керувався у щоденному житті гуманістичними засадами, принципами високої моралі. Її сутність – у розумінні явищ, діалектики природи й суспільства, людського життя.

Хіба не показовою була спроба якоїсь Єлізавети Гроскопф публічно образити Волошина як політичного діяча? Проте прем'єр звернувся до державної прокуратурі з проханням не відкривати кримінальної справи щодо цієї особи, явивши цим ще один взірець милосердя, власне, навіть тоді, коли мовилося про підступні дії з боку «Лицарів абсурду»²⁹³.

²⁹¹Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Твори. Т.8. Вашингтон, 1987. С.141–142.

²⁹² Там само. С. 142-143.

²⁹³ Задорожний В., Вегеш М. Лицарі абсурду. Надзвичайний стан у Карпатській Україні. Закарпатська правда. 1992. 15 грудня.

Зрозуміло, такі факти були поодинокими, якщо розглядати їх на тлі всенародного вияву пошани до Августина Волошина з боку населення Українських Карпат. Ось свідчення цієї заслуженої любові з боку земляків-келечинців у 1930-х роках: «Проводити отця Волошина зібралось багато селян. Хутко підходив до кожного, щоби подати руку, піднявся на звичний в умовах Верховини транспортний засіб, помахав рукою і кочія, мов пір'їнка на ватрі, понеслась над шляховими вибоїнами. Комусь з присутніх від небажання прощатись, комусь з гордості за славного сина Верховини, а комусь просто від мужської слабості в такій ситуації на очах виступили сльози. І, якби громада наперед знала, що це остання зустріч із своїм улюбленцем, який тільки чотири роки тому відзначав своє 60-ліття, їхніх ридань не вгамував би після здійсненої куряви з-під коліс кочії вже за першим поворотом»²⁹⁴.

Ми ведемо мову про Августина Волошина як визначного педагога. Таким він і постає зі слів А. Штефана: «В класі Волошин говорив спокійно, виразно, незаперечно, щоденним розговорним голосом. Не вживав так званого співучого декляматорства. Просив, щоб студенти ставили питання. Був певним і мудрим керівником... Часто підкреслював Августин Волошин: «Панове! Не говоріть «Я»... Визнавайте і других! Коли пояснюєте причини невдач і помилок, скажіть: «На жаль! Я..! Моя вина!»²⁹⁵.

Августину Волошину судилася тривала багаторічна служба на педагогічній ниві. Всі свої знання, уміння, досвід він щедро передавав підростаючим поколінням. Розмаїтою спадщиною заслужив А. Волошин як громадсько-культурний діяч і вчений-педагог добру пам'ять найширших верств народу, до якого завжди звертався з промовистими словами: «Солодкий мій народ!».

Нові часи розвіяли чорні хмари, що тяжіли брилою над світлим ім'ям Августина Волошина, одного з найвидатніших синів Закарпаття – невід'ємної галузки України. Августин Волошин-педагог упродовж усієї багаторічної діяльності працював над удосконаленням навчального процесу. Це – комплексна проблема, концепція якої полягає у реалізації цілої низки завдань, найважливіші напрями два: а) процес навчання, як основний шлях опанування основ наук та інтелектуального розвитку учнів; б) навчання й освіта – важливі компоненти формування та виховання особистості учня.

²⁹⁴ Могорита М. Синівська пам'ять. *Карпатська Україна*. 1993. 11 березня.

²⁹⁵ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. С.128.

Автор «Педагогіки і дидактики» поняття «навчання» формулював, власне, як фактор такої діяльності, що схематично відображає її шлях «від учителя до учня», інший фактор – «учіння» – передбачає насамперед активну діяльність з боку учня. Отже, навчати означає, за словами А. Волошина, подати нове пізнання, щоб воно стало власністю внутрішнього світу учня; звідси – «школа подає таку науку, котра служить цілям – виховання». Знання – це продукт діяльності пам'яті, сприйняття, мислення, уяви, уваги та інших психічних процесів, які складають домінуючу розумової активності. З цього випливає той факт, що знання можуть бути засвоєні саме в результаті розумової праці. Таким чином, навчання спричиняє формальну і матеріальну мету. Ось ілюстративне свідчення А. Волошина. Коли, наприклад, дитина навчиться пізнавати годинку (себто годинник), то цим збільшується у неї матеріал знання; «се єсть матеріальна ціль навчання». Але разом з тим розвивається у дитини і розум, пам'ять і почування, а ця робота зветься вже освітою формальною. Звичайно, як стверджує педагог, «всяка наука повинна досягати обі цілі». Навчання – це активний процес, у першу чергу, з боку вчителя, якому слід домагатися не лише формальної передачі знань своїм вихованцям, але й формувати в них вміння самостійно здобувати знання. Важливо підкреслити тут таку деталь. А. Волошин розумів процес навчання, як прояв творчої праці вчителя з учнями. Іншими словами, навчання передбачає взаємодію між вчителем і учнем. «Учитель має викликати увагу ученика, має вибрати і подати матеріал, а ученик повинен уважати, прийняти нове познане і закіпити собі у пам'ять», – наголошує А. Волошин. Педагог продовжує цю тезу переконливим висновком, сутність якого не втратила своєї методичної дидактичної вартості й сьогодні, а саме: праця вчителя має бути цілісною, тобто мистецтвом²⁹⁶.

Августин Волошин обстоював принципи психологічних підступів з боку вчителя в процесі навчання, увиразнював важливість «інтуїції» вчителя, активного використання різноманітних механізмів, які сприяють фронтальному засвоєнню «матеріалу науки» у рамках навчального плану.

Вчений розглядав фізичний розвиток дитини в органічній єдності з її психічною еволюцією; чим вищий рівень зрілості організму, тим успішніше навчається дитина. Поза навчанням чи без нього

²⁹⁶Волошин А. Педагогіка і дидактика. Ужгород, 1924. С.81.

психічний розвиток дитини застигає. Отже, навчання в його найрізноманітніших виявах – це вирішальний чинник для становлення основних видів психічної діяльності, у т. ч. пам'яті, мислення, мовлення, уяви, рецепції тощо. Концептуальний наголос твердження А. Волошина позначений тим, що навчання у сполучі з трудовим, естетичним, релігійним вихованням сприяє розвитку школярів. Воно відіграє провідну роль у цьому процесі. Щоправда, успіх залежить в значній мірі від діяльності вчителя. Мовиться про його мистецтво працювати, майстерність комунікації, загальну обдарованість і відданість справі шкільництва. Дослідник виділяє мотивацію «учіння», прагматичні проблеми в поширенні знань, почуття відповідальності й обов'язку. У цьому аспекті погляди Волошина співголосні тим засадам, що містяться у сучасному підручнику «Педагогіка», виданому за редакцією професора М. Д. Ярмаченка. Тут докладно висвітлені суспільні мотиви навчання (на кшталт – «хочу бути корисною для суспільства людиною»), прагматичні потреби виникнення пізнавальних зацікавлень (скажімо, «цікаво вчитись, бо щодня я довідаюсь про щось нове»), моральних настроїв («я повинен добре вчитись, щоб не зашкодити батькам, класові»), устремлень до самовиховання чи самооцінки («хочу розширити свій світогляд»), прагнення спілкуватися з однокласниками чи з тими школярами, які близькі, зрозумілі, прихильні («з ними завжди весело»).

А. Волошин акцентує у цій концептуально важливій позиції, що необхідно розвивати передусім позитивні мотиви, а негативні – усувати. При цьому не слід забувати про те, що ці мотиви – динамічне явище; воно змінюється, підпадає під впливи, набуває видозміни в залежності від обставин. Ці зміни відбуваються у «глибинних каналах внутрішньої структури особистості, на яку справляють вплив зовнішні причини, пов'язані з життєдіяльністю школяра». На передньому плані – спільність фонду співпраці вчителя і учня. Либонь тому А. Волошин надавав такого великого значення належній розробці навчальних програм, в яких закладений матеріал кожного предмету по класах, визначає ціль науки – (усіх навчальних предметів) і подає число тижневих годин». До навчальних планів, наприклад, народної, (елементарної) школи введено вивчення таких предметів, як релігія, рідна мова, арифметика, геометрія, географія, історія, фізика, господарська наука, співи, ручна праця, гімнастика. До речі, у 20–30-х роках функціонували в Закарпатті державні,

конфесійні та приватні школи. Як відомо, утриманці школи мали право укладати свої плани, проте загальний навчальний план недержавної школи мав бути неодмінно затверджений державною компетентною інституцією. До навчального плану додавалися і методичні рекомендації, що зобов'язували вчителя зважати на природний розвиток дитини, зокрема: а) вік дитини; б) конкретику вікової характеристики; в) аналіз рецептивних можливостей дитини (свідомість).

Складаючи план роботи, учителю рекомендується враховувати специфіку кожного уроку, що має, у свою чергу, завершену цілісність від його початку до закінчення. Його завдання полягає в тому, щоб охопити увесь матеріал у логічній послідовності від легкого до складного. План (відносно його частин та відповідного групування його розділів) може бути аналітичним або синтетичним, індуктивним або дедуктивним. А. Волошин пояснює різницю між аналітико-синтетичним і індуктивно-дедуктивними етапами. «Індукція опирається на окремі випадки», з них випливає загальне судження (правда), дедуктивний підхід навпаки – із загального судження випливають частинні.

За переконанням вченого, індукція в широкому розумінні – це форма мислення, за допомогою якого думка школярів скеровується на певне загальне правило чи стан, що характеризує одиничні предмети певного класу. Цей процес забезпечує перехід від одиничних факторів (часткових висловлювань) до загальних.

Педагог стверджує на ділі ту аксіому, що «теоретичне мислення взагалі було б неможливим, якби людина не проходила індуктивним шляхом до встановлення загальних положень, не висувала б гіпотез». Отже, індукція набуває ваги на рівні від факту до узагальнення, від менш загального до більш загального судження, що спричиняє хід пізнання зовнішнього світу. Серед форм логічного мислення певну роль відіграє дедукція, тобто виведення з чогось, коли мовиться про перехід від загального судження до часткового, поодинокого, а визначальним щодо висновку постає силогізм.

У дидактичних міркуваннях А. Волошина виділяємо три структурні компоненти навчального процесу:

І. Конкретизована позиція вчителя і її рецепція з боку учнів на рівні пізнавального завдання. За твердженням А. Волошина, «аналізою приготуємо ученика ко науці». Вчитель повинен

довідатися, що знає учень про об'єкт і, ґрунтуючись на це пізнання, прив'язувати його до «нового матеріалу».

Підготовка учнів до його засвоєння повинна бути короткочасною, аби викликати у дітей інтерес до предметної характеристики, події факту, явища. Інакше кажучи, підготовка передбачає визначення мети, що, у свою чергу, заснована на:

- а) ясній постановці питання чи завдання,
- б) конкретиці матеріалу,
- в) інтерпретації (цікава, змістовна, складна, логічна).

Бо ж «дитина на то уважна, що душу її захоплює, т. є., що на почуття сильніше впливає». Автор «Педагогіки і дидактики» рельєфно увиразнює потребу «любовознавства» (тобто прагнення до знань, до навчального предмету), а також певні умови, зокрема:

- а) добрий фізичний розвиток учня,
- б) сила і приємність вражень,
- в) усунення (віддалення) непотрібних уявлень (ілюзії).

Звичайно, першочерговою умовою є загальна схильність школярів до навчання. А. Волошин підкреслює важливість визначення, наприклад, мети навчання у пов'язі з особою учня, завдання (у рамках відповідно доступного), окреслення прагнень щодо подальших успіхів учня.

П. А. Волошин вбачав другий структурний елемент у пізнанні навчального предмету на рівні сприйняття, тобто рецепції матеріалу у широкому розумінні слова. У восьмому параграфі його праці розглядається механізм сприйняття (розділ «Синтеза»), переконливо розкривається значення логічної наступності щодо викладу нового матеріалу. Ця «синтеза» складається з двох взаємопов'язаних між собою етапів:

- а) повідомлення (інформативна фаза);
- б) обговорення (інтерпретація матеріалу).

Повідомлення, як стверджує вчений, може бути висвітлене різними засобами. А. Волошин називає, зокібно, оповідання, казку, експериментацію (експромт). На його думку, повідомлення – це чітке, лаконічне формулювання, ключові слова якого слід записати на дошку. Мовиться, власне, про завдання. А виклад матеріалу реалізується різними формами, у т. ч. бесідою. «Учитель лиш то каже сам, що дитина винайти або видумати не годна».

Звідси – певна сума запитань, якими вчитель спрямовує увагу учнів на матеріал, допомагає заглибитися у його зміст. Тому й не

дивно, що А. Волошин аргументовано коментує важливість розуміння матеріалу, факту, події, осмислення явищ, узагальнення та систематизації знань. У цьому плані особливо корисними видаються засоби наочності.

Посилаючись на думки Коменського, Песталоцці та Локка, Волошин зробив спробу подати систему унаочнень, зауваживши, що «нагляд», тобто унаочнення, відноситься до характеристики предметів і явищ. Тому так важливо прилучати дітей до природи, привчити їх спостерігати природні явища, навколишнє середовище, використовуючи при цьому тільки у поодиноких випадках штучні предмети, картини, схеми, а саме тоді, коли безпосередній зв'язок із природою неможливий. Ось кілька рекомендацій з-під пера педагога, що вміщені на сторінках «Педагогіки і дидактики»: демонструвати те, що вже обґрунтоване науково (педагогікою); картина чи модель повинні відповідати дійсності, мати естетичний вигляд; демонструвати небагаточисленні предмети; учителеві слід звернути увагу дітей на цілісність предмета, а відтак на його окремі деталі; прагнути відтворювати картини-об'єкти, предмет спостереження шляхом моделювання, малювання тощо; наглядова наука повинна сполучатися з працею, спонукаючи дітей до фізичної діяльності відповідно до можливості, навчаючи їх цінувати фізичну працю.

Ці компоненти набувають ефекту, якщо їх поєднувати з метою і прагненням формувати в дітей естетичний смак, виховувати почуття любові до рідної землі, батьківської хати, бережливого ставлення до природи. У світлі цих педагогічних вимірів А. Волошин прогнозує успіх від праці вчителя, методики використання ним різних прийомів, у т. ч. унаочнень. Проте він застерігає, що предмети, моделі природних явищ і т.д. слід демонструвати системно з врахуванням побудови розмовної ситуації, діалогу за схемою «запитання – відповідь». Тут важливе місце посідає експеримент. Його проведення цілком залежить від учителя, бо ж навіть елементарно нескладний експеримент вимагає серйозного ставлення, оскільки увага дітей повинна бути постійно повернута до того явища, що аналізується, вивчається.

При цьому не можна забувати, що вчитель тільки спрямовує діяльність учнів, тобто його участь в експерименті порівняно незначна. До того ж певні закономірності, дефініції, правила укладаються самими учнями – результат самостійної праці,

обговорення тексту, запитань і відповідей. На думку А. Волошина, вельми корисними видаються вправи з гімнастики, малюнки, наспіви мелодій улюблених народних пісень, а також ручні вироби. Вони використовуються так, щоб «нагляд (унаочнення) мав суб'єктивну силу». Пізнавальна діяльність учнів зримо активізується, якщо вдаватись до словникової гри, пояснення виразів, тлумачення певних ускладнених для розуміння понять, явищ і т. д. Педагог цей розділ узагальнює одним терміном – загальником: «толковане» (§10). Все це викликає в учнів неабиякі асоціації нового розряду і їх з'ясування – на базі давніх і призабутих – сприяє засвоєнню досі невідомих словосполучень, реалій, загадок, прислів'їв тощо.

III. А. Волошин першочергову увагу надавав системності навчального процесу, що розглядається у спеціальному розділі «система» (§12). Її роль у тому, що, власне, саме система веде до вдосконалення знань, формування умінь і навичок. Він стверджував, що після абстракції цей факт найважливіший, оскільки він є причинком до «поданого познання». У свою чергу, це пізнання досягається за допомогою таких функціональних ходів: відокремлення абстрактного від конкретного; формування знання на рівні правила («описане»); групування за аналогією (предметна подібність); результат пізнаного та його запис «на таблицю або в зошит».

Отже, тут мовиться про певну школу розкриття факту пізнання як підсумок розумової праці дитини, щоб вона була в спроможності відповісти на запитання: «Чому вона навчилася» тої години? «На нашу думку, заслуговує окремої розмови погляд А. Волошина на структурні елементи чи ступені навчання. Сутність його полягає в тому, що фактично застосовувати здобуті знання на практиці, пристосовувати їх, кажучи словами вченого, «нове познане ко виховуючим і науковим цілям тої частини навчання», яке має здійснюватись з допомогою вправ, контрольних завдань, моральних нагадувань тощо. Чи не централізуюче тут місце посідає момент закріплення знань у пізнавальному русі (математична формула, хімічний склад речовини, музичний ряд, мовне словосполучення, ідіома, народна поговорка, поетична строфа улюбленого письменника і т. п.). Так, в одному з параграфів (§14) шостий ступінь названо «заученне», де відзначається: «...не доста» толковати і вивести нове познане», але слід ще і вкріпити у пам'ять». Тому дослідник принципово піддає критиці таких вчителів, які не достатньо дбають

про закріплення поданого матеріалу, а радше надають перевагу тільки поясненню. Цікавим є твердження Волошина про те, що процес запам'ятовування в кінцевому рахунку має подвійну мету: поглибити засвоєння вивченого матеріалу і досягти його органічно природного відтворення. При цьому стержнева роль належить повторенню; воно може бути словесне й розумове (сміслові). Останнє загострює асоціацію нових уявлень за старими квінтесенціями, витворюючи цілком пізнавальні моменти.

У цій площині вимальовується вимога до вчителя – ретельно дотримуватися дидактичних принципів, закономірності, правил навчання, які містять визначальні координати, оволодіння матеріалом. Вкрай необхідними слід вважати такі позиції, як системність, свідоме опанування програмою навчання, унаочнення тощо. У цьому аспекті А. Волошин відштовхувався від основоположних ідей Коменського та Песталоцці, які вважали, що вмиле використання, зокрема, унаочнення вимагає саме природа дитини. Адже навчання з допомогою унаочнення усуває безладдя, скажімо, у схемі спостереження з боку дитини і водночас веде до розмежування різних (або об'єднання спільних) уявлень. Все це сприяє кращому розумінню нових понять як одним учнем, так і групою школярів. А. Волошин підкреслював слухність висновку Коменського: «Наочність – золоте правило дидактики».

Закарпатський педагог рекомендував подавати виклад навчальних предметів доступно, систематично, враховуючи індивідуально-психологічні особливості школярів. Це викликає нові емоції, спричиняє виникнення інтересу до навчання, а разом з цим і утверджує відчуття впевненості у свої сили, в досягненні мети й успіху. Обґрунтовуючи концептуальні засади навчального процесу, А. Волошин вказував: під «формою навчання» розуміємо «той спосіб говоріння, як зацікавлюються ученики і учитель под час науки, як учитель подає ученикам духовну поживу і як діти її приймають»²⁹⁷. Отже, тут мають місце різноманітні форми подачі програмового матеріалу. Наголосимо: Волошин високо оцінював класноурочну систему, що постійно вимагає повного складу учнів у класах, а також чітко визначеного часу початку й завершення занять, розкладу уроків, планування кожного заняття, провідну роль вчителя на уроці. Правильними слід вважати передусім такі дві форми: а) викладова або монологічна (тобто, коли вчитель розповідає, а учні слухають; б)

²⁹⁷ Волошин А. Педагогіка і дидактика. С.81.

питальна форма або діалогічна (тобто, коли вчитель опитує, а учні відповідають).

До першої форми відносимо оповідання (вчитель розповідає дітям, наприклад, казки; щоправда, всі оповідки повинні бути нескладними, короткими і зрозумілими). По-друге, розповідь учителя повинна справляти вплив на почуття дітей. По-третє, розповідь вчителя має викликати в дітей живе захоплення (скажімо, розповідь біографії Шевченка, характеристика образу Миколи Джері, декламування відповідно дібраного уривку з оповідання, поезії, казки тощо).

З-поміж різноманітних форм навчального процесу варто увиразнити «опис», що застосовується, як правило, у природознавстві.

Читання, письмо, ручна праця, співи, гімнастика – ці предмети добре засвоюються, якщо застосувати так звану показову форму (моделі, малюнки, взірці народних вишивок, образи). А. Волошин певне значення надавав і таким формам навчання, як зразкове читання, вміле малювання, а також вправи для пам'яті. Дослідник окремо веде бесіду про значення пам'яті, її роль в процесі навчання. З метою тренування й кращого засвоєння дефініцій варто практикувати вивчення напам'ять віршів, уривків прозових творів рідної й чужоземної літератури, прислів'їв, приказок, загадок і т.д. Звичайно, успіх від цього заходу залежить у значній мірі від того, чи зрозумілий учням матеріал, чи має він практичну значимість. Викладацька форма реалізується у середніх і вищих навчальних закладах, однак, її можна використовувати і в народній школі, якщо вчитель бездоганно володіє предметом, знає і враховує психологічний розвиток дітей, має багатий образний словесний арсенал.

А. Волошин переконливо розкрив зміст поняття «опитова форма навчання» (§16). Мовиться про діалогічну форму, сенс якої полягає в тому, що вчитель пояснює матеріал учням, а школярі відповідають на задані запитання. Або ж навпаки: вчитель відповідає на запитання учнів. Тут можуть використовуватись різні прояви цієї форми, зокрема:

а) «катехитична» позиція, що бере свій початок від перших віків християнства і використовувалася, як правило, при навчанні релігії;

б) «сократична» позиція (названа іменем грецького філософа Сократа) складається з двох компонентів – іронії та індукції;

в) «гевростична» позиція (не передбачає попереднє знання можливих запитань, оскільки вчитель керується в основному прагненням спонукати учнів до роздумів, осмислення факту).

За допомогою цих позицій учитель веде учнів, за словами А. Волошина, «до нового познання»²⁹⁸. Як різновидність діалогічної форми навчання може мати так звану «парламентарну форму», що застосовується в час проведення дискусії. Диспути спричиняють активне логічне мислення, критичні міркування відстоювати свої переконання, хибні чи правдиві висновки, власне, відповідно до заданої ситуації. З-поміж усіх цих видів праці з учнями А. Волошин вирізняв «геаристичну» форму, якій вчений віддавав перевагу, бо мовиться про народну (елементарну) школу. Тут опитова форма навчання сприяє певній активізації індивідуально-пізнавальної діяльності учнів, зважаючи також на умову належного робочого ритму з боку кожного школяра²⁹⁹. Адже при такій ситуації учень здобуває практику мислити, чітко, ясно, однозначно формулювати й висловлювати думки, привчаючись до самостійного володіння обставинами. З іншого боку вчителеві кортить вивчити індивідуальні здібності, індивідуально-психологічні особливості того чи іншого виховання, що видається передусім важливим у творчій роботі з учнями. Від наставника-вчителя вимагається досконале володіння предметом, майстерність викладу матеріалу, любовне ставлення до школярів. Таку постановку питань А. Волошин з'ясовує у §17 своєї цінної праці «Педагогіка і дидактика», поділяючи їх на: а) аналітичні, б) синтетичні, в) екзаменаційні.

Отже, прокласифіковані, таким чином, запитання «повинні бути логічно і граматично відповідні», а відтак – лаконічними, виразними, а також доціла відповідати «навчальному предмету», співвідносними до поетапного розвитку розумових можливостей учня. Разом з тим дослідник формулює вимоги до учнівських відповідей у підрозділі «Отвіти» (§18). Зауважимо: Волошинова дидактика містить спеціальний підрозділ «Екскурсія», де автор чітко обрамляє важливість цього заходу для а) «фізичного» виховання, б) «для морального виховання». Позитивно тут особливо розглядається екскурсія навчального типу. «В інтересі навчання, – писав А. Волошин, – прогулька прив'язується до науки географії, природи,

²⁹⁸ Там само. С.94.

²⁹⁹ Волошин А. Дидактика. Ужгород, 1932. С.5.

господарства і промислових наук для того, щоби пізнання учні набували в самій природі». Таким чином, екскурсії – це ще одна функціонально вагома можливість набувати знання на основі живого споглядання, що посилює інтерес школяра до навчання, збуджує його допитливість відкривати для себе незвідний досі світ. А звідси – значення належного вивчення таких шкільних предметів, як рідна мова, історія, географія, краєзнавство, малювання і т.д.

А. Волошин достовірно окреслив цикл методичних порад, етапи і способи проведення природознавчих та краєзнавчих екскурсій, вказавши на практичне значення такого етапу, як підготовка екскурсії. Він виділяє план екскурсії, визначення її мети, опрацювання відповідних тем. Завершальний характер мають так звані комплексні екскурсії, що проводяться за календарним планом школи. Цінні рекомендації подає вчений-педагог і щодо проведення семінарських занять, практикумів (§21). Він зазначає: навчання складається не лише з того, що містить лекційний виклад; тут вагоме «навчання в своїй цілості». Іншими словами, А. Волошин робив акцент на системність навчання, взаємозв'язок між практичним заняттям у стінах школи і самостійною роботою поза школою. Все це сприяє розвитку у дітей (у результаті вирішення різноманітних завдань і контрольних вправ, тестів) розумової (словесно-логічної) пам'яті.

У цьому контексті вельми продуманою нам видається Волошинова концепція навчання, яка висвітлена на сторінках підручника «Педагогіка», виданого 1923 року. Автор, базуючись на власному досвіді директора вчительської семінарії, глибоко усвідомлював: метод – це мета, що визначає в дидактиці шлях до пізнання істини; метод показує ступінь розвитку «практики шкільної». Дидактичні методи відіграють суттєву роль у пізнавальній спрямованості. За їхньою допомогою учні (під керівництвом вчителя) прямують дорогою від «незнання» до «знання», від неповного (одиначного) до завершального (загального). З цього погляду дидактичні постулати – це форма руху, висвітлення змісту навчальної програми. Методи, залежно від сполуки –дія школяра, плюс дія вчителя – визначають способи спільної діяльності педагога та його учнів.

Сучасна дидактична наука під поняттям «методи навчання» розуміє упорядковані способи взаємопов'язаної діяльності як

вчителя, так і школяра, що в кінцевому рахунку спрямоване на розв'язання комплексу навчально-виховних завдань загалом.

А. Волошин був одним із перших в Україні, хто аналізував методи у світлі теоретичних положень Коменського, Песталоцці та Гербарта, підкреслював першочергову вагу освіти: сутність розумової праці та її значення у справі виховання й формування особистості. Як відомо, Й. Ф. Гербарт не визнавав такого навчання, яке не виховує. А. Волошин, поділяючи думки Гербарта про методи різнобічного навчання, поглибив їх і окреслив прагматичну роль інтересів особи (емпіричні, естетичні, соціальні, релігійні вияви інтересів школяра). Звідси – визначення видів навчання, яке буває описуючим, аналітичним та естетичним. За його твердженням, тільки синтез може піднести струнку систему такого складного процесу, яким є виховання, з одного боку і навчання – з другого. А. Волошин обґрунтував необхідність створення системи знань, що може бути втілена на практиці за допомогою різних тактичних і стратегічних ходів і різні методи у пов'язі з психологічними категоріями (увага, пам'ять, мислення, почуття) призводять до зримого поширення пізнавальних запитів з боку учнів.

Основні етапи формальних ступенів членуються у такому порядку: 1) підготовка (а) аналіз, розгляд того, що вже знає учень про предмет, визначення мети; 2) повідомлення (б) синтез, ілюстративна частина – казка, оповідання, унаочнення, експеримент, враження, асоціація, порівняння; (в) система (форма нового знання, поняття, правило, закономірність, опис, перегляд); 3) застосування; г) метод, моральні, практичні оцінки.

Навчання з його пояснювально-ілюстративними функціями Волошин реалізував шляхом словесних (оповідка, опис, лекційний виклад, роз'яснення, коментування), наочних (демонстрування, ілюстрація спостереження) та практичних (вправи, лабораторна робота, практичне заняття) засад.

Підкреслимо: А. Волошин як педагог був за своїм духовним вихованням і покликанням теологом. Тому, звісна річ, він не оминав своєю увагою проблематики духовного зростання учнів, методики духовного навчання. В українській педагогічній науці він вперше подав історичний огляд християнської катехизації, розкривши при цьому методику засвоєння релігії («науки віри»). Перу вченого належать детальні методичні рекомендації щодо висвітлення цілої низки питань катехизації в 1–2 класах, об'єднаних 5–6 класах, а

також катехизації (греко-католицька конфесія) в середній школі та позашкільних закладах. На цій темі варто б зупинитися окремо, оскільки в добу демократизації суспільного життя в Україні після проголошення державної незалежності 24 серпня 1991 року, дедалі актуальнішою стає справа організації недільних шкіл, а також введення до шкільної програми предмету історії релігії. Тому й злободенною є Волошинова методика навчання релігії як науки загалом і навчального предмета – зокрема.

Звісна річ, опісля багаторічного тотального запровадження войовничого атеїзму в систему освіти тепер нелегко повертатися до першоджерел віри, до зруйнованих храмів та знищених пам'яток, які нерідко відповідали не тільки на пекучі питання нашої тисячолітньої історії, але і були пройняті багатою філософською думкою, щедрою піснею – молитвою народу. Згадаймо хоча б «Ісповіданіє віри» та «Слово о законі і благодати» (1049) Київського митрополита Іларіона. В одній із молитв його «Слово о законі і благодати» висловлена віра в мир, що утверджується на землі й поміж людьми всемогутнім Богом.

Тому й не дивно, що божественна любов до людини, яку висповідував Ісус Христос, вела шляхом молитви «для ширення слави Божої», а його безмірне страждання і нелюдське терпіння спричинили вплив, як підкреслює Волошин, «сильно на народ». Впадає в око така деталь: вчений увиразнює прагматизм у діяльності Ісуса Христа, який упродовж трьох років навчав апостолів і учнів своїх методом практичного впливу на слухачів. Цей вплив поєднував різні рівні високого красномовства, усної проповіді, у т.ч. притчі як взірця риторичного мистецтва («про блудного сина», «милосердного самарянина»), зіставлення (сіяч, судно), лаконічні оповідки про життєві будні тощо. При цьому шляхом запитань і відповідей Христос «доводив слухачів своїх до познання правди»³⁰⁰. Відтоді розвивався катехуменат, тобто підготовча наука віри в Святе Хрещення. Перші катехитичні школи функціонували в Олександрії, Антіохії, а до того початки катехуменату припадають на друге століття. Ці школи, за словами А. Волошина, служили благородній меті богословської науки, «цілям апологетичного й полемічного образования».

Докорінно новий етап християнської катехизації пов'язується з рішенням Трієнського Собору, у світлі яких вивчення віри проголошувалось обов'язковим правилом у діяльності церкви. Від

³⁰⁰ Волошин А. Педагогіка і дидактика. С.113.

середини XVI ст. основоположний був римський катехизм, укладений у відповідності до ухвали Трієнського Собору. Найбільшого поширення у багатьох країнах світу зазнав катехизм Петра Канізіуса, який помер 1597 року. У XIX ст. популярним був катехизм, що належав перу Дегарбе і був опублікований у Німеччині (Регензбург, 1847). В Закарпатті був у вжитку катехизм, виданий 1803 року Кутковим і перевиданий 1908 року у новій редакції каноніком Олександром Микитою. Автор «Педагогіки і дидактики» того ж 1908 року видрукував «Малу біблію», а в 1916 році побачила світ «Середня біблія» за редакцією А. Волошина.

В окремому розділі «Педагогіки і дидактики», в якому Волошин подав методику «науки віри», педагог високо оцінює постулати Климента Александрійського, головна ідея якого полягає у формулі: «Utaudento, credentospereant, serandoament» (іншими словами, щоб наукою прилучитись до віри, вірою до надії, а надією до любові). «Славнішими» називає А. Волошин катехитичні твори Рабана Мавра (776–856), зокрема його «Три книжки про церковну науку». З початком XIX ст. стала широко відомою в європейських країнах «Мюнхенська програма катехизму-хеизму».

Вона декларувала головні засади формальних ступенів науки віри, у т.ч. три головні і дві – додаткові. Тут мовиться про формулювання мети, повідомлення матеріалу, його тлумачення, сукупність та пристосування. Щоправда, німецький вчений Е. Лінде вирізняв тільки два ступені, а саме: викладання і тлумачення. Той же педагог із Німеччини поділяв кожний урок на такі 12 етапів: підготовка до уроку й визначення мети; унаочнення, вказівки; абстракція понять; сукупність; аналіз тексту; докази; асоціація (відносне співставлення до аналогічних істин); практичні пристосування; збудження зацікавлень; вплив на волю; вправи; повторення («заученє»).

Варто нагадати: педагог Віллманн запропонував класифікацію, згідно якої урок має тільки три одиниці: 1) повідомлення; 2) тлумачення; 3) пристосування.

А. Волошин, проаналізувавши тогочасні методики, дійшов висновку: триступенева структура уроку характерна для кожного навчального предмета, у т.ч. для церковної проповіді, що складається зі а) вступу, б) інтерпретації («розбиранє»), в) висновку («заключенє»). Мету, яку ставить перед собою катехит, визначає його життєве кредо – добрим прикладом, наукою віри, обрядністю,

звичаями, проповідями, активним богослужінням утверджувати «християнську віру не тільки устами, но і серцем».

Предмети теології (наука віри): Святе Письмо (Біблія), катехизм, літургія (наука про богослужіння) та «історія церкви». У цьому контексті особливу роль відіграє молитва, що є активним засобом релігійно-морального виховання як дітей, так і дорослих. А. Волошин робив вододіл між «катехизацією» в першому, другому класах народної школи. Особливості впливають із різниці навчальної програми. Так, якщо у першому класі об'єктом навчання є загальна катехизація (попередні бесіди про Біблію; тут видаються важливими також коментарі до міфології, а також пам'яток поетичного письменництва (літописання, аґваграфія);³⁰¹ у другому класі – предмети – Катехиз і Біблія вивчаються сукупно; у третьому класі «головним предметом катехизації є символ віри і десять божих заповідей». У четвертому класі – окрім викладання Святого Письма – вивчаються п'ять церковних заповідей та сім тан» – то все це складає одну цілісність.

А. Волошин зауважував: «Біблію і катехиз не треба нам держати за різні предмети», оскільки катехиз містить аналогічні істини, що і Святе Письмо. Аналіз уроку з Біблії з боку катехета мав би спричиняти добрий зразок для учнів III–IV класів народної школи з метою його використання повсякчас. Завдання катехизації у п'ятому і шостому класах конкретизоване метою – повторенням матеріалу, засвоєного у нижчих класах. Об'єктом навчання виступають: а) Катехиз, б) Біблія, в) Літургія, г) історія церкви, д) сповідь; зрозуміло, все це передбачає систематичну участь у богослужінні в храмі.

Весь навчальний план у рамках катехизації у середніх школах відзначається не тільки збільшенням кількості предметів: 1) Катехиз; 2) Біблія (Старий Завіт); 3) Біблія (Новий Завіт); 4) Літургіка; 5) догматика; 6) мораль; 7) історія церкви; 8) апологетика, але й поступовим ускладненням програмового матеріалу.

Катехизація може реалізуватися і поза школою (читальня, бібліотека, товариства молоді, пластові гуртки, театральні, хорові громади, союзи жінок тощо). Таким чином, дівчата і юнаки можуть прилучатися до джерел науки віри.

³⁰¹ Пор. Пап С. Початки християнства на Закарпатті: На основі нових дослідів. Філадельфія, 1983; Сабол Севастіян. Голгофа греко-католицької церкви в Чехословаччині. Торонто–Рим, 1978; Маркус В. Нищення Греко-католицької Церкви в мукачівській єпархії в 1945–1950 рр. *Збірник на пошану Зенона Кузели*. Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXIX. Париж–Сідней, 1962; Пагирия В. Монастирі Закарпаття (1360–1939). Мукачево, 1993.

Августин Волошин як педагог, розробляючи методику навчання загальноосвітніх предметів загалом і науки про віру, поширював загальнолюдські ідеали, що сприяють і сьогодні утвердженню високої моралі у суспільстві, державних організах, у житті кожного громадянина, устремління якого пов'язуються із свідомим служінням рідному народові.

Для Августина Волошина як педагога, психолога, соціолога, богослова процес навчання й виховання – це нерозривна сполука. Упродовж своєї багаторічної діяльності вчений окреслював нерозривний зв'язок між навчанням і вихованням у широкому розумінні цього поняття. Його праці, зокрема, «Педагогіка і дидактика» (1923), «О соціальному вихованню» (1924), «Педагогічна психологія» (1932), «Дидактика» (1932) «Методика народно-шкільного навчання» (1935), «Логіка» (1935), «Про шкільне право будучої Української держави» (1942) та ін. – переконливе свідчення цієї єдності, коли мовиться про концепцію навчання і виховання.

А. Волошин розглядав виховання як загальну і постійну категорію, використання якої не підлягає граничним віковим обмеженням. Адже виховання забезпечує наступність генерацій, нерозривний зв'язок між ними, що сприяє прийдешньому поколінню оволодівати історичним, життєвим досвідом попереднього покоління, а звідси – безперервність поступу, розвитку духовної культури народу³⁰².

«Пізнавати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалася братня любов народна і межинародна і аби присвоїли собі на правду людське почуття... в напрямі тривалого поліпшення себе і людства»,

³⁰²Див.: Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів». *Історія Русів*. Київ, 1991; Сірополко С. Народня освіта на українських землях і в колоніях. *Антонович Д. Українська культура*. Мюнхен, 1898; Заброварний С. Хрещення Київської Русі 988 року. *Греко-католицький церковний календар*. Варшава, 1988; Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991; Дорошенко Д. Угорська Україна. Ужгород, 1992; Шандор В. Закарпаття. Історико-правовий нарис від IX ст. до 1920. Нью-Йорк, 1992; Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1991; Гранчак І. М., Зимомря М. І. Гуца-Венелін – засновник болгаристики в Росії та в Україні. *Ю. І. Гуца-Венелін і слов'янський світ / Упорядники І. М. Гранчак, М. І. Зимомря*. Ужгород, 1992; Павличко Д. Джерело життя. *Г. А. Нудьга. Українська пісня в світлі*. Київ, 1989; Мольнар М. Зустрічі культур: 3 чехословацько-українських взаємовідносин. Пряшів, 1980; Рудловчак О. Біля джерел сучасності: Розвідки, статті, нариси. Пряшів, 1981; Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918). Братіслава, 1969; Німчук В. Про походження українських діалектів. Україна. *Наука і культура*. Київ, 1993; Ковач Ф. Естафета предків і національна безтактність. *Пам'ятки України*. Київ, 1992. №1; Горбач О. Літературна мова бачвансько-срімських українців; Горбач А. Г. Особливості епічного стилю українських народних дум. *Збірник на пошану Зенона Кузеля*. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CLXIX. Париж–Нью-Йорк– Мюнхен–Торонто–Сідней, 1962; Чижевський Е. Народ і слово Шевченка. Київ, 1961; Мірчук І. Історія української культури. Мюнхен, 1946; Герус-Тарнавецька І. Назовництво в поетичному творі. Мюнхен, 1966; Шаблювський Є. Народ і слово Шевченка. Київ, 1961; Моторнюк І. Хто «Ми» такі, або антирабська тема в українській літературі. *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Т. 16. Мюнхен–Львів, 1993; Погребенник Ф. Велична й трагічна історія пісні-гімну «Ще не вмерла Україна». *Павло Чубинський. Ще не вмерла Україна*. Київ, 1994.

– писав педагог на сторінках вже неодноразово згадуваної праці «Педагогіка і дидактика». Її автор ставив перед собою завдання ще на початку 1920-х років розкрити сутність «свободи і границі виховання», об'єктом якого є людина; дитина – не безправний предмет для експерименту, це не власність вихователя, який може з дітей тільки «виробити своє подобіє». Вчений застерігав, що дитина не є такою особистістю, яка «на світ Божий принесла вже готову свою індивідуальність». За словами А. Волошина, дитина приносить із своїм народженням тільки перші початки нахилів, які передбачають розвиток. Тому вихователь повинен систематично привносити свої компоненти у річище еволюції виховного процесу. Перед дитиною постають щонайменше сім визначальних завдань, вирішення яких зумовлене потребою: а) розвивати і плекати тілесну силу з використанням фізкультури, спорту та добрих (позитивних) забав; б) оберігати здоров'я; в) отримати знання; г) розвивати смак, розуміння краси природи, почуття відповідальності, усвідомлення дії законодавчих актів; д) відчувати народне мистецтво та вироблення вміння його інтерпретувати; е) готуватись до життя у дійсних (реальних) обставинах, звертаючи увагу на виховання любові до «праці»; є) готуватись до приятельського «співжиття».

Отже, межі «свободи виховання» не мають нічого спільного з «насильством», що є за словами А. Волошина, головним чинником «прилучення даровитої натури». Педагог ратував за умови формування особистості з огляду на її індивідуально-психологічні риси. Базуючись на цьому підґрунті, він визначив «межі виховання», що окреслюють природні властивості дитини; вплив природи й навколишнього середовища; міцність і слабкість виховання з врахуванням недоліків, допущених у виховному процесі.

Августин Волошин критично оцінював ідеї піатистів і філантропістів, які обстоювали теорію виховання, як базисну підготовку особи «до вічного життя». Йому більше імпонували погляди визначного німецького педагога Йоганна-Фрідріха Гербарта (1776–1841), який укладав струнку систему наукового виховання дитини. А. Волошин, щоправда тяжів до безпосереднього використання засад народ педагогіки. Мета системи виховання підпорядкована планові, доцільності досягнення кінцевого результату. «Виховане повинно довести до того, чтобы воля стояла все в службі морально доброго», – писав А. Волошин³⁰³. Таким

³⁰³ Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. Ужгород, 1923. С.53.

чином, план навчання, а водночас, виховання містить три централізуючі напрямки: а) керування (порядок, дисципліна); б) навчання; в) покора.

Поза всяким сумнівом, погляди А. Волошина на процес виховання відображають у значній мірі його світоглядні позиції як людини духовного сану. А звідси – розуміння ідеалів виховання у світлі християнської моралі. Християнство як вчення охоплює не тільки мету виховання людини, воно дає теорію удосконалення людини. Взірцем такої особистості є Ісус Христос, в образі якого поєдналися всі ідеї навколо досконалого «добродітельного життя» вічно живого образу³⁰⁴.

Отже, А. Волошин вбачав, що модель християнського виховання націлює педагога-наставника на формування (а не протиставлення «світові») «в душі виховання» таких рис доброчесності й милосердя, які проповідував своїм учням Ісус Христос, власне, як людина-Бог. У цьому аспекті український вчений поділяв думку німецького дослідника Ціллера, перу якого належить цінна праця «Основи вчення про виховне навчання». Туїскон Ціллер (1817–1882) стверджував ще в середині 60-х років ХІХ ст., що в особі Христа перед нами стоїть «істинний образ морального достоїнства». Цей образ наближається до «вічного» релігійно-морального ідеалу».

Августин Волошин назвав «ідеал соціальної педагогіки» прогресивним, бо він сприяє становленню особистості. Кожна людина живе у суспільстві і постає певною ланкою («як індивідуум історичного розвитку») у ланцюжку, що єднає минувшину з сучасним днем, є водночас містком до майбутнього, пов'язуючи відповідні засади на рівні моралі релігії, патріотизму, прагнень до справедливості, свободи і щастя. Окрім цих узагальнюючих позицій, А. Волошин не оминав конкретні компоненти виховного процесу, які відіграють важливу роль у здійсненні рис характеру в дитини. Такими складовими цього комплексного процесу педагог вважав: а) фізичне, б) моральне, в) трудове, г) естетичне, д) інтелектуальне виховання. Аналізуючи школу фізичного виховання, він запровадив термін «тілесне виховання», розкритий на сторінках праці «Педагогіка і дидактика».

А. Волошин тут дає оцінку гаслові «в здоровому тілі – здорова душа», який висловив ще Квінтіліан (35–95). Вчений виклав основні педагогічні вимоги для організації фізичного виховання учнів, дав

³⁰⁴ Рішціотті Дж. Життя Ісуса Христа. Рим, 1979. С.687.

конкретні рекомендації щодо характеристики фізичного розвитку організму дитини, її нервової та психічної діяльності. До речі, тут всебічно обґрунтована думка про те, який критерій позитивно впливає не лише на здоров'я, але на розумовий розвиток дитини. Мовиться про потребу зміцнювати нервову систему дитини, забезпечувати її організм калорійним харчуванням, відпочинком на свіжому повітрі тощо. Виходячи із цих міркувань, педагог радив зводити школи біля лісової смуги, на околиці села чи міста. Йому ж належать методичні рекомендації до дотримання правильної організації режиму, гігієни праці та відпочинку. Наголосимо: вони були спрямовані проти застосування у процесі виховання фізичних мір покарання. Ось, наприклад, одне із застережень Волошина: «бити дитину по голові, смикати за вуха і волосся не можна». Педагог-гуманіст пропагував творчий характер діяльності вихователя. На його думку, не вільно «перетяжувати пам'ять дитини надмірною розумовою працею», натомість треба реалізовувати індивідуальні підходи відповідно до конкретних обставин, властивостей характеру дитини чи учня.

Осібне значення надавав Волошин моральному вихованню в початкових класах, коли активно формується особистість школяра. Духовне виховання він пов'язував з інтелектуальним, розглядаючи останнє як складову частину виховного процесу взагалі. Активність учня в умовах народної («початкової») школи він оцінював у рамках загального розумового розвитку школяра, становлення його духовного обличчя. Вчителеві слід усвідомлювати той факт, що процес формування особи учня – це напрямок систематичного засвоєння тих продуктивних ідей, знань, умінь, навичок, які включає в себе навчально-виховний процес. Він визначає поведінку учня, дає йому емоційно-вольову основу, що набуває виміру переконання. З його формулювання впливає методична порада А. Волошина: вже з початкових класів необхідно виховувати в учня свідоме опанування законів розвитку суспільства, природи, людського життя, норм взаємин між людьми. Школярі повинні вміти порівнювати, проводити аналітико-синтетичні зіставлення, вдаватися до абстрагування, застосовувати різні прояви логічного мислення, керуючись при цьому самостійними судженнями, міркуваннями, рішеннями. Все це формує пізнавальні нахили учня, його культуру інтелектуальної праці, уміння творчо мислити. Адже струмінь розумового виховання впливає на всі аспекти психічної діяльності

школяра, торкаючись його індивідуально-вікових особливостей характеру.

У процесі виховання А. Волошин значну увагу приділяв висвітленню питання духовного збагачення кожного учня як неповторної особистості (індивід). У зв'язку з цим він розглядав сутність релігійного виховання. Доволі чітку систему релігійного виховання у стінах школи та в колі родини А. Волошин виклав на сторінках своєї праці «Дидактика» (Ужгород, 1932). Релігійне переконання може бути неоднаковим (різним) як у дітей, так і у дорослих. Проте релігія, якщо мовиться про виховання норми високої моралі, гуманістичних устремлінь тощо, є важливим чинником у житті переважної більшості людей. Вона постає і джерелом історії того чи іншого народу, а до того ж таким явищем, яке може у певних умовах вирівнювати психіку, скажімо, на ранніх стадіях виховання учнів. За твердженням педагога, «релігія визначає світогляд і надає санкції моральності»³⁰⁵.

На наш погляд, А. Волошину належить пріоритет введення в науку про виховання терміну «моральна правда». Її слід навчити кожну дитину. Отже, «коли школа таким вихованням подасть ученику основу морального виховання, цим подасть йому найкращий скарб». Надаючи першочергового значення вихованню в дітей високих засад моралі, А. Волошин був переконаний, що «без релігії не можливе виховання морального почуття» в дитині, яку слід навчити розрізняти правду від кривди, розуміти добро й зло. Таким чином, віра – це надія і любов, що служать «корманичами почуттів людини». Зауважимо: А. Волошин, належачи всім своїм еством до греко-католицької конфесії³⁰⁶, ніколи не виступав проти інших віросповідань (православних, римо-католиків, євангелістів, іудеїв), підтримував різні конфесійні школи, що функціонували в 20–40-х рр. в Закарпатті. Аналіз педагогічних праць А. Волошина дозволяє зробити висновок з огляду на концепцію виховання: рушійною силою цього складного процесу виступає мораль. Початок морального виховання пов'язується з родиною, а його розвиток і становлення – із школою. Вчителеві необхідно вміти збуджувати почуття любові і взаємодопомоги між учнями, почуття дружби, справедливості, патріотизму, обов'язку. Не другорядними вважав А. Волошин і

³⁰⁵ Волошин А. Дидактика. С.11.

³⁰⁶ Див.: Огієнко І. Історія Української церкви. Т.1–2. Прага, 1942; Кость Панас. Історія Української Церкви. Львів, 1992; Яковенко С. Августин Волошин як священник. *Шлях*. 1955. №22; Стерчо П. Августин Волошин. *Календар-альманах «Нового шляху»*. 1974.

почуття альтруїстичні, зокрема, терпіння, пожертву, благочестивість, співпереживання, що несумісне із егоїстичними засадами (заздрість, чванство, лукавість тощо).

У цьому контексті особливе місце посідає особистий приклад батьків (виховання в колі родини), вчителя-вихователя. Важливу регулюючу роль відіграють заохочення та покарання. Заохочення діє на учня «силою асоціації» позитивно. Нагорода може бути матеріальною і моральною.

Сенс винагороди полягає в тому, щоб учень усвідомлював моральну перевагу над матеріальним чинником. Приміром, батькові, вчителю варто утримуватись від заохочень за виконання обов'язкового завдання. Адже тільки заслужена похвала чи винагорода приносить користь і є педагогічно виховним моментом. Щоправда, покару А. Волошин теж розглядав у виховному аспекті, якщо мали місце з боку учня порушення дисципліни, правил поведінки чи інші негативні вчинки. За його словами, покара сприяє вмінню школяра переборювати шкідливі звички і привчатись до відповідного дотримання порядку, дисципліни як у стінах школи, так в колі родини (виховання послуху перед старшими). Вчитель (вихователь) різними засобами виховного впливу повинен спрямовувати поведінку учня, привчати порушника порядку до норми та організації режиму.

А. Волошин обстоював пріоритетність не стільки міри покарання, як її профілактики (зауваження, попередження, обговорення, осудження подібного вчинку в учнівському гурті). Порушник дисципліни повинен усвідомлювати стан своєї поведінки, розуміючи неприпустимість подібного вчинку в майбутньому. При цьому покару аж ніяк не можна розглядати як засіб придушення ініціативи, активності учня, його жвавого характеру. Як тілесне, так і моральне покарання повинно попереджати новий прояв порушення порядку. У цьому плані слід використовувати моральну бесіду, яка може містити вираження незадоволення, усне попередження, оголошення про додаткову примусову працю, у т. ч. залишення учня в школі після закінчення занять. Проте і тут «ніяка покара не повинна нищити моральної гідності» школяра. Хоч «карати треба рішуче, серйозно, без гніву».

У структурі виховного процесу первинний осередок – сім'я – у світлі концепції А. Волошина, на першому місці. Бо «родинне виховання є основою цілого виховання». Воно має впливову силу, бо

дитину найкраще знають її рідні. Давня істина, що діти – найбільша радість батьків, їхня надія і зміна, майбутнє роду. Сімейне виховання А. Волошин назвав індивідуальною формою цього процесу, мета якого полягає в тому, щоб розвивати в дитини фізичні, трудові, моральні й розумові якості, виробити позитивне ставлення до оточення близьких людей, навколишнього середовища, закласти основи любові до щоденної праці незалежно від її якості чи складності. Звичайно, індивідуальна робота є найкращою та природною в дитячому віці. Її успіх пояснюється тою обставиною, що «старші і молодші в'яжуться почуваннями любови, єдиної релігії, єдиної мови, єдиної долі»³⁰⁷. Однак не можна забувати, що «природна любов родичів не раз багато шкодить дитині, коли не є обмежена свідомістю цілей виховання». І далі: «Там, – підкреслює А. Волошин, – де батько і мати зі сліпої любови до дитини не виступають проти злих нахилів дитини, де родичі не мають часу займатися з дитиною, або де злий приклад дають їм, там із рідного дому дитина не понесе з собою нитку чесноти, котра на все життя в'яже дітей добрих родин з родичами».

Характеризуючи переваги індивідуальної форми виховання, педагог звертає увагу на потребу врахування здорової обстановки в родині – головної передумови прогресивного (правильного) виховання дитини. Він увиразнює можливий результат «сліпої любови» батьків до дитини, акцентує фактори, що спричиняють «ідеальне виховання» дитини в колі сім'ї.

У родині мали б панувати: обопільна повага між батьками, єдність поглядів на відповідні явища (це особливо важливо у родинях, де батьки – представники різних націй або віросповідань), спільні трудові й культурні зацікавлення, життєві ідеали, різноманітні запиту, культура побуту тощо. А. Волошин окреслював вагомість педагогічного такту з боку вчителя у виховній роботі, що вимагає чуйного ставлення до кожного школяра, поваги гідності і т.д. Попри індивідуальну форму роботи з учнями автор «Дидактики» надав певне значення колективній формі виховання з боку як сім'ї, так і школи, а також навколишнього середовища. Вчителеві (вихователеві) необхідно зважати на те, що школяр знаходиться під подвійним впливом; обидва чинники – сім'я та школа (якщо вони якісно доповнюють один одного) – стають плідотворними для виховання. З

³⁰⁷ Волошин А. Дидактика. С.13.

цього погляду школа повинна нагадувати учневі родинне вогнище. Водночас батькам слід придивлятися до діяльності вчителя, продовжувати вдома його працю.

Цій меті добре може прислужитися постійний контакт між вчителем і учнем, сім'єю і школою. Такий зв'язок корисний, якщо практикувати проведення спільних свят, батьківських зборів (конференцій), занять у пластових гуртках, театральних вистав, бесід-лекцій про виховання. У рамках родинного виховання насамперед вагомі такі аспекти, як праця, навчання, формування добрих смаків щодо розумних потреб, естетичних нахилів, статевих захоплень, і т. д.; якщо ж мовиться про випадки, коли діти виховуються поза сім'єю, тобто у сиротинцях, школах-інтернатах, а також у спеціалізованих закладах для глухонімих, сліпих, епілептичних, дебілів і слабоумних та морально занедбаних дітей, останні «повинні виховуватись усі, котрі цього потребують», «котрим природа або якась нещасна пригода замкнула дорогу до освіти». Такий заклад «має бути для вихованця і родиною, і школою та лікарнею. Має доповнювати вади тілесного розвитку на стільки, щоб давав дитині навик до якогось практичного заняття»³⁰⁸.

Питання статевого виховання, яке порушував педагог, не відзначається оригінальними підходами та універсальними порадами. Вчений не шукав тут рецепту, а радше поділяв ідеї, висловлені багатьма попередниками – від Я. Коменського до Ф. Фребеля. Ось одне з міркувань А. Волошина про те, що супроти статевої небезпеки «не може вирозуміння, а лише розвивання почуття стиду, гартовання тіла, образования характеру, добра лектура, відповідна аскеза». Отже, А. Волошин не оминав «гострих» питань, а прагнув до їхнього з'ясування.

Перед школою вчений висував завдання повсякчас формувати в учнів художній смак, розуміння естетичних цінностей загальнолюдського розряду. У напрямку естетичного виховання значну роль відіграють література і мистецтво. А. Волошин наголошував на потребі щоденно читати твори письменників рідної літератури, яка розвиває вміння грамотно формувати думку, висловлювати її перед слухачами.

Дитина повинна винести зі стін школи вміння розрізняти красиве від гидкого, правдиве від фальшивого, поступ радуватися від розуміння краси досконалої природи. «Вже і листя дерев, – пише А.

³⁰⁸Там само. С.15.

Волошин, – або фарби квітів, або склад тіла метелика – все це ілюструє нам багато краси. Най поучиться дитина в природі узнавати результат премудростей Божих, знати одушевлятися красою природи, радуватися красному лісу, удивляти велику гору, глибоке і широке море...».

Вчений дійшов однозначного висновку: навчити учнів розуміти прекрасне в житті, природі, вміти віднайти дивосвіт краси в літературному чи мистецькому творі – ось завдання для досвідченого педагога-вихователя. А. Волошин вбачав в ілюстративному матеріалі (художні полотна Рафаеля, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, Дюрера, Шевченка, Бокшая, Мункачі, Матейко, ікони, вишивки, взірці художньо-промислових виробів) аргументацію для висловлених поглядів. «Естетичний смак облагороджує живот людський, поднімає думки із болота людського ко небу ідейного життя». Все це, за влучними словами Августина Волошина, отдаляє все, «что неправдивое, грубое, злое». А ще – зв'язок між поезією («вираження ідей наших словами»), музикою («спів»), малярством, ручними виробами. Все це – фоновий план у процесі естетичного виховання. Тут А. Волошин розрізняв «рецептивно-пасивну» площину та активну, що вимагає від учителя знання природних нахилів дитини, її обдарувань, які необхідно з вмінням розвивати та збагачувати. Скажімо, словесний дар або вивчення іноземної мови успішно розвивається передусім на основі материнської мови, а спостережливість – за допомогою рисунків і ручної праці. До речі, саме праці надав А. Волошин вирішальне значення, коли висвітлював тему виховання.

Трудове виховання нерозривно пов'язане із становленням особистості. Не тільки сучасна педагогічна думка кладе особливий наголос на ставленні дітей до праці. До цього закликала завжди народна педагогіка, сутність якої висловлена в численних прислів'ях та приказках: «Пташка для літання, – людина до праці»; «Добре працєю, добре й буде»; «Хто робить, голий не ходить»; «Зароблена копійка краще краденого карбованця» тощо. Як відомо, до трьох років життя у дітей переважають забави з елементами праці. Трудове виховання дітей і молоді було відоме в усіх історичних формаціях. Воно впливає із загально існуючого порядку в природі. Ще англійський мислитель Томас Мор (1478–1535) чи не вперше звернув увагу на трудове виховання як фактор, що вказує на види розумової та фізичної праці, а Таммазо Кампанелла (1568–1639) на сторінках

своєї книжки «Місто сонця» (1602) зробив спробу змалювати таке суспільство, в якому всі громадяни працюють і люблять працю.

А. Волошин добре знав погляди Ж.-Ж. Руссо, Р. Оуена, Ш. Фур'є, Д. Локка та, у першу чергу, Я. Коменського, Й. Песталоцці, К. Ушинського, які у тій чи іншій мірі розкривали специфіку трудового виховання і його значення в житті людини й суспільства. Трудове виховання проходить червоною ниткою скрізь: в навчанні, в забавах дітей; все служить розвитку духовних і фізичних сил учнів.

Висвітлюючи тему «Заняття», що містить §17 Волошинової праці «Дидактика», педагог підкреслює: людина створена «для роботи і родиться з природною нахилністю до руху й заняття»³⁰⁹. Саме поняття «Заняття» вчений розумів як важливу складову частину системного виховання дитини. Іншими словами, щоб «в дитині розвивалася творча сила, виховникові не слід мішатися до забави дітей, так щоб вони могли свobodно конбiнувати та переводити свою вільну думку». Хіба не цікава деталь? «Коли дитина занята справою, то не привикає до лінивства і до всяких хиб, котрі з лінивства повстають», – застерігає А. Волошин. Він обґрунтовує ланку трудового виховання: від гри дітей (забави) до безпосередньої праці.

Навіть забава повинна мати елемент праці, а не перетворюватись у гайнування часу. Дослідник розглядає гру, власне, як основну форму вияву активності дитини на ранніх етапах її життя. Бо ж вона грається, тому що її приваблює процес гри, зміст тих дій, які дитя при цьому опосередковано чи безпосередньо виконує. Невдовзі гра із цієї фази (забави) переходить мимоволі в іншу стадію – змістовну творчу діяльність. А тут вже дитина ставить перед собою певну мету, прагне до її здійснення. Перехід від гри до праці має бути непомітним для дитини. І в колі родини, і в школі слід за допомогою гри привчати дітей до праці, виконання конкретних обов'язків. А ось ще одне цікаве застереження Волошина-педагога: гра – це своєрідна діяльність і в дитини вона виникає із власних бажань.

Примусово дитя не може плідно гратися, тобто «працювати», бо воно не «усвідомлює» сенсу, тобто користі від тієї чи іншої забави. Тому емоційне збудження, веселий, бадьорий настрій, захоплення – все це невід'ємні супутники гри як своєрідної праці малят, дошкільнят, учнів. Без задоволення її не буває, бо гра – це вільна, проте обумовлена діяльність. А звідси випливає її квінтесенція: «при

³⁰⁹Там само. С.26.

забаві поступово привчаємо дитину до роботи. Ця праця має відповідати віку дитини, силам та спосібностям»³¹⁰. Це твердження А. Волошина в якійсь мірі перегукується з думками багатьох педагогів, у т.ч. німецького – Георга Кершентайнера (1864–1932), американського – Джона Девея (1859–1952), польських – Генрика Ровіда (1877–1944) і Владислава Спасовського (1877–1941) та ін.

У цьому зв'язку нагадаємо, що трудове виховання пропагували Г. Сковорода, Т. Шевченко, О. Духнович, Леся Українка, С. Руданський, М. Драгоманов, Ю. Федькович, М. Коцюбинський і передусім – А. Макаренко, В. Сухомлинський. «Тільки участь праці дає змогу виробити моральні відносини з іншими людьми», – писав А. Макаренко.

Завдання педагога полягає в тому, щоб скерувати процес цієї участі, привчаючи дитину чи школяра до праці з врахуванням вікових особливостей. Адже те, що задовольняє дошкільнятко, приносить маляткові радість, то нерідко залишить цілком байдужим підлітка, школяра чи юнака. Таким чином, А. Волошин обстоював різновид праці як якості з навчальним стимулом. Звідси його переконання: «праця в школі має бути не забавою, а серйозною працею». Щоправда, у молодших класах цю працю варто виконувати на рівні циклічної гри, урізноманітнюючи її: а) смисловими (наприклад, гра з кольоровими кубиками, калейдоскопом, музичними інструментами і т.п.), б) м'язовими (гімнастичні вправи, рух на ходулях), в) мовними (наприклад, згадування) вправами. Праця перетворюється в цікаве заняття дітей за умов, коли вчитель (вихователь) виявляє особистий дослідницький пошук, вміє налагодити настрій дітей, пробудити в них захоплення предметом розмови, уривком з оповідання, пісні, казки рідною чи іноземною мовою.

Концепція навчання і виховання, що належить перу Августина Волошина як педагога, не втратила своєї вартості. Вона і сьогодні має суттєву пізнавальну ціну, велике теоретичне й практичне значення. Августин Волошин був, перш за все, педагогом. З таким твердженням погоджується переважна більшість сучасних дослідників. Аналіз його підручників, яких він видав кілька десятків, дає підставу стверджувати, що А. Волошин досконало вивчив і опрацював все краще з доробку Коменського, Песталоцці, Гербарта, Ціллера, Ушинського, Шевченка та інших видатних мислителів³¹¹. Однак А. Волошин не

³¹⁰ Там само. С.27.

³¹¹ Див.: Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. Ужгород, 1995. С. 91.

був тільки теоретиком педагогічної думки того часу. У 20–30-х роках він викладав різні предмети педагогічного циклу в Ужгородській учительській семінарії, а згодом – Українському вільному університеті в Празі, керував цілим рядом педагогічних та культурно-освітніх товариств тощо. Незважаючи на те, що пройшло багато десятиріч з часу появи педагогічних праць А. Волошина, його положення та ідеї не втратили своєї актуальності та наукової значимості. Адже в його працях відображена чітка позиція вченого з проблем утвердження української національної ідеї за Карпатами, відродження української національної культури.

Значення Августина Волошина як вченого-педагога, а також літературознавця, мовознавця, етнографа, теолога, публіциста, видавця, громадського і культурного діяча виходить далеко за межі регіональної оцінки. Іншими словами, його ім'я посідає чільне місце в духовному світі історії України, її культури та науки першої половини ХХ ст. Гуманістична й демократична спрямованість наукової спадщини А. Волошина як педагога, її соціальна загостреність і об'єктивне тлумачення у річниці оборони духовних устремлінь українського народу – автохтонного населення на території історичного Закарпаття – все це визначило питому вагу плідотворної діяльності цього діяча на ниві української культури.

Розділ 5.

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ У ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

*«... Наша партія стоить на основі принципів християнської віри, на основі любови, правди и справедливости», -
Августин Волошин*

Августин Волошин – визначний культурно-освітній діяч Закарпаття кінця XIX і перших чотирьох десятиліть XX ст. – належав до впливових політиків краю, який протягом усього міжвоєнного періоду дотримувався прочехословацької орієнтації і, зокрема, з великою повагою ставився до першого президента Чехословацької республіки Томаша-Гаррига Масарика. Саме політична діяльність А. Волошина викликає найбільше дискусій серед дослідників. Утім, хоча й можна певною мірою погодитись, наприклад, із твердженням О. Мишанича й П. Чучки, що А. Волошин «чистою політикою займався мало»³¹², однак, хай там що, але він був причетний до всіх головних політичних подій в історії Закарпаття починаючи з 1918 р., а з жовтня 1938 р. по березень 1939 р. був провідним політичним і державним діячем краю під час розбудови Карпато-Української держави.

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, у 1915 р., як згадував Августин Штефан, він за дорученням А. Волошина поїхав до Відня й мав розмови з відомими українськими політичними діячами Є. Петрушевичем, К. Трильовським, Л. Бачинським, С. Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах А. Штефан так передав розмову з К. Трильовським: «Ми хочемо обновити Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

– А що з Києвом?

– Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

– Не думаю, що в Марамороші будуть любити Україну без Києва.

– Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говорите про Соборну країну, тобто відразу про Київ...»³¹³.

Цей факт ми навели лише для того, щоби підтвердити тезу про контакти між політичними діячами краю й України по той бік Карпат із метою об'єднання всіх українських земель ще задовго до 1918–1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені без відповідних пояснень твердять про раптову зміну орієнтації А. Волошина з 1919 р. Як видно, він уже в 1915 р., ще до розпаду Австро-Угорської монархії, дотримувався орієнтації на Україну. Про

³¹² Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин*. Твори. С.11.

³¹³ Штефан А. За правду і волю: Споми́ни і дещо з історії Карпатської України. С. 62.

це свідчить, опосередковано, і те, що коли 21 січня 1919 р. в Хусті відбулися Всенародні збори угорських русинів, на яких було прийнято рішення про возз'єднання краю з Україною, газета «Руська Краина», головним редактором якої тоді був Августин Волошин, детально описала роботу цього історичного за своїм значенням конгресу³¹⁴.

Інша справа, що коли 6 листопада 1918 р. в Ужгороді була створена так звана «Рада угорських русинів», головою якої був обраний О. Сабов, а секретарем – А. Волошин, вона дійсно, під впливом широкої пропагандистської кампанії, розгорнутої угорським урядом М. Каройі з метою збереження цілісності Угорщини (проект міністра з національних питань О. Ясі про право всіх неугорських народів на самовизначення), ухвалила рішення про цілісність Угорщини і програму розвитку Закарпаття в її складі «із забезпеченням прав нашого угрорусского народа»³¹⁵.

Водночас Августин Волошин у низці своїх праць досить детально й аргументовано пояснив зроблений ним і його соратниками політичний вибір щодо подальшої долі Закарпаття. Зокрема, у своїх «Споминах» А. Волошин пише, що політична ситуація восени 1918 р. була незрозумілою, і все «зависіло от міжнародної обстановки». Він не відкинув і той факт, що члени Ужгородської ради покладали певні надії на демократичний уряд Угорщини, який очолив М. Каройі. «І почалися переговори з мадярським правительством, – писав А. Волошин, – котрі і довели до того, що Центр. Угорська Рада в Будапешті признала право русинів ко автономії, а після будапештського зібрання русинів подержаного під предсідальством о. Євм. Сабова дня 19 децембра 1918 р. видан закон X дня 24 дец. 1918 р.

Однако сей закон викликав в «Раді» остру критику, бо «Руську Країну» визначив лиш на 4 жупи – Ужгородську, Бережанську, Угочанську і Марамороську, а Земплинських, Шариських і Спішських русинів прибічав міністер Ясі словакам. Крім того, консервативна мадярська печать виступила остро проти сього закону і хочай вже мали'сьме на папері автономію, еднако ще і в Ужгороді школи осталися чисто мадярськими і требованіе науки руського язика визвало неприятельський отпор мадярської публіки, із всього того руські патріоти виділи, що если на місто демократичної Мадярщини

³¹⁴Вишнянський. Народний собор в Хусті. Руська Краина. 1919. 21 януара.

³¹⁵Див.: Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура. С.47.

вернеся назад Мадярщина графів і нямешів, автономія русинів пропаде так, як і ліберальні закони 1848 року о свободі народностей осталися лиш на папері». Ось чому, продовжував Волошин, 1 січня 1919 р. закарпатська делегація відвідала посла Чехословацької республіки в Будапешті М. Годжу «і через нього просила, щоби цілу територію Підк. Руси осадило чехословенське військо. В Ужгород зайшло військо Чехословаків дня 12 янв. 1919 року»³¹⁶.

Отже, коли 8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської і Хустської народних рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада (ЦРНР) в складі 200 членів (голова – А. Бескид, заступники голови – А. Волошин, М. Стрипський, М. Бращайко), на її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. До речі, виступаючи на засіданні ЦРНР, М. Бращайко недвозначно заявив, що «420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить»³¹⁷. Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до Чехословаччини, як позитивне, але тимчасове явище. Таким чином, тільки неможливість возз'єднання Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення його до складу щойно утвореної ЧСР.

Після того, як ЦРНР прийняла рішення про входження Закарпаття до складу ЧСР, «100 членова депутація дня 20 мая 1919 року понесла рішення общего собрания всіх руських рад до Праги і передала президенту Масарику». При цьому вітальні промови виголосили керівники делегації закарпатців А. Бескид, Г. Жаткович, А. Волошин, а також Т. Масарик, який російською мовою висловив радість у зв'язку з добровільним приєднанням Закарпаття до ЧСР і, між іншим, заявив: «Ви, русини, стільки прав будете мати, скільки виборете для себе»³¹⁸. Згадуючи цю подію, Августин Волошин у своїх спогадах писав: «Било то собитіе не лиш історично-важное, но и щиротеплое, братское! Золота Прага торжественно привитала русинов, щиро погостила, и ми з надією на лепшу будущность вернулись до дому»³¹⁹.

³¹⁶ Волошин А. Спомини. *Августин Волошин*. Твори. С. 74-75.

³¹⁷ Цит. за: Петрецький В. Історичні особливості становлення політичної еліти Закарпаття (перша чверть ХХ століття). Ужгород, 2014. С. 39.

³¹⁸ Цит за: Каминський Й. Т. Г. Масарик и Подкарпатська Русь. *Карпатській свѣтъ*. Ужгород, 1930. Ч. 1.2. С. 780.

³¹⁹ Волошин А. Спомини. *Августин Волошин*. Твори. С. 76.

Як оцінював майбутній президент Карпатської України цю подію? Даючи інтерв'ю американській газеті «День» у 1923 р., А. Волошин дав вичерпну відповідь на питання: «Чи могла Підкарпатська Русь і Американські русини при даних обставинах зділати лучший вибір, як соединитися в образі автономного штата з Чехословацькою Республікою?». «Мій коротенький отвіт такий: Не могла!», – однозначно заявив А. Волошин³²⁰. Проаналізувавши всі можливі на той час варіанти розв'язання «закарпатської проблеми», Волошин, зокрема, зауважив: «Пристали на се (входження Закарпаття до складу ЧСР – Авт.) всі Ради прото, ібо тоді вже стало ясным, що соединеніє наших земель з западними русинами – невозможно. Географічні, економічні і культурні інтереси наші тягли нас до Чехословакії, де наділисьмеся найти братської підпори для свободного розвитку наших народних сил. Дотеперішній наш поступ доказує, що мимо всіх перепон, вибір сей був для нас єдинственно добрим»³²¹. Августин Волошин на цій позиції залишався постійно. У розмові з Вікентієм Шандором, яка відбулася в Празі у 1939 р., він відзначив: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли бути довше зв'язані з Мадярщиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну ролю тоді повсюди грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час це був єдиний правильний вихід із положення – зв'язати нашу долю із слов'янським народом»³²².

Переважна більшість сучасних дослідників, як уже зазначалося, сходяться на тому, що входження Закарпаття до складу Чехословаччини в той час було оптимальним кроком, адже ця молода держава справедливо вважалася однією з найдемократичніших у Європі. Тут діяла багатопартійна система, розвивалася економіка, освіта й культура тощо. Невипадково, що А. Волошин надіслав подяку уряду Чехословаччини за турботу про закарпатців уже тоді, коли ця держава припинила своє існування – 15 березня 1939 р. «Міністр Капрас, – згадував В. Шандор, – подякував за милу увагу: згадав, що празький уряд дістав телеграму – подяку від о. д-ра Волошина. Він був зворушений телеграмою та моєю увагою і сказав: Я ніколи не сподівався, що за стільки кривд, які ми вам заподіяли, ви

³²⁰ Волошин А. Інтерв'ю газеті «День» від 1923 р. Ч. 47. *Августин Волошин*. Твори. С. 77.

³²¹ Там само. С. 77-78.

³²² Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. С. 31.

поставитесь до нас так шляхетно. Ваш уряд телеграмою і ви особисто зробили нам у цих скрутних годинах велику радість. Від словаків ми нічого не дістали. Прийміть від мене і чеського народу прояв найкращих побажань для Карпатської України і всього українського народу»³²³.

Про свою політичну діяльність А. Волошин говорив і на допиті у 1945 р. слідчому МДБ СРСР майору Вайндорфу. «Початок політичної діяльності, – розповідав А. Волошин, – відноситься до 1919 р., коли я став організатором Християнсько-народної партії в Підкарпатській Русі. Аналогічні за програмою християнсько-соціальні партії вже існували в той час у Чехословацькій республіці, зокрема, в Чехії і Моравії «Лідова партія» (Народна партія), в Словаччині – «Людова партія» (Народна партія). Поряд з Християнсько-народною партією існували й інші: аграрна, соціал-демократична, народно-соціалістична, партія торговців і промисловців, угорська народна партія та ряд інших. Восени 1938 р. на базі всіх партій виникло Українське Національне Об'єднання, тобто нова партія, яка проіснувала до 15 березня 1939 р.»³²⁴.

Таким чином, Августин Волошин як найяскравіший політичний лідер Закарпаття першої половини ХХ століття у активне політичне життя поринув у часи розпаду Австро-Угорської монархії та утворення Чехословацької республіки: у 1918 р. він входив до складу ужгородської «Ради угорських русинів», у 1919 р. взяв участь у об'єднанні народних рад краю і створенні Центральної Руської Народної Ради, з 12 серпня 1919 р. до 17 березня 1921 р. був членом Директорії – тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з губернатором Григорієм Жатковичем, у 1920 р. став одним із засновників товариства «Просвіта» та ініціаторів створення Руської хліборобської (землеробської) партії, у 1924 р. - організатором Християнсько-народної партії, у 1925–1929 рр. був послом до парламенту Чехословацької республіки, у квітні 1938 р. очолив Першу Руську (українську) Центральну Народну Раду, у жовтні того ж року увійшов до складу першого автономного уряду і став прем'єр-міністром другого автономного уряду Підкарпатської Русі, з початку 1939 р. був почесним головою партії Українське Національне Об'єднання, а 15 березня 1939 р. був обраний президентом Карпатської України.

³²³Там само. С. 359.

³²⁴ЦАМГБ РФ, Н – 17681. Л. 12.

Утім відправною точкою у всіх подальших кроках закарпатської інтелігенції, котра творила регіональний сегмент політичних інститутів і партійних осередків у краї, став, на думку дослідників, утворений у квітні 1919 р. з ініціативи з А. Волошина «Руський клуб». Очолюваний Волошином, він об'єднав кращих представників місцевого населення (близько 20 чоловік) для вироблення спільної позиції щодо політичних перспектив й майбутнього розвитку рідного краю через можливість власної участі у вирішенні її долі.

З 1919 по 1938 рр. А. Волошин разом з окремими своїми соратниками з «Руського клубу» входив до керівного складу Першої Центральної Руської Народної Ради Підкарпатської Русі, яка, щоправда, через незгоди між українцями і русофілами практично була бездіяльною. Водночас необхідно погодитись з дослідниками, що «авторитет А. Волошина у цій Руській Народній Раді був дуже високий, бо він об'єднував навколо себе сили різних орієнтацій, оскільки Рада не мала реальної влади і була дуже неоднорідною, вона не відігравала тієї політичної ролі в житті закарпатців, яка на неї спершу покладалась»³²⁵. У 1927 р., наприклад, ЦНРП звернулася до президента, уряду і парламенту Чехословаччини з меморандумом протесту проти адміністративної реформи в ЧСР, що ігнорувала автономні права краю, а в 1936 р. А. Волошин разом з Й. Камінським – представником русофілів в Раді, випрацювали й опублікували (українською і російською мовами) «Проект закона Центральної Руської народної ради про Конституцію Автономної Підкарпатської Русі» (1937), якому так і судилось стати законом.

З іменем А. Волошина пов'язано створення Української Центральної Народної Ради і прийняття нею цілого ряду маніфестів. Слідчого МДБ СРСР Вайндорфа, наприклад, зацікавив один із таких маніфестів від 1 жовтня 1937 р. А. Волошин підтвердив, що він дійсно його підписував. На запитання, у зв'язку з чим був виданий цей маніфест, Волошин поінформував: «В 1937 р. міністерство освіти Чехословаччини своїм розпорядженням намагалося ввести на Підкарпатській Русі для викладання в деяких школах російську мову і книги на цій мові. Дізнавшись про це, ряд організацій почали вживати заходи, щоб не допустити викладання предметів російською мовою в школах Підкарпатської Русі. Такою мірою і був маніфест від 1 жовтня 1937 р., в якому було викладено вимогу про скликання 17 жовтня 1937 р. з'їзду в м. Ужгороді. Я підписав цей маніфест від

³²⁵Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С.11.

імені Ради, головою якої був, і від імені Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, головою якого також був я»³²⁶. А. Волошин не міг не підписати цей маніфест, оскільки саме він був ініціатором його створення. Він чітко заявив, що «всі спроби заведення у нас російської літературної мови скінчилися повною невдачею. Така доля чекає і сучасне москвофільство». Звичайно, такі висловлювання Августина Волошина були не до вподоби слідчим МДБ СРСР.

Але повернемося до діяльності Волошина-політика часів входження Закарпаття – Підкарпатської Русі до складу Чехословацької республіки.

Як уже зазначалося, запровадження у краї конституційної системи демократичної чехословацької держави започаткувало політизацію й соціальне структурування закарпатського суспільства, призвело до функціонування там парламентаризму, зокрема до виникнення та діяльності політичних партій. Якщо до 1918 р. власних політичних партій на Закарпатті не було, а у 1918 і на початку 1919 р. їхні функції і політичні завдання виконували руські народні ради, то після приєднання краю до Чехословаччини кількість політичних партій зростала тут досить швидко. Уже у 1921 р. в Закарпатті діяло 18, в 1922 р. – 22, а напередодні перших для закарпатців парламентських виборів 1924 р. – 30 політичних партій (за деякими останніми даними, кількість зареєстрованих урядовими інстанціями партій, що діяли в краї у різні роки впродовж міжвоєнного періоду, становила 47). Певна частина з них були дочірніми організаціями або філіями чеських та словацьких партій, інші діяли як організаційно-самостійні, регіональні партії, що захищали інтереси винятково населення Закарпаття й формувалися в основному за національною ознакою та соціальним статусом³²⁷.

Процес становлення політичних партій на Закарпатті був досить хаотичним і зумовлювався деякими особливостями політичного життя в складі Австро-Угорщини, а згодом Угорщини, а також багатонаціональним складом населення та його слабкою структурованістю, складністю взаємовідносин, політичних та національно-культурних поглядів, притаманних нечисленній і недостатньо розвиненій місцевій інтелігенції, міжконфесійною боротьбою й церковно-політичними відносинами тощо. Не випадково

³²⁶ЦАМГБ РФ, Н – 17681. Л. 25.

³²⁷Див.: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939). Ужгород, 2006. С. 318-323; Худанич В. І. Міжвоєнний період в історії Закарпаття. *Українські Карпати*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С.539; Нариси історії Закарпаття. С.181.

головною відмінністю партійних програм були їхні протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання в Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (автохтонні), проросійські та проукраїнські. Водночас, наявність великої кількості партій у Закарпатті в міжвоєнний період слід розглядати не тільки як свідчення поляризації суспільства й дезінтеграційний фактор політичного життя, але й як певний показник його демократичності. До того ж, диференціація політично активного населення Закарпаття супроводжувалася багатьма змінами і поворотами: безперервний процес виникнення, зближення, об'єднання партій і водночас розпаду політичних об'єднань і блоків був характерною ознакою політичного життя краю в міжвоєнний період.

На початку 1920-х років у Закарпатті виникли й розгорнули свою діяльність насамперед такі політичні партії: Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (з 1921 р. Крайова комуністична організація Підкарпатської Русі – складова частина Комуністичної партії Чехословаччини), Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (дочірня організація Чехословацької аграрної партії), Карпаторуськая трудова партія, Руська хліборобська (землеробська) партія, Підкарпатський землеробський союз (пізніше – Автономний землеробський союз), Землеробська автономна партія Підкарпатської Русі, Християнсько-народна партія, Партія угорського права, Угорська партія дрібних землевласників, Угорська християнсько-соціальна партія, Соціалістична єврейська партія, Єврейська громадянська партія, Сіоністська партія, Єврейська консервативна (ортодоксальна) партія та деякі інші малочисельні партійні утворення і групи³²⁸. Вони віддзеркалювали складний національний, соціальний і релігійний склад закарпатського суспільства і, як у Чехословацькій республіці загалом, де налічувалося близько 50 політичних партій, були показником високого рівня політичного плюралізму. Однак провідну роль у суспільно-політичному житті краю відігравали 8-10 партій різної політичної та національно-культурної орієнтації.

Найчисельнішою і найвпливовішою серед населення Закарпаття в міжвоєнні роки була комуністична партія, заснована в березні 1920

³²⁸Ліхтей І. З історії діяльності проукраїнських політичних партій міжвоєнного Закарпаття. Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Ужгород, 1999. Вип.1. С.133.

р. під назвою Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі. Організаторами й лідерами партії виступили активні учасники угорської соціалістичної революції і встановлення радянської влади в Закарпатті у березні-квітні 1919 р. Й. Гаті, А. Деже, Є. Сайдлер, М. Сидоряк, М. Шімон, Б. Іллеш, П. Терек та ін. У травні 1921 р. ця ліва партія об'єдналася з новоутвореною Комуністичною партією Чехословаччини як крайова організація КПЧ, до якої входило понад 100 окружних і первинних партійних осередків. Крайком КПЧ очолив Іван Мондок.

Друкованими органами партії стали газети «Правда» (від початку 1922 р. – «Карпатська правда», що виходила спершу «мішаною», так званою руською мовою, і лише з 1926 р. відповідно до резолюції V конгресу Комінтерну з українського питання, перейшла на український фонетичний правопис) та «Мункаш уйшаг» (угорською мовою). Партія стояла на позиціях «пролетарського інтернаціоналізму», у своїй діяльності керувалася ідейними настановами РКП(б) і Комінтерну та спиралася на підтримку російських більшовиків.

Ставлення до мовного питання в комуністів Закарпаття теж було досить довго невизначеним, і лише з середини 1920-х років, після згаданої резолюції Комінтерну й підпорядкування крайкома КПЧ його українській секції, українство стало їх офіційною національною політикою. Тобто комуністи визнали наявність українського корінного населення в Закарпатті.

Загалом слід відзначити, що після Першої світової війни та угорської революції у Закарпатті був сприятливий соціальний і політичний ґрунт для розповсюдження комуністичних ідей. Щоби привернути на свій бік все ширші верстви населення, комуністи проводили значну організаційну та ідейно-виховну роботу. Її характерними формами були усна агітація, поширення комуністичних видань і листівок, залучення робітників і селян, молоді до відзначення революційних свят та ін. Популярністю користувалися їхні соціальні й політичні вимоги, зокрема популістські гасла «Земля – селянам», «Мир – народам», «Влада Радам», заклики до негайної пролетарської революції, експропріації майна великих землевласників, встановлення тісних зв'язків із радянською Росією і т.п. Комуністи виступали проти «буржуазного державного ладу Чехословаччини» і так званої «панської автономії» Підкарпатської Русі в її складі, вимагаючи здійснення права на

самовизначення аж до державного відокремлення. На практиці це означало за сприятливих політичних умов возз'єднання Закарпаття з радянською Україною. Комуністи Закарпаття були організаторами багатьох виступів робітників і бідних селян на захист своїх прав і свобод, революційних страйків, першотравневих демонстрацій тощо, тобто, як і КПЧ, загалом перебували в постійній опозиції до влади аж до заборони в 1938 році. Під керівництвом комуністичної партії у Закарпатті діяла крайова організація робітничо-селянської молоді, під її впливом перебували і так звані Червоні профспілки³²⁹.

Досить сильні позиції у політичному житті Закарпаття займала інша ліва партія – утворена в травні 1920 р. Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі (СДППР) на чолі з Я. Остапчуком, Є. Пузою, С. Клочураком, В. Шубою, В. Климпушем та ін. В організаційному плані соціал-демократи краю були зв'язані з Чехословацькою соціал-демократичною партією, одержували від неї матеріальну й фінансову допомогу, а у своїй практичній діяльності спиралися на основні принципи II Інтернаціоналу. Маючи значну підтримку серед селянства (близько 180 партійних осередків) і будучи виразником його інтересів, соціал-демократи виступали проти насильницьких методів досягнення політичних цілей, за соціальну справедливість, здійснення будь-яких перетворень мирним парламентським шляхом. Загалом, це була реформістська парламентська партія, що домагалася, зокрема, надання населенню Закарпаття широких автономних прав. У національному питанні соціал-демократична партія, серед провідних діячів якої були як місцеві русини-українці, так і українські емігранти з Галичини, угорці, євреї і чехи (наприклад, відомий чеський політичний діяч Яромір Нечас), завжди відстоювала ідею єдності між українським народом і русинами Закарпаття як його частиною. Друкованим органом партії спочатку була газета «Народ», а з 1921 р. – газета «Вперед» (що друкувалася найбільш наближеною до літературної українською мовою і в 1926 р. однію з перших у Закарпатті перейшла на український фонетичний правопис) і з такою ж назвою угорською мовою «Елоре».

У 1921 р. СДППР вийшла зі складу II Інтернаціоналу, звинувативши його в прихильності до «диктатури комуністів» та «московської диктатури», і приєдналася до нової інтернаціональної організації – Соцінтерну: «Наша партія поставила свою працю на тих

³²⁹История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. Киев, 1982. С.49-51.

самих основах, на яких працюють всі незалежні соціалісти, які гуртуються в «Інтернаціональному Союзі Соціалістичних партій». На своєму II конгресі в жовтні 1922 р. соціал-демократи прийняли розширену програму дій, яка порушувала питання економічного, політичного й культурного розвитку краю в рамках Чехословацької республіки й передбачала надання Підкарпатській Русі широких автономних прав. Змінилася й офіційна назва партії – «Підкарпатсько-руська незалежна соціал-демократична партія»³³⁰.

На правому фланзі політичного життя в Закарпатті провідну роль відігравали аграрні або так звані землеробські партії, що було цілком закономірним. Річ у тім, що основну масу населення краю – майже 70 % – складало селянство; близько 80% його належало до бідняків, зайнятих у патріархальних господарствах, і лише 10% складало заможні селяни-газди³³¹.

Одна з перших регіональних землеробських партій у Закарпатті, що дістала назву «Карпаторусской трудовой партии» (КТП), виникла влітку 1920 р. за ініціативою активних діячів ЦРНР москвофільського напрямку А. Гагатко, І. Цуркановича, К. Прокопа та ін. Значну частину членів партії склали російські емігранти, колишні кадети й есери, які після жовтневого перевороту на батьківщині оселилися в ЧСР, зокрема на Закарпатті, і виношували ідеї включення цього краю до складу Росії після повалення там більшовицької влади. Друкованим органом партії став тижневик «Русская земля». Своєю головною метою трудовики проголошували «боротьбу за інтереси простого народу». У програмі партії ставилися політичні, соціально-економічні та національно-культурні питання, які хвилювали населення краю: про надання автономії Підкарпатській Русі, відкриття сойму, приєднання до Закарпаття так званих руських територій Словаччини, перевагу при прийнятті на державну службу місцевого населення, передачу землі тим, хто її обробляє, полонин – селам для общинного користування, одержавлення лісів, фабрик та рудників, забезпечення роботою і соціальні гарантії для безробітних, непрацевдатних і хворих тощо.

Щодо національно-культурних вимог, то партія хибно вважала корінне населення Закарпаття частиною російського народу і, відповідно, виступала за введення російської мови в урядових

³³⁰Нариси історії Закарпаття. С. 135; Токар М. Ю. Становлення проукраїнських політичних партій Закарпаття та їх розвиток у 1920-1924 роках. *Carpatica - Карпатика*. Ужгород, 2001. Вип.10. С. 45.

³³¹Ілько В. І. Закарпатське село на початку ХХ ст. (1900-1919). Львів, 1973. С.115-117.

установах і школах, а також за «полное право на свободное культурно-национальное развитие» інших народностей краю, свободу віросповідання та відокремлення церкви від держави³³². Діяльність КТП зводилася в основному до організації багатолюдних зборів та подачі прохань і вимог до різних урядових інстанцій. На парламентських виборах трудовики, зазвичай, входили до «Руського блоку» місцевих партій і підтримували Чехословацьку національно-демократичну партію.

Більш активною в першій половині 1920-х років була Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П), заснована в Ужгороді 15 липня 1920 р. з ініціативи активних діячів ЦРНР і керівників просвітянського руху в Закарпатті Августина Волошина, Михайла та Юлія Брацайків, Августина Штефана та ін. з метою «путем як найширшой автономії забезпечити и оборонити народні (національні), господарські, культурні й політичні інтереси подкарпатського руського народа»³³³. Головою партії став відомий просвітянин А. Товт, староста с. Дравці на Ужгородщині, секретарем – адвокат з Ужгорода Ю. Брацайко, заступниками голови – А. Волошин, а також Ю. Добо, І. Деяк, В. Джумората, І. Тенінець. Урядовим органом хліборобів була щотижнева газета «Руська нива» (1920-1928), що друкувалася українською мовою з етимологічним правописом під гаслом «Земля – наша мати!».

У своїй програмі, яка складалася з семи частин, ця партія виступала за: об'єднання всіх русинів від Попраду до Тиси; здобуття та забезпечення найширшої автономії, мирне співжиття різних національних меншин та віросповідань у краї, ліквідацію церковних податків і всіляких класових привілеїв; загальне рівне таємне та пряме виборче право й міське та сільське самоврядування; розвиток материнської руської (української) мови, яка повинна стати мовою шкіл та краюї адміністрації; свободу науки, друку, страйків та зборів, безкоштовне навчання; проведення справедливої земельної реформи, розвиток сільського господарства; заснування Підкарпатського Банку; 8-годинний робочий день, заборону важкої і нічної праці для дітей і жінок; забезпечення роботою на території краю; прогресивне оподаткування тощо³³⁴.

³³²Нариси історії Закарпаття. С.128.

³³³Там само. С.129.

³³⁴Статуть и програма Руськой Хльборобской (Земледельской) Партии. Ужгородь, 1920. С.4-14.

Одразу ж після утворення, РХ(З)П розгорнула широку кампанію щодо пропаганди серед населення програмних цілей та завдань і створення своїх осередків у різних куточках Закарпаття. Лише за перший рік діяльності партії було організовано 64 її осередки³³⁵. Авторитет партії зростає і через уміння її керівництва швидко й доречно реагувати на болючі проблеми селянства, про які ставало відомо з листів, що надходили на адресу організації у формі прохань про надання допомоги. Зокрема, у відповідь на такі прохання керівництвом партії розроблялися й надсилалися до владних структур різні меморандуми. У серпні 1920 р., наприклад, воно надіслало губернатору краю Г. Жатковичу меморандум із господарських питань, у грудні того ж року – з питань обміну грошей, у лютому 1921 р. – з питань працевлаштування. У квітні 1921 р. прем'єр-міністру ЧСР було вручено Меморандум РХ(З)П, в якому йшлося про: негайне встановлення кордонів Підкарпатської Русі як автономної одиниці; негайне проведення виборів до сойму, а до цього встановлення Губерніальної контрольної комісії із представників усіх політичних партій краю; прийняття на службу тих урядників, які є корінними жителями Підкарпатської Русі; зміну закону республіки, який дає право контролювати губернатора підпорядкованими йому урядниками (мався на увазі віце-губернатор); створення в Празі Руського міністерства для захисту інтересів «підкарпатських русинів». Маючи у своєму складі впливову інтелігенцію та частину освіченого греко-католицького духівництва, а також зв'язки в адміністративній системі, РХ(З)П вдавалося вирішувати багато конкретних питань суспільно-політичного й господарського характеру. У культурно-освітній сфері партія активно співпрацювала з товариством «Просвіта».

Значної політичної подією в житті партії і Закарпаття загалом став звітно-виборчий конгрес Руської хліборобської партії, що відбувся в Ужгороді 27 лютого 1923 р. за участю близько 350 делегатів від 150 партійних осередків і сільських громад. Конгрес, який проходив під гаслом: «Підкарпатська Русь є скрозь хліборобська. Русини майже всі хлібороби! – Тож голос хліборобів є голосом русинів, голосом цілої Підкарпатської Русі, з яким кожний має числитися. Прийдіть та скажіть своє слово, бо лиш так буде «в своїй хаті своя правда і сила, і воля», визначив подальші напрямки партійної роботи та ухвалив важливі політичні, господарські й

³³⁵Руська Нива. 1921. 11 августа.

культурно-освітні резолюції. Зокрема, в політичній резолюції конгресу наголошувалося, що партія й надалі залишатиметься лояльною до держави і влади, але лише доти, доки дії уряду «не противляться нашим принципам, інтересам народу, свободи». Серед господарських питань вказувалося на проблеми в сільському господарстві, засилля в ньому іноземців, слабку підтримку аграрного сектора з боку владних структур, необхідність проведення повноцінної земельної реформи й розв'язання проблеми безробіття тощо. У резолюції щодо культурно-освітньої політики перед урядом ставилися такі важливі вимоги: упровадження в школах і урядових адміністраціях живої народної мови; усі чиновники, службовці повинні знати й розмовляти «по руськи» (малоруські); у кожному селі має бути школа, «бо ще 20% із наших сіл не мають школи»; влада повинна підтримувати «наші культурно-просвітні інституції і курси»; влада повинна створювати господарські школи.

Активну участь у роботі конгресу брав один із керівників РХ(З)П Августин Волошин. Зокрема, у своєму виступі на ньому Волошин виклав основні тези майбутньої резолюції. Він зазначав, наприклад, що до чехословацької держави партія й надалі ставиться лояльно, допомагаючи уряду, але тільки доти, «доки учинки його не противляться нашим принципам, інтересам народа, свободи», гостро ставив питання проведення повноцінної земельної реформи, щодо засилля іноземців у сільському господарстві, безробіття, мовної політики тощо, а щодо партійного життя, то А. Волошин наголосив, що завдання партії залишаються незмінними: «... наша партія стоить на основі принципів християнської віри, на основі любови, правди и справедливості. Другий принцип нашої партії: народний напрям. Значить, освідомити народ и поширити та укріпити серед народу руський народний дух и народну свідомість»³³⁶.

На конгресі РХ(З)П було обрано нове керівництво партії – її головою став М. Бращайко, заступниками голови – А. Товт, А. Волошин та П. Яцко, а секретарями партії – В. Фединець і А. Рудий. До головної управи партії було обрано ще 130 представників різних міст і сіл Закарпаття, що, зокрема, засвідчило якісне й кількісне зростання партії. Загалом, упродовж 1920-1924 років РХ(Х)П була єдиною автономною політичною організацією в Закарпатті, яка дотримувалася народної – української орієнтації. Незважаючи на її

³³⁶Див.: Carpathica–Карпати́ка. Вип. 10. С. 36-44; Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939). Ужгород, 2006. С.182-183.

офіційну лояльність до чехословацької влади, її вимоги найшвидшої реалізації автономних прав базувалися на національно-політичній орієнтації на єдність українського народу по обидва боки Карпат. Утім ця партія не мала якогось суттєвого впливу в політичному житті Закарпаття, а на політичній арені Чехословацької республіки і поготів. Наприклад, як самостійна політична організація хліборобська партія брала участь у виборах до сільських представництв у 1920 та 1923 рр., хоча великих успіхів у них не досягла. Очевидно, це спонукало частину членів партії на чолі з А. Волошином виступити за її реорганізацію й у 1924 р. заснувати нову, Християнсько-Народну Партію (ХНП), яка проіснувала до 29 жовтня 1938 р. як провідна українська політична сила в Закарпатті. Головою партії став Августин Волошин, його заступником Михайло Бращайко, а секретарем Микола Долинай. До Головної управи партії увійшли Юлій Бращайко, Василь Гаджега, Василь Лар, Іван Грига та інш.

В основу діяльності ХНП були покладені принципи християнської віри й моралі з метою «укріпити серед народу руський народний дух і народну свідомість» та залучення до партійної діяльності жінок і молоді, оскільки «і вони мають однакові права». Про свою партію та її політику «християнські народники» говорили: «Наша Християнська народна партія найліпша для всіх, бо вона по християнській програмі заступає робітників, селян і інших, словом, наша партія не може не хотіти добра для всіх класів народу й то не лиш матеріального, але й культурного... Християнська політика повинна бути соціальною, але не соціалістичною, керуватися засадами християнської справедливості і для того і потребує для горожан не лише свободи, як то робили ліберальні партії, але і соціальної справедливості»³³⁷. Отже, ідеологічно ХНП була близька до правоцентристських партій.

З перших же днів існування ця партія рішуче заявила про свою українську національно-культурну орієнтацію і, на думку сучасників, «зробила найбільше для національного відродження Карпатської України»³³⁸. Зокрема, мова газети «Свобода» (власником газети був А. Волошин, а відповідальним редактором і видавцем Ю. Сопко), яка з 1925 р. стала офіційним друкованим органом партії, була ближча до фонетичної української. На її шпальтах велася постійна полеміка з

³³⁷ Див.: Добош І. Історія української журналістики Закарпаття 20-30-х років ХХ ст. Івано-Франківськ, 1995. С. 27-29.

³³⁸ Росоха С. Соїм Карпатської України (в 10-ти ліття проголошення самостійности). Львів, 1991. С. 21-22.

русофілами як про мовне питання, так і щодо їхнього бажанням створити окремий «карпаторуський» народ. Окрім мовного питання, багато уваги ХНП приділяла й боротьбі проти чехізації і мадяризації системи шкільної освіти в Підкарпатській Русі, а також впровадження російської мови в навчальних закладах, засиллю в них «руських професорів». Впливовою внутрішньою силою партії була молодь та інтелігенція, більшість якої складали організатори й активні діячі крайової «Просвіти», а також члени колишньої РХ(З)П, і яка відігравала провідну роль у веденні перспективної політичної діяльності.

Незважаючи на досить високий авторитет Християнсько-народної партії серед частини місцевого населення, вона мала й багато політичних опонентів, навіть ворогів, насамперед із боку русофільських автономних сил, лівих та проугорських політичних організацій.

Однією з таких політичних сил була цілком протилежна ХНП за своєю національно-культурною та мовною орієнтацією аграрна партія, яка була однією з найбільш активних і впливових політичних партій у Закарпатті упродовж майже всього міжвоєнного періоду. Ця партія – Підкарпатський Землеробський Союз (ПЗС) – створена з ініціативи заможних селян краю в червні 1920 р. На установчій конференції було схвалено досить чітку програму розв'язання господарських, політичних і церковних проблем Закарпаття й обрано керівництво партії у складі В. Рижака, Й. Камінського, М. Демка.

У програмі партії наголошувалося, що ПЗС є «простонародною партією», а її членами можуть бути всі громадяни Підкарпатської Русі незалежно від віросповідання та національності. Первинні організації ПЗС виникли майже в кожному селі Закарпаття, її вплив швидко зростав, у тому числі й серед дрібного та середнього селянства. У 1920-х роках, наприклад, на виборах до сільських представництв ПЗС незмінно отримував близько 2/3 голосів виборців. Цьому сприяла велика пропагандистська робота керівництва ПЗС, яке видавало газету «Карпато-русский Вестник» та «Русский земледельский календар», розповсюджувало численні плакати й листівки. Здійснювалась активна пропаганда негайного проведення земельної реформи й передачі державних та поміщицьких земель безземельним і малоземельним селянам, введення справедливої податкової системи, вільної торгівлі та ринку, будівництва сільських доріг та розвитку ремесел, створення необхідних умов для розвитку

тваринництва й молочного господарства, заснування кооперативних спілок на селі і т.п.

Політичні вимоги ПЗС полягали у встановленні кордонів Підкарпатської Русі від річки Попрад до р. Тиси з метою з'єднання всіх русинів республіки й негайному наданні повної автономії краю з «матерным русским языком» і своїми урядниками, а також забезпеченні прав національних меншин, братерського співжиття всіх народів, свободи друку, зборів і совісті³³⁹.

Виникнувши як самобутня партія з досить чіткою програмою захисту закарпатських землеробів і досягнення самоуправління краю, з часом на передній план у своїй діяльності ПЗС висуває політичні завдання, головним з яких було здобуття автономії для Закарпаття в рамках усіх історично-етнічних територій, де проживали «підкарпатські русини». Це було, зокрема, красномовно підтверджено наприкінці 1923 р. перейменуванням Підкарпатського Землеробського Союзу на Автономно-Землеробський Союз (АЗС) і переобранням його керівництва. Представники дрібного й середнього селянства були витіснені на другорядні ролі, а партію очолили вихідці з кіл інтелігенції, уніатського духівництва та заможного селянства, зокрема такі амбітні політичні діячі як І. Куртяк і А. Бродій. До речі, саме вони ще в липні 1921 р. виступили з ініціативою створення коаліції усіх підкарпаторуських партій для консолідації сил у боротьбі за надання празьким урядом автономії, проведення виборів до сойму і встановлення справедливих кордонів Підкарпатської Русі. Після тривалих переговорів та дискусій 22 березня 1922 р. відбулася розширена нарада керівників 15 політичних партій Закарпаття різної політично-національної орієнтації, на якій учасники дійшли згоди про наявність у краї політичної кризи й зажадали від празького уряду її подолання шляхом надання політичних прав Закарпаттю через скликання автономного Сойму за участю всіх політичних партій і «встановлення правильних і остаточних» кордонів краю. Однак ні меморандуми, що надсилалися до Праги, ні реакція Лігі Націй на невиконання Чехословаччиною своїх договірних обов'язків не змогли вплинути на позицію влади і стабілізацію політичної ситуації у регіоні³⁴⁰.

³³⁹Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. Ужгород, 1993. С.20-26.

³⁴⁰Там само. С. 26-34; Carpatica – Карпатика. Вип. 10. С.41.

У фарватері ПЗС-АЗС діяли Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (СРЗППР) на чолі з Ю. Балогом, Землеробська автономна партія Підкарпатської Русі (ЗАППР) на чолі з І. Мочкошем та деякі інші малі аграрні партії і політичні гуртки.

У 1920-ті роки в Закарпатті виникла також низка національних партій, зокрема угорських та єврейських, які теж були опозиційними до ХНП Августина Волошина. Серед угорського населення краю підтримкою користувалися Партія угорського права на чолі з Е. Корлатом, Угорська партія дрібних землевласників на чолі з Ф. Єґрі, Угорська християнсько-соціальна партія на чолі з І. Керекешем і Автономна партія автохтонів на Підкарпатській Русі на чолі з колишнім офіцером австро-угорської армії А. Аркі. У 1924 р. всі партії, які спочатку утворювали Союз угорських партій (угорський блок), об'єдналися в єдину Угорську народну партію (УНП), а в 1926 р. – в Угорську національну партію під керівництвом Е. Корлата та Ф. Єґрі. Основний кістяк партії склали заможні верстви угорського населення Мукачева й Ужгорода та навколишніх угорських сіл. Тоді ж викристалізувалася й політична платформа партії – ревізія рішень Паризької мирної конференції, відновлення «Великої Угорщини» та приєднання до неї Закарпаття. Підтримка й фінансування з Будапешта поступово привели угорську партію в табір іредентизму.

Впливова єврейська спільнота Закарпаття, яка за своєю кількістю становила третю етнічну групу краю, також витворила власну систему політичних організацій і партій. Щоправда, вони, як і угорські партії, були нечисленими. Зокрема, до них належали Соціалістична (народна) єврейська партія (голова Х. Кугель), Сіоністська партія (А. Шпігель), Ортодоксальна (консервативна) єврейська партія (К. Вайс), Єврейська громадянська партія (К. Шаламон), Єврейська міщанська партія та інші організації. Соціальною базою єврейських партій були в основному мешканці міст – банкіри, торговці, крамарі, заможне селянство. Вони виступали за господарську й політичну консолідацію єврейського населення краю, мали, як і угорці, свої періодичні видання, окремі з них насаджували ідеї сіонізму, але загалом були лояльними до влади та інших політичних партій Закарпаття³⁴¹.

Виникнення й діяльність численних політичних партій у Закарпатті в 1920-ті роки сприяли, з одного боку, формуванню

³⁴¹Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 133-134, 186.

політичної свідомості та політичної культури серед населення краю і все більшій його інтеграції у політичну систему Чехословацької республіки, а з іншого – процесу її політичного зміцнення і стабільного розвитку як єдиної багатонаціональної держави. Втім найбільшою проблемою для самих регіональних партій Закарпаття була їхня неспроможність реально впливати на політичне життя краю, а тим більше республіки загалом, суспільно-політичний розвиток якої визначали праязкі політики й загальночехословацькі партії.

Серед них чи не найавторитетнішою в Закарпатті була Аграрна партія (з 1922 р. – Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян), представники якої входили до складу всіх коаліційних урядів міжвоєнної ЧСР, очолюючи їх 12 разів. Успіхи аграрної партії зумовлювалися її майже монопольними позиціями на селі під час і після проведення аграрної реформи, активністю щодо створення різних кредитних і кооперативних установ на селі, встановлення високого імпортного мита на сільськогосподарську продукцію, проведення активної соціальної політики тощо.

Прихильність та симпатії здобули на Закарпатті й Чехословацька національно-демократична та Чехословацька народна партії, що найчастіше блокувалися з аграріями і виступали з правоконсервативних позицій, а також партії Національно-соціалістична, Соціал-демократична і, зрештою, Комуністична, які створили свої осередки, філії чи підлеглі політичні організації у краї.

Яскравим показником впливу політичних партій на населення Закарпаття, і водночас – його залучення до політичного життя, стали вибори до чехословацького парламенту – Палати депутатів і Сенату Національних Зборів, які упродовж міжвоєнного періоду проводилися на Підкарпатській Русі чотири рази – у 1924, 1925, 1929 і 1935 роках.

У перших виборах до парламенту ЧСР, що відбулися у квітні 1920 р., населення Закарпаття участі не брало, однак згідно з виборчим законом республіки вибори в краї повинні були проведені не пізніше 90 днів після чеських виборів, тобто не пізніше кінця липня 1920 р. Втім чехословацька влада довго не наважувалася на ці вибори, посилаючись на політичну незрілість закарпатського суспільства. Після довгих зволікань і на рішучу вимогу політичних сил Закарпаття вони були призначені на березень 1924 р. Виборча

кампанія в Закарпатті тривала два місяці й була досить активною. Упродовж неї політичні партії з агітаційно-пропагандистською метою використовували засоби масової інформації (ними на цей час видавалось понад 50 газет та журналів), провели близько 450 зборів, а також партійні конференції, на яких були прийняті передвиборчі програми політичних партій. Вони зводилися в основному до таких вимог: надання широкої автономії краю, підвищення заробітної плати, ліквідація безробіття, проведення земельної реформи, зниження податків, гарантування свободи слова, друку тощо³⁴².

До участі в парламентських виборах на Закарпатті було допущено 13 кандидатських списків від різних політичних партій та блоків. Роль урядової коаліції відігравав Аграрний блок, який підтримали чимало регіональних партій Закарпаття. У ролі активної опозиції виступала комуністична організація та угорські націоналістичні партії, а самостійно виступив лише Автономно-Землеробський Союз.

Результати перших парламентських виборів на Закарпатті були дещо несподіваними. Абсолютну перемогу (майже 40% голосів) на них отримали комуністи: з 13 обраних членів Національних зборів від Підкарпатської Русі шестеро – Й. Гатті, І. Мондок, М. Сидоряк, М. Терек, І. Боднар і І. Локота – належали до крайового осередку КПЧ. По два парламентаря було обрано від Народно-соціалістичної партії (А. Гагатко і І. Цурканович), Угорської народної партії (А. Корлат і Ф. Єґрі), Автономно-Землеробського Союзу (І. Куртяк і Ю. Фельдеші) і лише один – від Аграрної партії (Й. Камінський)³⁴³.

Уже за рік, 15 листопада 1925 р., у зв'язку з кризою коаліційного режиму в ЧСР були достроково проведені нові парламентські вибори. Їх результати в Закарпатті підтвердили високий авторитет серед виборців лівих партій. Комуністи, зокрема, хоча і втратили майже 25 тис. голосів порівняно з 1924 р., але знову одержали переконливу перемогу – майже 31% виборців віддали за них свої голоси. 7,4% голосів набрали соціал-демократи. Водночас підсумки виборів показали зростання авторитету серед закарпатців аграрної партії та Автономно-Землеробського Союзу, які одержали значно більше голосів, ніж у 1924 р. – відповідно 14,2% проти 6,4% і 11,6% проти 8,4%³⁴⁴.

³⁴²Там само. С. 190-194; Співак Б. Революційний рух на Закарпатті 1924-1929. Ужгород, 1962. С.25.

³⁴³Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919-1945 роках. С. 27.

³⁴⁴Нариси історії Закарпаття. С.191-193.

У цих виборах вперше брала участь і Християнсько-народна партія А. Волошина. Втім матеріально-фінансова слабкість і ще не дуже значна масовість цієї партії (вона посідала п'яте-шосте місце в краї за кількістю членів) змусили її керівництво напередодні виборчої кампанії шукати політичних союзників як у краї, так і серед загальночеських партій. Вибір впав на Чехословацьку Народну Партію (ЧНП), яка входила до числа сильних та впливових правих політичних організацій республіки, й ідейні положення програми якої були близькими до ідейних орієнтацій ХНП. Між цими партіями був укладений символічний союз, і на виборах 1925 р. ХНП виступала в блоці з ЧНП, яка одержала третій результат – майже 10% голосів виборців (за ХНП віддали голоси майже 8 тис. закарпатців). Завдяки цьому лідер Християнсько-народної партії Августин Волошин став депутатом чехословацького парламенту, де представляв інтереси краю до наступних виборів у 1929 р.³⁴⁵

«Як посол до Празького парламенту, – відзначають О. Мишанич і П. Чучка, – А. Волошин відстоював інтереси Закарпаття, провів кілька помітних акцій. У 1926 р. він домігся введення в Закарпатті кооперативних законів, які захистили девальвовані після приєднання краю до Чехословацької республіки вклади закарпатських кооперативних спілок у будапештських банках. А. Волошин у парламенті розкрив наміри й зупинив агітацію деяких словацьких послів за перенесення столиці Підкарпатської Русі з Ужгорода до Мукачева, вигідну тим антизакарпатським силам, які хотіли приєднати Ужгород до Словаччини. Цю агітацію підтримали й закарпатські русофіли. У 1928 р. А. Волошин як посол домігся поширення на Закарпаття закону про конгруу – державну допомогу священикам»³⁴⁶.

Цікаво відзначити, що в парламенті Чехословацької республіки в міжвоєнні роки депутати та сенатори, в залежності від регіонів, національностей і політичних сил, інтереси яких вони представляли, виступали й подавали інтерпеляції (запити до уряду) різними мовами – чеською, словацькою, німецькою, російською і т. п. Наприклад, представники русофільських автономістських партій Підкарпатської Русі (А. Бродій, С. Фенцик та інш.) промовляли російською мовою, іноді переходячи на чеську. Водночас спочатку А. Волошин, а у 1930-

³⁴⁵ Див.: Токар М. Політичні партії Зкарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939). Ужгород, 2006. С. 193-194, 296-297.

³⁴⁶ Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С.11.

ті роки депутати від соціал-демократичної (Ю. Гуснай, Ю. Ревай) та комуністичної (О. Борканюк, І. Локота, П. Терек) партій виступали українською мовою.

Загалом, результати виборів до Чехословацького парламенту в 1924 і 1925 рр. в Закарпатті, коли за опозиційні уряду партії було віддано відповідно 60 і 54 відсотків голосів, викликали упереджене ставлення пражського уряду до політичного життя в краї, де виявилось дуже багато невдоволених чехословацьким урядуванням, і на чолі сильної опозиції опинилася комуністична партія. Уряд ЧСР змушений був частково переглянути свою політику в Закарпатті, посилити, зокрема, свої зусилля по розв'язанню соціально-економічних та національно-культурних проблем краю, а партії урядової коаліції, особливо аграрна, виявили особливу активність серед місцевого населення в пошуках підтримки й політичних партнерів напередодні наступних парламентських виборів, що відбулися у 1929 р. До речі, 1925-1929 роки були найуспішнішими, в плані господарського розвитку (найвищий приріст національного продукту, найнижчий відсоток безробітних, стабілізація матеріального становища робітників, середніх підприємців та селян), політичної стабілізації (домінація аграрної партії) і зміцнення парламентсько-партійної системи, в історії міжвоєнної Чехословаччини, і це не могло не позначитися на настроях її громадян.

Тому не випадково вибори 1929 р. вперше за кількістю голосів вивели в Закарпатті на перше місце провідну партію урядової коаліції – аграрну (29,1% голосів), якій, зокрема, вдалося заручитися підтримкою русофільських діячів і партій краю. Комуністи з 15,2% голосів опинилися лише на четвертому місці, поступившись також національним демократам і «Руському блоку» (об'єднанню чотирьох регіональних партій на чолі з АЗС), які отримали по 18,3% голосів виборців³⁴⁷. Загалом, як влучно зауважив відомий дослідник історії Закарпаття П.-Р. Магочі, результати виборів 1929 р. у цьому краї показали, що «зусилля Праги досягти політичної консолідації завершилися успіхом... Уперше (й востаннє) на виборах до Національних зборів блок проурядових партій здобув більшість у 54% голосів»³⁴⁸.

³⁴⁷Там само.

³⁴⁸Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). Ужгород, 1994. С.128.

Християнсько-народна партія на цих виборах вирішила йти окремим кандидатським списком, до якого увійшли А. Волошин, М. Бращайко, Д. Кобулей, П. Яцко, І. Сикура, М. Долинай, І. Галнай, А. Ворон, М. Небесник, Ю. Шутко, М. Шуба, І. Грига, Ф. Талабира та І. Шпак. За результатами виборів ХНП одержала близько 9 тис. голосів, приблизно стільки ж, як і на попередніх парламентських виборах, що, втім не дозволило їй отримати жодного депутатського мандата³⁴⁹.

Однією з головних причин поразки ХНП на цих виборах було те, що в Августина Волошина та його партії було, як вже зазначалося, багато ворогів у Закарпатті, які проводили активну антиукраїнську пропаганду в краї. Зокрема, дослідники справедливо відзначали, що: «Комуністи негативно ставилися до нього (А. Волошина – Авт.) як до священика, проповідника християнської етики і моралі, що відстоював класовий мир, всенародну злагоду, національну українську свідомість, боровся проти примітивного атеїзму. Йому докоряли за невеличкий власний маєток (виноградник у с. Севлюшка Земплинської жупи), прибуток з якого повністю йшов на утримання заснованого ним в Ужгороді будинку для сиріт. Мадяри ненавиділи його за українство, українську національну орієнтацію, не могли пробачити йому, що він, провчившись шістнадцять років у мадярських школах, не став угорським патріотом, відстоював руську мову й кирилицю і у 1919 р. відіграв не останню роль у виході Закарпаття зі складу Угорщини та приєднанні його до Чехословаччини...»³⁵⁰.

Аналізуючи результати парламентських виборів у Закарпатті в 1920-х роках, слід відзначити досить високий відсоток – 14,6 – абсентеїзму (неучасті у виборах) населення краю у співвідношенні до загальнодержавної кількості, де цей показник становив 8,6%. Це свідчило про ще досить низький рівень, у порівнянні з іншими регіонами республіки, політичної активності закарпатців. Водночас участь понад 250 тис. з них у трьох парламентських виборах сприяло становленню в Закарпатті паростків політичної культури на принципах демократії і плюралізму, формуванню парламентських традицій на цій українській землі³⁵¹. Залучення населення Закарпаття до парламентської системи ЧСР давало також змогу місцевим

³⁴⁹Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939). С. 299-300.

³⁵⁰Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 17.

³⁵¹Ліхтей І.М. Закарпаття в складі Чехословаччини: особливості суспільно-політичного розвитку (1919-1929). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Ужгород, 1997. С.20.

політичним лідерам легально здійснювати діяльність, спрямовану на вирішення тих чи інших проблем краю, набувати молодим партіям, у тому числі й ХНП Волошина, досвіду ведення конкурентної політичної боротьби, авторитету в умовах багатопартійності.

При всій політичній диференціації наприкінці 1920-х років у партійній системі ЧСР і її складової частини – Підкарпатської Русі, в суспільно-політичному житті республіки загалом витворилась стабільність політичних інтересів, орієнтації партій-партнерів і електорату, яка сприяла збереженню й зміцненню демократичного характеру республіки.

Щодо Закарпаття, то перше десятиліття чехословацького урядування на цій українській землі розпочалося в атмосфері взаємної довіри, щирих сподівань, зокрема з боку закарпатців, на покращення своєї долі в складі ЧСР. Уряд Чехословацької республіки, своєю чергою, був зацікавлений у підтримці цих оптимістичних настроїв і лояльності громадян своєї нової провінції і проводив досить активну й ефективну політику в цьому напрямі, досягши певних позитивних результатів.

Проте чехословацька влада невдовзі нажила собі чимало опонентів і ворогів серед місцевих політичних діячів і організацій. Вперте небажання пражського уряду надати Закарпаттю обіцяну автономію, скликати крайовий сойм і виправити закарпатсько-словацький кордон, а також невдоволення місцевого населення засиллям у краї чеських урядовців і їх втручанням у культурно-освітні й церковні справи, були причиною невпинних конфліктів і непорозуміння у 1920-ті роки. І хоча парламентські вибори 1929 р. засвідчили, що більшість закарпатських русинів-українців і надалі пов'язує свою долю і майбутнє краю з Чехословацькою республікою, однак друге десятиліття перебування Закарпаття в її складі не менш виразно продемонструвало, що досягнута наприкінці 1920-х років відносна консолідація закарпатського суспільства була лише тимчасовим політичним явищем. Уже наступні, 1930-ті роки, стали для Чехословацької республіки загалом і, зокрема для чехословацько-закарпатських відносин, важким випробуванням.

Світова економічна криза 1929-1933 рр., що не оминула й Чехословаччину³⁵² і особливо негативно позначилася на становищі населення Закарпаття³⁵³, призвела до значних змін у політичному

³⁵²Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988. С.338.

³⁵³Нариси історії Закарпаття. С.204-212.

житті чехословацького суспільства. Насамперед слід відзначити, що в умовах економічної кризи й викликаній нею радикалізації робітничого й селянського рухів, активізації опозиційних антидемократичних течій та інших негативних явищ, у республіці загалом особливо помітною стала тенденція до згортання парламентської демократії і поширення повноважень виконавчої влади, яка вдалася до проведення політики «сильної руки». Втім, якщо в Празі наприкінці 1929 р. було проведено реорганізацію уряду з метою розширення його соціальної бази (за рахунок соціал-демократичної та деяких інших партій) для зміцнення політичної стабільності, то в Закарпатті ці зміни позначилися насамперед посиленням політичного й національного тиску на місцеве населення з боку чеських урядовців, кількість яких у краї зростала щороку. Це, разом із катастрофічними наслідками економічної кризи й небажанням Праги надати обіцяну автономію, не могло не викликати різко негативну реакцію, зростання античеських настроїв серед місцевого населення й загострення закарпатсько-чехословацьких відносин.

Найбільш переконливим свідченням у край небезпечних для Праги змін у політичних настроях закарпатців стали результати виборів до чехословацького парламенту, що відбулися в травні 1935 р. Вони обернулися великою поразкою уряду ЧСР: 63% голосів у краї зібрали партії, що були рішучими противниками чехословацької влади³⁵⁴.

Характеризуючи закарпатське суспільство середини 30-х років ХХ століття, чеські урядовці, наприклад, вимушені були визнати, що в Закарпатті, «в якому перед тим так плідно й охоче працювали люди, цілком змінилося всередині і зовні; стало утверджуватись право сили і примусу» і що незважаючи на досягнутий за роки чехословацького урядування «значний поступ», «теперішнє економічне становище Підкарпатської Русі дуже й дуже тяжке; антидержавна опозиція набула більшого впливу, ніж прихильники активної продержавної політики..., яких чимало людей навіть ненавидить»³⁵⁵.

Тяжке економічне становище, складна політична обстановка й незадоволення політикою чехословацьких властей відчувували від Праги все більшу кількість закарпатських політичних діячів. У пошуках виходу з кризи й налагодження нормального життя у краї

³⁵⁴Магочій П. Р. Названа праця. С.136.

³⁵⁵Там само. С. 129.

почали переглядати свої концепції та програми дій вже існуючі політичні партії, створювалися нові. Зокрема, партії республіканського, пропрезидентського спрямування, дотримуючись і надалі реформістського курсу, для збереження цілісності республіки, системи парламентської демократії і буржуазно-демократичного характеру ЧСР, часто вдавалися до державних компромісів. Наприклад, впливова на той час у Закарпатті Чехословацька соціал-демократична партія, з якою наприкінці 1929 р. об'єдналися місцеві соціал-демократи, рішуче засуджувала політичний розгул у Закарпатті, зокрема каральні дії жандармерії та поліції, вимагала від уряду негайних дій проти зростання злиденності населення краю тощо. Водночас соціал-демократи, які були представлені в уряді, закликали маси не вдаватися до активних форм боротьби проти нього, наголошували на необхідності й можливості розв'язання всіх проблем мирним шляхом.

Під час економічної кризи змінилися пріоритети й у іншій правлячій партії – аграрній. Основний лозунг аграріїв – проведення земельної реформи – відійшов на другий план, а на перше місце партія висунула вимоги організації дієвої допомоги селянам, які розорювалися в умовах кризи. Зокрема, за підтримки місцевих членів аграрної партії у серпні 1931 р. в Закарпатті з метою захисту селян від масового зубожіння в роки кризи була створена громадсько-політична організація Союз працюючого селянства (СПС). В 1932 р. СПС, що зазнавав все більшого впливу комуністичних ідей, було заборонено і створено Об'єднання трудящого селянства.

Незважаючи на падіння своєї чисельності на початок 1930-х років до 25 тис. членів (проти близько 120 тис. на початку 1920-х), найбільш радикальною опозиційною політичною силою в республіці залишалася Комуністична партія Чехословаччини. Після свого V з'їзду (лютий 1929), на якому генеральним секретарем КПЧ було обрано вихідця з бідної селянської родини К. Готвальда – активного прибічника усіх сталінсько-більшовицьких догматів – комуністи відкрито проголосили курс на соціалістичну революцію та встановлення у країні диктатури пролетаріату. Повністю поділяли такий курс і нові керівники крайкому КПЧ у Закарпатті Е. Кліма, О. Борканюк, Г. Феєр та ін., які розгорнули активну пропагандистську роботу, чим сприяли зростанню страйкового руху, політичному розмежуванню серед населення й загостренню внутрішньо-політичної ситуації у краї. У 1934 р. крайова організація

КПЧ випустила маніфест «Всі до бою...», в якому стверджувалася комінтернівська теза, наче «капіталізм смертельно хворий», і що народам загрожує імперіалістична війна, вихід із якої один – встановлення влади Рад.

Утім слід зазначити, що завдяки боротьбі за розв'язання конкретних соціальних і національних проблем Закарпаття, а також активним анти-фашистським виступам і закликам до створення народного фронту боротьби проти фашизму, у другій половині 30-х років ХХ ст. авторитет КПЧ знову почав зростати. Це засвідчили, зокрема, парламентські вибори 1935 р. і впевнена перемога на них комуністів, які отримали в краї 24,4% всіх голосів, майже подвоївши кількість своїх прихильників із часів попередніх виборів. Також, як ніколи раніше зросла наприкінці 1930-х років кількість членів крайової комуністичної організації – до 4 тис. чоловік³⁵⁶.

Ще більш опозиційним до центрального уряду ЧСР став у 1930-ті роки Автономно-Землеробський Союз – одна з небагатьох політичних організацій на Закарпатті, яка була практично незалежною від республіканських партій. Якщо під час економічної кризи керівництво партії змушено було тимчасово відкласти свої вимоги надання автономії краю і займатися щоденними справами – захистом населення від її наслідків, то з середини 30-х років знову на передній план у її діяльності висувається питання про радикальну зміну політичного статусу Закарпаття.

Зростанню авторитету АЗС серед все більшої частини населення Закарпаття сприяло й те, що у 1933 р. після смерті голови партії І. Куртяка її очолив відомий політик і публіцист, редактор партійної газети «Русский вестник» (1923–1939 рр.), один із визнаних лідерів автономістського політичного руху та русофільського національно-культурного напрямку в краї А. Бродій. У своїй статті «Ми, автономісти, будуємо нову вільну автономну Підкарпатську Русь» новий голова АЗС у 1935 р. писав: «Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї народів вдається нам тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до цього дня. Сьогодні влада на нашій землі знаходиться не

³⁵⁶ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 215-222, 248-249.

в наших руках, і ми бачимо і відчуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. Тому ми боремось за автономію. Кожний знає, вже і відчуваєте, що так, як до цих пір було, далі бути не може ні по Божому, ні по-людському, ні по-природньому праву»³⁵⁷.

Очолювана А. Бродієм партія різко зростала в кількісному відношенні, насамперед за рахунок сільського населення і проугорсько налаштованих мешканців міст: наприкінці 30-х років АЗС нараховував від 5 до 7 тис. членів. Не випадково за результатами парламентських виборів 1935 р. Автономно-Землеробський Союз не лише зумів зберегти третє місце серед інших партій (після комуністів і аграріїв) за кількістю поданих за нього голосів закарпатців (45 тис. або 13,9% від всіх голосів), але й провести до Національних зборів уже трьох своїх представників – Фельдешія, Федоренка і Бродія.

До речі, представляючи свою партію в чехословацькому парламенті з 1933 по 1938 рр., А. Бродій був чи не найактивнішим і найвпливовішим депутатом від Закарпаття. Його активність у парламенті, різкі виступи з критикою чехословацької влади і на захист прав та інтересів Підкарпатської Русі та його населення викликали захоплення у прибічників у рідному краї і обурення в урядових і політичних колах ЧСР. З особливою наполегливістю він вимагав надання Закарпаттю автономних прав. У своєму виступі в парламенті ЧСР 4 червня 1934 р., наприклад, депутат Бродій рішучо заявляв (як лідер русофільського напрямку, він виступав завжди російською мовою): «Ведь правительство за прошлых 15 лет оказалось неспособным вырешить проблемы работы, хлеба, вырешить проблемы поднятия края. Хочет-ли правительство спасти эту часть республики, то во-первых оно должно установить границы Подкарпатской Руси, должна застановиться денационализация на восточной Словакии, где 200 тис. русских душ не может жити национальной жизнью... Одновременно должен быть предложен проект парламенту к приготовлению осуществления автономии... Господа, нам автономия дело святое, дело национальное, комедию делать с нашим святым делом мы никогда не допустим. Требуем осуществления наших прав и проведения их в жизнь». А 30 листопада того ж року, реагуючи на заяву одного з керівників ЧСР, міністра закордонних справ Е. Бенеша про те, що закарпатці ще «не

³⁵⁷Цит. за: Вегеш М.М., Гирия В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918-1939 рр.). Ужгород, 1998. С. 95.

дозріли» до автономного управління, А. Бродій із парламентської трибуни цілком слушно наголосив: «Если созрела была Подкарпатская Русь присоединиться к республике, так созрела для того, чтобы имела свои права. Это только отговорка, что карпаторусский народ незрелый»³⁵⁸.

Водночас новий лідер АЗС був непримиренним противником українського руху в Закарпатті й підтримував таємні зв'язки з угорською владою, яка все відвертіше заявляла про свої ревізіоністські зовнішньополітичні плани і, зокрема, щедро фінансувала діяльність опозиційної чехословацькій владі партії Бродія. Проугорська орієнтація АЗС ставала все більш очевидною, дискредитуючи партію й русофільство загалом. Керівництво партії тісно співпрацювало з усіма русофільськими організаціями краю, а також із високими чинами уніатської єпархії. Зокрема, греко-католицький єпископ О. Стойка допомагав партії Бродія не лише морально, але й матеріально, був посередником у фінансуванні АЗС.

Одним із найближчих політичних партнерів АЗС стала заснована в 1935 р. відомим і дуже амбітним громадсько-політичним діячем Закарпаття С. Фенциком нова русофільська організація – Русска національно-автономна партія (РНАП). Вимагаючи, як і АЗС, «повної автономії і закріплення кордонів від Попраду до Тиси» та розвитку в Закарпатті російського шкільництва, партія Фенцика водночас отримувала фінансову підтримку від російських емігрантів у США, а також від уряду Польщі, яка використовувала її у своїх протичехословацьких інтересах³⁵⁹.

Характерною особливістю політичного життя в ЧСР і Закарпатті у 1930-ті роки, особливо після приходу до влади в Німеччині нацистів, була активізація діяльності реваншистських, проугорських сил і відкритих фашистських організацій, які орієнтувалися на німецьких нацистів. Серед угорського населення Закарпаття, наприклад, розгорнула пропаганду реваншизму Автономна партія автохтонів А. Акоша. Вона, зокрема, переконувала закарпатців, що начебто причиною всіх лих і кризи є Версальська система, яка поділила угорців між різними державами, і що зміна кордонів Чехословаччини, повернення Закарпаття в лоно «історичної

³⁵⁸Těsнопisecké zprávy o schůzích poslanecké sněmovny Národního shromáždění Republiky Československé. 341. schuze dne 4. Července 1934. Rec posl. Brodyho. S.37-38; Ibidem. 351. Schuze dne 30. Listopadu 1934. Rec posl. Brodyho. S. 124.

³⁵⁹Див.: Магочій П.Р. Названа праця. С. 130-132.

батьківщини» – Угорщини – змінить кризову ситуацію, відновить гармонію розвитку економіки краю.

Відверто орієнтувалися на гортівську Угорщину, виконуючи роль її «п'ятої колони», і деякі інші політичні сили в Закарпатті. Вони блокувалися навколо Угорської національної партії, Християнсько-соціалістичної партії, які в 1936 р. з метою координації своєї проугорської політики утворили Об'єднану угорську партію на чолі з Е. Корлатом і К. Гоккі. У політичний союз з нею увійшли АЗС Бродія і РНАП Фенцика. Всі вони, будучи депутатами Національних зборів ЧСР, проводили по суті антидержавну діяльність, загострюючи тим самим і чехословацько-закарпатські відносини³⁶⁰.

З середини 1930-х років у Закарпатті, передусім у селах з німецьким населенням, почала діяти філія Судето-німецької партії К. Генляйна – Карпато-руська німецька партія. Щоправда, вона не виступала окремою організаційною одиницею і практично не мала впливу на політичне життя в краї³⁶¹.

За таких складних політичних умов у Закарпатті радикалізувався й український політичний рух. Він, до речі, мав на це особливі підстави.

Нагадаємо, що під час складного процесу приєднання Закарпаття до ЧСР і в перші роки його перебування в складі нової держави чехословацькі керівники неодноразово запевняли українських діячів у їх підтримці й демонстрували на практиці підтримку дійсно народного, українського напрямку в національно-культурному розвитку Закарпаття, залишаючись, водночас, лояльними до інших напрямів. Свідченням цього було, наприклад, розпорядження Міністерства шкільництва й народної освіти ЧСР стосовно літературної мови на Закарпатті від 20 грудня 1919 р., в якому зазначалося, що «слід визнати літературною мовою місцевого населення літературну мову малоруську, яку уживають його найближчі сусіди й одноплемінці, тобто галицьку українську мову... Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл...»³⁶².

Загалом, у перші роки чехословацького урядування в Закарпатті владні кола проводили досить виважену й помірковану національну

³⁶⁰Нариси історії Закарпаття. С.250.

³⁶¹Токар М. Ю. Німецька партія в Закарпатті. *Carpatica – Карпатика*. Ужгород, 2001. Вип.8. С.53.

³⁶²З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки ХХ ст.). Документи і матеріали. Київ, 1999. С.96-97.

політику й намагалися прямо не втручатися в розвиток національно-культурних процесів у краї, зокрема, у ворожнечу між різними орієнтаціями в мовному питанні. Ба більше, чехословацька влада й особисто президент ЧСР Т. Масарик, який загалом прихильно ставився до українського народу³⁶³, визнавали право на існування й підтримували, наприклад, однаково (у тому числі й матеріально) діяльність двох найвпливовіших культурно-освітніх товариств у Закарпатті: і створеної у 1920 р. української «Просвіти», і заснованого на противагу їй у 1923 р. русофільського товариства ім. О. Духновича. Зокрема, цікаві визнання з цього приводу керівників товариства ім. О. Духновича Й. Камінського та С. Фенцика знаходимо в ювілейному виданні часопису «Карпатській светь», присвяченому Т.-Г. Масарику, де особливо наголошується на зацікавленому, але виваженому й толерантному ставленні президента Чехословаччини до діяльності обох національно-культурних товариств і його принциповому невручанні у їхні суперечки з мовного питання³⁶⁴.

До речі, у міжвоєнні роки в краї було створено й активно діяло понад 150 громадських організацій із найрізноманітнішими напрямками діяльності, що було одним із проявів культурного відродження Закарпаття в рамках Чехословацької республіки, так само як і бурхливе зростання різних навчальних закладів (на початок 1938 р. у краї нараховувалося 809 тільки народних шкіл, у т.ч. 469 з українською мовою викладання, 182 – чеською, 123 – угорською, 24 – німецькою і т.д., в яких понад 2 тис. вчителів навчали близько 150 тис. дітей)³⁶⁵. Отже, усі культурно-просвітницькі, національні і, до певної міри, політичні напрями в Закарпатті дістали майже рівні права, можливості й державну підтримку.

Однак дуже швидко чехословацькі владні кола змінили своє ставлення до українського руху. Спочатку це сталося тоді, коли в 1923 р. губернатором і віце-губернатором були призначені відповідно А. Бескид і А. Розсипал, які однозначно підтримували русофільський напрям, загравали з карпато-русинським (так званим автохтонним), а український напрям вважали іредентистським, протидержавним і часом навіть переслідували його прибічників. Ще більш упереджено почав ставитися уряд ЧСР до українства в Закарпатті після того, як із

³⁶³ Див.: Віднянський С. В. Т. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1993. Вип. 4. С. 132-147.

³⁶⁴ Див.: *Карпатській светь*. 1930. № 1-2. С. 772-780.

³⁶⁵ Вегеш М. М., Віднянський С. В. Назв. праця. С. 66-67.

другої половини 1920-х років до нього приєдналася впливова крайова комуністична організація. Невипадковим було також і призначення Прагою у 1935 р. новим губернатором Підкарпатської Русі русинофіла К. Грабара. А так зване мовне опитування у 1937 р. – проведений у Закарпатті міністерством освіти ЧСР плебісцит серед батьків із приводу вибору української (автор І. Панькевич) чи російської (автор О. Сабов) граматики для навчання дітей у школах – став одним із найганебніших втручань влади в культурні процеси в краї³⁶⁶.

І це відбувалося в той час, коли співвідношення прихильників русофіль-ського й українського напрямів у Закарпатті досить інтенсивно змінювалося, і не в останню чергу завдяки перебуванню в краї значної кількості емігрантів з інших українських земель та їхній наполегливій національно-культурній праці³⁶⁷, на користь останнього. Про еволюцію етнонаціональної свідомості й політичної орієнтації закарпатців певною мірою свідчить аналіз результатів парламентських виборів серед місцевого населення: якщо 1924 р. проукраїнські партії мали у краї 12,4% прихильників, а русофільські – 62%, то вже через десять років співвідношення змінилося на користь українських – 36,6% проти 35,2% (ще 28,2% закарпатців підтримували місцеві автономістські сили). Як доводить у своєму дослідженні про етнонаціональну орієнтацію населення Закарпаття в міжвоєнні роки П. Ференц, його більшість, «не дивлячись на заборону чехословацьких властей, вважала себе українцями вже в 1936–1939 рр.»³⁶⁸. Українська національна ідентичність і свідомість корінних мешканців краю була переконливо зманіфестована, як уже зазначалося, при підготовці та проведенні Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді в 1937 р., на якому також були сформульовані його культурно-національні вимоги до влади.

Щодо політичних вимог, то українські партії й організації звичайно теж були незадоволені політикою празької влади й активно приєдналися до інших партій краю з вимогами надання автономії Закарпаттю в складі ЧСР. Утім слід наголосити, що провід Християнсько-народної партії на чолі з Августином Волошиним не вбачав у територіальній автономії інструмента, що автоматично веде

³⁶⁶Магочій П. Р. Названа праця. С. 137.

³⁶⁷Див.: Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч.1. С. 321.

³⁶⁸Див.: Пачовський В. Срібна Земля: Тисячоліття Карпатської України. Львів, 1938. С. 68; Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ ст. Мукачево, 2005.

до національно-культурного відродження краю. Для нього принципово важливим було те, яким реальним змістом буде наповнена ця автономія, і тому його ставлення до цього питання було досить виваженим і водночас послідовним у відстоюванні національних інтересів українців Закарпаття. Так, ще у 1923 р. А. Волошин у своєму рефераті «Дальші задачі Хліборобської партії», виголошеному на партійному конгресі РХ(З)П, говорив: «Хліборобська партія бажає соединити всі сили, котрі Підкарпатську Русь хочуть зробити не лише автономною, но і руською... Єсьме рішительно проти всяких ризикових експериментів без забезпечення руського характера будучого сойма нашого»³⁶⁹. У 1935 р. провідник Християнсько-народної партії у публікації «Наш націоналізм» на шпальтах «Свободи» знову повертається до цього питання: «Політика того несправедливого мадярського шовінізму продовжується у нас і нині. Хитрим гаслом її є потребування «автономії», бо думає, що шляхом автономії піднесеться вплив багатшої і культурнішої мадярської інтелігенції на наш народ. Але мірилом щирості тої політики є тотя ненависть, яку ширить тотя політика проти наших народних інституцій, проти наших «Просвіт», кооперативів і наших товариств, і проти синьо-жовтого прапора»³⁷⁰. А в статті «Автономія», надрукованій у 1936 р., А. Волошин наголосив: «Нам така автономія потрібна, яка підносить нашу народну свідомість і господарську силу, але підносить і сили зв'язків з республікою і яка унеможливить всяку дальшу агітацію проти республіки під претекстом автономії»³⁷¹.

Практично до останніх місяців існування Першої Чехословацької республіки позиція Волошина щодо цього питання була незмінною. 1 серпня 1938 р., за два місяці до ганебної для ЧСР Мюнхенської змови, він виступив із статтю «Якої автономії домагаємося», у якій писав: «Домагаємось чесного здійснення нашої автономії за законами мирових договорів і конституційної грамоти та протестуємо проти штучного поширення шкідливої централізації! Домагаємось, щоб кожному народові дати можливість повного господарського розвитку! Домагаємось забезпечення людських прав для всіх мешканців нашої країни! Бо тільки тоді Підкарпатська Русь

³⁶⁹ Дальніші задачі Хліборобської партії. Реферат А. Волошина 27.02 1923 на конгресі Хліборобської партії. *Свобода*. 1923. 11 марта.

³⁷⁰ Волошин А. Наш націоналізм. *Свобода*. 1935. 9 мая.

³⁷¹ Волошин. Автономія. *Свобода*. 1936. 8 жовтня.

станеться кріпостю нашої держави тут на східному краю республіки!»³⁷².

Отже, у розгортанні національно-культурних та національно-політичних процесів, утвердженні української національної свідомості в Закарпатті у міжвоєнний період вагому роль відіграли всі українські політичні, культурно-просвітницькі, мистецькі, наукові, видавничі, освітньо-виховні та господарські структури й організації. Однак особлива роль у цьому належала Руський хліборобський (земледельський) партії, реорганізованій із 1924 р. на Християнсько-народну партію. Очолювана щирим патріотом Закарпаття й авторитетним політиком Августином Волошином, ця партія була найбільш організованою й наполегливою українською політичною силою, що послідовно відстоювала національні, національно-культурні й політичні інтереси краю. До Народно-християнської партії А. Волошина, програма якої відрізнялася від програм інших політичних організацій більшою виваженістю вимог і водночас більшим радикалізмом саме в українському питанні, приєдналася нова, по суті націоналістична, Українська селянська партія (УСП), заснована в 1935 р. відомою діячкою Пряшівщини І. Невицькою. В резолюції II з'їзду УСП, зокрема, наголошувалось: «1. Вимагаємо правдивої, повної автономії і виборів до сойму, щоб нарід міг собі вибрати своїх представників. 2. Вимагаємо, щоб усі посади зайняли на Підкарпатті правдиві представники, то єсть діти – сини українського народу. Урядники іншої нації, які залишаються дочасно в наших урядах, повинні скласти іспит з української мови...»³⁷³. Крім них, на українських національно-культурних позиціях стояли Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, а також українське крило Аграрної партії. Комуністична партія українською була суто в мовному відношенні та щодо національної ідентифікації закарпатців.

Із часом, по мірі загострення політичного життя в Закарпатті, активізації, зокрема, русофільських політичних організацій, постало питання консолідації проукраїнських політичних сил. З кінця 1937 р. на шпальтах української крайової періодики розгорнулися дискусії з цього питання, аж до закликів створення єдиної української національної партії. «Ще ніколи не було такої пекучої потреби з'єднати наші розбиті сили, як ось тепер, – писала, наприклад, на початку 1938 р. газета «Українське Слово». – Наступ ворогів з усіх

³⁷²Цит. за: Штефан А. Августин Волошин – Президент Карпатської України. Спомини. С.69.

³⁷³ Цит. за: Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. С. 140.

боків із метою завдати смертельний удар українському населенню того клаптика землі по цей бік Карпат: відкрита аспірація поляків віддати Підкарпатську Русь мадярам, збільшена мадярська пропаганда.; найновіша польська пресова кампанія й промова Бека; «тихе» зазіхання одного «нашого» сусіда, щоб віддати йому Мараморош; непевна міжнародна ситуація (аншлюс і т.д); отруйна діяльність русотяпської преси на Підкарпатській Русі проти українців; спільний наступ усіх «русских» парламентарних послів проти..., ось поважні причини, що приневолюють нас задуматися над нашою долею... В останніх днях зародилася думка, щоб заложити «Об'єднання» всіх українських партій на Підкарпатській Русі, надаючи їхній волі один напрям, їхній діяльності одну програму – українську програму, що впливала б із потреб і конечностей нашого українського життя...»³⁷⁴. І такою організацією у квітні 1938 р. стала Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада на чолі з Августином Волошином.

Разом з тим, згубні наслідки економічної кризи, що зумовили різке погіршення становища основної маси населення і призвели до різкого загострення соціальних протиріч, прихід до влади в Німеччині нацистів і посилення антидемократичних та профашистських тенденцій у самій Чехословаччині, а головне – постійне зволікання Праги з питанням надання автономії краю і її втручання в національно-культурне життя закарпатців – усе це істотно вплинуло й на внутрішньополітичне становище Закарпаття у 1930-х роках, значно прискорило поляризацію суспільно-політичних поглядів різних політичних сил і угруповань і привело до радикалізації громадсько-політичного життя, зростання античехословацьких настроїв серед переважної більшості населення краю. Тому не випадково під час відвідин Ужгорода у травні 1934 р. майбутній президент ЧСР Едвард Бенеш вимушений був запевнити закарпатців: «Чехословацька влада про свої зобов'язання ніколи не забувала, ніколи про них не забуде, і те, що є в мирних договорах, щоб там не сталося, виконає. Автономія в недалекому майбутньому буде проведена так, як Чехословацька республіка зобов'язалася і цей обов'язок включила до своєї конституції. Цю автономію проведемо

³⁷⁴ Див.: Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919-1939 роках. Ужгород, 2001. С. 85-90; Українське Слово. 1938. 9 квітня.

чесно і послідовно, крок за кроком, поступово після того, як відповідна підготовка до неї буде закінченою»³⁷⁵.

Врешті-решт сталося так, що до критичного в її історії 1938 року Чехословацька республіка увійшла, практично втративши, можливо за винятком частини діячів українського напрямку, підтримку серед політичних лідерів і населення Закарпаття, землі, яку Е. Бенеш у тій ж промові в Ужгороді, твердо обіцяв разом із закарпатцями «боронити до останньої краплі крові».

³⁷⁵Бенеш Э. Речь о подкарпаторусской проблеме. Ужгород, 1934. С.26.

Розділ 6.

*ВІД ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРА АВТОНОМНОГО УРЯДУ
ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ ДО ПРЕЗИДЕНТА
САМОСТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ – КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ*

*«Сьогоднішня моя праця є такого характеру,
про який раніше я ані не думав...
Тепер він (наш народ. – Авт.) чудом скинув
з себе апатичність, і ця дійсність дає мені
силу і відвагу до тієї праці, яку виконую», -
Августин Волошин,
прем'єр-міністр Підкарпатської Русі*

У попередньому розділі ми намагалися розкрити політичну діяльність Августина Волошина упродовж 1918-1938 років. Однак тріумф і водночас трагедія Волошина-політика припадає саме на другу половину 1938 – початок 1939 рр., коли 26 жовтня 1938 р. він був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. обраний президентом незалежної держави – Карпатської України.

А. Волошин, як уже наголошувалось, завжди обстоював єдність і цілісність Чехословаччини та збереження її демократичного республіканського ладу. Водночас, відстоюючи право закарпатців на автономний статус у складі ЧСР, він неодноразово заявляв, що «в автономній Підкарпатській Русі наш нарід має бути паном своєї землі, а не рабом та погноєм чужих. Будемо требовати сповнення всього того, що нашому народові по мирному договору й по законам належиться»³⁷⁶. У статті «Хто винен?» А. Волошин знову нагадує празькому урядові: «...Народ наш мав нагоди в р. 1918 і 1919 через Нар. Р. висказати свою волю тут і в Америці. Тепер вже стоїмо перед важнішим питанням здійснення нашої політичної свободи осягнутої плебісцитом в р. 1918–19. А здійснення може статися лиш одним способом: переданням ведення управи краю до рук синів нашого народу»³⁷⁷.

Боротьба закарпатців за автономію та справедливе визначення західних кордонів краю (зі Словаччиною) тривала протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої (домюнхенської) Чехословацької республіки. Цей рух русинів-українців по обидва береги Ужа був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали активною опозицією центральній владі. Однак політично-класові й національно-культурні розбіжності їхніх програм, зокрема протистояння русофільського та українського напрямків у суспільно-політичному житті краю, були саме тим фактором, який полегшував правлячим колам ЧСР упродовж тривалого часу утримувати цей масовий патріотичний рух у безпечних для Праги рамках.

До проблеми автономії Закарпаття чехословацький уряд повернувся лише наприкінці 30-х років ХХ ст., коли перед загрозою насамперед угорського ревізіонізму відбулася певна консолідація

³⁷⁶ Волошин А. З першим числом українського щоденника. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 87.

³⁷⁷ Волошин А. Хто винен? *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 88-89.

політичних сил краю та радикалізація їхніх дій щодо вимог автономії, і у березні 1937 р. під їхнім тиском був прийнятий Закон ЧСР «Про тимчасове врегулювання становища губернатора Підкарпатської Русі», який набув чинності в жовтні 1937 р. Ним, зокрема, розширювалися права губернатора, утворювалася Губернаторська рада тощо, що дало підстави владі говорити про т. зв. «перший етап автономії»³⁷⁸.

Утім розв'язання питання про реальну автономію Закарпаття, яке тривалий час відкладалося урядом ЧСР, було прискорене міжнародними подіями – центральноевропейською політичною кризою напередодні Другої світової війни.

До Чехословаччини, зокрема, на цей час висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави й насамперед Німеччина, що розгорнула активну кампанію з її внутрішньої і зовнішньої дестабілізації. Всі зусилля керівників ЧСР не змогли забезпечити її від наростаючої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували демократичну Чехословацьку республіку і стабільність у Центрально-Східній Європі загалом, дедалі більше потурали експансіоністській політиці Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення.

Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 березня 1938 р. На черзі була Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої вплинуло, незважаючи на загалом ліберальну її національну політику, на зростання та консолідацію античехословацького автономістського й сепаратистського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Закарпатті.

Дуже швидко політика потурання Німеччині з боку Великої Британії та інших великих держав Європи, готовність Угорщини та Польщі взяти участь у античехословацькій акції підштовхнули А. Гітлера до рішучих дій. Спровокувавши напруження на німецько-чехословацькому кордоні, він домігся скликання 29–30 вересня 1938 р. міжнародної конференції у Мюнхені за участю керівників урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії, яка задовольнила ультимативні німецькі вимоги щодо ЧСР: до третього рейху, зокрема, було приєднано високорозвинуту в промисловому відношенні Судетську область, де проживало понад 3 млн німців. Польща, своєю чергою, на початку жовтня 1938 р. отримала Тешинську Сілезію, а через місяць за рішеннями Першого Віденського арбітражу південну

³⁷⁸ Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945). С. 263-264; Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 254.

частину Словаччини та найрозвиненіші райони Закарпаття було передано Угорщині. Загалом, Чехословаччина втратила одну третину своєї території із населенням 5 млн чоловік і 40% свого промислового потенціалу. Зраджена союзниками, країна опинилася у стані глибокої політичної кризи, віч-на-віч із нацистською Німеччиною.

Кризою та послабленням центральної виконавчої влади (5 жовтня 1938 р. на знак протесту проти політики диктату й розвалу Чехословаччини пішов у відставку з посади президента республіки Е.Бенеш) поспішили скористатися словацькі й закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголошують автономію. Прага змушена була затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). З цього часу Перша (домюнхенська) Чехословацька республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини (так стала називатися країна після отримання автономії Словаччиною і Підкарпатською Руссю) увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Щодо Закарпаття, то саме цей нетривалий період увійшов в історію як час розбудови Карпато-української державності, активної, хоча і неоднозначної за оцінками й результатами діяльності автономних урядів краю.

У зв'язку з цим слід наголосити, що утворення Карпато-української держави стало наслідком, насамперед, цілеспрямованої багаторічної боротьби патріотичних сил краю, зокрема українських політичних сил, очолюваних Августином Волошином. Водночас значний вплив на суспільно-політичні процеси в Європі загалом, Чехословаччині та Карпатській Україні зокрема, справив міжнародний фактор. Річ у тім, що короткочасне існування Карпатської України не просто збіглося з гострою політичною кризою в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни: це державне утворення багато в чому було породжене саме цією міжнародною кризою, стало одним із її проявів. Утім, як справедливо наголошують дослідники історії Карпатської України, «незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття, де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, яке виборолло автономні права і будувало

свою державність у союзі з чехами і словаками»³⁷⁹. Ба більше, за переконанням відомого дослідника історії Закарпаття В. Маркуся, «юридичний статус Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр. далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала у процесі розвитку»³⁸⁰.

Отже, 11 жовтня 1938 р. в Празі було затверджено перший автономний уряд Закарпаття – Раду Міністрів Підкарпатської Русі (офіційна назва). Цій важливій в історії Закарпаття події передували не лише складний перебіг процесів на міжнародній арені, про що вже йшлося, але й суттєві зміни в суспільно-політичному житті краю, зокрема компромісні домовленості між представниками основних політичних партій, які входили до двох блоків (орієнтацій) – русофільського на чолі з Й. Камінським (Центральна руська народна рада, Автономно-землеробський союз, Руська національна-автономна партія) і українського на чолі з А. Волошином (Перша Українська центральна народна рада, Соціал-демократична партія).

Ще 21 вересня 1938 р. вперше представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію щодо створення автономної адміністрації у Закарпатті, яку було вручено уряду ЧСР та дипломатичним представництвом західних держав у Празі. А 8 жовтня в Ужгороді відбулася нарада представників обох орієнтацій за участю депутатів пражського парламенту й сенату від Закарпаття, де було вирішено «домагатися для Підкарпатської Русі тих самих прав, які одержала й одержить Словаччина», досягнута компромісна домовленість щодо персонального складу автономного уряду, а також створена Національна Рада Підкарпатської Русі. До її складу увійшли представники практично всіх основних політичних сил краю. Того ж дня в меморандумі центральній владі у Празі Національна Рада оголосила себе «єдиним законним представником всіх руських областей Карпат і всього його населення, для якого забезпечується самовизначення і самоуправління». Також вимагалось негайної

³⁷⁹ Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: В 2-х томах. Ужгород, 1997. Т.І. С. 4.

³⁸⁰ Маркусь В. Від народу-племени через автономістські прагнення до державності й соборності. *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. С. 22.

заміни значної частини чеських урядовців у краї місцевими кадрами та прийняття закону про Підкарпатську Русь³⁸¹.

У відповідь на ці вимоги 8 жовтня голова нового чехословацького уряду Я. Сирови звільнив із посади губернатора краю К. Грабаря і призначив повноважним міністром для Підкарпатської Русі вихідця із Закарпаття І. Парканія. А 10 та 11 жовтня він прийняв у Празі та провів переговори з представниками Національної Ради Підкарпатської Русі, після чого Рада міністрів ЧСР затвердила персональний склад автономного уряду з 6 чоловік – відомих політичних діячів Закарпаття, що були депутатами чехословацького парламенту й сенату.

Перший автономний уряд Підкарпатської Русі очолив Андрій Бродій – лідер русофільського напрямку в краї, голова Автономно-землеробського союзу. Поряд із посадою прем'єра він отримав портфелі міністра шкільництва й міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ став Едмунд Бачинський – один із керівників Республіканської землеробської (аграрної) партії на Закарпатті. Один із лідерів Національної ради Підкарпатської Русі соціал-демократ Юліян Ревай став міністром комунікацій, а лідер Руської національно-автономної партії Степан Фенцик – міністром без портфеля (питання встановлення словацько-закарпатських кордонів). Державними секретарями в уряді стали представник Автономно-землеробського союзу на Пряшівщині Іван П'єцак (питання юстиції) і лідер українського напрямку в Закарпатті, голова Християнсько-народної партії Августин Волошин (питання охорони здоров'я й соціального забезпечення). Отже, до першого автономного уряду увійшло четверо представників русофільського і двоє (Ю. Ревай та А. Волошин) – українського напрямку, що, на думку дослідників, було компромісним рішенням і загалом реально відображало співвідношення сил між двома головними політичними блоками Закарпаття³⁸².

Автономний уряд А. Бродія проіснував лише 15 днів – з 11 по 26 жовтня 1938 р. Першочерговим завданням для нього було врегулювання територіальних проблем, зокрема вирішення питання кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною. Він розпочав широку кампанію за приєднання до краю східнославацьких районів

³⁸¹Див.: Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Репринтне видання. Львів, 1994. С.55-56; Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. С. 277.

³⁸²Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч.1. С. 79.

(Пряшівщини), заселених переважно русинами-українцями. Зокрема, відразу після затвердження уряду Підкарпатської Русі міністр С. Фенцик вирушив із Праги до Пряшева для обговорення цього питання і пропагандистської роботи серед місцевого населення. У своїй першій прем'єрській промові Бродій відверто заявив, що «первое правительство Карпатской Руси предпримет все меры, чтобы объединить все русские области в Карпатах (от Попрада до Тисы) в одно целое, свободный штат»³⁸³.

Проте надмірна активність уряду в цьому напрямку відсунула на другий план розв'язання не менш злободенних для Закарпаття проблем – господарських, фінансових, соціальних, внутрішньополітичних, зокрема боротьбу з угорськими й польськими озброєними групами, які все частіше проникали в край, викликаючи неспокій, хаос і жертви в молодій державі.

Уряд А. Бродія провів загалом три засідання. Перше засідання Ради міністрів Підкарпатської Русі відбулося в Ужгороді 15 жовтня 1938 р. На ньому були розглянуті й затверджені основні органи самоуправління, які склалися з 9 міністерств, розподілені функціональні обов'язки між міністрами, а також вирішено вимагати для себе тих само прав, що отримала виконавча влада в Словаччині. Було засновано «Урядовий Вісник» для публікації розпоряджень автономного уряду, який до рішення Союму про офіційну мову вирішено було друкувати руською й українською мовами. На цьому ж засіданні обговорювалися й господарські проблеми краю, передусім продовольча ситуація й заходи уряду для її поліпшення: було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь із Румунії завезено 170 вагонів кукурудзи.

На другому засіданні автономного уряду, що відбулося 18 жовтня, обговорювалися насамперед питання складного міжнародного становища Підкарпатської Русі. Зокрема, було заслухано доповідь С. Фенцика про політичну ситуацію на Пряшівщині та переговори про кордони з урядом Словаччини. Вирішено продовжити ці переговори, для чого затверджено спеціальну комісію. Водночас Рада міністрів Підкарпатської Русі висловила гострий протест словацькому прем'єр-міністру Й. Тисо з приводу вжитих ним репресивних заходів до організаторів руху за приєднання Пряшівщини до Закарпаття. Ю. Ревай доповів урядові про проведені переговори з міністром закордонних справ ЧСР Ф.

³⁸³Магочій П. Р. Назв. праця. С.144.

Хвалковським, на яких ішлося, зокрема, про необхідність заборони вивозу державного і приватного майна з території республіки і краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною, ліквідації чеських шкіл у населених пунктах краю з незначною кількістю чеських родин тощо. А. Волошин інформував уряд про організацію підкарпатського центру соціального забезпечення тощо.

У центрі уваги третього засідання кабінету міністрів А. Бродія, яке тривало два дні – 22 і 23 жовтня 1938 р., була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті та навколо неї. Міністр Е. Бачинський проінформував уряд про результати складного переговорного процесу між ЧСР і Угорщиною щодо встановлення нових кордонів між ними, який зайшов на той час у глухий кут, та позицію Німеччини в цьому питанні. У зв'язку з цим члени автономного уряду жваво обговорювали можливості й варіанти оптимального реагування на ультимативні вимоги Угорщини щодо заселених переважно угорцями південних територій краю з містами Ужгород, Мукачево та деякими іншими важливими з погляду функціонування транспортних мереж населеними пунктами Закарпаття. Насамперед, було створено комісію в складі відомих закарпатських учених (П. Сова, Г. Геровський, М. Кондратович, М. Бескид та І. Панькевич), перед якою ставилося завдання науково довести, що Закарпаття – русинська земля і в такий спосіб «відбивати угорські вимоги»³⁸⁴.

А наступного дня, 23 жовтня, з приводу політичної ситуації та загрози поділу автономної території, урядом Підкарпатської Русі було прийнято рішення: «Область руських на півдні Карпат, що визначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого міцно зв'язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілісність і невіддільність цієї області визнали також і великі союзні і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення

³⁸⁴Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 279-281.

всього корінного автохтонного населення за демократичним принципом: всенародним голосуванням»³⁸⁵.

Це рішення автономної влади було передано урядам ЧСР та інших сусідніх і великих західних держав. Були розроблені навіть практичні заходи щодо підготовки до проведення плебісциту в Закарпатті. Слід відзначити, що рішення кабінету міністрів А. Бродія про звернення до урядів зарубіжних держав і проведення плебісциту в питанні, яке стосувалося територіальної цілісності республіки, виходило за рамки повноважень автономного уряду Підкарпатської Русі й суперечило конституційним нормам ЧСР. Ідея проведення плебісциту неоднозначно сприймалася також різними політичними силами в Закарпатті. Якщо партії і громадські організації русофільського напрямку цю ідею підтримували і, як стверджують окремі науковці, саме вони на скликаних Бродієм закритих зборах Центральної руської народної ради стали ініціаторами плебісциту, то представники українського напрямку виступили проти³⁸⁶.

Водночас А. Волошин продовжував виконувати обов'язки голови УЦНР, яка перебувала в опозиції до прем'єра. «Будучи головою ради, – розповідав Волошин під час допиту 14 червня 1945 р., – я здійснював ідейне керівництво нею і слідкував за виконанням тих завдань, які на неї були покладені статутом. Рада мала президію і так званий головний відділ (управу). За давністю я не можу назвати всіх членів ради, президії і головного відділу. Пам'ятаю тільки, що моїми заступниками були Михайло Брацайко, а пізніше, з 1938 р., також Юлій Ревай. Генеральним секретарем ради був Микола Долинай.

21 жовтня 1938 р., коли я входив до уряду Бродія, Перша Українська Центральна Народна Рада, головою якої я був, видала маніфест, звернений до громадян Підкарпатської Русі, в якому були викладені вимоги до уряду... Цей маніфест вимагав від уряду Бродія виконання 20 пунктів. Я зараз не можу пригадати, хто саме був редактором маніфесту, але він був складений членами ради, а потім проект маніфесту в кінцевій редакції був запропонований мені як голові для розгляду. Я, як голова ради, одобрив його зміст, після чого він був відправлений в типографію Федора Ревая і опублікований. Яка кількість екземплярів була віддрукована – я тепер не пам'ятаю, але маніфест був розісланий у всі міста і села Підкарпатської Русі.

³⁸⁵Цит. за: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938-1939 у загальноєвропейському історичному контексті: В 2-х томах. Ужгород, 1997. Т.ІІ. С. 81.

³⁸⁶Магочій П. Р. Названа праця. С.145; Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. С. 282.

Хочу додати, що мого підпису і підпису Ю. Ревая в маніфесті нема і це цілком природньо, так як в той час я рахувався членом уряду Бродія, а в маніфесті викладалися вимоги до цього уряду. Пам'ятаю узгодження тексту маніфеста до видання, цей же текст був узгоджений з Ю. Реваєм і одобрений ним»³⁸⁷.

З цього приводу є також запис у щоденнику В. Гренджа-Донського від 17 жовтня 1938 р.: «З радником Перевузником та д-ром В. Одинським уложили ми «Маніфест»; Федір Ревай приніс ручну розмножувальну машину і друкує принаймі двадцять тисяч примірників»³⁸⁸. Маніфест звинувачував А. Бродія в проугорській і антиукраїнській діяльності і, фактично, вимагав його відставки. 18 жовтня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала «Отвертий лист» до Андрія Бродія, в якому повідомляла, що «у неділю по цілому Підкарпатті деякі одиниці від імені Автономного Земледільського Союзу розповсюдили летючки на зразок агентів Мадярщини, в яких населення закликується, щоб вибивало «українських бандитів»... Звертаємо Вашу увагу на цю провокацію й закликаємо Вас, щоб Ви цю небажану акцію, яка прямує на розбиття нашого народу, негайно застановили, та заявою, що Ви з тою акцією... не маєте нічого спільного та її осуджуєте, дали українському народові сатисфакцію. Інакше ми, українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповісти на цю провокацію»³⁸⁹.

Кризова ситуація загострилася після того, як 25 жовтня 1938 р. Угорщина поставила питання, щоб її претензії до частини територій Словаччини і Підкарпатської Русі, де проживало угорське населення, вирішувалося або всенародним плебісцитом, або арбітражем європейських держав. В цей же день празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій, хоча на Закарпатті розпорядженням віце-губернатора А. Бескида була заборонена діяльність лише впливової серед населення комуністичної партії, яка виступила проти автономії, – інші партії та об'єднання продовжували діяти³⁹⁰.

Побоюючись несприятливих для республіки результатів всенародного референдуму, чехословацька влада на розширеному засіданні за участю кабінетів міністрів автономних Словаччини й Підкарпатської Русі 26 жовтня погодилася на арбітражне рішення з

³⁸⁷ ЦАМГБ РФ, Н – 17681. Л. 24-25.

³⁸⁸ Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон, 1987. С. 30.

³⁸⁹ Нова свобода. 1938. 18 жовтня.

³⁹⁰ Белень М. Карпатська Україна в портретах. Науково-популярне видання. Ужгород, 1998. С. 9.

приводу вимог Угорщини. До речі, в цей же день Перша Українська центральна народна рада під керівництвом А. Волошина провела нараду в Ужгороді, на якій прийняла рішення: «1. Не противитися відданню мадярської етнографічної території Мадярщині, але 2. Рішуче протестує проти плебісциту; 3. УНР стоїть на принципі федерації народів у теперішній державі»³⁹¹.

Незважаючи на це, прем'єр-міністр Підкарпатської Русі А. Бродій не погодився з рішенням центрального уряду і став вимагати проведення на Закарпатті всенародного плебісциту. Його активно підтримував міністр С. Фенцик, який намагався поєднати питання про чехословацько-угорський кордон із проблемою урегулювання закарпатсько-словацького кордону. Як з'ясувалося невдовзі, обидва політики й очолювані ними автономістичні партії вели подвійну гру, упродовж тривалого часу таємно співпрацювали з угорською владою в справі відриву Закарпаття від ЧСР, отримуючи в цій античехословацькій діяльності підтримку, зокрема й фінансову, з Угорщини й Польщі.

На знак протесту проти відвертої проугорської діяльності Бродія й Фенцика подають у відставку міністри автономного уряду Підкарпатської Русі Е. Бачинський і Ю. Ревай. Однак федеральний уряд ЧСР їхню відставку не прийняв і того ж дня, 26 жовтня, після ухвали відповідних юридичних інстанцій, звільнив із посади прем'єра А. Бродія. Його було негайно заарештовано в Празі чехословацькою службою безпеки згідно з Законом про охорону республіки за «державну зраду» – зв'язки з ворожими Чехословаччині закордонними елементами і профашистську діяльність на користь Угорщини, агентом якої, як стало відомо, він упродовж тривалого часу виступав під прізвиськом «Берталон». Щоправда, одразу після арешту А. Бродій розпочав голодування на знак протесту проти утримання його у в'язниці, і 11 лютого 1939 р. його звільнили, а після зустрічі з президентом ЧСР Е. Гахою направили на лікування в Татри, звідки він втік до Угорщини. Його соратнику С. Фенцику теж вдалося втекти в польське посольство в Празі, а потім переїхати до Угорщини³⁹².

На цій досить драматичній ноті закінчив свою короткочасну діяльність перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який так і

³⁹¹Нова свобода. 1938. 27 жовтня.

³⁹² Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. (Матеріали до історії суспільно-політичних відносин). Ужгород, 1993. Ч.І. С. 81; Нариси історії Закарпаття. Т.2: 1918-1945. Ужгород, 1995. С. 282.

не зміг практично контролювати, а тим більше змінити на краще політичну ситуацію в Закарпатті та соціально-економічне становище його населення.

Того ж дня, 26 жовтня 1938 р., новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі урядом ЧСР був призначений Августин Волошин – лідер українського напрямку в краї, а міністрами – члени першого автономного уряду Ю. Ревай і Е. Бачинський. Усунення з міністерських посад А. Бродія, С. Фенцика та І. П'єщака тим же розпорядженням празького уряду й передача їхніх повноважень новому прем'єру А. Волошину робило новий автономний уряд виразно українським. Це викликало, з одного боку, радісне збудження й активну підтримку з боку українців у всьому світі, а з іншого – обурення закарпатських русофілів та угорських і польських урядовців. Сам Волошин так пізніше згадував про склад очолюваного ним уряду 26 жовтня 1938 р.: «тодішній президент і прем'єр-міністр Чехословаччини Сирови призначив мене міністром-президентом Підкарпатської Русі, а міністром Юліана Ревая»³⁹³.

Закономірно, що це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами. Утім, вважаємо, що А. Волошина важко в чомусь звинувачувати. По-перше, Прага переконалась у зраді керівників русофільства й більше не бажала ризикувати; по-друге, склад уряду був сформований у Празі, яка постійно втручалася у внутрішні справи крайового уряду. Доказом цього є призначення в січні 1939 р. третім міністром Карпатської України чеського генерала Л. Прхали. Однак про це йтиметься далі.

Тому не випадково відразу ж після складання в присутності віце-губернатора краю А. Бескида, міністра Е. Бачинського й чеського генерала О. Сватека присяги на вірність Чехословацькій республіці³⁹⁴, Августин Волошин виголосив промову, у якій наголосив, що забезпечить «народам Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної». Він закликав до співробітництва

³⁹³ ЦАМГБ РФ, Н – 17681. Л. 13.

³⁹⁴ Чеська дослідниця Т. Беднарджова у своїй монографії опублікувала текст протоколу, відшуканого в Архіві канцелярії Президента ЧСР, складеного 12 грудня 1938 р. У ньому зафіксовано: «Монсеньйор Августин Волошин, прем'єр-міністр уряду Підкарпатської Русі, склав сьогодні до рук президента республіки присягу на конституції згідно з законом від 26 лютого 1920 №121 Збірки законів та розпоряджень українською мовою такими словами: «Обіцяю на свою честь і своє сумління, що буду совісно та несторонно виконувати свої обов'язки і буду додержувати конституційні та інші закони. Закінчено і підписано. Августин Волошин». Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів, 1995. С.169.

представників русофільства, які на це не погодилися і перейшли у відкриту опозицію до нового уряду.

Антиукраїнські мітинги, демонстрації і звернення, що проводилися ними в багатьох містах Закарпаття, значно ускладнювали діяльність уряду. Так, секретар АЗС у Пряшеві В. Данча в листі до А. Волошина висловив сумнів про можливість спільних дій двох напрямів. Відповідь прем'єр-міністра була однозначною: «Ми хочемо в злагоді жити й з тими людьми – членами нашого народу, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це щиро, значить, коли вони почувають себе щирими слов'янами. Але з людьми, що під покришкою рускості хотять приключити нас до Мадярщини й агітують за тим приключенням явно, або через так зв. плебісцит, не хочемо мати нічого спільного»³⁹⁵. Навряд чи сприяв згуртуванню закарпатського суспільства навколо уряду А. Волошина і заклик Української народної ради «Український Народе Підкарпаття!», в якому наголошувалося: «Доля нашого народу на Підкарпатті передана до рук Батька нашого національного відродження о. Августина Волошина... Ми всі повинні відкинути свої особисті справи й розрахунки та з усіх сил іти на поміч нашій владі! Кожний українець-русин, мужчина, жінка, старий чи молодий, повинен приступити до будови нашої молоді держави»³⁹⁶.

Про чітку українську спрямованість уряду А. Волошина переконливо свідчило й опубліковане 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода» звернення Української народної ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали». «Ми віримо, – йшлося у зверненні, – що великий 50 мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми»³⁹⁷. Це звернення було розцінено українцями, зокрема в Галичині, як заклик до підтримки й допомоги братам-українцям по той бік Карпат. Зокрема, у Львові, Станіславові, Коломиї відбулися масові демонстрації на підтримку уряду Волошина. Були зафіксовані перші нелегальні

³⁹⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 41. Арк. 1.

³⁹⁶ Нова свобода. 1938. 28 жовтня.

³⁹⁷ Нова свобода. 1938. 27 жовтня.

переходи польсько-чеського кордону галицькими українцями з метою допомоги в розбудові молоді української держави, які з кінця 1938 р. стали масовим явищем³⁹⁸.

Відомий дослідник міжвоєнної історії Закарпаття М. Болдижар пояснював вибір чехословацьким урядом на посаду голови автономного уряду краю політичного лідера українського напряму так: «Цьому сприяло ряд факторів: по-перше, призначаючи А. Волошина прем'єром, центральний уряд враховував, що він був освіченою для того часу людиною, мав духовну та світську освіти і сподівався, що в своїй діяльності він буде керуватися принципами нейтральності та релігійно-етичними нормами і не братиме участі в політичних інтригах; по-друге, уряд добре знав про політичну орієнтацію інших можливих кандидатів у прем'єри і не бажав більше ризикувати, «обпікшись» уже на кандидатурі А. Бродія; по-третє, кандидатура каноника А. Волошина була підтримана прем'єром словацького автономного уряду католицьким священником Й. Тісо. Отже, волею випадку та в зв'язку з названими вище обставинами А. Волошин вийшов на арену активної політичної діяльності»³⁹⁹.

Можна погодитися з тим, що А. Волошин дійсно не готувався до такої високої політичної кар'єри. Він сам відверто про це говорив у грудні 1938 р. кореспонденту львівської газети «Діло»: «Сьогоднішня моя праця є такого характеру, про який раніше я ані не думав. Все своє життя я працював як педагог. Переконався я в тому, що наш народ є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи, і що лише гноблення робило його апатичним. Тепер він чудом скинув з себе апатичність, і ця дійсність дає мені силу і відвагу до тієї праці, яку виконую»⁴⁰⁰.

Водночас слід зазначити, що саме довголітня освітня, культурна та громадсько-політична праця Августина Волошина для і серед рідного народу, а також високий авторитет і народна підтримка Волошина, як і його загалом лояльне ставлення до Чехо-Словацької республіки, підтримка її конституційних основ і демократичних інститутів та прагнення «забезпечити самостійність Карпато-Української держави в рамках федерації» зумовили вибір його кандидатури на пост прем'єра. Тобто цей вибір був цілком закономірним. З приводу цього призначення чеська газета «Недельні

³⁹⁸ Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. Ужгород, 1997. Том II. С. 83.

³⁹⁹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. I. С. 81-82.

⁴⁰⁰ Там само. С. 105.

Ліст» 27 листопада 1938 р. у статті «Хто є Волошин» інформувала: «Людина на своєму місці. Мало маємо людей такої ваги, як о. д-р Волошин. Українській народ Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признання, що назвав його «батьком народу». Цієї назви не устійнив ніякий закон – вона створена народом. Його поява має в собі щось, що захоплює. Хоч уже не молодий, зумів пережити всю свою й свого народу трагедію... Назначуючи його прем'єром – влада зробила найщасливіший крок»⁴⁰¹. А глава греко-католицької церкви в Західній Україні, Галицький Митрополит й Архієпископ Львівський Андрей Шептицький, гаряче підтримуючи новий уряд Карпатської України і щиро вітаючи о. А. Волошина з призначенням на пост прем'єра, писав: «Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині... прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народіві Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народіві, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім... слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання»⁴⁰².

Цікаву характеристику прем'єру Августину Волошину дала французька газета «Ле Пті Парізієн» в номері за 5 лютого 1939 р.: «Часто його представляли як типового духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ цілком фальшивий... Батько Волошин, – так його кличуть селяни, – дуже приємний, вирозумілий, розумний і реаліст. То ані мрійник, ані фанатик»⁴⁰³.

Про те, як сприйняли закарпатські українці звістку про призначення А. Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі, В. Гренджа-Донський згадував: «Десять біля чотирнадцятої години входить Федір Ревай і як гукне на цілу залю: – Директор Волошин іменованій прем'єром! Ми одразу подумали, що він жартує, але бачимо, що підходить до телефону, кличе директора о. Волошина і гратулює йому. Ми з утіхою, з невимовною радістю підходимо до нього і майже вириваємо трубку з рук, щоб довідатися

⁴⁰¹ Цит. за: Нова свобода. 1938. 4 грудня.

⁴⁰² Нова свобода. 1938. 30 листопада.

⁴⁰³ Цит за: Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 1. С. 108.

більше. – Якраз прилетів до мене кур'єр з Праги і приніс цю вістку, – сказав Федір Ревай. – Прем'єр-міністром іменовано директора Августина Волошина. З цією вісткою зараз вдерлися ми до великої залі, де відбувалася проба і Федір Ревай гукнув грімко: – Маємо свій уряд! Головою уряду директор Волошин!

Члени хору раптом перестали співати і як тільки почули цю потішну вістку, обнімались, почали один одному гратулювати, цілуватись. Радість, утіха невимовна. Зараз розбіглись по цілому місті, сповіщаючи про те всіх наших. Люди з великої радості на вулицях обнімались, підкидували шапки вгору і плакали з великої втіхи. Я ще в житті не бачив такого захоплення, такого ентузіазму. Вістка ця кулею рознеслась по цілому місті. По вулицях наші люди не стояли групами як інколи, щоб обговорювати, тільки підбігали один до одного, щоб сповістити про велику новину»⁴⁰⁴.

Щоправда, неоднозначно поставилася до призначення А. Волошина прем'єр-міністром та тієї політики, яку проводив його кабінет, частина української еміграції у США і Канаді. Наприклад, М. Болдижар і В. Лемак пишуть, що «інформаційні агентства європейських і американських країн (невже всі? – Авт.) з тривогою розповідали про розвиток політичної ситуації у Підкарпатській Русі». Названі автори наводять цитату з нью-йоркської газети «Українські Щоденні Вісті»: «Уряд складається з Волошина (народно-християнська партія, яка набрала на останніх виборах 9 327 голосів з 309909 відданих) і Ревая (соціал-демократична партія, яка набрала 29717 голосів)... Ясно, що ця влада немає ніякої опори в масах, не користується ні авторитетом, ані популярністю»⁴⁰⁵. Цією констатацією вони і обмежуються, так, якби інших оцінок щодо призначення уряду Августина Волошина та його діяльності не існувало. На жаль, і в деяких інших працях окремих закарпатських істориків практично вся діяльність уряду Волошина зводиться до односторонніх, а то і неправдивих констатацій щодо порушення демократії, фальсифікації виборів, постійних репресій проти інакомислячих, хаосу в краї і переліку інших його «злочинів». Водночас, наприклад, редактор нідерландського часопису «Фолкен стаат» Германс заявив, що відвідини ним Закарпаття в листопаді 1938 р. переконали його в тому, що на цілій території Карпатської України

⁴⁰⁴Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. С.38-39.

⁴⁰⁵Болдижар М. М., Лемак В. В. Політичні партії та об'єднання автономії Підкарпатської Русі. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород, 1995. Т.ІІ. (1918–1945). С. 305.

панує взірцевий спокій і порядок, та що населення з найбільшим ентузіазмом працює для розбудови краю»⁴⁰⁶.

Отже, спробуємо об'єктивно розглянути діяльність другого автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України на чолі з Августином Волошином. Завдання, що стояли перед ним, були дійсно надзвичайно складними, особливо з урахуванням агресивної антиукраїнської опозиції у самому Закарпатті, підривної діяльності проти нього сусідніх держав і гостроти міжнародного становища напередодні Другої світової війни загалом.

У першому, після призначення прем'єром, інтерв'ю редакторів газети «Нова свобода» 30 жовтня 1938 р. Августин Волошин досить детально окреслив основні завдання очолюваного ним уряду: «Завдань багато. Числимо на сили свої та на сили громадянства, яке мусить все зробити, щоб закріпити здобутки. Але перше завдання – це оборонити цілість нашого краю, забезпечити спокій і порядок, забезпечити добробут народних мас... Вже влада має 230 вагонів кукурудзи для бідних і безробітних... Думаю, що народні маси нашого краю здобудуть від своєї молодої держави все, що потрібно для усунення голоду... План публічних робіт маємо широкий. Мусимо побудувати залізниці, дороги, мости, пристосовуючи все до нових умов нашого господарського та культурного життя. Після встановлення й закріплення наших границь, негайно мусимо провадити планову розбудову нашої господарки. То вимагає великої кількості працівних сил та велику суму грошей. Але наші природні багатства є такі великі, що ми вдержимось та забезпечимо собі рівноправне співробітництво з іншими країнами, які нам допоможуть розбудувати промисел та інтенсифікувати хліборобство, скотарство, садівництво та огородництво. Будемо будувати фабрики, щоб зпрацьовувати наші сирівці, будемо зпрацьовувати мінеральні поклади, що стільки їх ховає в собі наша багата земля... Ми всіх шануємо, але вимагаємо, щоб і нас шанували, нікого не будемо кривдити, кожний громадянин без різниці народності й віри буде мати рівне право. Вибороли ми свободу не лише для себе, але для всіх, хто йде з нами й має добру волю до співпраці на нашій землі. Теперішня хвиля диктує нам всім виявити працівність і дисципліну, полишити національні, мовні та політичні суперечки і всім стати до

⁴⁰⁶ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

творчої праці, якої вимагає від нас обов'язок перед рідним народом»⁴⁰⁷.

На жаль, ці завдання через ряд об'єктивних обставин і суб'єктивних причин уряду Волошина так і не судилося повністю здійснити. Не встиг новий автономний уряд Підкарпатської Русі розпочати свою діяльність, як зазнав першої кризи. Річ у тім, що призначення А. Волошина прем'єр-міністром переконало Угорщину, що від нього годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття, і вона ініціювала з цього приводу міжнародний арбітраж. 2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж (перший), що став результатом нової змови нацистської Німеччини та фашистської Італії з гортистською Угорщиною проти демократичної Чехо-Словаччини. Згідно з його рішеннями ЧСР змушена була віддати Угорщині південні райони автономних Словаччини та Підкарпатської Русі, де проживало переважно угорське населення. Закарпаття, зокрема, втратило понад 12% своєї території (1523 км²), на якій перебувало 97 населених пунктів, зокрема найбільші міста краю – Ужгород, Мукачево, Берегово, і проживало близько 175 тис. чоловік, серед них – 85 тис. угорців, понад 33 тис. українців та близько 50 тис. іншого неугорського населення⁴⁰⁸. Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду.

Августин Волошин з невеликою делегацією прибув у цей день до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не брав. З приводу цього В. Гренджа-Донський слушно зауважив, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд». «Виголошений розсудок на всіх зробив надзвичайно пригноблююче враження, особливо на пана прем'єра..., – пише він. – Ключурак та інші підбадьорювали його, доказуючи, що ми з своєю самостійністю зискали більше. Сам міністр закордонних справ Й. Ріббентроп розмовляв з паном прем'єром більше як півгодини, потішаючи: «Перед двадцяти роками ви втратили Україну..., а тепер вам шкода двох міст...». Цю втрату прем'єр переніс мужньо і сказав: «Закотимо рукави і будемо працювати!» Водночас Ріббентроп запевнив А. Волошина, що Німеччина політично й економічно підтримуватиме його батьківщину. З'явилися думки, що, можливо, ця невелика карпатська провінція зможе стати

⁴⁰⁷Нова свобода. 1938. 30 жовтня.

⁴⁰⁸Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945). С.156.

П'ємонт для створення об'єднаної України під зверхністю А. Гітлера»⁴⁰⁹.

3 листопада 1938 року, ще перебуваючи у Відні, Августин Волошин виступив із зверненням до закарпатців у США та української спільноти всього світу, передаши «Українській пресовій службі» для розповсюдження заклик, де вперше вжив назву Карпатська Україна: «Ми, уряд Карпатської України, звертаємось до Вас, наші брати за океаном, із зазивом заманіфестувати свою солідарність з нами в сьогоднішню вирішальну хвилину. Втрата Ужгорода і Мукачева, що є зраненням живого тіла нашої Батьківщини, не захитає нашого твердого рішення сповнити велике історичне завдання. Реальна поміч урядові Карпатської України з Вашого боку, наші брати за океаном, докаже про розуміння Вами ваги хвилини»⁴¹⁰. Того ж дня А. Волошин звернувся також до населення краю з «Маніфестом уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України»: «Відірвання споконвічних наших городів Ужгорода й Мукачева від Карпатської України – це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої ради здобуто українську державну самостійність. Це важкий удар, що стрів нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання, яке оце поставила перед нами історія»⁴¹¹. Водночас Августин Волошин закликав своїх громадян: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх досьгодні викликували між нами вороги нашого народу. Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку народу. Історія признає правду тим, що вміють за неї постояти, тому постіймо й ми за свою правду. Для всіх наших дальних дій, які ми підприймемо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального опертя населення Карпатської України і всього українського народу. Боже, нам допоможи сповнити наш відповідальний труд!»⁴¹².

З приводу цього Українська народна рада в черговому маніфесті також «з болем в серці» сповістила населення краю про вимушену згоду на умови арбітражу, «бо несила наша боротися з світовими державами», але наголосила на тому, «що границі нашої

⁴⁰⁹Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. – С.163, 54.

⁴¹⁰ Цит. за: Васирина Н. Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Нове бачення подій. Ужгород, 2008. С. 76.

⁴¹¹ Волошин А. Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 375.

⁴¹² Там само. С. 375-376.

Підкарпатської Держави тепер забезпечені Німеччиною, Італією, Англією та Францією. Польща та Мадярщина прийняли до відома умову, якою зобов'язалися не втручатися до наших внутрішніх справ. Наступає нова доба.., доба будівництва тривких основ державності для цілого нашого народу»⁴¹³.

Відповідно до рішень Віденського арбітражу евакуація державних установ і майна з територій, що передавалися Угорщині, повинна була завершитися до 10 листопада 1938 р. Уряд А. Волошина вимушений був перенести свою канцелярію з Ужгорода до м. Хуст, який став столицею автономної Української держави. До речі, майже всі прихильники Бродія та Фенцика, які проводили проугорську діяльність, залишилися на окупованій Угорщиною території, насамперед в Ужгороді й Мукачеві, де сердечно вітали нових/старих угорських господарів і стали з ними активно співпрацювати. Зокрема, у травні 1939 р. А. Бродій разом із деякими іншими діячами АЗС були кооптовані (введені без виборів) до нижньої палати угорського парламенту, де до 1944 р. він очолював групу закарпатських депутатів⁴¹⁴.

Ось за таких несприятливих обставин Кабінет міністрів А. Волошина заходився будувати українську державність на урізаній території краю. Українському уряду доводилося діяти дійсно в екстремальних умовах. Історичні джерела свідчать, що наприкінці 1930-х років Карпатська Україна переживала глибоку економічну кризу. Її соціально-економічне становище особливо погіршилось після Віденського арбітражу. Промисловість Карпатської України була представлена такими галузями, як лісова й солеварна. Були створені певні умови для розвитку хімічної промисловості, які представляли всього п'ять фабрик. У значно гіршому стані перебували залізничний і автомобільний транспорт, комунікації, телефонний і телеграфний зв'язок. Уряд А. Волошина намагався провести реорганізацію лісової промисловості, радикальні реформи в електроенергетиці. Важливе значення приділялося залученню іноземного капіталу. Сільське господарство зазнало значних втрат. Країна переживала гостру продовольчу кризу, яку уряд не міг подолати власними силами. Протягом усього періоду існування Карпатської України велася активна робота з укладення торговельних угод із Румунією, Німеччиною та Угорщиною. З ініціативи уряду

⁴¹³Нова свобода. 1938. 5 листопада.

⁴¹⁴Магочій П.Р. Названа праця. С. 175.

А. Волошина було проведено кілька акцій допомоги населенню гірських районів краю.

Рівень життя переважної більшості населення країни був надзвичайно низьким. Упродовж усього періоду існування молоді автономної держави існувало безробіття, а також підвищення цін, спекуляція продуктами продовольства. Примітивним був розвиток медицини. Спроба уряду поліпшити соціальне становище місцевого населення до суттєвих змін не привела. Однак, Карпатська Україна жила й боролася... Велика надія покладалася на матеріальну підтримку організацій української еміграції, яка постійно надходила з США, Канади, країн Європи й Далекого Сходу.

Не легшим було внутрішньополітичне становище Карпатської України. Архівні документи свідчать, що уряду Карпатської України доводилося діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію угорських і польських терористів, постійно велася антиукраїнська й античеська ворожа пропаганда, справжня листівкова і радіовійна. Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. У ньому, зокрема, говорилося: «... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.»⁴¹⁵. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ»⁴¹⁶. А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин»⁴¹⁷. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади»⁴¹⁸.

Активною була антиукраїнська діяльність про угорської «п'ятої колони». Доходило навіть до особистих образ Августина Волошина. Державна прокуратурія у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А. Волошина та очолюваного ним уряду. Водій

⁴¹⁵ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 6.

⁴¹⁶ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

⁴¹⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

⁴¹⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. №. Спр. 156. Арк. 1.

Філак називав уряд «українською бандою»⁴¹⁹, а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна»⁴²⁰. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А. Волошин заявив, що «не бажає дальшого поступовання в тій справі»⁴²¹. Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав А. Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, у яких возвеличувався А. Волошин, його діяльність⁴²². Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компромативні матеріали на А. Волошина, як раніше на А. Бродія⁴²³.

З угорської і польської територій систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилася в кількох напрямках: по-перше, поширювалися всілякі небилиці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жалюючи населення країни, яке знаходиться на стадії вимирання, «брала в оборону» Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А. Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 кч., як повідомляло угорське радіо. Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. військо в Хусті збунтувалось проти влади А. Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 16 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азіатської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Усіх, хто виходить з міста, безпощадно розстрілюють. Трупів тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людодства; 28 листопада 1938 р.

⁴¹⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 1.

⁴²⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 1.

⁴²¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 2.

⁴²² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1-2; Оп. 3. Спр. 86. Арк. 6.

⁴²³ Archiv Ministerstva Zagrancnich Veci, Praha. karton 655.

Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався⁴²⁴.

Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, а також конфлікти в самому українському таборі. У 1938–1939 рр. зіткнулись між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій, і старші за віком помірковані політики, які за допомогою маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю в складі ЧСР. Яскравим представником останніх був і Августин Волошин. Нарешті, протягом усього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська іредента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації у 1938–1939 рр. Закарпаття заповнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, складали списки неблагонадійних, організовували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Отже, ситуація була складною у всіх відношеннях.

Утім, попри це, розбудова Карпато-української держави розпочалася досить швидкими темпами. Уже в листопаді 1938 р. Кабінет міністрів Підкарпатської Русі завершив свою реорганізацію, розпочату ще в Ужгороді. На середину листопада він складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ (міністр Е. Бачинський), шкільництва та народної освіти (міністр А. Штефан), юстиції (належало до компетенції самого А. Волошина, але він передав керівництво ним своєму раднику А. Дутці) і комунікацій (міністр Ю. Ревай). Кожне окреме міністерство мало по кілька ресортів (відділів). Наприклад, міністерство комунікацій мало вісім таких відділів: господарства, фінансів, залізниць, пошт, телефонів і телеграфів, охорони здоров'я, торгівлі і промислів, громадських робіт, соціальної опіки. Значну роль у діяльності уряду відігравали особисті секретарі прем'єр-міністра Августина Волошина – Степан Росоха та Іван Рогач – люди молодшої генерації з європейською освітою та радикальним гатунком⁴²⁵.

Незабаром при автономному уряді були створені служба безпеки, управління поліції у Хусті, відділ преси і пропаганди, який, зокрема, з метою інформування населення про діяльність уряду видавав

⁴²⁴Вегеш М. М., Мішанин В. В. Проугорська “п’ята колона” у Карпатській Україні (1938–1939 рр.). *Молодь – Україні* (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). Т.5–6. До 50-ліття Ужгородського державного університету. Ужгород, 1995. С.185.

⁴²⁵ Див.: Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 2. С. 27; Белень М. Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998. С. 150, 152-153.

«Бюлетень пресової служби». Щодня масовим накладом виходила урядова газета «Нова свобода», редакцію якої очолював відомий громадсько-політичний діяч і письменник Василь Ґренджа-Донський.

Політичній та пропагандистській роботі уряд Волошина надавав особливого значення, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову Української держави, так і потребою протидії підривної діяльності проти неї з боку Угорщини й Польщі, нападам терористів із цих країн на населенні пункти Закарпаття, антиукраїнській пропаганді проугорської «пятої колонії», а також послабленням напруженості в українсько-чеських відносинах. «Нова Свобода», наприклад, майже щодня друкувала різні заклики, звернення, маніфести автономного уряду та Української народної ради до «Українського Народу Підкарпаття», які друкувались великим накладом й у вигляді окремих листівок. У них пропагувався чіткий курс уряду на українізацію всього суспільного життя краю, зокрема все послідовніше ставилося питання про офіційну зміну його назви на «Карпатську Україну».

Уряду Августина Волошина за порівняно короткий відтинок часу вдалося, наприклад, переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів автономного краю. На початку листопада 1938 р. була утворена Організація народної оборони – Карпатська Січ, що являла собою напіввійськову організацію (її члени не були озброєні) для військового вишколу учасників українського національного руху й організації оборони Карпато-української держави. Перші січові загони почали формуватися ще на початку 1930-х років у закарпатському містечку Ясині з ініціативи одного з керівників Гуцульської республіки (1919 р.) Дмитра Климпуша. Тоді це були здебільшого протипожежні та культурно-просвітні товариства. Однак загострення міжнародної ситуації навколо ЧСР і бажання закарпатців допомогти чехословацьким військам захистити територію автономного краю змусило провідників Карпато-Української держави прискорити створення місцевих збройних сил. За підтримки міністерства внутрішніх справ, а також керівництва ОУН та фінансової допомоги української діаспори січові відділи (команди) виникли майже в кожному більшому великому населеному пункті краю: загальна кількість вишколених січовиків становила близько 2 тис. осіб. Керівництво цими командами (січовими відділами) на місцях здійснювала Головна команда на чолі з командантом «Карпатської Січі» Д. Климпушем,

що перебувала в Хусті⁴²⁶. Активними членами січових відділів були галицькі українці, які з кінця 1938 р. масово переходили польсько-чеській кордон, поспішаючи на допомогу своїм закарпатським братам.

У зв'язку з цим слід ще раз наголосити, що звістку про надання автономії Закарпаттю і, особливо, про початок розбудови Карпато-Української держави урядом Августина Волошина з великим захопленням сприйняли українці в усьому світі. Про підтримку українського уряду й готовність усіляко допомогати його державотворчій діяльності свідчать сотні листів і телеграм національно свідомих українців із різних країн, що надходили до канцелярії Волошина. Крім моральної підтримки, українці США, Канади, країн Європи й Азії масово відгукнулися на звернення уряду А. Волошина та Української народної ради до українців зарубіжних країн із проханням про допомогу та із закликом до співпраці. Вони, зокрема, створювали різноманітні «Допомогові комітети», «Національні фонди допомоги Карпатській Україні», організовувався збір коштів, медикаментів, продовольства тощо. З метою залучення необхідних для краю спеціалістів із різних галузей народного господарства 10 грудня 1938 р. було створене українське емігрантське бюро на Карпатській Україні, яке, як зазначалося в урядовому рішенні, «збирає й систематизує заяви український емігрантів щодо служби в державних, громадських і приватних установах та закладах і надає карпато-українське підданство». Чимало вкрай потрібних молодій автономній державі фахівців із числа українських емігрантів отримувало карпатоукраїнське підданство і, відповідно, чехословацьке громадянство, що дозволяло їм легально працювати в Закарпатті⁴²⁷.

На прізвище А. Волошина надходили сотні листів, автори яких просили дозволу прем'єра на одержання громадянства, висловлювали бажання працювати на благо розбудови Карпатської України. Листи писали фахівці з різних галузей знань, доля яких закинула за межі України. Переважна більшість листів надходила від колишніх воїнів УГА, членів ОУН, які в свій час емігрували за кордон, намагаючись уникнути польського і більшовицького терору. Колишній полковник царської армії Ф. Юр'єв, який проживав у Німеччині, просив прийняти його на роботу у галузі юриспруденції. Він мав вищу

⁴²⁶ Белень М. Назв. праця. С. 12-19.

⁴²⁷ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 2. С. 88.

військову і юридичну освіти, тривалий час працював суддею, слідчим, прокурором⁴²⁸. С. Федоров у листі до А. Волошина перерахував усі посади, що посідав протягом життя: «доктор права, інженер-економіст, воєнний та морський воздухоплаватель, полковник війська Кубанського, Армії Української та інженерних військ бувшого російського флоту та морського відомства»⁴²⁹. Однак дозволу приїхати в Карпатську Україну він не одержав.

10 грудня 1938 р. до міністерства закордонних справ ЧСР надійшов лист від М. С. Павленка, який на той час проживав в Ірані. Він пропонував свої послуги як випускник Харківського сільськогосподарського інституту і спеціаліст по меліорації. «Коли країна має надібність у фахівцях, я радо прибуду на Ваш дозвіл»⁴³⁰ – писав він. А. Волошин відповідав: «В нас много безробітних, евакуація, може пізніше буде краще?»⁴³¹. Запропонував свої послуги автономній країні харків'янин Б. Тесленко, який з 1937 р. проживав в Ірані. Він був відомим вченим. В 1932 р. Б. Тесленко захистив дисертацію і здобув ступінь доцента кафедри іранської філології. Водночас був членом-кореспондентом Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавців і брав участь у двох дослідних експедиціях до країн Середньої Азії. Активна наукова діяльність не заважала Б. Тесленку не менш активно займатися політичною діяльністю в рядах нелегальної ОУН⁴³².

Запропонували свої знання і досвід відомі архітектори, що проживали у різних країнах світу. Так, інженер і архітектор з Праги С. Дзидз надрукував у «Новій свободі» статтю «Де має бути столиця Карпатської України», в якій доводив за необхідне «столицю... вибудувати такою, аби була гідна тої назви та була гордістю українського народу»⁴³³. Автор статті писав про неабияке значення географічного місця розташування Хуста, адже «столиця знаходиться при головних шляхах, які його сполучатимуть зі світом внутрішнім та зовнішнім»⁴³⁴. Мав бажання допомогти Карпатській Україні автор першої книги про українську архітектуру М. Шумницький, який з 1921 р. проживав у Франції. В листі до А. Волошина він писав, що

⁴²⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 5.

⁴²⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 2.

⁴³⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1.

⁴³¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 2.

⁴³² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 5.

⁴³³ Нова свобода. 1939. 15 лютого.

⁴³⁴ Там само.

зробить все від нього залежне, «аби Хуст перетворився у велике модерне місто»⁴³⁵.

Випускник Української Господарської Академії в Подебрадах П. Манченко подав прохання «о іменування до помічної вчительської служби на Карпатській Україні»⁴³⁶. Виявили бажання працювати на благо краю В. Акіндінов з Поділля⁴³⁷, Г. Шолудька з Харбіна⁴³⁸, А. Бібіков з Києва⁴³⁹. Ю. Городянин-Лісовський брав активну участь в боротьбі проти більшовиків, а в 1924–1931 рр. «відсидів в большевицькій тюрмі»⁴⁴⁰. Яка в нього була професія – невідомо. О. Красицький, що проживав у Відні, писав А. Волошину: «Слідкуючи за віденськими радісними звітами про події на Закарпатті, збулася знову у мене надія, іще раз послужити нашому нещасному народові і моїми скромними силами хоч і мікроскопійно причинитись до воскресення належних йому прав»⁴⁴¹. І таких прикладів можна навести чимало. Вони свідчили про те, що українці доля яких закинула в різні куточки світу, щиро хотіли допомогти Карпатській Україні у складний для неї час. Однак, у переважній більшості, А. Волошин відповідав відмовою. На прохання Фершмана, він відписав: «Не можемо Вашу просьбу прихильно полагодити»⁴⁴². Інженеру М. Григор'єву теж було відмовлено у зв'язку з тим, що «вільних місць в державній службі досі нема»⁴⁴³. Отже, незважаючи на брак висококваліфікованих кадрів, уряд Карпатської України робив ретельний відбір із великої кількості бажаючих прислужитися молодій автономній державі.

Особливу активність та братню солідарність із закарпатцями виявляли українці Галичини, які вбачали в Карпатській Україні провісника цілої соборної України і в розбудову якої теж хотіли зробити свій внесок. Упродовж усього короткочасного існування Карпато-Української держави закарпатці постійно відчували моральну підтримку й матеріальну допомогу з боку галичан. Зокрема, незважаючи на репресивні заходи польських властей, вони сотнями нелегально переходили польсько-чеський кордон, щоб особисто запропонувати молодій автономній державі свої знання, набутий

⁴³⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 53.

⁴³⁶ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 2.

⁴³⁷ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 1.

⁴³⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

⁴³⁹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 346. Арк. 1.

⁴⁴⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

⁴⁴¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 4.

⁴⁴² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 87. Арк. 17.

⁴⁴³ Там само.

досвід і свої руки. В урядових структурах автономного краю в центрі і на місцях, в українських школах і національно-культурних осередках, у народному господарстві й січових загонах самовіддано працювали й діяли сотні галицьких українців⁴⁴⁴.

Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони прийшли до висновку, що «Галичина могла б вислати строкових кооператорів, учителів, інженерів і шоферів»⁴⁴⁵. О. Думін писав у листі до А. Волошина: «1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з підвищених фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?»⁴⁴⁶. Чи відповів А. Волошин на лист О. Думіна – невідомо. Підтримка уряду А. Волошина була виявлена в сотнях листів, авторами яких були галичани. Вони писали про свою готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові молодій автономній країні. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті⁴⁴⁷. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: «Я, нижчепідписаний ... осмілюсь предложити свої услуги, щоб ще послужити своєму народові»⁴⁴⁸. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як інженер за фахом. Він мав досвід роботи «на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях»⁴⁴⁹. Іван Цимбал з Підгайців пропонував свої послуги як колишній «член військової поліції в Тернополі» і який «відзначався, як дуже цільний стрілець»⁴⁵⁰.

У березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Сойму Карпатської України, Олена Кисілевська з Коломиї писала А. Волошину: «Дозвольте Вам, яко батькові народу, зложити щиросердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-

⁴⁴⁴ Див.: Вегеш М.М. Карпатська Україна 1938-1939 років. Т.І. С. 196-215.

⁴⁴⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 15-16.

⁴⁴⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 17.

⁴⁴⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 19.

⁴⁴⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

⁴⁴⁹ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 1.

⁴⁵⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 6.

українського Союму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на світі радісної хвилі висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги»⁴⁵¹. Галичани, що входили до складу організації «Молода Україна», 5 березня 1939 р. писали з Парижа: «Щастя Вам, Боже, Каменярі Закарпаття! Починаєте працю в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову «вольної, нової сім'ї», а кожне серце українське ділить з Вами щастя і радість незабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!»⁴⁵².

Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд А. Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву «Проти нерозважної еміграції», яку опублікували відразу всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Подібну заяву під назвою «Остерігаємо перед легкодушною еміграцією» розповсюдила Українська Пресова Служба в Берліні: «В останній час повторюються випадки, що наші люди переходять кордони не маючи на це конечні документи. Вони скоріше чи пізніше попадають в руки чужинецької поліції і поносять всі наслідки свого нерозважливого поступку»⁴⁵³. Про такі випадки писав В. Гренджа-Донський: «Наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює і просто без нашого відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карають їх тяжко»⁴⁵⁴.

Водночас слід зазначити, що їхні дії, особливо радикально налаштованих членів ОУН, а їх було чимало серед прибулих галичан, ускладнювали політичну ситуацію та міжнародне становище Карпатської України, зокрема українсько-польські відносини, а також поглиблювали суперечності в самому українському таборі. Автономний уряд А. Волошина і сам прем'єр-міністр постійно відчували тиск і певну опозиційність із боку молодих радикальних націоналістів, які посідали чільне становище в державних і партійних структурах та керівництві «Карпатської Січі» й настійно вимагали рішучіших дій, зокрема стосовно чехів і празької влади. Уже згадуваний нами закарпатський історик М. Болдичар із цього приводу небезпідставно зазначає, що галичани активно переконували прем'єра А. Волошина в тому, «що Закарпаття в даних конкретних

⁴⁵¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 2.

⁴⁵² Діло. 1938. 30 листопада.

⁴⁵³ Нова свобода. 1938. 11 грудня.

⁴⁵⁴ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 80.

історичних умовах повинно стати центром об'єднання всіх українських земель в єдиній соборній Українській державі. Саме ця ідея була однією з причин того, що все частіше і настирливіше почало ставитися питання про офіційну зміну назви автономної одиниці»⁴⁵⁵.

Під впливом подібних рекомендацій керівництво Української народної ради 17 листопада 1938 р. надіслало телеграму голові чехословацького уряду й законодавчої комісії парламенту ЧСР такого змісту: «Є неспірним, що наш народ є народом українським, а не русским, то є великоруським. Тому назва Підкарпатська Русь не відповідає дійсності. Українська Народна Рада, яка проголосила 1919 р. прилучення нашого народу до республіки, як народня репрезентантка українського населення в інтересі консолідації та спокійного розвитку цього краю, домагається, щоб в новій Конституції була ужита урядова назва цього краю: Карпатська Україна. Тим буде нещасне язикове питання раз на все вирішене. Домагаємося того й тому, бо під плащем рускості провадилася і провадиться протидержавна чинність та малярська іридента»⁴⁵⁶.

Питання про перейменування назви автономної території на «Карпатську Україну» знову було порушено міністром Ю. Реваєм на засіданні чехословацького парламенту 22 листопада 1938 р. під час прийняття поправки до конституції республіки як «Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі». Однак його пропозиція була відхилена і в прийнятому в цей день законі наголошувалося: «Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Сойму Підкарпатської Русі», і він же встановить «урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі». Згідно з цим конституційним законом, який юридично закріпив автономний статус Закарпаття як державного утворення в рамках Другої Чехо-Словацької республіки, «урядову й виконавчу владу на території Підкарпатської Русі від 11 жовтня 1938 р. виконує у всіх справах, що належить до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний уряд Підкарпатської Русі, який являється складовою частиною Центрального Ураду, аж до того часу, коли буде утворений Уряд Підкарпатської Русі». Адміністративний апарат віце-президента

⁴⁵⁵Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 2. С. 85.

⁴⁵⁶Нова свобода. 1938. 22 листопада.

(крайовий уряд) позбавлявся своїх повноважень, що передавалися до компетенції міністерств автономного уряду. Упродовж п'яти місяців планувалося провести вибори до першого представницького й законодавчого органу автономної території – «Сойму Підкарпатської Русі»⁴⁵⁷.

Проте вже за декілька днів автономний уряд А. Волошина видав «Розпорядження правительства Підкарпатської Русі з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови», а наприкінці грудня розпустив земський (крайовий) уряд у Хусті й офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також назву «Карпатська Україна». Так, по суті, завершилася боротьба двох національно-культурних напрямів у Закарпатті перемогою українського, що стало, на думку В. Маркуся, «милевими стовпами на шляху політично-державного становлення українського народу Закарпаття»⁴⁵⁸.

Після цього пріоритетним напрямом політики уряду А. Волошина стає законотворча діяльність, яка була покликана наповнити реальним змістом статус автономного краю як суб'єкта федерації у складі Чехо-Словацької республіки. До таких нормативних актів належали розпорядження про передачу всієї влади кабінету міністрів Карпатської України до обрання сойму, про створення вищого суду й вищої державної прокуратури тощо. 24 січня 1939 р. міністерство внутрішніх справ у Хусті видало розпорядження, яке завершило формування структури виконавчо-розпорядчої влади в Карпатській Україні. Згідно з ним окружні начальники отримали повноваження розпускати сільські громадські заступництва на чолі зі старостами повсюди, «де укажеться потреба», призначивши на їхнє місце урядових комісарів і дорадчі комісії⁴⁵⁹.

Водночас створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їхніх конституційних правах свідчили, на думку багатьох дослідників, про ознаки авторитарного політичного режиму в Карпатській Україні. Дійсно, події, особливо зовнішні, розвивалися таким чином, що внутрішньополітичне становище Карпатської України щодалі ставало нестабільним і вибухонебезпечним, а це, відповідно, викликало необхідність створення оптимальних умов для консолідації усіх патріотичних

⁴⁵⁷ Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. С. 235-241.

⁴⁵⁸ Маркусь В. Названа праця. С. 22.

⁴⁵⁹ Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 288-289.

українських сил, але водночас призвело до здійснення урядом А. Волошина ряду антидемократичних актів. До них, наприклад, можна віднести утворення 20 листопада 1938 р. концентраційного табору «Думен» поблизу м. Рахів, до якого могли потрапити «дезертири та втікачі з заграниці», «політичні провинивці з нашого краю...» (щоправда, цей табір був не стільки концентраційним, на зразок нацистських чи сталінських, а швидче місцем для тимчасового утримання інтернованих); введення досить жорсткої цензури на газети і журнали, що видавалися в Карпатській Україні; закриття місцевих осередків русофільського культурно-просвітнього «Общества им. Духновича» і низки русофільських антиукраїнських видань та інші подібні антидемократичні заходи автономного уряду⁴⁶⁰.

А. Волошин видав кілька наказів про закриття окремих видань, які не влаштовували нову владу. Така доля спіткала щоденники «Русин», «Карпатський Голос», «Русский голос»⁴⁶¹. Уряд А. Волошина повідомляв сваявські окружні власті, що видано наказ про негайне закриття часопису «Тиса», який «загрожує своїм змістом публичний лад та безпеку»⁴⁶². Причиною такому рішенню послужили всього дві статті, поміщені в цьому часописі: «Хліба і роботи, а не летючки» і «Ужгород–Мукачеве»⁴⁶³. Головний редактор часопису І. Ковач і відповідальний редактор Б. Сцитовський переконували своїх читачів, що «новая республика и новая Подкарпатская Русь не обеспечит ему ту спокойную жизнь, ту русскую культуру и тот насыщенный кусок хлеба, которыми он до сих пор жил»⁴⁶⁴. Нерідко закриття русофільських газет вимагали самі закарпатці. М. Мандрик із Севлюша повідомляв відділ преси і пропаганди, що «кожна стаття газети «Дневник» гидким та підлим способом нападає на все, що українське... Необхідно застановити часопис»⁴⁶⁵. На території краю було заборонено розповсюджувати газети «Кіш Уйшаг», «Пешті Гірлоп» і «Ешті Ушаг»⁴⁶⁶. А. Волошин сповіщав С. Сабола, що «Календар», який він видає, надрукують тільки «під умовою, що фотографії на сторінках 39/40 і 45/46 будуть усунені»⁴⁶⁷. Вищеназвані

⁴⁶⁰ Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. Том II. С. 76-77.

⁴⁶¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 16.

⁴⁶² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 1.

⁴⁶³ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

⁴⁶⁴ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 4.

⁴⁶⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 4.

⁴⁶⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 17.

⁴⁶⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 26.

факти свідчать про введення жорсткої цензури на газети і журнали, які видавалися в Карпатській Україні. Переважна більшість з них була закрита. Це стосується також і численних «Обществ им. Духновича». Зокрема, 30 листопада 1938 р. таке «Общество» було закрито в с. Вишково⁴⁶⁸.

До речі, ще на передодні Віденського арбітражу, 1 листопада 1938 року, А. Волошин відвідав німецьке представництво у Празі, вважаючи за доцільне поділитися своїми політичними міркуваннями з німецьким послом А. Генке, який повідомляв керівників Третього Рейху: «Прем'єр заявив, що він має намір будувати свій уряд за авторитарними принципами. Ліберальні форми правління приведуть слаборозвинутий у політичному і культурному відношенні народ до катастрофи. Тому потрібна тверда рука. Як підготовку таких заходів, вже зразу прем'єр розпорядився заборонити всі політичні партії. Замість них будуть створені національні ради – німецька, українська, руська, угорська, можливо й єврейська... Ми повинні мати вирішальний вплив як на організацію політичного, так і культурного життя у Підкарпатській Русі, та взяти найактивнішу участь у підготовці і проведенні там виборів»⁴⁶⁹.

Такі наміри й дії уряду Волошина дійсно можна пояснити тим, що внаслідок агресивних дій сусідів (насамперед Угорщини та Польщі, які регулярно засиляли в Закарпаття воєнізовані групи для здійснення терористичних актів) внутрішньополітичне становище Карпатської України дедалі більше ставало нестабільним і вибухонебезпечним, а це, своєю чергою, викликало необхідність створення оптимальних умов для оборони й консолідації. Утім, здійснення урядом Карпатської України низки антидемократичних актів було зумовлено також тогочасною політичною кон'юнктурою. Тридцять років ХХ ст. у Європі позначилися відступом багатьох країн від демократичних цінностей і переходом до авторитарного, антидемократичного режиму правління, спочатку в Італії та Німеччині, а згодом у Польщі, Угорщині та інших країнах. Успішний розвиток цієї моделі насамперед в Італії та Німеччині став прикладом для інших країн. Зокрема, позитивна динаміка розвитку Німеччини підводила до висновку, що демократія поступається за ефективністю, і схиляла до авторитаризму не тільки уряди європейських країн, але й народи, що боролися за власну незалежність. Тому напередодні

⁴⁶⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 320. Арк. 1.

⁴⁶⁹ Михайлович Г. Карпатський гамбіт фюрера. *Карпатський Євроміст*. 2002.4 липня.

Другої світової війни це було загальноєвропейською тенденцією – скочування до авторитаризму, запровадження антидемократичних актів і обмеження конституційних прав і свобод громадян. Не оминула ця тенденція й Карпатську Україну, лідери якої, зокрема, модель Словацької авторитарної автономної держави вбачали взірцем для закарпатців. Мало того, як стверджують окремі дослідники, з боку націоналістів-радикалів у керівництві Карпатської Січі навіть готувався державний переворот проти уряду А. Волошина з метою проведення більш рішучого протистояння празькій центральній владі та представникам чеської адміністрації у краї, які не приховували свого невдоволення активною українізацією Закарпаття.

Завдання, що стояли перед автономним урядом А. Волошина, були дійсно надзвичайно складними, що вимагало мобілізації не лише всіх патріотичних сил, але й об'єднання в конструктивній, практичній державотворчій роботі всього населення Карпатської України, як української, так і інших національностей та орієнтацій. Цього, на жаль, уряду Волошина досягти не вдалося, насамперед через надмірний радикалізм близького урядового оточення – активних діячів Організації українських націоналістів (ОУН), що прийшли до краю з інших українських земель, зокрема з Галичини. Зовнішньополітична пронимецька орієнтація уряду Карпатської України, розрив її зв'язків, насамперед торговельно-економічних, з іншими частинами Чехословацької республіки й загострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку можливих компромісів зі своїми агресивними сусідами – Угорщиною та Польщею, надмірне й не виправдане сподівання на підтримку іззовні, насамперед із боку Німеччини, та допомогу української діаспори, теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів у краї.

Загалом, політична діяльність уряду Карпатської України, який взяв чіткій курс на українізацію всього суспільного життя автономного краю, і надалі залишався головним напрямом його роботи, тим більше, що попереду були перші вибори до місцевого парламенту – Сойму Карпатської України. На жаль, незважаючи на поставлене прем'єром А. Волошином перед мінстерством внутрішніх справ краю завдання зробити все для того, «щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським урядництвом (в Карпатській Україні на той час проживало 8,5 тис. чеських чиновників, а разом із сім'ями – понад 15 тис. чехів. – Авт.) настали знову нормальні, приятельські відносини», вони погіршилися. Щоправда не лише через

вороже ставлення чехів до процесів українізації, але і внаслідок активної античеської пропаганди проугорської «п'ятої колони» в краї.

Загострилися відносини автономного уряду і з чеською центральною владою, особливо після того, як новообраний президент ЧСР Е. Гаха в грудні 1938 р. звільнив з роботи міністра внутрішніх справ Карпатської України Е. Бачинського і на його місце 16 січня 1939 р. призначив чеського генерала Л. Прхалу. Водночас замість Ю. Ревая до уряду було введено С. Клочурака. Ці рішення чеської влади щодо нового складу уряду Карпатської України було розцінено Волошином як втручання у внутрішні справи автономної української держави. 20 січня 1939 р. Августин Волошин із приводу цього писав Л. Прхалі: «Я повідомив Вас, що Ваше іменування міністром Карпатської України (Підкарпатської Русі) було переведено проти мого протесту та що Ваше іменування є порушенням конституції Карпатської України (Підкарпатської Русі) тому, що сталося без згоди карпато-української влади і без співпідпису декрету з боку прем'єра Карпатської України (Підкарпатської Русі). Незаконність Вашого іменування полягає також в тому, що членом краєвої влади були Ви іменовані помімо того, що не маєте краєвої приналежності»⁴⁷⁰. 23 січня 1939 р. А. Волошин інформував також президента ЧСР, що «іменування генерала армії Прхали третім міністром Карпатської України вельми схвилювало політичне життя. Я це передбачав, тому що знав підґрунтя цієї акції, з якою пов'язані далекосяжні плани неприятелів нашого народу і всієї республіки». «При тому, – продовжував А. Волошин, – іменування центральним урядом генерала Прхали міністром є формально хибне, тому що порушує нашу конституцію». Демонстрації проти призначення чеського генерала українським міністром переросли в багатьох населених пунктах краю на масові акції протесту. Через кілька днів між Прагою й Хустом було досягнуто певного компромісу – Л. Прхала почав виконувати обов'язки міністра транспорту⁴⁷¹.

Втім це не послабило занепокоєння керівництва ЧСР розвитком подій у Карпатській Україні, зокрема щодалі відвертішим зближенням уряду А. Волошина з нацистською Німеччиною.

Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіцяла йому своє заступництво. Волошин все робив для того, щоби німецьке

⁴⁷⁰ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

⁴⁷¹Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938-1939 рр. у загальноєвропейському історичному контексті. Т. II. С. 84-87.

населення краю не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької національності без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з гаковим хрестом»⁴⁷². Для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї, до Хуста був призначений консулом німецький дипломат Гамількар Гофман. А. Волошин сподівався, що «його прихід до нас не є якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас... Перші наслідки сих відвідин вже бачимо»⁴⁷³.

Які ж «конкретні наслідки» мав на увазі А. Волошин? Закарпатцям, наприклад, було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що деякою мірою зменшило безробіття. Німецькі військові радники брали участь у підготовці карпатських січовиків, велися переговори щодо становлення карпатоукраїнсько-німецьких торговельно-економічних взаємин. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А. Волошин просив Г. Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щире подяку і сердечний привіт»⁴⁷⁴. Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд, очолюваний Волошином, чітко дотримувався пронімецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю. Що стосується орієнтації на Німеччину, то Августин Волошин під час слідства це пояснював так: «...становище Німеччини в той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину захистити її кордони від угорської окупації»⁴⁷⁵. Дійсно, Німеччина на той час була єдиною великою державою, яка обіцяла А. Волошину своє покровительство. Саме за її підтримки кабінет Волошина сподівався зберегти територіальну цілісність краю в період загострення міжнародного становища в Центральній Європі, захистити його населення від угорської агресії.

Приділивши головну увагу політичній діяльності, зокрема підготовці до перших в історії Закарпаття виборів до власного

⁴⁷² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 4.

⁴⁷³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

⁴⁷⁴ Там само.

⁴⁷⁵ ЦАМГБ РФ, Н – 17681. Л. 10.

представницького й законодавчого органу – Сойму Карпатської України, уряд автономного краю 20 січня 1939 р., «виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих у Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність була припинена (за рішенням Праги. – Авт.), загрожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв'язати і розпустити всі політичні партії, що виявили діяльність до появи вищенаведеного розпорядження чехо-словацького уряду».

Преса Карпатської України цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрості, наголошуючи на тому, що «політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолідації і концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складається з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цьому органі не панує жодна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея...». Досить туманно пояснювався такий відхід від демократії і урядом: «Народ уже прозрів. Щоб не роз'єднали його вороги, позбувся всякого партійництва». До речі, як вважають фахівці, це був не лише антидемократичний, але й юридично помилковий крок уряду А. Волошина. Адже розпуск політичних партій автоматично виводив із парламенту й сенату ЧСР усіх закарпатських депутатів від розпущених партій, які втрачали можливість на федеральному рівні захищати інтереси автономного краю і його населення. Оговтавшись, 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпорядженням скоригував своє попереднє рішення, яке не повинно було стосуватися аграрної, соціал-демократичної, народно-соціалістичної та християнсько-народної партій. Утім, це не врятувало ситуацію⁴⁷⁶.

Розпускаючи всі політичні партії, прем'єр А. Волошин дав дозвіл на створення лише однієї політичної організації – «Українського Національного Об'єднання» (УНО), кістяк якого становили представники вищеназваних чотирьох пропрезидентських партій. УНО, по суті, стало державною партією, створеною розпорядженням уряду, статут і програма якої були витримані в дусі ідеології інтегрального націоналізму, принесеної у Закарпаття діячами ОУН. 24 січня 1939 р. був іменованій центральний провід УНО, який очолив голова Української народної ради Федір Ревай (брат міністра

⁴⁷⁶ Див.: Вегеш М.М. Карпатська Україна 1938-1939 рр. у загальноєвропейському історичному контексті. Т. II. С. 89-90.

Ю. Ревая), а 27 січня сформовано список кандидатів у послы (депутати) до Союму Карпатської України з 32 осіб – переважна більшість із них була членами УНО. Очолювали цей список «Батько Прем'єр о. Августин Волошин та міністр Юліян Ревай». Вибори до Союму були призначені на 12 лютого 1939 року.

Розпочалася активна пропагандистська робота, щоби переконати населення краю в необхідності проведення виборів до парламенту Карпатської України на безальтернативній основі й голосувати за одним списком кандидатів, що, зокрема, суперечило законодавству ЧСР про вибори, згідно з яким висування кандидатів здійснюється тільки на багатопартійній основі. Так, 8 лютого 1939 р. до всіх громадян Карпатської України звернувся Августин Волошин: «Тепер, коли мільйони й мільйони наших братів та інших народів примушені жити під чужим пануванням, Боже провидіння дозволило нам, щоб ми, найменша частинка великого українського народу, на своїй прадідній землі самі собою управляли»⁴⁷⁷. А. Волошин, будучи політиком-реалістом, чітко дотримувався ідеї співжиття закарпатських українців із чехами і словаками в одній державі. «Ми є федеративною частиною Чехословацької республіки, – говорив він, – і тим самим інтереси нашої держави є тісно зв'язані з інтересами нашої сфедеризованої цілості. Найбільшим бажанням нашої Карпатської України з черги є, щоби така сама згода, взаємне зрозуміння та співпраця, до якої ми сьогодні в нашому краю між собою добилися, запанувала також між всіма сфедерованими державами республіки. Тільки тоді ми в такій атмосфері зрозуміння та взаємної допомоги будемо спільні, буде розвиватися і рости наша Карпатська Україна, а бажаємо, щоб розвивалися також і останні краї Чехо-Словацької республіки. Божа поміч та спільна любов всіх громадян допоможе нам і нашій республіці вийти напевно на твердий шлях щасливої будуччини»⁴⁷⁸.

Водночас сотні листівок у містах і населених пунктах Карпатської України закликали усіх мешканців прийти на вибори й голосувати за список УНО. Навіть в останній день перед виборами проводом УНО було влаштовано публічні збори в 64 місцях⁴⁷⁹.

Вибори До Союму Карпатської України відбулися 12 лютого 1939 р. і стали чи не найважливішою віхою в процесі реалізації

⁴⁷⁷ Нова свобода. 1939. 8 лютого.

⁴⁷⁸ Волошин А. До всіх громадян Карпатської України. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 380.

⁴⁷⁹ Див.: Росоха Степан. Союм Карпатської України. Львів, 1991; Нова свобода. 1939. 17 лютого.

автономних прав краю. Із 92,4% населення, що взяли участь у виборах, а це 265 тис. осіб, 92,4% проголосували за Українське національне об'єднання. Загалом, на думку фахівців-істориків, «вибори пройшли в спокійній поважній атмосфері», «на задовільному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними»⁴⁸⁰, хоча є й такі дослідники, які стверджують, що вони «перетворилися у відвертий політичний фарс», а «їх результати – фальсифіковані»⁴⁸¹.

Навряд чи останні твердження є коректними й достатньо науково аргументованими. Адже населення навіть за одного виборчого списку мало свободу вибору: в столиці Карпатської України – Хусті, наприклад, було зафіксовано понад 2 тис. голосів проти УНО, а загалом його список не підтримали більше 20 тис. голосуючих, які були проти або подали недійсні бюлетені⁴⁸². Проте головне полягало в тому, що перші в історії Закарпаття вибори до власного представницького й законодавчого органу нарешті відбулися. Їхні результати засвідчили схвалення переважною більшістю закарпатських українців курсу Кабінету міністрів Карпатської України Августина Волошина на утвердження національної державності.

Українці всього світу стежили за виборами до Сойму, чекаючи позитивних результатів. Канадські українці в телеграмі на ім'я А. Волошина писали: «Просимо уряд Карпатської України передати нашим братам привіт. У неділю 12 ц.м. очі 500 тисяч українців Канади звернені на Вас, брати і сестри з Карпатської України».¹⁵² Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України»⁴⁸³.

Августин Волошин, як годиться, першим подякував українському народу Закарпаття у зверненні «Солодкий мій народе!»: «Твоя щира поведінка при виборах до першого Твого сойму доказує Твою політичну зрілість, доказує, що Ти зумів у собі витворити не лиш велику національну свідомість, але й солідарність щирої любови один

⁴⁸⁰ Див.: Магочій П.Р. Названа праця. С. 147; Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938-1939. Т.ІІ. С. 92.

⁴⁸¹ Див.: Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. С. 313; Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 1. С. 127.

⁴⁸² Див.: Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). Ужгород, 1994. С. 147; Вегеш М.М. Карпатська Україна 1938-1930 років. Т.2. С. 92; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К., 1999. С. 316.

⁴⁸³ Росоха С. Сойм Карпатської України. С.49.

до одного, брата до брата, порозумів наші спільні інтереси... Особливо тішить мене те, що наша дорога була правильна і ми тою дорогою ідемо далі, щоб вибудувати культурну, господарську і політичну самостійність для блага нашого народу, у згоді з нашими слов'янськими братами чехами і словаками у спільній федерації»⁴⁸⁴. У зверненні «Громадяни Карпатської України», опублікованій 2 березня 1939 р. в газеті «Нова свобода», Августин Волошин закликав: «Довіряйте своїй владі та її представникам в державних та самоуправних урядах. Поможіть їм, щоби могли працювати добре та для Вас»⁴⁸⁵.

На жаль, у порівнянні з успішними наслідками політичної діяльності уряду А. Волошина, значно скромнішими були результати його господарської праці. Вкрай бідні економічні ресурси й обмежені господарські можливості мав автономний край після приєднання найбільш розвинутої в економічному відношенні частини Закарпаття до Угорщини. Постійний дефіцит бюджету Карпатської України, негативний вплив цілої низки зовнішніх факторів, пріоритетна увага до політичних питань, боротьба з «ворогами української нації» – все це завадило урядові серйозно зайнятися соціально-економічними та культурними проблемами краю.

Щоправда, планів і намірів у цьому напрямку було чимало. Наприклад, Українська народна рада в Хусті видала 19 листопада 1938 р. «Маніфест до українського народу», в якому були накреслені головні пункти господарської програми уряду А. Волошина. На перший план висувались: проведення земельної реформи, розвиток хліборобства й виноградарства, піднесення тваринництва й молочарства. Проте найголовніше завдання полягало в тому, щоби забезпечити місцеве населення продуктами харчування. Річ у тім, що ціни на продукти постійно підвищувалися, хоча заробітна плата залишалася без змін. Щоби запобігти голоду, особливо в гірських районах, автономний уряд пішов на скасування деяких податків. У лютому 1939 р. на його вимогу міністерство господарства ЧСР додатково виділило 300 тис. крон для надання допомоги найбіднішому населенню краю. Тоді ж уряд Карпатської України «призначив півмільйона корон на харчеву акцію бідних дітей».

Однак разові допомогові заходи не могли суттєво поліпшити становище. Неспроможний вирішити цю проблему власними силами,

⁴⁸⁴ Там само.

⁴⁸⁵ Волошин А. Громадяни Карпатської України. *Нова свобода*. 1939. 3 березня.

А. Волошин змушений був шукати допомоги за кордоном. Почалися поставки кукурудзи з Румунії, розглядалося питання про обмін закарпатського лісу й солі на зерно з урядами Німеччини й Угорщини. Водночас проводилась певна робота щодо поліпшення страхування й пенсійного забезпечення населення: в Хусті, зокрема, було створено Краєвий уряд робітничого забезпечення.

Уже з перших днів своєї діяльності автономний уряд Волошина зіткнувся ще з однією складною проблемою – безробіттям. Кількість безробітних постійно збільшувалась за рахунок галичан, що нелегально переходили польсько-чеський кордон, втікачів із території, окупованої Угорщиною, а також через припинення окремих видів робіт. Одночасно відбувалась еміграція закарпатців у пошуках роботи за кордоном. З метою поліпшення становища свого населення уряд Карпатської України в січні 1939 р. розпочав переговори з урядами Німеччини, Чехо-Словаччини й деяких інших країн про можливість для закарпатців виїжджати на заробітки до їхніх країн. Така домовленість була досягнута, і кільком групам робітників вдалося поїхати на сезонні роботи до Німеччини та Чехо-Словаччини, хоча це не зняло хронічної для Закарпаття проблеми безробіття⁴⁸⁶.

Основним багатством Закарпаття залишався ліс, і тому уряд робив активні спроби щодо реорганізації та централізації лісового господарства, проведення його націоналізації. У січні 1939 р., після створення єдиної дирекції лісів у Буштині, розгорнулися великі роботи в державних лісах: було прокладено кілька транспортних середників, почалося будівництво нових комунікацій, залізничних і автомобільних доріг, пошук нових ринків збуту та можливостей залучення іноземного капіталу тощо. В результаті ситуація в лісовому господарстві поступово стабілізувалась. Прибутковою галуззю промисловості краю залишалося добування солі. Певні позитивні зрушення відбулися в хімічній (досить успішно працювало 5 фабрик) та харчовій промисловості краю. Уряд Карпатської України розробив програму електрифікації країни, для здійснення якої було організовано товариство «Карпатські Електровні», значну увагу приділяв розвиткові пошти і зв'язку, розробці корисних копалин та мінеральних джерел, робив певні спроби поліпшення жалюгідного становища в медичному обслуговуванні населення, надавав перспективного значення для краю розвиткові туризму тощо.

⁴⁸⁶Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938-1939). Ужгород, 1996. С.10-12.

Деякі конкретні заходи були втілені в життя в галузі освіти. Зокрема, уряд А. Волошина став домагатися запровадження в усіх школах, державних та інших установах обов'язкової української мови. Одночасно розширилася мережа українських шкіл: були відкриті гімназії з українською мовою навчання в Білках, Рахові та Ракошині, понад 50 нових міських та сільських народних шкіл. Активну діяльність на освітянській ниві здійснювало, наприклад, товариство «Учительська громада», членами якого було близько 2 тис. представників нової української учительської генерації, і лави якого постійно поповнювалися, зокрема за рахунок вчительських кадрів із Галичини.

На урядовому рівні обговорювалося питання про відкриття народного університету й перенесення з Праги до Хуста Українського вільного університету. Августин Волошином, наприклад, особисто були підготовлені «Проект організації Українського Університету в Закарпатській Україні», «Закон про заснування Українського Державного Університету в Хусті», «Меморандум в справі утворення на Підкарпатській Русі університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгорода». У «Проекті» вказувалось, що «Український Університет в Карпатській Україні складається з 4-х факультетів: 1) філософічного; 2) правничого; 3) господарчого; 4) медичного». Передбачалося створити кафедри загального мовознавства, класичної філології, слов'янської філології, української мови, української літератури, західно-європейської літератури, всесвітнього та слов'янського мистецтва, українського мистецтва, музикології, слов'янської археології, української археології та етнографії, історії Сходу, Греції і Риму, всесвітньої історії, історії слов'ян, історії України, історії церкви (всесвітньої і української), філософії, психології, соціології, педагогіки, педагогічної психології, школознавства, гігієни, загального законодавства. 24 лютого 1939 р. А. Волошин написав текст «Закону про заснування Українського Державного Університету в Хусті», проведення якого покладалося на Сойм Карпатської України. Однак розгортання політичних подій у Карпатській Україні не в позитивний бік не дало можливості втілити його в життя⁴⁸⁷.

Завдяки приїзду в Карпатську Україну відомих діячів української культури з інших українських земель і центрів української еміграції у

⁴⁸⁷ Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. С. 170-172.

Європі та їх співпраці з урядом, у краї активізувалося українське культурне життя. У Хусті було створене літературно-мистецьке товариство «Говерла», яке видавало однойменний щомісячник за редакцією Олега Ольжича, діяв державний театр «Нова Сцена» (режисер Ю. Шерегій), розпочалися роботи зі створення першої у Закарпатті кіностудії, почав видавати свій релігійний альманах С. Сабол (Зореслав). До речі, уряд А. Волошина проводив досить активну політику в галузі релігії і церкви: підтримуючи, насамперед, греко-католицьку церкву, вірними якої була переважна більшість українського населення Закарпаття, він водночас пішов на зближення з керівництвом православної церкви, запобігаючи виникненню міжконфесійних конфліктів у краї.

Отже, щодо планів і задумів уряду Августина Волошина у розв'язанні проблем господарського й культурного будівництва, покращенні соціального становища та рівня життя населення автономного краю, то більшість із них так і не були реалізовані. Головна причина цього, і на цьому слід наголосити, не стільки в надмірній політичній, націоналістичній заангажованості уряду А. Волошина, прорахунках і помилках у його діяльності, що дійсно мали місце, скільки найімовірніше в тому, що за тих внутрішньополітичних, внутрішньоекономічних і особливо міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. в краї і навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а тим більше самостійна, незалежна держава. Да і часу для цього історія відвела молодій українській державі занадто мало...

Незважаючи на карпатоукраїнсько-німецьке зближення й загравання Німеччини з українськими політичними силами, її союзниця – Угорщина – не відмовлялася від своїх претензій на всю територію Закарпаття: її приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. Утім, останнє слово в розв'язанні проблеми Закарпаття належало Німеччині, яка певний час приховувала свої справжні наміри і стримувала Угорщину від агресії. Наприкінці 1938 – на початку 1939 р. у дипломатичних колах і серед громадськості європейських держав унаслідок активного обговорення засобами масової інформації питання про надання автономії Закарпаттю та його можливих наслідків навіть склалося враження, що Третій райх підтримує Карпатську Україну з метою гарантування її незалежності й використання як П'ємонту для

об'єднання навколо неї всіх українських земель. Історик О. Пагіря з приводу цього наводить такі цікаві дані: протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. британські видання вмістили близько тисячі згадок про Карпатську Україну, а французька преса лише в грудні того року опублікувала понад 300 великих статей про Україну й політику щодо неї Німеччини⁴⁸⁸. Галас, піднятий з цього приводу європейською пресою, яка після отримання Закарпаттям автономії активно обговорювала «українське питання», зокрема т. зв. українські плани Гітлера щодо створення «Великої України» під німецьким протекторатом, і подавала це як уже вирішену справу, певною мірою насторожив Угорщину й Польщу, а також Радянський Союз, який розглядав німецьку присутність в Карпатській Україні як створення плацдарму для нападу на СРСР і міфічну підготовку приєднання радянської України до Карпатської України. Досить у зв'язку з цим згадати відому саркастичну реакцію «про слона і моську» Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), що засвідчило незацікавленість СРСР в існуванні Карпатської України.

Тут слід пам'ятати, що Європа в 1938–1939 рр. була під визначальним впливом нацистської Німеччини, спецслужби якої вправно використовували українську проблематику, в т. ч. карпато-українську, в пропагандистських схемах для тиску на Угорщину, Польщу, Чехословаччину та Радянський Союз і водночас з метою дезінформації та відвернення уваги західних держав від справжнього напрямку нацистської агресії на континенті й отримання від них поступок. Відомий британський журналіст-міжнародник Ланселот Лоутон на початку 1939 р. з приводу цього зазначав: «Протягом останніх кількох місяців Україна – зовсім невідома Заходові країна – опинилася в центрі світової уваги... Попри загальну, хоча й зрозумілу непоінформованість у цій справі, переважає думка, що від вирішення української проблеми буде залежати доля Європи... На сьогодні Німеччина – єдина потужна держава, яка цікавиться тим регіоном... Хоч як би там не було, вирішальну роль у проблемі грає реальна німецька сила, наполегливість німецьких інтересів і віра німців у те, що тільки вони можуть подати ту зовнішню допомогу, яка уможливила б українцям визволення з-під Радянського Союзу»⁴⁸⁹. Тому немає нічого дивного в тому, що у боротьбі з територіальними

⁴⁸⁸ Олександр Пагіря. Як західна преса та дипломати писали про Карпатську Україну // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/>

⁴⁸⁹ Ланселот Лоутон. Україна: найбільша проблема Європи. Виступ у Лондоні 1939 року // <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/7/34771/>

зазіханнями Угорщини уряд Волошина, як і чимало українців та уряди інших європейських держав, вимушений був шукати підтримки Німеччини. Ця нетривала дипломатична підтримка дала можливість на кілька місяців подовжити існування Карпатської України.

Рішення А. Гітлера 6 березня 1939 р. остаточно ліквідувати Чехо-Словаччину виявило справжні наміри політики нацистської Німеччини. Не бажаючи надто посилювати Угорщину приєднанням до неї Словаччини, вона ініціювала незалежність останньої, а 12 березня дала згоду М. Горті на окупацію Карпатської України. Запросивши до себе угорського посла Д. Стояї, фюрер заявив: «Дійте, не повідомляючи про це інші уряди. Дійте швидко, оскільки є й інші претенденти на Підкарпатську Русь... Момент для окупації Підкарпатської Русі сприятливий». 14 березня 1939 р. угорський уряд П. Телеки направив Празі ультиматум із вимогою впродовж 24 годин звільнити Підкарпатську Русь від чехословацької армії⁴⁹⁰.

У ці критичні березневі дні автономний уряд Карпатської України, що готувався до відкриття Сойму, призначеного президентом ЧСР Е. Гахою на 15 березня 1939 р., все ще покладав надії на німецьке заступництво перед угорським вторгненням. Увечері 14 березня 1939 р., щойно дізнавшись про проголошення Словаччиною самостійності, що означало остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських регулярних військ на кордонах із Карпатською Україною, А. Волошин офіційно проголосив її незалежною державою й назвав склад нового уряду: прем'єр – д-р Августин Волошин, закордонні справи – Юліан Ревай, внутрішні справи – д-р Юрій Перевузок, господарство – Степан Ключурак, фінанси й комунікації – д-р Юлій Брацайко, здоров'я і соціальна опіка – д-р Микола Долинай. Після цього до Берліна була відправлена телеграма: «Від імені уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Рейху. Прем'єр-міністр доктор Волошин. Хуст». Прикметно, що А. Волошин зв'язався також із канцелярією президента ЧСР, проінформував про цей «вимушений крок» і від імені русинів-українців подякував за двадцятирічну співпрацю, чого не зробила жодна інша національна спільнота Чехо-Словаччини⁴⁹¹.

⁴⁹⁰ Див.: Марьяна В. В. Закарпатье как объект международной политики. 1938-1943 годы. *Новая и новейшая история*. 2015. № 5. С. 34-35.

⁴⁹¹ Кравчук О. М., Марценюк Н. М. Вивчення теми «Закарпаття в складі Чехословаччини» на заняттях з історії України: методичний аспект. *Дидактика методики історії: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 3. С. 82.

Окремі підрозділи угорських військ тим часом вже перейшли кордони Карпатської України, а відповіді з рейхканцелярії не було. Вранці 15 березня уряд Волошина ще раз звернувся до Берліна з конкретним запитанням: чи віддала Німеччина Карпатську Україну Угорщині? Лише після цього відомство Ріббентропа через свого консула в Хусті порадило А. Волошину «не чинити опір угорському вторгненню, бо німецький уряд у даній ситуації, на жаль, не може взяти Карпатську Україну під протекторат»⁴⁹². «Німці ганебно нас обманули!», – так відверто в інтерв'ю кореспонденту Рейтеразгодом реагував Августин Волошин на ці події. Він і всенародно обраний Сойм Карпатської України мабуть добре розуміли своє трагічне становище, але вони свідомо пішли на проведення засідання Сойму й вибори президента, щоб перед усім світом перед неминучою угорською окупацією заявити про свої державні змагання.

У такій безвихідній ситуації того ж дня після обіду в Хусті розпочав свою роботу Сойм Карпатської України. Цікавий факт: Августин Волошин планував відкриття Сойму провести в м. Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е. Гаха дозволив, як уже говорилося, скликати Сойм лише на 15 березня. Його відкрив Августин Волошин: «Світлий Сойме! З глибини душі відчуваю важність тих слів, якими ословив я Вас, як першу законно вибрану політичну репрезентацію нашого народу. При цій нагоді, переживаю найвизначнішу хвилину свого життя. Світлий Сойме! В цих словах криється величезна важність нинішнього історичного дня. Боже Провидіння дозволило мені відкрити Перший Сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

«Встане Україна, світ правди засвітить
і помоляться на волі невольничі діти...»

Висловлюю глибоку вдячність Богові, що дозволив дочекатися цього великого нашого свята, що є святом цілого українського народу. Дозволив якраз нам – найменшій частині українських земель – бути вільними. Від національної загибелі врятувала нас наша глибока віра у наше національне воскресіння. Почавши від XII віку, безупинно вів наш народ боротьбу за свої права із завойовниками і вже здавалося, що наші вороги зітруть нас із лиця землі. Після зруйнування Січі підняв своє могутнє слово Тарас Шевченко, як степовий буревій; задрижав царський трон; всенародного пориву більше не можна було здержати. В Карпатській Україні

⁴⁹²Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. С. 316.

приготовлялася для нас неминуча загибель, щораз більше витискали нас у гори. Половина нашого народу приневолена була виемігрувати. Нашу мову витиснено з урядів, а навіть з церкви. В Карпатській Україні відносини були неможливі. Та хоч як нас переслідували, дух, ідею не можна в кайдани закувати.

Що ми діждалися цього часу, можемо завдячувати витривалості нашого народу. Не зважаючи на всі трагічні переживання, залишилися ми вірними синами свого народу, дух предків додавав нам творчої сили і почуття єдності. Дня 12 лютого ми доказали, що ми достойні бути між вільними народами. З цього місця сердечно дякую нашому народові за те велике довіря. Прирікаємо, що над своє життя будемо берегти його волю. Дякую всім братам-українцям за висловлення радості. Одночасно дякую і всім людям доброї волі, що тішаться нашими успіхами.

Ми розбудуємо Карпатську Україну, з признанням повних прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почувалися щасливими...»⁴⁹³.

Цього дня протягом трьох годин відбулося шість окремих засідань, на яких було ухвалено документи історичної ваги – про незалежність, державний устрій, назву, мову, герб, прапор і гімн Карпатської України. Зокрема, таємним голосуванням Сойм обрав президента новоствореної Української держави – Августина Волошина, за якого проголосували всі послы. А. Штефан пригадував: «...присутніх було 22, більше як кворум 2/3 вибраних послів до вибору президента. При виборах президента постало таке запитання: прем'єр Волошин до д-ра Юлія Брацайка і до мене (А. Ш.): «Я не можу голосувати на себе». Ми обидва сказали: «Пане прем'єре, щоб кворум осягнути, ви мусите голосувати за себе». – «Як мушу, то буду». І так Президента Карпатської України обрано 22 голосами, кворум був 21 і 1/3»⁴⁹⁴.

Сойм також затвердив новий уряд Карпатської України і прийняв два конституційні закона, які визначали форму нового державного утворення і стали важливими державно-політичними актами. Ними підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом на чолі, обраним Соймом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затверджувався національний синьо-жовтий прапор, а

⁴⁹³ Росоха С. Сойм Карпатської України. С. 61-62.

⁴⁹⁴ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 90-91.

державним гербом – сполучення крайового герба (ведмідь у лівім червонім колі й чотири сині та три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн «Ще не вмерла Україна». Сойм уповноважив уряд за згодою президента Карпатської України видавати розпорядження, що матимуть силу закону.

Утім президенту й уряду новоствореної незалежної Карпато-Української Республіки так і не судилося приступити до виконання цих ухвал Сойму. Того ж дня, 15 березня 1939 року, угорські війська розпочали загальний наступ на всій території щойно проголошеної Української держави, який, незважаючи на героїчний збройний опір нечисленних загонів Карпатської Січі, завершився 18 березня її повною окупацією і приєднанням до Угорщини. Слід наголосити, що жодна з сусідніх та демократичних держав Заходу не відгукнулася на апеляції і заклики уряду А. Волошина захистити її незалежність. Наприклад, Румунія, яка не підтримувала угорської окупації Карпатської України, водночас не наважилася виступити проти прийнятих сильнішими державами рішень. Так само поступили й керівники щойно проголошеної Словацької держави, які ще з листопаду 1938 р. вели таємні переговори з німецькими високопосадовцями щодо самостійності Словаччини з можливим включенням до неї автономної Карпатської України. А чеська армія, що знаходилася в ці березневі дні на території Карпатської України, готувалася за наказом з Праги залишити її без опору угорцям і навіть відмовилася передавати зброю українській владі для оборони Карпатської України.

Також жодна з держав світу не визнала самопроголошеної Української держави в Карпатах. Отже, Карпатська Україна була ізольована в оточенні майже ворожих держав і не маючи армії, вона не могла дати відповідної збройної відсічі нападникам. А коли від неї відвернулася Німеччина, то стало очевидним, що її дні полічені. Її залишили на поталу гортистській Угорщині, зробивши вигляд, що це питання є її внутрішньою проблемою. Під час цих подій лише Радянський Союз з власних геополітичних міркувань висловив протест проти розчленування Чехословаччини, зокрема окупації Підкарпатської Русі Угорщиною. У ноті наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова німецькому послу в Москві Ф. Шуленбургу від 18 березня 1939 р. з цього приводу, зокрема, зазначалося: «Дії

німецького уряду стали сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Русь і нехтування елементарними правами її населення»⁴⁹⁵. Засудив угорську агресію як акт насильства і британський посол у Будапешті. Проте ані він, ані міністр закордонних справ Великої Британії лорд Галіфакс, ані прем'єр Невілл Чемберлен ніколи не висловлювали офіційного протесту на адресу Будапешта. А міністр закордонних справ Франції Жорж Бонне навіть безпосередньо привітав угорського посла в Парижі, зазначивши, що було би краще, якби у Прагу увійшли угорці, а не німці. А регент королівської Угорщини М. Горті принизливо подякував А. Гітлеру за щедрий подарунок – «життєдайну територію для Угорщини»⁴⁹⁶.

Водночас на тлі фактичної капітуляції чехословацької армії під час окупації вермахтом Богемії та Моравії у той самий день – 15 березня 1939 р., героїчний збройний опір, який чинили карпатські січовики 40-тисячній регулярній армії Угорщини (вони провели з її підрозділами понад 20 боїв, найбільш запеклим з яких був бій на Красному Полі під Хустом, де загинуло, за останніми даними, 230 січовиків – переважно молодь – семінаристи виноградівської горожанської школи, а загалом їх втрати під час окупації становили від 1 до 1,5 тис. осіб, а угорці втратили близько 200 осіб і кілька сотень поранених), вразив багатьох тогочасних закордонних оглядачів. Один із уцілілих бійців Карпатської Січі, згодом професор Петро Стерчо у своїй книзі «Карпато-Українська держава» писав з цього приводу: «Світова преса подивляла героїчність українськогн війська. Починаючи від сусідньої румунської преси, а кінчаючи на далекій заокеанській, вона підкреслювала, що із народів ліквідованої Німеччиною ЧСР, федерації чехів, словаків і українців, тільки українці виступили збройно проти агресора; тільки вони ціною крові обороняли свою свободу»⁴⁹⁷.

З огляду на ці події можна стверджувати, що для українців Друга світова війна розпочалася ще в березні 1939 р., і Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу, вчинила героїчний опір угорським загарбникам, ставши першою жертвою експансіоністської політики, спрямованої проти

⁴⁹⁵ Год кризиса. 1938-1939 гг. Документы и материалы. Москва, 1991. Т.І. С. 290.

⁴⁹⁶ Олександр Пагіря. Як західна преса та дипломати писали про Карпатську Україну // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/>

⁴⁹⁷ Див.: Олександр Пагіря. Опір у Карпатах. Як закарпатці боронилися від угорської агресії в 1939 році // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/>; Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. С. 219.

центральноєвропейських держав. Чимало захисників Карпатської України загинули вже після завершення бойових дій – під час угорських репресій. У краї встановився жорстокий окупаційний режим.

Отже, Карпатська Україна, так і не розпочавши свою діяльність як незалежна держава, припинила своє існування. Упродовж більш ніж п'яти місяців у Карпатах існувала українська державність двох типів: з 11 жовтня 1938 р. по 14 березня 1939 р. Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної (Другої) Чехословацької республіки, а 14–15 березня 1939 року Карпатська Україна заявила про себе світу як самостійна, незалежна держава. І це стало кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті, завершенням тривалого і складного шляху від «підкарпатських русинів» до «закарпатських українців». Водночас при оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженнями дослідників, що акт проголошення Карпатської України незалежною державою «був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо»⁴⁹⁸. А нетривалість існування й трагічне знищення Карпато-Української держави пояснюється нерозв'язаністю українського питання загалом у міжнародних відносинах 1930-х років, що перетворило її на важливий об'єкт і «розмінну монету» в політичній грі провідних європейських держав напередодні Другої світової війни. Разом з тим, як справедливо наголошують дослідники, «легітимність Карпатоукраїнської держави 1938–1939 рр., її уряду і діяльності її президента не підлягають жодному сумніву», і «ні Августина Волошину, ні його уряду не можна докоряти за ту трагедію, яка спіткала Карпатську Україну в березні 1939 року»⁴⁹⁹.

Березневі події 1939 р. в Карпатській Україні вплинули на актуалізацію загальноукраїнських проблем, сприяли подальшому розвитку національно-визвольного руху українського народу та залишили свій вагомий слід в історії його боротьби за суверенну, незалежну, соборну національну державу й цілком правомірно вписані в новітню історію України яскравими сторінками, так само, як і ім'я президента Карпатської України Августина Волошина. Не випадково 15 березня 2002 р. за визначну особисту роль у боротьбі за

⁴⁹⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. I. С. 107-108.

⁴⁹⁹ Див.: Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 25, 45; Вегеш М. М. Карпатська Україна. Документи і факти. Монографія. Ужгород, 2004. С. 228.

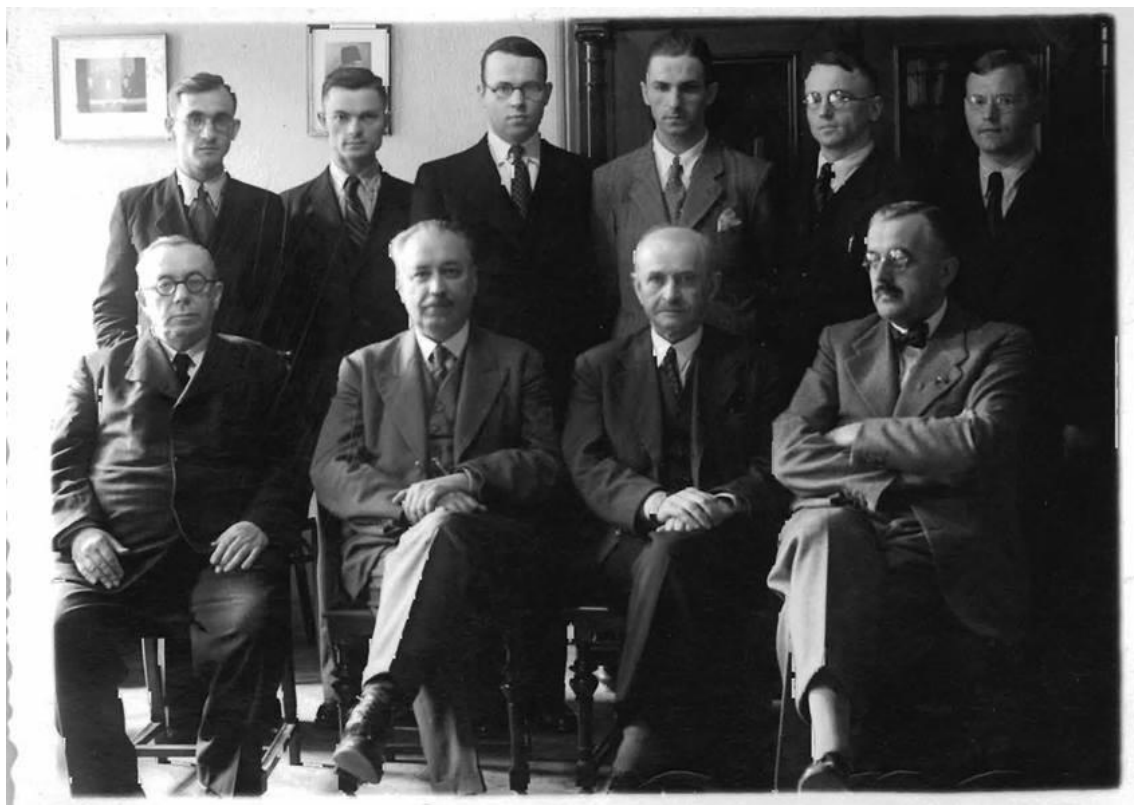
утвердження української державності Указом Президента України Августина Волошину посмертно присвоєно звання «Герой України».

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу, зміцнення солідарності й єдності українців у всьому світі. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги громадськості на інших українських землях, української діаспори у світі та багатьох європейських держав, демократичні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців, засудили вторгнення угорських військ до краю як нехтування правами українського народу на самостійне державне життя.

І, нарешті, виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало усьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами у Великій Україні. Із знищенням Карпатської України і окупацією краю завершилася політична кар'єра і активна політична діяльність президента Карпатської України Августина Волошина. Він, разом із своїм урядом, вимушений був залишити Хуст, перейти румунський кордон і опинитися в еміграції, де повністю присвятив себе педагогічній роботі.

Розділ 7.

В ЕМІГРАЦІЇ

*«Божому Провидінню подобалося знову
досвідчити нас. Ми знову втратили свободу,
що нею втішалась вітка українського
народу в Карпатах. Ми її втратили, але
тільки під напором численнішого й
сильнішого ворога», -
Августин Волошин*

Як відомо, значна частина активних учасників національно-визвольних змагань українського народу після поразки Української революції 1917–1921 років змушена була залишити батьківщину й опинилася в еміграції. Міжвоєнна українська еміграція являла собою значне й унікальне історичне, соціально-політичне й національно-культурне явище у вітчизняній і всесвітній історії ХХ століття, викликане драматичними подіями Першої світової війни, революціями та громадянською війною в Росії і, головним чином, поразкою Української революції 1917–1921 рр. Скільки їх, наших співвітчизників, опинилося на чужині внаслідок цих подій? І хоча серед дослідників тривають дискусії щодо чисельності політичних емігрантів і біженців післяжовтневого часу з Росії загалом (у різних публікаціях ці цифри коливаються від 1 до 3 і більше мільйонів чоловік) та України зокрема, але достовірним є факт, що лише в перші повоєнні роки чисельність емігрантів з українських земель сягала 100 тис. чоловік. Загалом, за деякими приблизними даними, в європейських країнах на кінець 30-х років проживало понад 600 тис. українців (разом із корінним українським населенням)⁵⁰⁰. Така ж доля спіткала провідних діячів і активних будівничих й захисників Карпатської України після окупації краю Угорщиною у березні 1939 р., в тому числі й Августина Волошина.

16 березня 1939 р. В. Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «...української влади вже нема в Хусті, прем'єр Волошин виїхав кудись вночі»⁵⁰¹. Галицький журнал «Жіноча воля» повідомляв, що весь уряд Карпатської України «до останньої хвилини... був в обстрілюваному Хусті»⁵⁰². Завдяки «Особовій справі А. Волошина» маємо можливість з'ясувати чіткий маршрут президента за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, – розповідав Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., – я втік (стенографіст МДБ СРСР підбирав вирази сам – М. В.) в м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав в м. Загреб, де пробув 7 днів. З м. Загреб переїхав до курортного містечка в Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м. Загреб і

⁵⁰⁰Енциклопедія українознавства. Т.2. Перевидання в Україні. Львів, 1993. С. 634.

⁵⁰¹ Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. С.264.

⁵⁰² Жіноча воля. 1939. Ч. 4.

звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтори місяці. З Берліна поїхав до Праги в травні 1939 р.»⁵⁰³.

А. Волошин на світанку 16 березня виїхав до Великого Бичкова, де він востаннє в житті провів богослужіння на рідній землі, дізнався про падіння Хуста. Пізно ввечері 16 березня міст через Тису перетнули у складі колони відступаючих чеських вояків і чиновників кілька автомобілів, на яких їхали урядовці Карпатської України, серед них і машина, що везла А. Волошина у супроводі його давнього друга і багаторічного сподвижника А. Штефана⁵⁰⁴.

23 березня 1939 р. префект Мараморощини повідомляв коменданта жандармерії у Клузі Геріта, що «16 березня 1939 р. приїхав в Румунію колишній прем'єр-міністр уряду Карпатської України д-р Волошин з іншими міністрами. Вони залишили в префектурі Сигету дві малі машини «Аеро», просячи нас їх залишити в себе. Одна з машин в доброму стані і може бути використана жандармерією. Враховуючи, що А. Волошин покидає наше місто, маємо честь і просимо Вашого дозволу, щоб вирішити що робити з цими машинами: залишити собі, чи передати їх військовим»⁵⁰⁵. Того ж дня префект повідомляв митну службу в Сигеті, що в місцевій префектурі «знаходиться машина НР 15581, залишена урядом Волошина. Машина рахується приватною власністю політичної організації (УНО – Авт.), очолюваної М. Туликом (УНО очолював Ф. Ревай – Авт.). Однак вони є втікачами з Карпатської України, тому на нашій території втратили права на машину. Ми будемо нею користуватися до тих пір, поки ця проблема не буде вирішена»⁵⁰⁶. Останній документ, який пощастило віднайти в Державному архіві Бая-Маре, стосується повідомлення митниці Сигета до префекта за 23 березня 1939 р., в якому ставилося єдине питання: «Що Ви зробили з машиною М. Тулика?»⁵⁰⁷. Відомо, що А. Волошин і окремі члени його крайового уряду успішно перетнули кордон Румунії і їх щиро прийняла Югославія. Журнал «Жіноча воля» повідомляв, що «о. д-р. А. Волошин святкував Великдень в Югославії»⁵⁰⁸. Із Сигета А. Волошин і його супутники через Великий Варадин, Клуж, Арад і Тимішоару дісталися до Югославії і зупинилися в Белграді на чотири

⁵⁰³ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 11-12.

⁵⁰⁴ Федака С. Августин Волошин. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. Т. 2. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 146.

⁵⁰⁵ Arhivele de Stat Maramures. Fond Prefectura. Act. 33/5148. 1939.

⁵⁰⁶ Arhivele de Stat Maramures. Fond Prefectura. Act. 33/5148. 1939.

⁵⁰⁷ Arhivele de Stat Maramures. Fond Prefectura. Act. 33/5148. 1939.

⁵⁰⁸ Жіноча воля. 1939. Ч. 5.

дні, а потім А. Волошин разом з А. Штефаном поїхали до Загреба, де пробули цілий тиждень.

30 березня 1939 р. Августин Волошин опублікував у «Вістнику українського товариства «Просвіта» в Загребі своє «Великоднє звернення до українців Югославії». «Божому Провидінню, – писав А. Волошин, – подобалося знову досвідчити нас. Ми знову втратили свободу, що нею втішалася вітка українського народу в Карпатах. Ми її втратили, але тільки під напором численнішого й сильнішого ворога. В окупаційне ярмо не пішли ми добровільно. Ми улягли в нерівній боротьбі, а українські Герої сучасності дали нам новий приклад, як маємо стреміти до нашого національного ідеалу. Бо свобода родиться й закріплюється лиш у крові й терпінні. Голгофа українського народу є ще не скінчена... Прийде й час, твердо вірмо, національного воскресення Української Нації. До тої світлої хвилини приготовляймося, плекаючи в собі громадянські чесноти дисципліни, організованости, єдності. Творім національний моноліт, щоб у рішаючий мент одним серцем і одною душею посягнули ми по наше право, а осягнувши його, були в силі й боронити його»⁵⁰⁹. Подякувавши українцям Югославії за підтримку національно-визвольних змагань закарпатських українців, Августин Волошин завершив своє звернення пророчими словами: «Високо тримаймо національний прапор, а воскресне Україна!»⁵¹⁰. А газета «Нова зоря», що видавалася в Галичині, писала про перебування А. Волошина вже в Берліні⁵¹¹. Тобто із Загреба А. Волошин поїхав до курортного містечка Цирквениця. Звідти він 11 квітня виїхав до Відня, а відтак до Братислави. Потім А. Волошин відбув до Берліна, де прожив півтора місяці. У квітні 1939 р. тут відбулася зустріч А. Волошина з П. Скоропадським, на якій обговорювалися останні події в Карпатській Україні та її майбутнє⁵¹².

Августин Волошин сподівався на те, що Угорщина здійснила інтервенцію без відома Гітлера, який обіцяв свою підтримку, і намагався зв'язатися з ним. Разом з Ю. Реваєм, С. Клочураком і А. Штефаном Волошин підготував меморандум, у якому писав: «Як відомо, у березні 1939 року територія Карпатської України була окупована угорськими військами. Окупація проводилася насильно, супроти волі всього населення Карпатської України. Кривава

⁵⁰⁹ Волошин А. Великоднє звернення до українців Югославії. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С.385.

⁵¹⁰ Там само.

⁵¹¹ Нова зоря. 1939. 27 квітня.

⁵¹² Федака С. Назв. праця. С. 146.

окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядовців усякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилась в вогнище напруги... Угорські власті показали себе непривабливим фактом, коли під час окупації Карпатської України були розстріляні або нечувано жорстоким чином замучені тисячі українців, у тому числі культурні організації та товариства, серед них більше 300 читальних залів культурного товариства «Просвіта», заборонили будь-яке видання української літератури і преси, закрили всі українські народні, спеціальні та середні школи, відмінили церковні відправи на українській мові, а тепер, навіть, не дозволяють говорити на рідній українській мові та співати українські народні пісні.

Натомість у краї вони розпочали нечуваний терор, тисячі інтелігентів позбавили засобів існування, до коронованих земель вивозять цінні речі, а тепер грабують і ліси, що складають найцінніше багатство природи Карпатської України. В економічному і соціальному відношенні угорські власті знизили життєвий рівень у Карпатській Україні до довоєнного показника. Угорський королівський уряд розглядає Карпатську Україну з перспективи 1914 року. Ось чому в країні не видно ніяких ознак на покращення умов життя. Підсумком цих обставин є те, що Угорщина не в силі завоювати симпатії населення країни. Наслідки, котрі впливають звідси, очевидні ...Винятково можливим вирішенням ситуації, яка склалася, є відокремлення Карпатської України від Угорщини...».

Отже, після нетривалих поневірянь європейськими країнами, у травні 1939 р. Августин Волошин опиняється в Празі, де залишився й жив постійно до свого арешту радянськими спецслужбами 20 травня 1945 р. І цей вибір був зроблений ним далеко не випадково, і не лише через лояльне й загалом доброзичливе ставлення Волошина до міжвоєнної Чехословаччини, у складі якої майже двадцять років перебувала його батьківщина – Закарпаття.

Річ у тім, що Чехословацька республіка, зокрема її столиця Прага, стала в 1920–30-х роках одним з основних осередків перебування емігрантів із Росії, у тому числі з українських земель, де для них були досить сприятливі умови проживання та діяльності. На відміну від урядів більшості європейських держав, уряд ЧСР надавав

великого значення підтримці демократичного іміджу своєї молоді держави у світі і, зокрема, зайняв особливу позицію щодо проблеми біженців із Росії, розв'язуючи її відповідно до зовнішньополітичних пріоритетів ЧСР. Зокрема, він сприйняв російську та українську еміграції як важливий політичний і культурний фактор розвитку зв'язків із цими демократичними в майбутньому країнами, враховуючи традиційні русофільські настрої великої частини чехословацького суспільства, а також конкретні господарські інтереси країни. Водночас засновники й керівники Чехословацької республіки дотримувалися антибільшовицьких позицій і хоча офіційно проголосили щодо радянської Росії «прихильний нейтралітет», тобто невтручання в її внутрішні справи, насправді всіляко підтримували колишніх військовослужбовців білих і українських армій та представників буржуазних політичних партій, їхню антирадянську діяльність, сподіваючись, що саме післяжовтнева еміграція найближчим часом, після повернення на батьківщину, відіграватиме провідну роль у відродженні нової Росії, її «реконструкції» і «європеїзації», а також – у пропагуванні ЧСР у сфері культурній і господарській та сприянні розвитку чехословацької промисловості й торгівлі у відновленій Росії⁵¹³. Тому висунуті та пропаговані офіційними колами ЧСР причини надання допомоги біженцям із Росії – «ідеї гуманізму, слов'янської єдності та вдячності тисячам російських героїв, що полягли в боях Першої світової війни за спільну справу»⁵¹⁴ – не вичерпують усіх мотивів, насамперед політичних і економічних, якими керувався чехословацький уряд у своєму ставленні до емігрантів.

Натхненником принципово нового підходу до вирішення емігрантського питання в Чехословацькій республіці був її перший президент Томаш-Гарріг Масарик – визначний громадський діяч і політик, великий гуманіст і філософ-демократ. Сам колишній політичний емігрант, який своє перебування за кордоном у роки Першої світової війни підпорядкував цілям звільнення чеського і словацького народів з-під австрійської залежності, він як ніхто інший розумів труднощі життя на чужині й настрої і прагнення емігрантів та у своїй діяльності на найвищому державному посту велику увагу приділяв поліпшенню їхнього становища у світі, тим паче, що після утворення незалежної Чехословацької держави у 1918 р. за межами її

⁵¹³ Див.: Пашуто В. Т. Русские историки-эмигранты в Европе. Москва, 1992. С. 24.

⁵¹⁴ Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. Praha, 1936. S. 3.

кордонів залишилося понад 2,2 млн чехів і словаків, тобто близько п'ятої частини всього населення ЧСР. У своїх поглядах і діяльності Т. Масарик і його оточення виходили з того, що як репатріація, так і денаціоналізація для основної маси емігрантів і біженців із Росії неприйнятні, та для рішення емігрантського питання потрібно шукати третій шлях, на якому б ті, що втратили домівку, мали захист перед вимушеним поверненням на батьківщину, а так само й перед денаціоналізацією. Тому саме в Чехословаччині у 1920-30-ті роки найчастіше використовувалися серед емігрантів, особливо українців, так звані паспорти Нансена, що надавали їм статус бездержавних і прирівнювали до громадян країн перебування або до найбільш привілейованих чужинців.

Однак головною відмінністю емігрантів із Росії у ЧСР від еміграції у інших країнах було те, що чехословацький уряд проводив цілеспрямовану регуляцію міграційних процесів із тим, щоб у країні зосереджувалися кращі культурні сили, які би підготували нову інтелігенцію для майбутньої демократичної і федералістичної Росії. Якщо, наприклад, у міжвоєнний період у Берліні та Белграді надавалася перевага монархістським і сепаратистським колам, у Парижі – консервативно-демократичним, у Харбіні – ультраконсервативним, то Прага підтримувала демократичні течії у середовищі еміграції із Росії з урахуванням її багатонаціонального складу. Згодом політичні мотиви її підтримки відійшли на другий план, і основним аспектом політики чехословацького уряду щодо емігрантів із Росії стали майже винятково питання розвитку науки, освіти й культури. Зокрема, Т. Масарик і його оточення розраховували також на те, що така політика перетворить ЧСР на провідний слов'янський центр у Європі: цим, не в останню чергу, пояснюється активна підтримка чехословацьким урядом російських, українських і білоруських наукових, культурницьких, навчальних та інших установ, закладів і товариств, творчої діяльності провідних представників науки й культури східнослов'янських народів, що опинилися в еміграції у Чехословаччині. Цей політичний курс, проголошений влітку 1921 р. під назвою «російська допомогова акція», поклав початок вирішенню емігрантського питання в ЧСР на найвищому державному рівні: організація і проведення всієї «російської акції» згідно з постановою уряду ЧСР від 28 липня

1921 р. доручалися Міністерству закордонних справ на чолі з Е. Бенешем⁵¹⁵.

Слід зазначити, що масовий приплив емігрантів із Росії у Чехословаччину, який почався в 1921 році, набагато перевищив усі прогнози: у 1921 р. туди прибули 6 тис. чоловік, а в 1923 р. – уже 23 тис., 1924 р. – 20 тис., 1925 р. – 25 тис., 1932 р. – 10,5 тис., 1936 р. – близько 9 тис., 1939 р. – 8 тис. Щоправда, точні дані про кількість емігрантів у цій країні, як і їхню національну приналежність, встановити дуже важко. По-перше, не всі з них враховувалися офіційною статистикою, оскільки прибували нерідко нелегально. По-друге, Чехословаччина використовувалася багатьма емігрантами як певний перевалочний пункт між Сходом і Заходом. Після більш-менш тривалого перебування в країні, здобувши певну освіту, значна їх частина поверталася на батьківщину (зокрема, в Галичину, а деякі – і в радянську Україну) або виїжджала в інші західні держави. Найвірогідніше під час першої хвилі еміграції (перша половина 20-х років) щороку в ЧСР перебувало близько 50 тис. емігрантів із Росії, зокрема – 20–25 тис. українців, понад 20 тис. росіян, декілька сотень білорусів, вірменів, грузинів, калмиків, окремі представники балтійських та інших народів колишньої Російської імперії. З кінця 20-х років кількість емігрантів у Чехословаччині з цілого ряду причин почала скорочуватися: у 1939 р. їх залишилося близько 10 тис.⁵¹⁶

Отже, українська еміграція була в міжвоєнні роки однією з найчисленніших у ЧСР. Причому переважна більшість із них була політичними емігрантами, з явною перевагою національно свідомої інтелігенції та учнівської, студентської молоді, у зв'язку з чим Чехословаччина, зокрема Прага, стала на той час, поряд із Харковом, Києвом і Львовом, одним із центрів українського культурного, наукового й навіть громадсько-політичного життя та практично до 1945 р. залишалася одним із найбільших і найактивніших осередків української еміграції у Європі. Про це переконливо свідчила діяльність десятків українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, товариств і спілок, створених у міжвоєнні роки з ініціативи визначних представників української еміграції за підтримки чехословацьких урядових і громадських кіл. Саме в них

⁵¹⁵Див.: Віднянський С. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині та значення її діяльності для актуалізації «українського питання» в Європі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2008. Вип. 17. С.94-116.

⁵¹⁶Див.: Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1993. Вип. 3. С.42.

об'єдналися найкращі інтелектуальні сили української еміграції, представники різних наукових і культурних галузей і професій, які своєю творчою працею збагатили українську і світову науку й культуру та сприяли чесько-словацько-українському культурному зближенню.

Зокрема, у 1920–30-ті роки в Чехословаччині діяли такі наукові установи й організації, як Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська академія (студія) пластичного мистецтва, Український інститут громадознавства в Празі, Українська господарська академія в Подєбрадах, Українська наукова асоціація, Український академічний комітет, Українське історично-філологічне товариство, Українське правниче товариство, Українське педагогічне товариство, Українське аграрне товариство, Українське воєнно-наукове товариство, Спілка українських лікарів, Товариство українських економістів, Товариство українських інженерів, Спілка гідротехніків та меліораторів, Союз українських журналістів і письменників на чужині, Українське товариство прихильників книги, Товариство охорони українських історичних пам'яток за кордоном, Союз українських організацій в ЧСР, Музей визвольної боротьби України, Український національний архів, Український громадський видавничий фонд, а також українська гімназія і школи та інші творчі товариства і професійні спілки, жіночі, молодіжні, студентські, спортивні та січові союзи тощо. Уже один їх перелік, до того ж неповний, є свідченням доброї організованості й активного культурно-громадського й науково-освітнього життя українських емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині. Завдяки багатьом філіям і відділенням у різних містах Чехії, Моравії, Словаччини й Підкарпатської Русі (Закарпаття), а також через численні друковані органи (у міжвоєнні роки в ЧСР виходило 98 назв українських газет, журналів і різних бюлетенів), ці установи й організації залучали до своєї діяльності українські маси всієї республіки і стали суттєвим фактором громадсько-культурного життя чехословацького суспільства, що здійснював на нього значний вплив.

Все це, не в останню чергу, вплинуло на вибір Августином Волошином місця осідку в еміграції та позначилося на його подальшій діяльності. «По приїзді в м. Прагу, – говорив він на слідстві, – коли остання вже була окупована німцями, я поступив на службу в Український вільний університет на посаду завідуючого

кафедрою педагогіки»⁵¹⁷. А під час допиту 22 травня 1945 р. Волошин заявив, що «протягом всього періоду, починаючи з 1939 по 1945 рік, займався професорською діяльністю в галузі педагогіки» і не займався політикою⁵¹⁸.

Про празький період в житті А. Волошина Е. Дутка писала: «По окупації Карпатської України, о. Волошину вдалося виїхати з Хуста за кордон. Через Румунію і Югославію, разом з проф. Августином Штефаном, вони поїхали в Прагу, де батько Волошин купив дім. Сестрам Василянкам, які перебували в Пряшеві, він написав листа, в яким просив, щоб декілька сестер приїхали в Прагу. Мати ігуменя відрядила до нього вісім сестер і чотири сироти. Чотири сестри одержали роботу в Українській гімназії в Морджанах, а інші чотири залишилися в хаті батька Волошина. Дві сироти відвідували морджанську гімназію, а дві ходили до школи в Празі. Мати Марія Яворська була настоятелькою в Празі та секретаркою батька Волошина. Вона під диктовку писала його роботи на друкарській машинці. Мати Северина Махник вела дім, сестра Імельда Яворська була захристиянкою, а сестра Тереза Дутка записалася в Український вільний університет. Батько Волошин і в Празі дотримував денний режим. Після ранньої молитви і Служби Божої він диктував матеріали, приготовлені попереднього дня. Опісля йшов до загороди на прогулянку. О дванадцятій годині він обідав. Пізніше готував окремі свої роботи, щоб їх наступного дня продиктувати матері Марії. Він також читав лекції з педагогіки в Українському вільному університеті. Два роки був деканом цієї освітньої установи. В такий час порядок денний о. Волошина мінявся»⁵¹⁹.

Тут, мабуть, варто зробити невеликий відступ про Український вільний університет (УВУ), з яким було пов'язане шестирічне перебування і творча діяльність Августина Волошина в Празі.

Український вільний університет як перший вищий навчальний заклад і друга наукова установа української еміграції за кордоном був заснований 17 січня 1921 р. у Відні з ініціативи українських інтелектуальних кіл (учених, письменників, журналістів) на чолі з професором української філології Львівського університету О. Колесою, який став першим ректором університету й обирався згодом на цю посаду сім разів. У вересні 1921 р. УВУ було

⁵¹⁷ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 11-12.

⁵¹⁸ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 10.

⁵¹⁹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С.79.

переведено до Праги, що на той час стала головним осередком української студентської молоді (близько 1 тис. осіб) й еміграції з українських земель взагалі, де він дістав матеріальну та правову підтримку з боку чехословацького керівництва (уряду та президента), а також з боку наукової громадськості республіки, зокрема керівництва Карлового університету, яким були надані українському університету приміщення для занять тощо.

Перенесення УВУ з Відня до Праги забезпечило йому тут багаторічне і плідне існування до травня 1945 р. Саме в Празі завдяки регулярній допомозі чехословацького уряду й підтримці наукової громадськості і, не в останню чергу, через високий фаховий рівень професорсько-викладацького складу УВУ і відданість його фундаторів і провідних учених обраній справі, він перетворився на повноцінний і науково спроможний український навчальний заклад на зразок західноєвропейських університетів і швидко завоював собі авторитет і міжнародне визнання. Достатньо сказати, що в міжвоєнні роки в ньому викладали і проводили наукову діяльність понад 100 чоловік, у тому числі 56 професорів. Більшість із них були широко відомі в науковому світі як висококваліфіковані фахівці з певних галузей знань, визначні громадсько-культурні діячі, серед них: філологи А. Артимович, Л. Білецький, О. Колесса, І. Огієнко, І. Панькевич, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, історики – Д. Антонович, І. Барковський, В. Біднов, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, В. Кубійович, О. Мицюк, С. Наріжний, О. Шульгін, Ф. Щербина, В. Щербаківський, А. Яковлів, філософи – А. Волошин, Ф. Мірчук, Д. Чижевський, правознавці – О. Ейхельман, Р. Лашенко, К. Лоський, О. Лотоцький, В. Старосольський, С. Шелухін, природознавці – І. Горбачевський, Б. Матюшенко, С. і Я. Рудницькі, В. Тимошенко та багато інших відомих у науковому світі ще до праці в УВУ учених. Водночас у їхній творчій діяльності т. зв. «празький період» посідає особливе місце, свідченням чого є їхня багата творча спадщина саме в міжвоєнні роки⁵²⁰.

Під час гітлерівської окупації Чехословаччини Український вільний університет, у якому саме тоді працював Августин Волошин, був значно обмежений у правах і діяльності й підпорядкований ректорові німецького Карлового університету. В умовах Протекторату Чехії та Моравії припинила надходити як

⁵²⁰Див.: Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). Київ, 1994.

президентська субсидія УВУ так і міністерські дотації, які існували раніше. І тільки завдяки зусиллям професорів УВУ О. Колесси, О. Мицюка, І. Барковського та А. Волошина, а також прихильному ставленню до українського університету міністра шкільництва й народної освіти Капраса та деяких відомих німецьких вчених УВУ продовжував діяти: йому було надано в 1939 р. кредит у розмірі 100 тис. крон і обіцяна, а згодом і відновлена дотація в 1940 р. на суму 200 тис. крон. У зв'язку із закриттям чеських високих шкіл лекції для студентів УВУ читалися, в тому числі і професором Волошином, у Музеї визвольної боротьби України й конвенту Мальтійського Ордена в Празі III.

Цікаві відомості про діяльність Українського вільного університету в період німецької окупації оприлюднив відомий учений-українознавець із Братислави Микола Неврлий, який у 1940-1944 рр. був слухачем УВУ. Ось що він пише про українсько-німецькі відносини: «Більшість із них (українців. – Авт.), особливо з чесько-українських родин, співчували національній трагедії чеського народу, хоч дбали також про дальші можливості й для українського народу. Рожеві надії тих, що очікували від німців допомоги у відновленні української державності, досить скоро розвіялись. В цілому, політика українців в Протектораті була щодо німців досить стримана, а після їхнього терору в Галичині й на Східній Україні перейшла у скриту ненависть. Виразно проницецьких орієнтацій не виявила в Протектораті жодна українська організація. Те, що УВУ... та ще кілька українських інституцій... продовжували далі свою діяльність і в добі Протекторату, заслугу в цьому мало передовсім досить організоване українське життя в діаспорі, як також – і то не в меншій мірі – і тогочасні чеські уряди. Адміністративно – а тим самим і фінансово УВУ... продовжував далі підлягати чеським урядам»⁵²¹.

Відповідь на питання, чому в той час, коли німецькою окупаційною владою були ліквідовані чеські та інші слов'янські наукові установи й товариства, залишено було українські установи, намагається дати також і колишній професор УВУ празького періоду його діяльності Я. Рудницький. На його думку, «першим і основним мотивом залишення наукових осередків було те, що вони не були в

⁵²¹Неврлий М. УВУ – база незалежної української науки у вільному світі (1921-1945). Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція (Пряшів-Свидник, 12-15 червня 1991 р.). Матеріали. Київ; Львів; Пряшів; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1992. С. 208.

орбіті чесько-німецького безпосереднього конфлікту, а маргінальними «нейтральними» установами, товариствами» і належали до «антисовєтського» фронту, зорганізованого втікачами й виселенцями з-під совєтської України. Немалу роль відіграли при цьому особисті зв'язки діячів УВУ й інших установ та організацій із німецькою адміністрацією (проф. О. Колєсса, проф. І. Мірчук, проф. Освальд Бургард (Юрій Клен), проф. В. Кубійович та ін.)»⁵²². Ця відповідь видається нам більш повною й переконливою.

Празький період життя й діяльності А. Волошина, зокрема його педагогічну працю в Українському вільному університеті, досить ґрунтовно висвітлила Т. Беднаржова. Ще 15 жовтня 1938 р. профєсор УВУ В. Щєрбаківський повідомляв ректора цього навчального закладу, що «комісія профєсорів факультету права і суспільних наук Українського вільного університету в Празі в засіданні свому дня 14 жовтня ц.р. одноголосно ухвалила монсєньорові о. Августину Волошинові титул доктора прав УВУ в Празі»⁵²³. Ще раніше, з нагоди призначення А. Волошина державним секретарем в уряді А. Бродія у жовтні 1938 р., ректорат УВУ привітав його з високою урядовою посадою і побажав успіхів у його майбутній праці. Архівні документи, відшукані й опубліковані Т. Беднаржовою, дають можливість простежити основні віхи викладацької і наукової діяльності А. Волошина в УВУ. У списку профєсорів Українського вільного університету, що мають викладати в зимовому семєстрі 1940/41 шкільному році на філософському факультеті значиться «Волошин Августин, доктор прав, звичайний профєсор педагогіки, член Слов'янського інституту в Празі, продекан філософічного факультету»⁵²⁴. На нараді профєсорів філософського факультету в УВУ, яка відбулася 24 червня 1939 р., деканат привітав профєсора А. Волошина та висловив переконання, що «його співпраця спричиниться до розвитку університету». В 1944–1945 навчальному році А. Волошин повинен був прочитати курси лекцій із «Теорії навчання», «Педагогічної телеології», «Уривків з педагогічної літератури», «Нової доби української освіти», «Методології морального виховання».

Викладаючи в УВУ, А. Волошин плідно займався літературною діяльністю. Із «Списку праць профєсорського персоналу УВУ,

⁵²² Там само. С. 216.

⁵²³ Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. С. 184.

⁵²⁴ Там само. С.185.

готових до друку, або які будуть готові до 1.VI.1945 р.», видно, що А. Волошин підготував до друку історичну драму «Фабіола», книги «Теорія виховання», «Педагогічна телеологія» і продовжував працювати над «Методологією морального виховання», «Педагогічною Хрестоматією», «Педагогічною психологією». Обсяг цих книг мав складати понад 80 друкованих аркушів⁵²⁵. А. Штефан писав, що в Празі А. Волошин написав також історичну п'єсу «Князь Лаборець» і драму «Син Срібної Землі Юрій Довжа», але гітлерівська цензура не дозволила їхню публікацію⁵²⁶. Така ж доля спіткала інші твори А. Волошина, зокрема, оповідання з верховинського життя «У плаю», переклади творів св. Августина «Божий Город» та «Ісповідання». Августин Волошин багато працював над перевиданням своїх головних праць із педагогіки, адже необхідно було їх довести до рівня вищої академічної освіти. Рукописи «Педагогічної дидактики», «Педагогічної методики» та двотомної «Педагогічної Хрестоматії» були передані видавництву «Пробоем» у Празі, яке очолював Степан Росоха, однак його власник був заарештований, а видавництво закрите. Яка подальша доля рукописів А. Волошина – невідомо.

Перебуваючи на еміграції, А. Волошин приділяв багато уваги залученню українських дітей у школи, гімназії. А. Штефан пригадував: «В липні 1940 р. президент Волошин написав мені, щоб я переселився до Праги й перебрав і рятував Модржанську українську гімназію, бо чехи хочуть її зліквідувати... По двох тижнях мене найменовано директором Модржанської української гімназії»⁵²⁷. Врятувавши цей навчальний заклад від закриття, А. Волошин на цьому не зупинився, а часто його відвідував: «Тішився, що біля 90 карпато-українських хлопців і дівчат, біля 120 з інших українських земель мали там регулярну середньошкільну науку та були поміщені в гуртожитках»⁵²⁸. Августина Волошина часто можна було зустріти і в інших місцях, де проживали українські діти. Так, у 1940 р. він відвідав інтернат для дітей емігрантів у Мозтанах. Піклувався він і про долю студентів Торговельної академії, яка опинилася в Словаччині. Уряд цієї країни не дуже радо поставився до появи українських академістів у Братиславі. Михайло Ледида, що тепер проживав в Карлових Варах, пригадував: «Викладацький склад

⁵²⁵ Там само. С.189.

⁵²⁶ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С.34.

⁵²⁷ Там само. С.131.

⁵²⁸ Там само.

академії розпочав переговори з представниками словацьких властей про необхідність для її студентів завершення навчального процесу. Тільки після тривалих клопотань... їм було дозволено»⁵²⁹. І в цьому велика заслуга А. Волошина і А. Штефана.

В Українському вільному університеті Августин Волошин пройшов непростий творчий шлях від професора педагогіки й декана філософського факультету (1939–1940 рр.) до ректора. За рішенням Сенату УВУ, прийнятому на засіданні 16 квітня 1945 р., обов'язки ректора УВУ були покладені на А. Волошина⁵³⁰. Прихильник концепції залишення Українського вільного університету на території Чехословаччини Августин Волошин прийняв керівництво університетом від ректора А. Яковліва, який із більшістю професорів після вступу до Праги радянських військ виїхав за кордон. Проте сподівання останнього ректора празького періоду УВУ Волошина на можливість існування українського університету в Празі виявилися ілюзорними: Український вільний університет було фактично ліквідовано, університетську бібліотеку (понад 10 тис. книг) та архів конфісковано й вивезено до СРСР.

Самого Августина Волошина – ректора УВУ – вперше було заарештовано радянськими органами НКВС уже 11 травня 1945 р. Цього разу його завезли в приміщення УВУ, забрали ключі від ректорської канцелярії та архіву й відпустили. Другий арешт А. Волошина органами НКВС відбувся 15 травня теж у його помешканні за адресою: Прага-Сміхов, Під Ліпками, 12. Капітан СМЕРШу Шибайлов доправив його на Делострелецьку вулицю, де його було замкнуто в тюремному підвалі. З Праги Волошина вивезли до Москви у в'язницю Лефортово, потім перевели в Бутирську тюрму. В ув'язненні 71-річний Августин Волошин перебував 52 дні, де був підданий численним допитам, жорстким фізичним і моральним тортурам.

⁵²⁹ Вегеш М. Довга дорога додому. *Закарпатська правда*. 1992. 20 жовтня.

⁵³⁰ Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. С. 195.

Розділ 8.

УВ'ЯЗНЕННЯ І СМЕРТЬ ПРЕЗИДЕНТА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

«Тіло моє прошу по смерті поховати в гробі, приготовленім при гробі покійної дружини Ірини в Ужгороді; коли б воєнні або політичні обставини не дозволили, прошу тіло моє дочасно поховати там, де постигне мене смерть...», -
Августин Волошин

...Закінчувався 1944 рік. Друга світова війна вступала в свою завершальну стадію. Четвертий український фронт ще перебував на Закарпатті, але своїм вістрям вже був спрямований на Європу. Попереду ще багато боїв, тисячі людей назавжди залишаться лежати в чужій землі, але, що війні скоро кінець – знали, мабуть, всі. Разом з фронтом, немов його супроводжуючи, однак, будучи його складовою частиною, просувався вперед і так званий 4-й департамент Смершу. Серед ряду завдань, які були поставлені перед смершівцями, було «виловлення і знешкодження українських буржуазних націоналістів».

Наприкінці грудня 1944 р. Львівське обласне управління НКДБ сформувало спецгрупу «Ураган», до складу якої ввійшли колишні червоноармійці, партизани, працівники органів безпеки (п'ятеро росіян, двоє українців, двоє словаків і башкир). Їх очолив уродженець Тамбовської області Петро Савельєв, що діяв під псевдонімом «Павлов». Серед членів групи особливо виділявся 24-річний уродженець села під Ужгородом Михайло Коцко (агент «Летючий»). Він володів декількома мовами, мав зв'язки з націоналістичним підпіллям, але найважливішим був той факт, що «Летючий» особисто знав Августина Волошина та деяких членів його уряду в Празі. Саме М. Коцко повинен був зблизитися з колишнім президентом Карпатської України і вмовити його не залишати Праги після відступу нацистів. Після вступу до чеської столиці радянських військ розглядалися два варіанти вирішення майбутньої долі видатного закарпатського політика: арешт і етапування до Москви, а в разі невдачі – фізичне знищення Августина Волошина⁵³¹.

Плани радянської диверсійної групи щодо ліквідації Августина Волошина дослідив сучасний український історик Володимир Бірчак: «Група «Ураган» десантувалася в околицях Праги. Вони облаштували базу в лісовому масиві. Тільки «Летючий» вирушив до міста. Обумовили, що він буде регулярно залишати записки для «Павлова» біля однієї церкви. Однак минув тиждень, а жодних звісток не було. Радянські війська підступали все ближче. Савельєв вирішив діяти самотужки. Зв'язковим «Урагану» був Йозеф Шинк, чех німецького походження, фабрикант-мільйонер. Під час окупації він працював особистим секретарем «комісара Гестапо» у Празі, постачав німецьким воякам продукти та вино. Перше завдання чекістів виконав успішно: через дружину знайомого двірника, яка працювала

⁵³¹ Бірчак В. Полювання на президента. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/poliuvannia-na-prezidenta/> (дата звернення: 19. 05. 2022).

прибиральницею у картотеці Гестапо, роздобув особові картки п'ятьох ворожих агентів. Наступна вказівка для Шинка – організувати знищення Августина Волошина. Операцію планували здійснити 3 травня 1945 року і помешканні політика на вул. Під Липками. Лютчик на прізвище Лерб мав підсунути йому валізу з бомбою. Механізм сконструював донський козак Михайло Білоцерківський, якого нещодавно завербував «Ураган». Він довгий час воював у складі Російської визвольної армії, а останнім часом викладав саперну справу у школі «Абверу».

Однак у потрібний день Лерб кудись зник. Савельєв доручив доставити вибухівку Шинкові. Також попросив переконатися, чи біля Волошина не буде молодого хлопця на ім'я Михайло – себто агента «Летючого». Шинк пішов у місто, а наступного дня повернувся і заявив: завдання виконав успішно. Михайла біля Волошина не було. «Павлов» чекав звісток про вибух. Але ніякої інформації не було. Натомість виявилось, що двірника та його дружину викрили і стратили. А сам Шинк передав німцям листа, у якому розповів про зв'язки з радянськими диверсантами. Після «відвертої» розмови підприємець зізнався: до Волошина він не ходив, валізу викинув у річку. Його негайно розстріляли. 5 травня у Празі піднялося антинацистське повстання. Місто стало полем бою. Розробляти новий план ліквідації Волошина не було можливості»⁵³².

Перше знайомство А. Волошина з працівниками СМЕРШу відбулося 11 травня 1945 р. Однак тоді все обійшлося. У нього забрали ключі від ректорської канцелярії та архів (як нам тепер не вистачає матеріалів цього архіву!). Можливо, для того, щоб «заспокоїти» похилого віку людину, президентові видали «бумагу», згідно з якою він міг спокійно продовжувати займатися своєю роботою, не боячись арешту. Та все було далеко не так, як могло здатися на перший погляд. «Недрімлюче око» працівників Смершу уважно слідкувало за кожним його кроком, а біля будинку Подліпками, 12, де він мешкав, постійно чергували смершівці.

15 травня 1945 р. біля будинку №12 зупинилася машина чеської поліції. З неї вийшла людина у формі офіцера МДБ. Пройшла мить – і капітан Шибайлов (так звали чи псевдо було смершівця) вже відкривав двері будинку. Перекоаний у тому, що виникло якесь непорозуміння, господар показав документ і сказав, що його вже переслухали і звільнили. Офіцер запевнив, що турбуватись не

⁵³² Бірчак В. Названа праця.

потрібно, залишилось уладнати деякі формальності, незабаром його привезуть додому. Коли машина, в яку Шибайлов запропонував сісти Волошину, під'їхала до вулиці Делострелецької, колишній президент ймовірно зрозумів, що він вже додому не повернеться. В будинку під номером 11 тимчасово розміщувався слідчий відділ СМЕРШу. Звичайно, вивіски, яка б про це говорила, на ньому не було⁵³³.

В «Особовій справі Августина Волошина» знаходимо невелике повідомлення: «Задержан 15 мая 1945 года в Праге-16, ул. Подлипками, 12. При задержании изъята круглая печать с подписью «Президия правительства Подкарпатской Руси»⁵³⁴. До цього додамо, що Волошин був заарештований незаконно, адже співробітники МДБ СРСР навіть не пред'явили йому ордер на арешт. Названий документ був представлений Волошину слідчим головного управління «Смерш» майором Вайндорфом (№749) тільки 5 червня 1945 р., тобто тоді, коли він був в'язнем Лефортівської тюрми⁵³⁵.

У 1948 р. в Німеччині були опубліковані спогади Івана Мондича (Н. Синевирського) «Смерш. Год в стане врага». Автор в 1945 р. працював перекладачем у контррозвідці Смершу. Пропонуємо Вашій увазі деякі уривки з цієї унікальної книги: «Приїхало авто капітана Шибайлова

– Здоров, Микола! – Шибайлов усміхався. Його товсте і рожеве лице висловлювало вдовolenня, що успішно виконав завдання.

– Пізнаєш?

Я подивився в сторону кругленького монсеньйора, що виступав з авто.

– Волошин!

– Так. Це він. Ваш бувший президент. Старик Волошин якось непритомно подивився в мою сторону. Мабуть, він навіть не бачив мене. Його очі блудили десь далеко, в невідомих краях.

– Кудя смотришь поп? На небо? Поздно! Нужно было раньше богу молиться, а не политикой заниматься.

Волошин слухав Шибайлова байдуже.

– Ну, валяй, валяй вот с этим бойцом в подвал! Быстрее!

⁵³³ Вегеш М., Турияница В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. Ужгород, 1995. С. 6.

⁵³⁴ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 1-3.

⁵³⁵ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 6.

Волошин поспішив. Він якби все ще не вірив, що його арештовано... Я подивився в сторону, куди Волошин віддалявся. Вояк ударив прикладом його в спину...»⁵³⁶.

У черговий раз звернемося до унікальних споминів Е. Дутки: «Прага – Великдень 1945 р. Одного ранку перед Великоднем, розбудила нас сестра Імельда і сказала, що чула по радіо, ніби радянська армія увійшла в Прагу. Батько Волошин спокійно відповів: «Нема що чекати, підемо в каплицю помолитися, я відслужу Службу Божу, дам вам розгрішення на випадок смерті і нехай діється воля Божа». Присутність Отця при престолі впливала на нас успокоюючо, немов бальзам. Під час Служби Божої він віддано молився. Потім уділив нам розгрішення, після якого ми і спожили свячене. В коротці прийшли до нас радянські солдати і чемно поросили позволення увійти до двору з воєнними тягаровими автомашинами (залишилися на нашім дворі декілька днів, військові в автомашинах навіть і спали). Того ж дня після обіду прийшли до нас ще троє радянських, двоє увійшли до хати, а один залишився в авті. Один з присутніх сказав, що він є професором філософії і бажає говорити з А. Волошином. Батько прийняв їх гостинного. В сусідній кімнаті ми чули, що вони говорили про Е. Канта. Посиділи годину-дві і відійшли. Після їхнього відходу батько сказав, що вони поміняли склянки з вином на столі, бо, мабуть, боялися, що їх хочемо отруїти.

Декілька днів ніхто не приходив. Батько старався дотримувати свій режим дня. Після обіду 8 або 9 травня двоє військових приїхали за батьком і сказали, що хочуть з ним подивитися на український університет. Він пішов з ними. Додому його привезли пізньої ночі. Нам ані слівцем не сказав, де був і що від нього хотіли. Пішов у каплицю, опісля ліг спати. Через кілька днів, 13 травня приїхало до нас кілька автомашин і десь десять солдатів. Один з них зразу звернувся до батька словами: «Мы вас пришли арестовать, соберите нужные вещи!». Ніяких документів вони нікому не показали. Нас, монахинь і рідну сестру о. Волошина Елену, вони посадили в їдальню, де нас сторожив солдат з автоматом. Двоє солдат залишилися в бюрі біля батька, інші солдати розійшлись по всьому домі, де робили обшук. Уже стемніло, коли його закінчили, а нам здавалося, що то була ціла вічність. Перед тим, як взяти о. Волошина, нам дозволили попрощатися з ним. Відходячи, один з солдатів запитав: «Деньги у вас есть?». Мати Северина принесла фотографію

⁵³⁶ Просвіта. 1991. № 1.

сиріт і сказала: «Тут його деньги». Солдат продовжував: «А оружие у вас есть?». Батько витяг вервечку з кишені і сказав: «Це моя зброя». Військовий засміявся і вони, взявши о. Волошина з собою, пішли. Про те, що трапилось, ми зразу телефоном інформували бувших міністрів Карпатської України, які жили в Празі. Однак перед північчю батька Волошина привезли додому і вибачалися, мовляв, то була помилка. «Знаете, военное время».

В неділю до нас відважилися прийти міністри і радилися з о. Волошином, що далі робити. Деякі казали, що йому вже добре, бо звільнили його додому, а інші були того погляду, що радянським не треба вірити, бо вони батька не лишать живим. Мовляв, конче потрібно поїхати далі, за кордон. Августин Штефан щиро радив батькові поїхати з ним. Він уже мав замовлений вагон і підкреслив, що його дружина буде ними опікуватися.

Вранці 15 травня, безпосередньо після Служби Божої, увійшли в хату двоє солдатів. Вони казали, що з батьком підуть до Степана Ключурака, щоб батько зі собою нічого не брав, бо то лише формальність. Та ми даремно його чекали. Батько вже не вернувся. Сестра о. Волошина Елена писала листи різним людям і установам. Написала і на посольство СРСР в Чехословаччині. Ходила по різних урядах, але нічого про брата не довідалася. Десь через два роки посередництвом радянського посольства ми одержали вістку, яку написав тогочасний посол Валер'ян Зорин: «У нас его нет».

В тім часі, крім сестер Василянок, у домі жив ще садівник з жінкою і водій Ф. Туряниця.

Правду про батька Волошина ми довідалися аж через кілька років, коли в Прагу повернувся з Радянського Союзу д-р Микола Долинай. Він був арештований разом з Юрієм Перевузником і Степаном Ключураком. Згаданих заарештували за день раніше ніж о. Волошина, значить 14 травня. Затримували їх близько аеропорту, куди 15 травня привезли А. Волошина. Всіх їх літаком повезли в СРСР. В літаку було ще кілька полонених і високих воєнних діячів. Як прилетіли в Москву, автом їх перевезено у Лефортівську тюрму. Кожного з ув'язнених післали в інше місце і д-р Долинай о. Волошина більше не бачив. М. Долинай у в'язниці пізніше попав в кімнату з одним німцем. Той оповідав, що в лікарні у Бутирській тюрмі кілька днів лежав з Президентом Карпатської України. Коли А. Волошина 11 липня привезли в лікарню, він ще міг ходити. В той, як з німцем був разом, А. Волошина щодня брали на допити, де його

мучили. Одного дня о. Волошина привели два сторожі і кинули на ліжку. А. Волошин був непритомний, не приймав харч і тоді його німець, якого повезли на інше місце, бачив останній раз. Пряшів, 7 липня 2003 р.»⁵³⁷.

С. Сабол (Зореслав) теж писав про останні дні на волі Августина Волошина: «Прибулі до Праги керівники СМЕРШу мали заздалегідь приготовлений їхніми агентами список людей, призначених на арешт. Одним з таких агентів був у Празі чоловік на прибране ім'я Гуменюк. Він прибув до Праги як «біженець» з сім'єю, отже виглядало, що він є справжній біженець. Українці в Празі підозрювали його згодом, але толерували. Дістав навіть працю коректора в редакції часопису закарпатської молоді «Пробоем». (Одного разу автор мав нагоду пізнати того Гуменюка. Приїхавши в серпні 1944 року з Берліна до Праги, автор зайшов до редакції «Пробоем», вступив до канцелярії видавця дра С. Росохи. Розбалакався з ним при відчинених дверях. Раптом вступив до канцелярії мужчина невисокого росту, середнього віку. Оглянув автора із зацікавленням, мабуть тому, що перший раз бачив його. На запитання С. Росохи – чого прийшов, відповів, що прийшов подякувати за те, що прийняв його на працю. Це був агент Гуменюк. Видно, що щойно десь недавно став коректором у редакції «Пробоем», де мав доступ до адресаря передплатників).

Українці в Празі помітили, що часто, коли Гуменюк стрічався з людьми, залюбки фотографував їх. Це насторожувало поодиноких людей, але Гуменюк спокійно продовжував свою діяльність. Августин Волошин сказав міністрові Августину Штефанові, що Гуменюк також сфотографував його щось два раз. Раз трапився випадок, що агент СМЕРШу прийшов на квартиру Миколи Вайди, щоб арештувати його. Микола Вайда виїхав був на Захід, агент не застав його вдома. Але в той самий час прийшов відвідати М. Вайду учитель руханки української гімназії в Морджанах. Агент запитав його прізвище, подивився на свій список і на місце арештував відвідувача»⁵³⁸.

Через деякий час А. Волошина перевезли до Москви і помістили в одну з камер-одиночок Лефортовської тюрми. Якою ж була ця твердиня Міністерства державної безпеки? Споруджена ще при царизмі, ця тюрма була закрита в 1917 р. Однак після

⁵³⁷ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 79-81.

⁵³⁸ Там само. С. 84-85.

двадцятирічного «відпочинку» Й. Сталін у 1937 р. помістив у ній вищий командний склад армії на чолі з маршалом М. Тухачевським, і відтоді вона існує до наших днів. Відомий радянський розвідник Леопольд Треппер, який у свій час мав можливість детально ознайомитися з цією тюрмою, у своїх споминах «Велика гра» писав: «Споруда нагадує мені старовинну фортецю Сен-Жак д'Арк на Середземноморському узбережжі Палестини... З середини тюрма нагадує цирк, три поверхи колових галерей, вздовж яких розміщувались камери. В середині – великий, пустинний плац, звідки можна наглядати за всіма поверхами»⁵³⁹.

Колишній військовий прокурор М. М. Ушов, який пройшов всі «кола пекла», так описав камеру, в якій він знаходився: «Камера, в яку я потрапив, являла собою довгу вузьку кімнатку у вигляді кам'яного мішка. Віконечко прикрито незмінним залізним козирком. Світло з вулиці ледь-ледь пробивалось. Щодоби горіла вмонтована в стелю електрична лампочка. Біля стін наглухо прикріплений невеликий, продовгуватий залізний столик, а поряд з ним масивна табуретка. Зліва при вході в камеру прикріплений металічний унітаз, а поряд – водопровідний кран і маленька раковина. Стіни на півтора метра зафарбовані густо-зеленою фарбою. В дверях камери, як і в інших тюрмах, невелике віконечко, у вигляді кватирки, так званий «собачник», через який ув'язненим подається їжа, вода і робляться зауваження... В камері холодно. Всього 6–7 градусів тепла. Довго сидіти на одному місці неможливо. Ми не тільки ходили, але буквально бігали по камері, намагаючись хоч трохи зігрітись...»⁵⁴⁰.

Слід зазначити, що про існування такої тюрми мало хто знав, хоча слухи про неї існували. Один з в'язнів пригадував: «В три години ночі я був доставлений в Лефортівську тюрму. Про те, що існує така тюрма, я, старий москвич, не мав ніякого поняття...». Інший в'язень пише, що «Лефортівська тюрма відрізняється від інших тюрем особливою жорстокістю і страшним режимом. Слухи про неї доходили до тюрем інших міст. Деякі ув'язнені, які побували в Лефортівській тюрмі, від одного тільки згадування про неї починали трястися»⁵⁴¹. Перебування в тюрмі негативно впливало на нервову систему ув'язненого. Як пригадував Треппер, людина не мала ні хвилини спочинку. Протягом години по десять разів

⁵³⁹ Вегеш М., Турияница В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина/ Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 7-9.

⁵⁴⁰ Там само.

⁵⁴¹ Там само.

відкривалися двері камери і лунали попередження: ви забагато ходите, ви дуже довго сидите, ви недостатньо рухаєтесь тощо. Заснути було майже неможливо, бо щовечора біля десятої години починалось занадто бурхливе тюремне життя: безперестанне стукання дверима, кроки тих, кого вели на допит. Годували надзвичайно погано. Складалось враження, що все робилося для того, щоб повністю вивести з ладу здоров'я людини.

Під час арешту Волошину сповнилось 70 років. Можливо, у читачів промайне думка, що похилого віку людина знаходилась в кращих умовах, мала які-небудь привілеї. На жаль, мусимо Вас розчарувати, вік для ув'язненого не був спасінням. Вченому-мікробіологу Надсону, якого повели на допит, було 73 роки. І коли через дві доби (!) він повернувся, то товариші по камері його не впізнали: «Виглядав він дуже погано. Лице земляного кольору, очі запалені. Від втоми він ледве тримався на ногах... навіть не міг їсти».

У Волошина не посоромились відібрати при арешті навіть золоті речі, які по праву належали йому як каноніку. До речі, коли на прохання вчених Ужгородського державного університету з Москви вислали в їх тимчасове користування «Особову справу Августина Волошина», то з цих цінних речей нічого не збереглося. Безперечно, що вони поповнили колекцію когось із слідчих. І як не погодитися з М. М. Ушовим, який писав, що «співробітники НКВС були, як правило, владолюбними, безчесними, дуже обмеженими і охочими до грошей і нагород, готовими в ім'я особистих інтересів здійснити будь-яку підлість, забувши про людську совість»⁵⁴².

Перший допит Августина Волошина був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. На останньому допиті йому було зачитано постанову про оголошення звинувачення. Уважно її прочитавши, Августин Волошин майже з усім погодився: «В чому мене звинувачують статті звинувачення мені зрозумілі... Винним себе визнаю»⁵⁴³. Можна собі уявити, до якого стану була доведена ця 70-літня людина, якщо вона визнавала себе винною навіть у тих «бідах», до яких не мала ніякого відношення. І дійсно, працівники МДБ могли примусити говорити навіть мертвого...

⁵⁴² Вегеш М., Турияница В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. С. 10-11.

⁵⁴³ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 31.

20 червня 1945 р. Августину Волошину було представлено обвинувачення, згідно з яким він «проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу». Наводимо його повністю:

**Постановление
(О предъявлении обвинения)
г. Москва, 1945, июня 20 дня**

Я, следователь следственного отдела Главного управления «Смерш» майор Вайндорф, рассмотрев следственный материал по делу и приняв во внимание, что Волошин Августин Иванович достаточно изобличается в том, что являясь членом т.н. правительства Карпатской Украины и «Украинского народного объединения» проводил враждебную деятельность против Советского Союза

Постановил:

Руководствуясь ст.ст.128 и 129 УПК РСФСР, привлечь Волошина Августина Ивановича в качестве обвиняемого по ст.ст.58–4 и 58–11 УК, о чем объяснить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

«Согласен» Начальник Отделения Следственного отдела подполковник Кулешов.

«Утверждено» Зам. начальника Следственного отдела Главного управления «Смерш» подполковник Флягин.

20 июня 1945⁵⁴⁴.

Після останнього допиту, який вів слідчий Вайндорф, здоров'я Августина Волошина різко погіршилося і його перевели в Бутирську тюрму. Про перебування Волошина в Лефортові маємо свідчення В. І. Марчука із Житомирщини: «Сидів 8 місяців у Лефортівській тюрмі. Зразу після дня Перемоги до мене в камеру-одиночку помістили Августина Волошина – Президента Карпатської України. Це був невисокий, повний чоловік, років йому було за 70. Він мав хворий шлунок і не міг їсти. Свою їжу віддавав мені. Потім до нас підсадили ще якогось Барковського, це був стукач, але ми цього не знали. Він заводив провокаційні розмови і потім доносив слідчому. Пам'ятаю такий випадок. Я не знав жодної молитви і Волошин вчив

⁵⁴⁴ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 30.

мене «Отче наш». Коли наступного разу мене викликали на допит, слідчий сказав: «Ну, как, «Отче наш» выучил уже?». Тоді я не догадався, звідки слідчий знає про молитву. Хто такий Барковський, дізнався в Бутирській тюрмі від одного викладача військової академії, до якого теж підсаджували Барковського.

Кожного дня Волошин розповідав про життя Ісуса Христа, також про себе, як він їздив до Риму, до Праги. Я дізнався, що Волошин зустрічався з Ріббентропом, Степаном Бандерою і Мельником, казав, що його звинувачують у германофільстві. Це слово я вперше почув від нього, і воно мені запам'яталося.

Одного разу в камері Волошин писав заяву на ім'я Молотова. В цій заяві він зазначив, що його заарештовано несправедливо, що він громадянин іншої держави. Пригадую початок заяви: «Прем'єр-министру господину Молотову от бывшего премьер-министра Закарпатской Руси доктора Волошина».

З кожним днем Августин Іванович слабнув. Навіть сам вже не міг виходити на прогулянку. Ми брали його під руки і виводили гуляти. Одного разу він попросив його залишити. Коли ми повернулися з прогулянки, у камері його не застали. Два місяці був з нами. На все життя запам'ятав я цю добру і розумну людину»⁵⁴⁵. Свідчення В. І. Марчука повністю підтверджуються даними заключення медичного персоналу Бутирської тюрми:

Врачебное заключение 10 июля 1945 г.

Заклученный Волошин Августин Иванович 1874 г. рождения, обратился впервые за медпомощью 23 мая 1945 г. с жалобами на боли в области сердца, одышку и общую слабость.

Объективно: заключенный правильного телосложения, с чрезмерным отложением жира, кожа и видимые слизистые бледны. Сердце – границы расширены во все стороны, тоны глухие, акцент на втором тоне аорты.

В легких ослабленное дыхание, сухие хрипы. Печень и селезенка не пульсируются, безболезненны.

В течение последнего времени заключенный резко ослаб, усилилась одышка и общая слабость, сильно отекали ноги,

⁵⁴⁵ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга перша. Львів: Просвіта, 1993. С. 558-559.

совершенно исчез аппетит. Заключенный встает и передвигается только с посторонней помощью.

Все вышеизложенное говорит за то, что у заключенного имеется кардиосклероз с упадком сердечной деятельности, вследствие чего он нуждается в немедленном направлении в больницу Бутырской тюрьмы для стационарного лечения.

Начальник санчасти лефортовской тюрьмы НКГБ СССР
майор медицинской службы Яншин⁵⁴⁶.

Сучасні дослідники називали різні дати смерті президента: 11, 14, 17 липня 1945 р. На основі «Справи Волошин» ми маємо можливість встановити точну дату смерті.

Акт

Заключенный Волошин Августин Иванович, 1874 г. рождения, находящийся в больнице с 11.VII.1945 по поводу декомпенсированного порока сердца, воспаления почек, хронического колита 19.VII.1945 в 15 час. 20 минут умер от паралича сердца.

Дежурный врач (подпись)

Копия верна

Секретарь Бутырской тюрьмы

НКВД СССР (подпись)

Капитан Свитский⁵⁴⁷.

Акт

Судебно-Медицинского исследования трупа Волошина А. И.

Вскрытие произведено 20/VII 1945 суд.-мед. экспертом Семеновским в присутствии нач. санчасти Бутырской тюрьмы полковника мед. службы Ларина

⁵⁴⁶ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 106.

⁵⁴⁷ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 107.

**(Детализированный лист)
Анатомический диагноз:**

Артериосклероз. Артериокардиосклероз. Артериоло-склеротический нефроцирроз. Расширение полостей сердца. Общее ожирение. Миодегенерация сердца. Эмфизема легких. Желчно-каменная болезнь. Хронический энтероколит.

Заключение: смерть наступила от паралича сердца (артериосклероз, артериокардиосклероз).

Акт подписал собственноручно

Семеновский⁵⁴⁸.

Свідчення про смерть А. Волошина залишив Юрій Шанта: «Рівночасно з арештом А. Волошина були також арештовані три колишні міністри Карпатської України – Степан Ключурак, др. Микола Долинай та др. Юлій Перевузнук. Всі вони спочатку опинилися у в'язниці Лефортово у Москві разом з А. Волошином. В часі смерті А. Волошина вони були в Лефортові, щойно десь пізніше були засуджені на 20 чи 25 років. Степан Ключурак і др. Микола Долинай після повороту до Праги залишили по собі важливі свідчення про смерть А. Волошина. Степан Ключурак випадково був свідком його смерті. Про це він повідомив Августина Штефана листом з Праги до Філадельфії, США. Ось зміст листа Степана Ключурака, що був поміщений в монографії Августина Штефана «Августин Волошин. Президент Карпатської України. Спомини» (С.147-148): «Дня 11 липня 1945 р. мене вели до мого опікуна (слідчого), який всіма нами «опікувався». Коли мене привели до дверей мого опікуна, двері були замкнені, але сусід нам сказав, що він знаходиться у одного тяжко хворого, від якого хотів би дещо довідатися.

Ми повернулися і перед дверима кімнати, де лежав старенький о. Волошин, мій сторож попросив, щоб опікун на хвилину вийшов. Двері відчинились і так уже залишилися відчиненими. Коли я побачив, що він лежить в агонії, смертельно блідий, я схвильовано поспитав, що з ним діється?! Чому не приведуть до нього лікаря?! – Не нужно, ему не нужна помощь. Мій опікун наказав відвести мене до його канцелярії і там почекати, поки він прийде. За нецілих півгодини прийшов мій опікун і, як завжди, почав мене випитуватися. Між іншим поспитав, кого залишив Волошин в Празі. Я тоді його

⁵⁴⁸ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 109.

запитав, чи є якась надія, щоб зберегти о. Волошина. На те він відповів: «Он ушел».

Я не розумів його добре, – продовжував свідок С. Ключурак і думав, що може о. Волошина кудись відвезли. Тому поспитав: «Куди він пішов?». Опікун зденеровано сказав: «Він не пішов, але... помер». «Усе це сталося так, як я переказав. Це я бачив своїми очима та сам чув». Лист йде далі: «Він лежав вже мабуть мертвий, а на другий день мій покровитель ще сказав мені: «Його знищила не тюрма, але хвороба, яку він приніс з собою з дому. Старенький мав цукровку» – виправдовувався опікун. Кінець листа: «Відносно дня смерті о. Волошина – це єдина правда, яку я міг би й іншими доказами підтвердити».

А. Штефан зауважив: «О. А. Волошин мав незначне поширення серця і його успішно лікував. Цукровки ніколи не мав. Твердження опікуна, що старенький приніс з собою з дому цукровку, дійсності не відповідає. Однак совєтські тюремники такі всезнайки, що можуть за 3 дні приворожити таку хворобу, яка їм потрібна». «Що зробили з тляними останками бл. п. о. А. Волошина – невідомо. Він помер, але пам'ять про нього безсмертна серед його земляків». Общирне свідчення про смерть А. Волошина подав др. Микола Долинай його племінниці др. Ользі Дутковій в Празі. На відміну від Степана Ключурака, який, як видно, дозволив А. Штефанові зразу опублікувати його свідчення в газеті «Америка» у Філадельфії, США, др. Микола Долинай розказав др. Ользі Дутковій про смерть А. Волошина під присягою, що нікому не розкаже про це так довго, заки хтось буде живий із його сім'ї. Це тому, що большевики, подібно як це робили нацисти, погрозили кожному звільненому в'язневі смертю цілій його сім'ї, якщо він комусь розкаже, що пережив, бачив і чув. Др. Ольга Дуткова дотримала дану обіцянку. Щойно після того, як помер син і внук дра Долиная трагічно на вулиці в Празі, др. О. Дуткова в листі від 21 серпня 1999 року поділилася з автором інформацією, яку отримала від міністра дра Миколи Долиная.

В'язень-лікар, др. М. Долинай, мав у Лефортові завдання перевірити чи вже є мертві тіла в'язнів, заки їх кудись відвезли закопати. Він мав сказати сторожеві, хто ще живе, а кого вже можуть класти на тачанку і забирати геть тих, що померли. Др. М. Долинай розповів др. О. Дутковій, що його одного разу взяв сторож з НКВД кудись до великого гангару, в котрому було коло 160-200 людей, зложених на дошках, куди далше принесли напівмертвих. Др.

Долинай довідався, що туди приносили тих в'язнів, що не витримали тортури. Їх без похоронного обряду кидали у спільну могилу. Др. М. Долинай був родинним лікарем о. А. Волошина. «Між мертвими та вмираючими він впізнав вуйка по материнському знакові на шії», написала др. О. Дуткова. Про спосіб «допитів» слідчими о. А. Волошина говорить стан, в якому побачив його тлінні останки др. М. Долинай: «Побите око, вирваний золотий зуб, спухнутий, ноги як колоди, чорні, був без відома, вже не дихав». Читач може тільки здогадуватися, чому тіло було спухнуте, а ноги чорні, грубі як колоди. Лікар міг би подати докладніше причину такого стану, в який спосіб тортували о. А. Волошина.

Сповнилися слова, які були сказані о. А. Волошином у відповідь міністру Ю. Ревасві, що НКВД тортурами може зломити його волю, душевну силу та характер і змусили підписати заяву на шкоду Карпатській Україні та українській справі взагалі: «Того вони не можуть зробити! Можуть мене й забити, але я не піддамся їхній волі», була відповідь о. А. Волошина. І не піддався, не просто лишень під загрозою смерті, але навіть під загрозою тортур. Для щирих українців о. Монс. Августин Волошин – Великомученик. Щодо дати смерті о. А. Волошина, то найкраще поінформована в тій справі др. Ольга Дуткова є переконана, що смерть настала 11 липня 1945 року, як подав Степан Ключурак. Агенти НКВД, як звичайно, спробували вмити руки від крові о. Волошина. Вигадали, що в той день, коли його замучили, 11 липня 1945 р., вони перевезли його на лікування до лікарниці в тюрмі Бутирки в Москві та що він помер там 19 липня на діабет, який приніс з собою з дому. Др. О. Дуткова рішуче відкидає фальшиву «документацію» НКВД про дату і причину смерті о. А. Волошина»⁵⁴⁹.

Так закінчилося життя славного сина українського народу, президента Карпатської України Августина Івановича Волошина. Зберігся «Заповіт», який він написав 19 серпня 1944 р. в Празі. Враховуючи, що свого часу ми його опублікували в збірнику документів і матеріалів, які вже давно стали бібліографічною рідкістю, наводимо його повністю: «Переступивши 70 р. життя, вважаю потрібним заряди все, що треба, на випадок моєї смерті.

1. Душу мою вручаю Божому милосердю. Виражаю й ту мою глибоку вдячність Богові за те, що дарував мені добрих

⁵⁴⁹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 86-88.

християнських родичів, і добру побожну жінку, що так щиро помагали мені і в духовному життю. Дуже вдячний я їй за те, що покликав мене до священничої служби. Особливо вдячний за великі ласки, якими обдарував мене Бог після тяжких провин моєї молодости та необдуманости, і все захороняв мене для дальшої праці над спасенням душі.

Тіло моє, прошу по смерті поховати в гробі, приготованім при гробі покійної дружини Ірини в Ужгороді; коли б воєнні, або політичні обставини не дозволили, прошу тіло дочасно поховати там, де постигне мене смерть.

Похорон має бути скромний, без світських парад. На похороні прошу роздавати людям образочки, на котрих на одній стороні має бути образ Розп'яття з підписом: «Мій Ісусе милосердя» (100 дн. відп.); на другій стороні образ малий мій з проханням: «Помолімся за о. Августина Волошина, б. президента Карп. України, народженого 17.III.1874 в Келечині, помершого дн. ____ в _____.

І ці короткі молитви:

«Слава Отцю і Сину і св.Духу, нині і присно і во віки віков. Амінь» (100 дн. відп.).

«Ісусе помилуй мя!» (100 дн. відп.).

«Серце Ісусово на тебе ся здаю» (300 дн. відп.).

«Мати любови, болів і милосердя, молися за нас!» (300 дн. відп.).

«Ісусе, Маріє, Йосифе! Вам віддаю серце, душу й тіло моє» (100 дн. відп.).

«Св. Августине молися за мене!».

Отче наш... Богородице Діво... Милосердя двері...

По смерті прошу сейчас найняти 40 (сорок) Служб Божих за спасіння душі моєї.

2. Мій маєток в селі Селешка (окр. Крал. Клумец) віддаю Чину с.с. Василянок в Ужгороді для піддержування сиротинців, заложених пок. жінкою моєю і мною в Ужгороді і в Хусті, і для новіціату Чина.

На виплачення довгів маєтку в Подк. Банку в Ужгороді, лишаю вклад фонду імени мого в Хусті, в сумі 315 006. 85 (вал. 2.III.1939) числ. вкладної книжки 24047 з пождами. Після угоди з Подкарпатським банком з дн. 29.IV.1938 ч.12022 на цілковите вирівнання всіх інтабулованих на маєтку й векселями покритих довгів маю заплатити 325 000 К. Я ще р. 1939 предложив банкови цей вклад на вирівнання довгу, тому й вимагаю від банку, щоб за довг за рр. від 1939 не рахував вищого пожду, як кілька платив банк за вклад.

На покриття діференції нехай ужиє банк вартість моїх акцій Подк. Банку, яких маю 100 і акції Ассекурац. Товариства Бескид, яких маю 134 в Подк. Банку.

Чину с.с. Василянок віддаю вповні і право моє на відшкодовання за те, що я від 1939 р. був насильно і несправедливо позбавлений уживання маєтку. Мад. Комісаріят Земельних Діл (скоро потім зрушений) р. 1939 сконфіскував мій маєток, уважаючи його приділеним із земельної реформи; я доказав заявою самого празького Поземк. Уряду, що я маєток свій купив з вільної руки від самого бувшого маїтеля гр. Юлія Андрашія, з одобренням Поз. Уряду і фідей-комісового суду, але той комісарят, хоч після своїх статутів супроти мого маєтку не мав компетенції, моє відкликання відкинув; на скаргу мою Найвисший Адм. Суд в Будапешті справу віддав Міністерству Земледільства, але діло ще й до нині не б полагоджене. Відшкодовання має бути урядово установлене, і воно має бути значне, бо напр. лиш у винницях вродилося р. 1943 360 Гл. вина, яке мало ціну 7-8 пенге за літр.

Із відшкодовання нехай заплатить Чин всі інші долги маєтку, довг Сиротинця в Ужгороді 80 000 К. (земському Банку в Празі), а також довг Сиротинця в Хусті 110 000 К., з пождами (Єпархіяльній касі в Ужгороді).

Чин с.с. Василянок нехай постарается про те, щоб в каплицях Чина і Сиротинців була відправлена поодна заупокойна Служба Божа щороку за Ірину і Отця Августина.

3. Права видавання моїх книг, учебників, педагогічних підручників, молитовників, перекладів і т. д. віддаю як конфратер Чина св. Василя Вел. ужгородській друкарні цього Чина.

4. Мою віллію в Празі (XVI ч.1784 Под ліпками 12) з цілим зарядженням, гроші у вкладках і в готовости і життєві ассекурації віддаю сестрі Гелені Волошин, нар. 1873 в Келечині, яка має постаратися й про те, щоб сей мій заповіт був точно додержаний.

Із готових грошей має вона зложити в Єпархіяльні касі в Ужгороді:

а) 50 000 К. як фундацію для гр. кат уч. Семінарії в Ужгороді, щоб з доходків того капіталу щороку доповнювалися кабінети й бібліотека;

б) 50 000 К. як фундацію для Сиротинця дівчат духовників;

в) 50 000 К. як фундацію Сиротинця синів духовників (Конвікт);

г) 50 000 К. як фундацію для сиротинця дівчат дякоучителів в Ужгороді, щоб з пождів цих фундації щороку купувалися черевики, або одяги для найбідніших сиріт.

Житеві асекурації маю такі:

а) в Товаристві «Адрія» на 5 000 К. (ч.156096),

б) в Товаристві «Адрія» на 15 000 К. (ч.396214),

в) в Товаристві «Асекуграціоні Генералі Трієст» на 10 00 К. (ч.123145).

Коли б моя сестра Гелена скорше померла, тоді все постановлене для неї переходить на другу сестру мою Ольгу Волошин пенсіоновану вчительку в Ужгороді, а коли б і ця померла, тоді все переходить на третю сестру Лавру, або її чоловіка о. Михайла Дутки, респе на їх дітей після віку.

5. Мій політичний заповіт. Передовсім відказую любому українському народу гаряче побажання моє, щоб більшість народу чимскорше обновила церковну єдність під головою наслідника св. ап. Петра. Твердо вірую, що оновлення церковної єдності принесе за робою й політичну свободу нашого народу, яку має забезпечити дорозумінням (федерацією) з сусідніми народами. Коли нарід наш одержить свою політичну свободу, конституцію свою має приспособляти до абсолютної етики універсалізму; особливо має забезпечити повну свободу діяльності для всіх історичних чинників освіти, між ними й для католицької Церкви. Лиш загально християнська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй. Християнський світогляд подає нам можности найширшої й найсправедливішої соціалізації громадянського життя без утілітаризму й без жорстокости безбожного соціального плану. Без додержування цієї головної основи здорового розвитку культури, нарід наш знову може втратити свого тяжко здобуту свободу.

Зокрема милому народові моєї рідної Карпатської України пригадую страшні переслідування й терпіння, які пережив я в першій і другій світовій війні; пригадую йому, що перед першою світовою війною р. 1912 знову прослезилася Марія Повчанська Преч. Діва; передбачила Вона ті тяжкі часи й тоту братовбійчу боротьбу, яку вже тоді зачав провадити наш народ підбурений злобними агітаторами проти своєї Церкви й проти народньої бднооти. Цю нерозумну боротьбу проти церковної і народньої єдності, вважаю я головними причинами тих тяжких допустів Божих, які пережив наш нарід в

последних 30 років. Із гарячої любови до тебе, народе мій, бажаю, щоб ти чим скорше обнови́в свою церковну й народну єдність і щоб в дужности не дав себе розбивати чужими інтересами.

«Мир Божий, що вище всякого розуму, нехай хором серця ваші й мисли ваші в Христі Ісусі» (Филип. 4, 7).

Дано в Празі дня 19 серпня 1944.

Августин Волошин

Цей свій заповіт п. о. Августин Волошин в повнім здоровлю душі й тіла власноручно підписав перед нами, як свідками: Степан Ключурак. Др. Микола Долинай»⁵⁵⁰.

У «Заповіті» Августин Волошин вважав, що «лиш загально християнська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй»⁵⁵¹. До цього ми повинні прагнути. Академік Дмитро Яворницький писав у своїй автобіографії: «Моїм правилом в житті було працєю... працєю до тих пір, поки служать тобі руки і поки б'ється живе серце в твоїх грудях, працєю на користь твого народу і для блага Вітчизни дорогої тобі». Ці слова мав повне право сказати Августин Волошин.

⁵⁵⁰ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 107-110.

⁵⁵¹ Заповіт Волошина. *Карпатська Україна*. 1994. 14 квітня.

Розділ 9.

АВГУСТИН ВОЛОШИН У СТОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

*«... Як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і слава наша. Волошин – наша новітня історія», -
В. Гренджа-Донський*

Поza всяким сумнівом, у 1920–30-х роках видатним культурно-освітнім і громадсько-політичним діячем народовецького (українського) напрямку в краї був Августин Волошин, який за своїм значенням, за внеском у піднесення національної свідомості закарпатських українців стоїть поруч з Олександром Духновичем – найвидатнішим будителем населення Українських Карпат у ХІХ столітті. Внесок А. Волошина як професійного педагога, теоретика й практика педагогічної думки, а відтак – як організатора культурно-освітнього руху в Закарпатті упродовж перших десятиріч ХХ ст. важко переоцінити. Це засвідчує один із перших авторів життєпису вченого – відомий український письменник та історик літературного процесу Володимир Бірчак на сторінках своєї праці⁵⁵². Наголосимо, що Володимира Бірчака пов’язувала з А. Волошином тривала творча співпраця та дружба. Тому й не дивно, що його книжка про майбутнього карпатського президента відзначається конкретикою свідчень, прикладів, яскравих спостережень. На його думку, А. Волошин був педагогом у багатогранному розумінні слова, педагогом усієї української молоді, усього народу, який «своєю національною свідомістю, своїм характером і тим, що випередив свою суспільність, своїми поглядами на народ і його язик о кількадесять літ»⁵⁵³.

Нарис В. Бірчака є першою спробою систематизувати творчий доробок А. Волошина, синтезувати його погляди на різні прояви розмаїтої діяльності Волошина як педагога та громадського діяча універсального злету. А. Волошин поєднував у собі носія як гуманітарних, так і природничих цінностей, церковних і світських засад. На глибоке переконання В. Бірчака Августин Волошин завжди належав до перших працівників на народній ниві. Людина наскрізь чесна, шляхетна, розумна й загальнолюблена «за його велику доброту». За це й називали його всі не «державним мужем», не «вождем», «Батьком». До оцінки постаті А. Волошина В. Бірчак звернувся також у 1940 році, коли Карпатська Україна припинила своє існування як незалежна держава. У своїх мемуарах «Карпатська Україна. Спомини й переживання», які, до речі, неоднозначно оцінили сучасники і очевидці тих подій, В. Бірчак намагався дати відповідь на дуже непрості питання про причини трагедії Карпатської

⁵⁵² Бірчак В. Августин Волошин. Єго жита і діяльність. З нагоди ювілею 50-літніх уродин і 25-літньої праці. Ужгород, 1924.

⁵⁵³ Там само. С. 25.

України. Автор спогадів належав до тієї групи політиків, які твердили про існування різноманітних конфліктів між лібералами, до яких відносив А. Волошина, та «радикалами» в особі Івана Рогача, Степана Росохи, Юліана Химинця. Останні, на глибоке переконання мемуариста, тільки шкодили державотворчим зусиллям А. Волошина.

У вступному слові до книги автор щиро зізнався: «В часі писання цих споминів і переживань я часто вагався, чи маю писати про якусь подію, чи може замовчати. Я рішився таки написати. По-перше тому, що вважаю, що ми, українці, вже доросли до того, щоб по-мужеськи говорити собі правду і вміти її знести, по-друге – думав я собі – мусить хтось бути, що візьме на себе всю ненависть і весь гнів ображених величин і скаже правду, щоб у майбутності ми не повторювалися й не робили тих самих хиб. Нової трагедії українського народу не бажаю, тому й видаю ці спомини й переживання.

Подаю те, що сам бачив, пережив. Вістки, що їх я тільки чув, старався я точно перевірити. Місцями подаю свої спостереження й роздумування, як я це бачив, розумів, стараючись зв'язати в цілість часом на око відірвані, незрозумілі факти. При тому вистерігався я так званої скандадістики, зате старався я схарактеризувати людей і події та речі правдивим іменем. Я завжди уважав, що роблені хиби й прогріхи – це наші спільні українські хиби й прогріхи, а коли про них пишу, то не для того, щоб їх висмівати, але щоб описати, сконстатувати грізний стан, аби в майбутності ми вистерігалися уже цих хиб та хворіб, що їм на імя автохтонство, пайдокрація, протекція, брехня, отаманія, жадоба слави й майна.

На хибах вчимося правди – це ідея, задля якої я півроку пересидів на столі, збираючи факти, перевіряючи їх та списуючи. Щоб ці мої спомини й переживання хоча трохи причинилися до очищення атмосфери, до відділення чесного від нечесного, дурного й зарозумілого від розумного й скромного, брехні від правди. І що найважніше, щоб ці мої спомини й переживання причинилися хоча трохи до скріплення нашого власного Я й до скріплення віри в наші сили, в сили нашого мудрого, розумного, чесного Я!»⁵⁵⁴.

Мемуари В. Бірчака – надто критичний погляд на події, які відбувалися наприкінці 30-х років у Карпатській Україні. Їх автор вважав, що в українському таборі існували значні суперечності між старшими за віком лібералами і молодими, більш радикально

⁵⁵⁴ Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. Прага, 1940. С. 3-4.

настроєними націоналістами. Він засуджував конфронтацію між Карпатською Січчю і чехословацькою владою, вважаючи, що на загострення йшла Головна Команда. Не вірив він також у благі наміри Третього Рейху допомагати Карпатській Україні: «Є правдою, що при відбудові української держави український нарід буде змушений мабуть кооперувати з якимсь іншим народом. Є й друга правда, що цей другий нарід буде помагати українському не з любови, а задля цілей і зисків, які буде мати з існування української держави. Серед молоді і серед старшого українського покоління була загально поширена беззастережна віра, що це вже сьогодні Німеччина йде будувати Україну і – що це вона робить виключно задля нас. Про цю річ згадую тому, що це була деморалізація ...»⁵⁵⁵. Правдиві слова, але висловлені вже після трагедії Карпатської України. Щось подібне скаже згодом і А. Волошин: «Німці ганебно нас обманули». Але чи був вибір для української політичної еліти у Закарпатті тоді, наприкінці 30-х років?

Цікаво написані окремі розділи споминів: перед конституантою; конституанта і новий уряд; як я організував бюро преси й пропаганди; вплив редакторів; скріплення української національної ідеї; невдала конференція; з Ужгорода до Хуста; в новій столиці; в урядах; легенди; Карпатська Січ; хаос в організації Січі; конфлікти; терористи; генерал Прхала. В. Бірчак яскраво передав резонанс величної перемоги на виборах до Сойму 12 лютого 1939 р.: «Це святкування було таке маєстатичне, таке стихійне, таке щиро-радісне, що всі ми не змогли напросто дати віри очам. Особливо ті, що знали цю країну з давнішого часу. Якась не збагнута містерія майже наглого, свідомого національного самопізнання стряснула цими масами, розплющила їм очі, кинула в обійми брата братові. Слово й поняття «Україна» – стала обявленням, великою й такою простою правдою, вірою і надією...Вечером і другого дня обмінювалися з іншими товаришами, що їздили в інші виборчі округи. Погляди були однозгідні – вибори переведено зразково з повним збереженням ладу і спокою, без сліду будь-якого тероризування населення. Міркуючи з ходу маніфестацій, без яких не обійшлася ні одна місцевість, і з настроїв населення – вислід виборів був зовсім логічний і зрозумілий»⁵⁵⁶.

⁵⁵⁵ Там само. С. 18.

⁵⁵⁶ Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. С. 60.

Високо оцінив В. Бірчак засідання Сойму Карпатської України, який прийняв історичної ваги документи: «Проголошення закону число 1. викликало безмежний ентузіазм. Всі в залі забули в цій хвилині, що кілька кілометрів від залі засідань стоять ворожі мадярські війська, а всі ми улягли сугестії, що це справді ми щойно закладаємо державу, ухвалюємо закон ч. 1. про назву, про самостійність, про герб. Ухвалюємо, а тепер засядемо до праці – виконати волю закону ... Великі сині полотна з золотими тризубами підносили настрій, збільшували сугестію. Не диво, що по проголошенні закона вся зала підвелася, й залунав законом признаний гімн – Ще не вмерла!.. Це була сугестія – чи була глибока віра? Життя народу розвивається не в роках – а в десятиліттях. Хвилево ми тут програли, але однаково живе український народ, живе Україна! Ми програли тут, на цьому малому клаптику землі – але однаково живе великий український народ, живе Україна!»⁵⁵⁷. Попри своє особисте ставлення щодо окремих постатей Карпатської України, В. Бірчак чітко висловився про історичне значення тих славних подій: «Ми сталися свідомі українці і ми закоштували великого божого дару – волі ... Ворог може своїми скорострілами й гарматами зайняти наші землі – та наших душ він не займе. Ми сталися українцями й ними вже лишимося!»⁵⁵⁸.

У додатку до першої книги В. Бірчака був також поміщений нарис про А. Волошина керівника Педагогічного товариства в Закарпатті 20–30-х років Павла Яцка. Учень А. Волошина відзначає, у першу чергу, працьовитість свого наставника, його всебічну обізнаність у розмаїтих сферах науки, культурного й матеріального життя, інтелігентність та ерудицію: «Його широке чоло здавалось великим складом людських знань, складом сконцентрованої енергії...»⁵⁵⁹.

Один із найближчих соратників майбутнього президента Михайло Брацайко у статті «Волошин як політик» писав: «Перед війною не було в нас національно-політичного життя... В такій політичній ситуації не могли виробитися у нас політики і коли прийшла велика переміна в 1918 році, не мали ми нікого з відповідною політичною школою і минувістю. Життя само мусіло видвигати людей на політичних провідників і воно видвигло в першій мірі о. Августина Волошина... По прилученню (до Чехословаччини –

⁵⁵⁷ Там само. С. 75.

⁵⁵⁸ Там само. С. 91.

⁵⁵⁹ Яцко П. Августин Волошин. С. 30-31.

Авт.) при нових умовах почалася у нас інтензивна політична праця. В тій праці Волошин відіграє велику ролю...В останніх часах Волошин багато труду присвячує розвитку рідного шкільництва, вихованню молоді, але не покидає при тому й політичної діяльності. Чекає його неспірно ще поважна політична роля, як чоловіка заслуженого, досвідченого, людину великого розмаху й небуденного талану. Те, що зробив він як політик ввійде в історію нашого народу і там найде належну оцінку»⁵⁶⁰.

Яскраві спогади про Августина Волошина залишив священник Дмитро Попович: «Великі люди як монументальні будівлі. Хто близько стоїть, величі їх не бачить. Треба відійти, щоб обкинути їх оком від гори аж до долу (Богдан Лепкий). Волошин – священник, Волошин педагог, Волошин – професор, Волошин – письменник, Волошин – політик, Волошин – громадянин. Кожда із цих капітол є зокрема сама в собі велика, яка є одною складнею життя Августина Волошина. Можна ними зайнятись зокрема і вийде з них гарна студія, яка стане чудово цікавим листком в тому вінці, який сплете населення нашої рідної землі Августину Волошинові...»⁵⁶¹. А. Аліськевич розповів про роль А. Волошина в створенні та керівництві Педагогічним товариством Підкарпатської Русі, виданні підручників і журналів: «Товариство Педагогічне має директорові Волошинови дуже много завдячувати. Ціла видавнича діяльність, велике число виданих книг з області виховання (педагогії), навчання (дидактики) книг для молоді, учебників для шкіл всіляких категорій, словарів (мадярско-руського, латинсько-руського), часопис «Підкарпатська Русь», посвячений пізнанню рідного краю, педагогічним і літературним справам – то все перевелось в тім десятиліттю поступенно під покровом і при видатній, активній помочи дир. Волошина, котрий не жалів часу і труду для виєднювання субвенцій громадних замовлень виданих книг і часопису, котрий в останнім році сам зладив більше число літографованих підручників з області педагогіки, дидактики, логіки, педагогічної психології, методики для учительських семінарій і учительських іспитів, не жадаючи за то жадного гонорару»⁵⁶². Священник В. Лар називає Августина Волошина «Мойсеєм»

⁵⁶⁰ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 114-117.

⁵⁶¹ Там само. С. 119.

⁵⁶² Там само. С. 117-118.

Підкарпаття, який серед закарпатців «глядав сили, натхнення, аби міг працювати за свій нарід»⁵⁶³.

Після окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали спогади про події кінця 30-х років. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали безпосередню участь в боях. Враховуючи той факт, що з цілого ряду проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна, або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938–1939 рр. мають неоціненне значення. Разом з тим, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої думки, міркування, переживання тих чи інших подій, у яких брали участь і які не завжди є об'єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР, учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони одержали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з'явилися вже в 1939–1940-х роках. Піонерами в цьому відношенні стали автори збірника «Карпатська Україна в боротьбі», який побачив світ у Відні в 1939 р.⁵⁶⁴. До книги увійшли мемуари С. Росохи, Ю. Химинця, О. Ольжича-Кандиби, Л. Кріса, А. Дада, С. Сулятицького, М. Кульчицької, Г. Яворенка, І. Рогача, О. Волянського, М. Чумалівського, О. Свободи, Н. Романенка, І. Чучки, В. Поштака, Г. Голоти, І. Гуцала, М. Самчукової, М. Чирського, С. Вівчара та січовика, який заховався під криптонімом «Д. Р.». У передмові до видання його упорядники констатували, що «повного образу подій ще немає змоги подати: бракує відомостей з усіх місць, багато подробиць люди забрали з собою в могилу, інших фактів зі зрозумілих причин ще не час подавати до широкого відома. Зокрема, це стосується імен осіб, які перебувають у мадярському полоні, криються в горах, або є в межах мадярського та іншого ворожого досягу. Сподіваємося, що

⁵⁶³ Там само. С. 113.

⁵⁶⁴ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939; Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001.

майбутні публікації значною мірою заповнять ці прогалини»⁵⁶⁵. Перевидання збірника в незалежній Україні високо оцінив визначний український дослідник, член-кореспондент НАН України О. Мишанич: «Перед читачем – сторінка української історії – цікавої, кривавої і повчальної. Її треба вміти читати й розуміти. Вона є прикладом того, як понад шістдесят років тому українська національна ідея спрацювала на Закарпатті, яку притягальну силу вона мала для тих, хто носив у серці священне ім'я «Україна». Не забуваймо своєї історії, пам'ятаймо і шануймо тих подвижників національної ідеї, які віддавали за неї життя»⁵⁶⁶.

Цікаві відомості про Августина Волошина зустрічаємо у мемуарах письменника, журналіста й громадсько-політичного діяча Михайла Бажанського, який брав активну участь у державотворчих процесах в Карпатській Україні. Хоча перша його зустріч з майбутнім президентом відбулася наприкінці 1929 року: «Доля занесла мене до інтернату монастиря отців василіан в Ужгороді, – пригадував М. Бажанський, – в розмові зі старшими учнями учительської семінарії дізнався я дещо про директора тієї школи отця Волошина, з яким везабарі проводив особисто розмови... Багато розмов ми провели. Тло тих розмов творила тема, спадщина ще ХІХ століття. А це боротьба за фонетику проти етимології, якою ще в той час отець директор друкував свою газету «Свобода»⁵⁶⁷. М. Бажанський переконував А. Волошина в необхідності перейти на фонетичний правопис, хоч не здогадувався на той час, що має справу із найвизначнішим закарпатським педагогом за всю історію цього краю. «Я не знав, – пригадував М. Бажанський, – що отець директор-політик, заслужений діяч Закарпатської України-Руси. Я говорив з ним як з директором, який мав змогу покерувати новими шарами молодих учителів, які могли потім прискіпити культурний процес, що вже наростав дуже імпозантно. В розмовах я відчув у його лагідних очах, які час до часу яскравіли динамікою, інтерес, а обличчя раділо при тому, і при кожній розмові я бачив його охоту дискутувати з юнаком, тому в мене вступала ще більша відвага продовжити цю тему ще декілька разів. Кожного року, як переїздив через Ужгород, я вступав до нього...»⁵⁶⁸.

⁵⁶⁵ Там само. С. 18.

⁵⁶⁶ Там само. С. 17.

⁵⁶⁷ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 95.

⁵⁶⁸ Там само. С. 95-96.

Майбутній розвиток політичних подій у Карпатській Україні доводив, що А. Волошин високо цінував професіоналізм і організаторські здібності М. Бажанського, був переконаний у необхідності його приїзду на Закарпаття. Доказом такого твердження є коротенька записка-лист А. Волошина до нього: «Тепер вас тут треба! О. Августин Волошин». На той час М. Бажанський перечитав чи не всю педагогічну спадщину А. Волошина і зрозумів визначальне його місце в житті закарпатських українців: «Який я був щасливий, що ця особа мою, може, деколи некоректну поведінку простила мені й запрошує мене прийти допомогти будувати Карпато-Українську державу. Для мене це було більше, чим здобути Монт-Еверест...»⁵⁶⁹.

Приїзд М. Бажанського до Ужгорода співпав з евакуацією автономного уряду до Хуста – нової столиці Карпатської України. Для нас ці спогади цікаві для розуміння тих перемін, які відбулися в настроях та переживаннях прем'єр-міністра: «Боляча картина евакуації – неприємна картина. Наша еліта покидає княжий город над Ужем. Боляче, щось душить в гортані. Цього болю додавав ще погляд на отця директора. Очі його вже не блистіли, як давним-давно, динамічним блиском, як то було в радісних покоях семінарії томц вісім років. Вуста його під тиском верхніх зубів вже не усміхались ніжно, як колись. Він був уже іншим. Хоч господарна природа, здібність доброго організатора не покидала його і тут, при евакуації. Він хотів досягнути нелюдське, нездоланне – перемогти! Він побачив мене, пізнав, приступив ближче, притиснув мене як свого сина і заплакав. По його культурному обличчю потекли дві великі сльозини, як дорогі перлини. «В мене буде місце і для вас». Це все, що він сказав на наше привітання. А я не мав сили говорити взагалі»⁵⁷⁰.

Наступні події переконали, що А. Волошин дуже бережливо відносився до талановитих і енергійних людей, які допомагали йому в розбудові Карпато-Української держави. Саме до таких людей він цілком справедливо відносив М. Бажанського. Працюючи в архівах, ми розшукали кілька нот протесту польського посла до уряду Чехословаччини з вимогою негайно видати окремих активних діячів Галичини, які опинилися (вони вважали, що незаконно) на теренах Закарпаття. 31 грудня 1938 р., одержавши чергову ноту посла Польщі, А. Волошин робив видимість, що реагує на неї. В листі до директора української поліції Ю. Білея він «вимагав»: «До 24 години

⁵⁶⁹ Там само. С. 97.

⁵⁷⁰ Там само. С. 97-98.

подати мені писемний звіт, чи перебувають особи: Бажанський Михайло, Хмельовський Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро, Врецьона Євген в Хусті згідно на Підкарпатській Русі. Коли би перебували, відставте їх за границю, а о тім голосіть президію правительства»⁵⁷¹. Директор поліції, добре володіючи ситуацією, разом з тим, 2 січня 1939 р. повідомляв А. Волошина, що «Михайло Бажанський... не є оголошений у тутешнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані, де перебуває, ані за його діяльність»⁵⁷². Така відповідь і надійшла до Варшави, яка, звісно, польську владу не задовольнила. Насправді ж М. Бажанський не те, що перебував у Карпатській Україні, але, більше того, працював у канцелярії А. Волошина і редагував «Урядовий Бюлетень», який виходив французькою, чеською та німецькою мовами.

Однак повернемося знову до спогадів М. Бажанського: «... Доктор Комаринський виїхав урядово до Відня і більше в Карпатську Україну не повернувся. Всі обов'язки шефа відділу і пропаганди перейшли на мене... Кожного дня, а деколи три і чотири рази на день я бачився з отцем Волошином. Не знаю, чи існує сьогодні людина, яка може це саме сказати, що я маю щастя ствердити»⁵⁷³. Наскільки близькими стали взаємини М. Бажанського з прем'єр-міністром, свідчить ще один фрагмент з його мемуарів: «Батько Волошин підсував мені м'яке крісло і вив'язувалася розмова. В тих, хоч коротких, «моментах»-зустрічах він багато дечого говорив, з чого можна б створити історію його довгого життя, вивести погляди на світ, на співвідношення до людей, а також ті ремарки відносилися і до нашого давнішого, особистого знайомства. Його філософія життя була рівною, не карлючквата. Отець ніколи не хитрував. Хоч деколи він виказував навіть здібності високого дипломата. Деколи, щоб не відштовхнути від себе підвладного, замовчував свої докори чи навіть нагани. Але існує в його житті один маркантний епізод, де нація заговорила його повною істотою, понад усе. Заговорила вона рішучою і глибокою реакцією. Отець не видержав народної зневаги окупанта і скинув з себе тогу дипломата. А сталося це тоді, як він повернувся з Праги, де йому, помимо сподівань, що третім міністром федеративної Карпато-Української держави буде українець, призначено чеха ... Промовив важке слово. Він назвав поведінку Праги супроти Карпатської України нещирою і в патосі своєму

⁵⁷¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 3.

⁵⁷² Там само.

⁵⁷³ Бажанський М. Назв. праця. С. 98.

дійшов до термінологічного висновку, що це нічого іншого, як тільки перфідія (зрада – Авт.) Праги. Так і назвав це, і повторював цю фразу декілька разів»⁵⁷⁴. Проте через деякий час А. Волошин вирішив не ускладнювати й без того складні взаємини з Прагою, і в урядовій пресі цей термін не вживали.

«В щоденних зустрічах, – констатував М. Бажанський, – він виростав на моїх очах на державного діяча, доброго дипломата, знавця людської психіки, знавця подій і вміння орієнтуватися в крутежі подій. Велика в нього була глибина душі й розуміння явищ... Сьогодні це вже професійний політик, керівник народу, його апостол, що виконує історичне завдання. Ставав в очах нас усіх тоді неповторною індивідуальністю того часу»⁵⁷⁵. Цікавою у всіх відношеннях є розмова Августина Волошина з автором споминів 14 березня 1939 р., яка дозволяє розставити крапки у проблемі «Августин Волошин і Карпатська Січ»: «Передаючи мені до рук документ, в якому за його підписом удержавив Карпатську Січ, оголосив її Армією Уряду Карпатської України, сказав: «Я хотів це зробити давніше, 12 січня, а потім 12 лютого, але мені «віщі політики» відраджували. Деколи я був у прикрих стосунках з Головним Штабом Карпатської Січі і самим собою, з моїм наставленням, що Держава має мати свою рідну Армію. Роблю це сьогодні й прошу передати для історії»⁵⁷⁶.

Завершуючи аналіз мемуарної спадщини М. Бажанського про Августина Волошина, наведемо його узагальнену характеристику постаті цієї визначної особистості: «Вирішальні етапи його країни в його житті були в його руках багато разів. Він мав змогу і силу керувати ними. Свою полум'яну пристрасть, увесь жар свого великого серця і всю проникливість достатнього розуму і мудрість та свій талант віддав служінню народові під Карпатами, бож і його партія була народною, найменше залежною від чужих впливів. В часі зриву ще більше помолоднів душею, набрався завзяттям, мужнів, досягав надлюдської сили, виростав понад всіх політиків того часу. Він бачив, що історія щедра до нього, приносить йому щастя боротися, думати за всіх і жити для народу. І що був позбавлений всяких людських слабостей, тому це йому ще більше щастило. Можна навіть його назвати людиною поза часом і простором. Перед його просвітленим зором відкривався новий світ, нова епоха і завдяки

⁵⁷⁴ Там само. С. 99.

⁵⁷⁵ Там само. С. 100-101.

⁵⁷⁶ Там амо. С. 103.

його співпрацівникам і його самого дії в нього розвивалися природні почуття відповідальності за те все, що діялося в його краю. Він усвідомив собі, що він вже більше не належить собі самому. Належить людям блискучої доби і всім тим, що прийдуть і народяться в Хусті, Рахові й там далеко в горах, вівчарам, а на долах – людям з мускулястими руками, що міцно керують дарабами на Тисі»⁵⁷⁷.

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник Андрій Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури ОУН. Однак О. Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О. Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике значення. «П'ять місяців державного життя Карпатської України, – пригадував він, – пробігало в нерівних та неспокійних умовах»⁵⁷⁸. Однак сили молодого держави були нерівні в двобої з агресором – гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і О. Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О. Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О. Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник «Карпатська Україна в боротьбі», редагований О. Ольжичем, і який сьогодні є бібліографічною рідкістю. Хоча, необхідно констатувати, нещодавно він перевиданий львівським видавництвом «Світ».

О. Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938–1939 рр. Цю проблему він порушував у статтях мемуарного характеру «Вояки-будівничі» та «Український націоналізм». Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць-спогадів, в основному поділяються

⁵⁷⁷ Бажанський М. Назв. праця. С. 103.

⁵⁷⁸ Ольжич О. Вояки-будівничі. *Ольжич О. Незнаному воякові*. К., 1994. С.273–282; Ольжич О. Український націоналізм. *Незнаному воякові*. К., 1994. С.297–305.

дослідниками історії Карпатської України. О. Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку «так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань». Він вірно підмітив, що Січ «поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державності». Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо «майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ». Проте найболючішим питанням був брак зброї, без якої Січ «була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією»⁵⁷⁹. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців, і які радикальнішим чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин. Однак О. Ольжич не назвав ініціаторів цієї трагедії.

О. Ольжич довів, як важко було діяти уряду Августина Волошина. Адже не припинялися напади угорських і польських терористів, активізувала свою діяльність проугорська «п'ята колона». Негативно впливали також суперечності в українському таборі. У цьому відношенні актуальними залишаються міркування О. Ольжича, що «вся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назовні, і руйнної, що розпорошує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною»⁵⁸⁰. Незважаючи на дію подібного роду факторів, український напрямок в краї справедливо і переконливо переміг: за УНО проголосувало 92,4 відсотки населення (О. Ольжич помилково назвав 94 відсотки – Авт.).

О. Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 р. виснажені в боях січовики, залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. «В Бичкові, – писав О. Ольжич, – дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятьма старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячева»⁵⁸¹.

⁵⁷⁹ Ольжич О. Вояки-будівничі. *Ольжич О. Незнаному воякові*. К., 1994. С.273–274.

⁵⁸⁰ Ольжич О. Український націоналізм. *Незананому воякові*. К., 1994. С.293.

⁵⁸¹ Там само. С. 281.

На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О. Ольжич з сумом констатував, що «тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в'язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів». Однак навіть з повною окупацією краю, місцеві патріоти не припинили боротьбу. О. Ольжич відзначив, що «в горах переховуються партизанські групи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе легендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів»⁵⁸².

О. Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, «державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньо-організаційній та зовнішньо-політичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіазм народних мас та гарячкова праця провідного елемента створили незабутню традицію»⁵⁸³. Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д. Андрієвський, А. Дад, М. Капустянський, А. Мельник, С. Росоха⁵⁸⁴.

Майже всі соратники Августина Волошина – будівничі незалежної Карпато-Української держави, яким вдалося вижити за часів гортистської окупації Закарпаття і уникнути сталінських таборів ГУЛАГу, видали за кордоном свої спомини про нього. Особливо цінний матеріал міститься в щоденнику і споминах славетного закарпатського поета, письменника і громадського діяча Василя Ґренджі-Донського. Наш земляк протягом десятиліть йшов нога-в-ногу з А. Волошином, був живим свідком тих подій, що відбувалися у краї в міжвоєнний період. Перу Василя Степановича належать унікальні історико-біографічні нариси про багатогранну діяльність і життєвий шлях майбутнього політичного лідера закарпатських

⁵⁸² Там само. С. 282.

⁵⁸³ Там само. С. 305.

⁵⁸⁴ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів із боротьби 1929-1955. Мюнхен, 1955; Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. Париж, 1955. С.153–155; Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Косак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). Прага: УНО, 1941; Росоха С. Карпатська Січ. *Історія Українського війська*. Вінніпег, 1953. С.593–603; Росоха С. ОУН в розбудові Карпатської України. *За самостійність*. 1948. Т.3. №3–4. С.1–7; Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху: Спомини. Торонто – Ужгород: «Мистецька лінія», 2001; Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал, 1990.

українців. Зокрема, такі як: «Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату», «Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина», «Отець д-р. Августин Волошин». В них В. Гренджа-Донський вказував на чільне місце А. Волошина в нашій історії і культурі, про його великий вклад у розвиток освіти і науки краю.

У 1938 р. В. Гренджа-Донський писав, що «... як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і слава наша. Волошин – наша новітня історія...»⁵⁸⁵. В «Короткому життєписі державного секретаря о. Августина Волошина» В. Гренджа-Донський пише про дитячі роки і формування національної свідомості майбутнього президента. «Батько нашого національного відродження о. Августин Волошин побачив світ в наших зелених горах на Верховині, в селі Келечині, окр. Волівська, де його батько був священиком. Свою національну свідомість набув уже в хаті своїх батьків, де говорилося по-українськи. Верховина наша говорить чистісінькою українською літературною мовою й донині і це на молодого хлопця мало вплив»⁵⁸⁶.

Юнак тягнувся до знань. «З гімназії іде молодий талановитий студент на теологію в Ужгороді, а опісля в Будапешті й закінчує, придбавши також фах професора фізики. Зразу стає професором ужгородської учительської семінарії». У той же час А. Волошин активно включається в громадську роботу. Величезний внесок зробив А. Волошин як видавець книг, газет і журналів. Його праці, що широко були відомі в народі, посіяли в людях зерно освіти, науки, яке зросло в часі. «Найбільшою заслугою о. Волошина є те, що в ті часи найбільшої мадяризації пише і видає книги, шкільні підручники і редагує майже єдину на той час газету «Наука»... Працює в товаристві ім. святого Василя Великого, а коли мадярська влада закрила це товариство, організує разом з іншими друкарню і книгарню «Унію». Ці слова В. Гренджі-Донського є відповіддю деяким нашим історикам, які намагаються зробити з А. Волошина «слугу кількох господарів», який переходив від одних до інших заради своєї кар'єри. Та чи зробив він кар'єру взагалі? «Августин Волошин – найбільший наш муж наших новіших часів, не зробив жодної кар'єри, хоч його широке знання, досвіди й здібності та великі

⁵⁸⁵ Гренджа-Донський В. Твори. Т. ІХ. Публіцистика. Вашингтон: Карпатський союз, 1989. С. 181.

⁵⁸⁶ Там само. С. 189.

заслуги просто предестингували його на найвищі достоїнства». А скільки зробив корисного А. Волошин для формування кадрів нашої інтелігенції? Саме вона в 30-х роках була ініціатором величезних державних перетворень, яким, на жаль, не судилося здійснитися. Про це теж не міг не сказати Василь Гренджа-Донський: «Як директор семінарії, виховує сотні, тисячки найсвідомішої нашої інтелігенції, народних працівників»⁵⁸⁷.

В. Гренджа-Донський одним з перших звернув увагу на політичну діяльність А. Волошина⁵⁸⁸. У жовтні 1938 р. Василь Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, складав докупи розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою «Мадярські звірства». Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки війни і вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити «братньому» союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше. Втративши всі надії, Гренджа-Донський повністю віддав себе роботі над художніми творами. В останні роки життя він працював над романом «Сини Верховини»...

Після смерті батька дочка Зірка вирішила на свої кошти видати 12-томне зібрання його творів. У 8-му томі цього видання поміщено щоденник В. Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України». В передмові до нього упорядники тому й пишуть: «Ми раді, що, хоч із великим спізненням, – бо майже 50-ох роках після цих історичних подій, – маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали». Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті.

Щоденник Василя Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому – «З великих днів Карпатської України» – описані події з 7 жовтня 1938 р., коли політичні сили краю завершили боротьбу за автономні права, до 15 березня 1939 р., коли закінчилося останнє засідання Сойму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і обрано президентом Августина Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А. Бродія, його арешт і призначення Прагою прем'єр-міністром А. Волошина, соціально-

⁵⁸⁷ Там само. С. 181-182.

⁵⁸⁸ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Вашингтон: Карпатський Союз, 1987; Т. Х. Спогади. Листи. Вашингтон: Карпатський Союз, 1988.

економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу читач знайде великий фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колони». Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

Цікаві факти на сторінках «Щоденника» читаємо про сприйняття А. Волошином рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.: «Біля полудня поїхав до Хуста і зараз зголосився в пана прем'єра, котрий на днях прибув до нової столиці. Не бачив його вже другий тиждень, від того дня, коли летів до Відня на засідання арбітрів. Сильно змарнів і, здається мені, гейби за ці два тижні постарівся більше, як за два роки... Не диво, на своїх плнчах переніс він такий великий кусок нашої історії... Виголошений розсудок на всіх зробив надзвичайно пригноблююче вражіння, особливо на пана прем'єра. Не жалів він за своїм маєтком, бо про нього ані не згадав, але шкодував найкращу в Європі катедралу, ужгородський замок, василіанський монастир, палати інституцій і свій сиротинець... Ключурак та інші підбадьорували його, доказуючи, що ми з своєю самостійністю зискали більше. Сам німецький міністер закордонних справ Ріббентроп розмовляв з паном прем'єром більше як пів години, потішаючи: «Перед двадцяти роками ви втратили Україну... а тепер вам шкода двох міст...». Цю велику втрату прем'єр у своїй високій функції переніс мужньо і тоді сказав: – Закотимо рукави і будемо працювати»⁵⁸⁹.

В. Гренджа-Донський детально описав вибори і самі засідання Сойму Карпатської України. Він наводить наслідки голосування по всіх округах краю, не маючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5 % населення, яке взяло участь в голосуванні, 92,4 % – проголосували за Українське Національне Об'єднання, яке очолював Федір Ревай. «Цим успіхом можемо бути горді, – писав В. Гренджа-Донський, – ніхто не сподівався, навіть крайні оптимісти не очікували такої перемоги. Скажіть тепер, будь ласка, чи після цього наш народ не є зрілим до державного життя?!». Перший розділ завершується вторгненням угорських гортистів у Карпатську Україну, коли «дикий азійт рушив брутально своїм брудним чоботом здавити вимріяну Волю».

Другий розділ щоденника – «Під чоботом окупанта» – присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників.

⁵⁸⁹ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. С. 69-71.

Його хронологічні межі охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 р., коли В. Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, обвинувачує звірства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у тячівській в'язниці, а згодом у концтаборі Вор'юлопош, В. Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. У другому розділі поміщені матеріали, в реальності яких сучасний читач почне сумніватись. Однак так воно було в дійсності. Самі за себе говорять назви свідчень – «Знущання в Кривій», «Мадярський вояк полоненому вибиває око», «Замордування учителя Дмитра Остапчука», «Знасилування і морд жінок», «Мадяри порють черева, щоб вилазили кишки», «Топлять січовиків живими в Тисі», «Штаба заліза до шиї січовика», «В державній лікарні в Кривій ранених розстрілюють кулями «дум-дум», «Гонведи грабують, штиком видовбують золотий міст із рота» тощо. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків. Він нараховує 116 чоловік (Для порівняння див.: Стерчо П. Карпато-українська держава. Львів, 1994. С. 253–255). Йдеться також про долю рідних Августина Волошина: «... на помешканні пана Президента Волошина заквартирувались мадярські старшини. Тероризують безустанно сестер пана Президента, не поводитись як люди цивілізовані. Один капітан хвалився перед професоркою Ольгою Волошин, що він сам убив одинадцятьох січовиків. Щоб підтвердити це своє «геройство», показував фотографії замордованих січовиків, навіть хотів їх віддати їй, та вона не могла на ті документи їхнього звірства дивитись і не взяла»⁵⁹⁰.

В чому ж сила щоденника Василя Гренджі-Донського? Сила його в правдивому висвітленні подій. Він нічого не видумує, а пише все так, як йому переказували. «Щастя і горе Карпатської України» – це не стільки книга автора, як збірник споминів багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го року. І саме тому щоденник Василя Гренджі-Донського – цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В них історик наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде. Не випадково, що щоденник високо оцінив відомий історик Петро Стерчо. Говорячи про важливість щоденника, він писав: «Ці хронікерські записи маюмь більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного

⁵⁹⁰ Там само. С. 395.

літопису, що на нього історики покликаються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження»⁵⁹¹.

По-різному склались долі двох видатних наших земляків. Василь Гренджа-Донський, пройшовши крізь пекло фашистських в'язниць і таборів, опинився в Словаччині, де і жив до самої смерті. Августин Волошин, заарештований в травні 1945 р. співробітниками із НКВС, закінчив своє життя в Лефортівській в'язниці. До останніх днів В. Гренджа-Донський зберігав у своєму серці любов і пошану до президента Карпатської України. Він був глибоко переконаний, що «такий муж заслужив, щоб його іменем назвали площі й вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час».

З поміж праць, виданих за кордоном, заслуговують на особливу увагу саме праці мемуарного характеру Августина Штефана, з-під пера якого вийшли дві змістовні книги⁵⁹² та десятки статей. Їхній автор стояв біля витоків формування й становлення державності в Закарпатті, займаючи відповідальні посади міністра шкільництва Карпатської України і згодом голови Сойму. До цього додамо, що А. Штефан був найталановитішим учнем і продовжувачем А. Волошина у справі освіти та виховання. Оцінка його діяльності, приміром, як директора Мукачівської торговельної академії, що була справжнім вогнищем у культурно-освітньому житті краю і відіграла вирішальну роль у цій царині, ще попереду.

А. Штефан написав змістовну біографію А. Волошина, у якій докладно простежив етапні моменти життєвого й творчого шляху Волошина як педагога і громадського діяча. Вона справедливо й досі оцінюється як найкраще першоджерело відомостей про різнобічну діяльність А. Волошина. А. Штефан справедливо відмічав, що закарпатські українці лише двох своїх великих синів називали «Батьком»: Олександра Духновича і Августина Волошина. А. Штефан лаконічно, але зупинився на основних віхах життя і різнобічної діяльності А. Волошина, про що свідчать окремі розділи його праці (молодий Волошин; А. Волошин – кооператор; А. Волошин – священик; оборона кирилиці; свято хрещення України в Невицькім; А. Волошин – автор; А. Волошин – журналіст; А. Волошин засновує видавництво і друкарню «УНІО»; Ірина Волошинова з дому Петрик;

⁵⁹¹ Там само. С. 19.

⁵⁹² Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977; Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто, 1973; Книга друга. Торонто, 1981.

А. Волошин переводить злуку народних рад; А. Волошин – основник «Просвіти в Ужгороді»; господарсько-соціяльна діяльність А. Волошина; А. Волошин – посол у парламенті; А. Волошин засновує Учительську громаду; А. Волошин оборонив синьо-жовтий прапор тощо). Закономірно, що найбільше уваги А. Штефан приділив діяльності А. Волошина на посаді прем'єр-міністра та президента Карпатської України. Саме на кінець 30-х років припадає пік державницько-політичної діяльності А. Волошина.

З педагогічною темою найбільш тісно пов'язане інше фундаментальне дослідження Августина Штефана «За правду і волю». Автор цієї двохтомної праці обстоює насамперед ідею, що є визначальною для неї: Августин Волошин – найвидатніший педагог Закарпаття, визначний фахівець у системі народного шкільництва⁵⁹³. Ось кілька домінуючих рис із портретної характеристики А. Волошина-педагога: «Волошин виховував добрих та ідейних учителів для Карпатської України, які стали визначними діячами в культурнім та економічнім відношенні краю, вони любили свою рідну землю, свій народ, свою церкву». Серед них слід назвати самого А. Штефана, а також Михайла Гуляничя, Олександра Полянського, Семена Дзямка, Юліана Ревая, Павла Яцка та багатьох інших.

А. Штефан влучно підкреслив, що «в чорних днях угро-руської дійсності діти пересічного інтелігента, звичайного греко-католицького священика або церковного учителя, з руської спадщини дістали руські колядки, церковно-слов'янські «єжедневні молитви» і, оскільки ходили до церковної школи, читали кирилицею писані статті в читанці о. А. Волошина». Отже, вплив праць А. Волошина був незаперечним для зростання рівня національної свідомості закарпатських українців. Особливо становище покращилося, коли «в місяці липні 1917 р. директор учительської семінарії в Ужгороді о. Віктор Камінський відійшов на пенсію і новим директором іменовано о. Августина Волошина, який запросив мене (Августина Штефана – Авт.) на професора математики-фізики, і мукачівський єпископ Антоній Пап іменував мене професором від 1 вересня 1917 р.»⁵⁹⁴.

З вищенаведеного видно, що А. Волошин перебував у дуже близьких відносинах з А. Штефаном, незважаючи на те, що між ними була досить помітна різниця в роках. Безперечно, він йому довіряв. У

⁵⁹³Штефан А. За правду і волю: Споми́ни і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. С. 247.

⁵⁹⁴Штефан А. За правду і волю: Споми́ни і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. С. 33.

спогадах А. Штефана є цікавий епізод, який також свідчить про людські риси директора вчительської семінарії: «Пригадую, що восени 1917 р. ми мали 6-тижневий курс для вояків-пропагандистів (учнів учительської семінарії). По скінченні курсу вояки могли скласти іспит... Колишній студент Лизак, родом з Ужгорода, перепав з п'ятьох предметів. Видавши йому свідоцтво, він вийшов з професорської кімнати і по якомусь часі повернувся і сказав: «Пане професор, пан директор Волошин просив Вас до директорської канцелярії». Я зайшов до канцелярії і Лизак за мною. Я приступив до бюрока і сказав «Прошу». Волошин: «Яка справа?» Тоді приступив Лизак, витягнув багнет і крикнув: «Ви мені напишіть добре свідоцтво!» В тій хвилині відчинилися двері і увійшов колишній старшина, професор господарської науки Чакаді, відразу скочив до Лизака, і схопив за руку з багнетом. Я зловив його за другу руку і Чакаді передав багнет директорові.

Волошин: «Та що синку? Ти хотів зі мною воювати? Іди і приклич свою матір і перед нею приобіцяй мені, що будеш чесно працювати». Лизак: «Пане директоре, дайте мені назад багнет. Без того мене арештують». Волошин: «Іди додому. Матір твоя тут мешкає недалеко. Тепер патрулі не ходять».

Так стало, як Волошин наказав. Лизак по війні повернувся до учительської семінарії. Скінчив її і був іменований учителем десь до Ужгородської жупи»⁵⁹⁵.

Однак А. Штефан не обмежився характеристикою педагогічної діяльності А. Волошина. Він детально описав його політичну спрямованість у 1918–1919 рр., коли вирішувалася подальша доля нашого краю. Описуючи засідання Руської народної ради в Ужгороді, А. Штефан відзначив, що директор Августин Волошин у своїй доповіді з'ясував тогочасну політичну ситуацію і назвав всі можливі тодішні орієнтації. Чим закінчилася справа загальновідомо: 21 січня 1919 р. в Хусті перемогла проукраїнська орієнтація і було прийнято рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною. І лише неможливість це зробити привела до пізнішого входження краю до складу Чехословаччини.

На сторінках спогадів А. Штефана є цікаві й маловідомі факти про внесок А. Волошина у створення хліборобської партії, дається характеристика основних напрямів шкільництва, які автор поділяє на народовецький, домашній або тутешняцький і руський, тобто

⁵⁹⁵ Там само. С. 111-112.

русофільський. Видатним працівником першого напрямку, на думку А. Штефана, був А. Волошин. Як і В. Гренджа-Донський, А. Штефан подає коротку біографічну довідку А. Волошина: «Монс. Августин Волошин (1874–1945). Від 1-го вересня 1917 року – директор греко-католицької учительської семінарії для хлопців в Ужгороді аж до жовтня 1938 року. Посол до Празького парламенту в Празі в 1924–1929 рр. В жовтні місяці 1938 р. – державний секретар, в 1938–1939 рр. – Прем'єр, 15 березня 1939 р. – Президент Карпато-Української держави. На еміграції в Празі до травня 1945 р. Вмирає в московській тюрмі Лефорт 11 липня 1945 року»⁵⁹⁶. До цього додамо, що дата смерті А. Волошина неточна. Він помер 19 липня в Бутирській тюрмі. Однак тоді, коли писалася книга А. Штефана, про це було невідомо.

Численні статті мемуарного характеру про Августина Волошина написали П. Кукурудза, А. Кущинський, В. Лар, П. Стерчо, С. Яковенко, що видаються нам важливим причинком до розуміння складної, часом суперечливої діяльності А. Волошина як політичного діяча. У цьому зв'язку увирізнимо статті Степана Росохи та Павла Кукурудзи, які органічно взаємопов'язані між собою широко закровоною темою про педагогічну діяльність А. Волошина з одного боку, і в вужчому плані – про його заслуги перед «Просвітою» – з другого. П. Кукурудза дійшов висновку, що результати майже двадцятирічної роботи представників «Просвіти», одним із засновників якої був А. Волошин, лягли в основу тих духовних змагань, які завершилися 1939 року проголошенням незалежної держави – Карпатської України.

Внесок А. Волошина у розвиток закарпатського театру описав Юрій-Августин Шерегій. Він відзначив, що ще 30 грудня 1920 р. Гядор і Мирон Стрипські, М. Григашій, Ю. Бращайко, А. Штефан та інші прийшли до А. Волошина, щоб обговорити болючі питання культурного розвитку краю... На це повідомляє о. Волошин, що й тут в Ужгороді постала вже також думка заснувати просвітне товариство. Звісний патріот о. Невицький, парох з Уяку, основник декількох культурних товариств на другій стороні Ужа, зладив вже статут для просвітнього товариства «Зоря» й передав А. Волошинові. Це мало бути товариство просвітньо-економічне для ширення культури між народом, подібне, як «Просвіта» у Львові. А. Волошин прочитав

⁵⁹⁶Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. С. 295.

статут... Автор взорувався на статут львівської «Просвіти» з 1880 р., а доповнив і розширив справами, які треба розділяти на кілька товариств... Зачинається дискусія, вже речево усі заявляють за тим, щоб це товариство заснувати... лиш статут поправити й до роботи обрано комітет: д-р. Стрипський, А. Волошин і я. Оцей день був щасливим днем»⁵⁹⁷. 11 травня 1921 р. був обраний Головний відділ «Просвіти», заступником голови якого став А. Волошин. 15 січня 1921 р. на Підкарпатській Русі почав діяти перший в її історії руський театр. Закономірно, що ювілейну промову виголосив А. Волошин.

Ю. А. Шерегій писав, що А. Волошин неодноразово бував на виставах, які ставив руський театр в Ужгороді. Зокрема, 28 серпня 1921 р. в міському театрі відбувся вечір, присвячений 70-річчю чеського драматурга Алоїза Ірасека, на якому виступив А. Волошин. У своєму виступі він пояснив, що А. Ірасек видатний драматург і його творчість має великий вплив на європейську культуру взагалі. Прізвище А. Волошина постійно було серед жертводавців на користь закарпатського театру. А. Штефан наводить факт, який свідчить про постійну турботу театром з боку А. Волошина. Так, в січні 1930 р. прем'єр-міністр подарував після «колядування Нової Сцени» на «поточні потреби» театру 5000 Кч.

Театр «Нова сцена» неодноразово ставив п'єси А. Волошина, який в 30-х роках справедливо вважався одним з провідних закарпатських драматургів. Августин Штефан вважав, що драма «Маруся Верховинка» – найкраща дотеперішня карпато-українська драма. Цю п'єсу високо оцінив також Ю. А. Шерегій: «... аматори Самоосвітнього гуртка при хлоп'ячій Учительській Семінарії поставили в гімнастичній залі в Ужгороді в режисурі М. Біличенка 26.V.1935 несподіванку – прем'єру п'єси А. Волошина «Маруся Верховинка», сюжетом якої є боротьба за рідну школу».

Навіть у такому питанні як театральне мистецтво, не припинялася гостра боротьба між двома напрямками – українським і русофільським. Свою чітку позицію в цьому відношенні зайняв А. Волошин. «Гастролі в Празі, – констатував Ю. А. Шерегій, – вплинули на всю громадськість і на наших провідних чинників; театр визнала Прага, мусив це зробити і Ужгород. Не знаючи про наш плян з гастроллями, дирекція нашого Дружества в Ужгороді була заскочена голосами преси. 26.6.1938 «Нова свобода» повідомляла, що

⁵⁹⁷ Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. С. 37-38.

А. Волошин «виступив із Дружества «Карпато-русскій Театр», бо його працю не поважав корисною для нашого народу й відродження. За цим фактом мають керуватись свідомі українці у відношенні до цього театру...».

Наближалася трагічна розв'язка для Карпатської України та її президента. Ці важкі часи Ю. А. Шерегій описав дуже стисло, немов писав хроніку: «Події в ЧСР клонились до її розвалу. 14. III. проголошено самостійну Карпатську Україну, як суверенну державу, бо Словаччина відірвалася від ЧСР. Нагло був скликаний 1-ий Сойм Карпатської України на 15. III. 1939 до Хуста, але без святочних вистав. Сойм зафіксував волю народу не піддатися окупантам. Винесено перші закони держави, іменовано уряд, послі вибрали 1-го президента Карпатської України, колишнього прем'єра д-ра А. Волошина, Сойм відкинув капітуляцію перед Угорщиною. 15 січня 1939 р. сніг покривав кров на трупах карпато-української столиці». Вже перебуваючи в еміграції, «Українська Драматична Студія показала драматургію повісті А. Волошина «Фабіола».

Серед численних спогадів про Августина Волошина і Карпатську Україну окремої уваги заслуговують спогади Вікентія Шандора, який в 1939 р. виконував відповідальні обов'язки представника уряду Карпатської України в Празі. В. Шандор більшу увагу приділяє характеристиці А. Волошина як політичного діяча, хоча відзначає, що ще дитиною «пішов я до Ужгорода, купив у книгарні-друкарні «Унію» Буквар о. Волошина з 1907 року і сам почав з нього вчитися руську грамоту. Буквар був маленький, бідненький, з твердим знаком, але була в ньому велика життєва іскра. Як учитель довідався, що я вчуся азбуку по-руськи, просив мене, аби я його вчив»⁵⁹⁸.

А. Волошин повністю довіряв В. Шандору, а тому не дивно, що в спогадах останнього містяться такі факти, які важко знайти у спогадах інших діячів національно-визвольного руху 20–30-х років у Закарпатті. Приміром, коли йдеться про політичну діяльність А. Волошина після розпаду Австро-Угорської монархії. В. Шандор пригадував: «Провідна постать тодішнього нашого життя, пізніше прем'єр-міністр Карпатської України о. Августин Волошин у розмові з автором цих спогадів у Празі 1939 року визначив тогочасну ситуацію такими словами: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли довше бути зв'язані з Мадярщиною, а

⁵⁹⁸ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: Гражда; Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1996. С. 20.

наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну роллю тоді повсюди грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час був це єдиний правильний вихід із положення – зв'язати нашу долю із слов'янським народом»⁵⁹⁹. Такої думки притримуються сьогодні переважна більшість сучасних дослідників.

В. Шандор яскраво описав призначення А. Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі 26 листопада 1938 р. «Сенсацією був арешт прем'єр-міністра Бродія та призначення на його місце д-ра Августина Волошина... Доказалося, що у випадку небезпеки держави, чеські діячі таки звернулися за порятунком до українців. Мене ця вістка сильно порадувала. Нарешті і ми будемо ковалями і виразниками своєї долі». В. Шандор був глибоко переконаний, що невідомо якими б були рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. якби українську делегацію очолював А. Бродій, а не А. Волошин. «Призначаючи о. Августина Волошина новим прем'єр-міністром, – справедливо відзначав В. Шандор, – Прага викликала не тільки певного роду внутрішню революцію, але й поворот у політиці Чехо-Словаччини та поворот в українській справі взагалі. Дивлячись на карту Карпатської України після арбітражу, створюється враження, що арбітри навмисно і свідомо поперетинали сухопутні й залізничні шляхи в Хусті, аби примусити населення благодати Мадярщину «ласкаво» просити цей край до себе».

Спогади В. Шандора відзначаються своєю об'єктивністю і неупередженістю. Захищаючи в тому чи іншому питанні позицію А. Волошина, В. Шандор наводить переконливі докази. Приміром, коли йдеться про утворення концтабору на горі Думен поблизу Рахова. З цього приводу В. Шандор писав: «Злісний виступ недоброзичливців у пресі проти доброго імені о. А. Волошина, що ніби підписував наказ для ізоляційної затримки підозрілих осіб, можна вважати великим підступом. А. Волошин нікого не посилав у табір, для того були інші органи. Якщо його підпис десь і можна було знайти, то це треба вважати результатом тогочасного початкового хаосу. Невиключено, що до такого підпису могло дійти і внаслідок навмисного підсунення якимсь мадярчуком такого наказу разом з іншими листами»⁶⁰⁰.

⁵⁹⁹ Там само. С. 31.

⁶⁰⁰ Шандор В. Назв. праця. С. 133-135.

Зупинився В. Шандор і на стані чесько-українських взаємин періоду Карпатської України. Необхідно погодитись з його думкою, що «призначення о. Августина Волошина прем'єр-міністром від 27 жовтня 1938 р. означало зміну ставлення чехів до українців та української державності взагалі. Чехи нарешті переконалися в тому, що т.зв. москвофільський культурний напрямок, який вони так завзято підтримували в Карпатській Україні, завів їх наостанку в тупик... Одночасно ми повинні були брати до уваги собі чеський національний сентимент, чесько-німецькі взаємини в сучасному й минулому, щоб невідповідною поведінкою їх собі не зраджувати. З чехами ми створили одну федеративну державу, і треба було відстоювати спільну платформу для подальшого існування. Крім того, ми були повністю залежні від чехів. Знайти в цьому напрямі відповідну форму нашої присутності у Празі – було одним із основних моїх завдань. Саме так визначив його і прем'єр-міністр Августин Волошин при першій зустрічі в Празі».

В. Шандор детально описав сутички 13–14 березня 1939 р. між чехами і карпатськими січовиками, вважаючи їх тактичною помилкою останніх. Він переконливо довів, що А. Волошин постійно прагнув до співпраці обох народів. «Тоді не був час на політичні, навіть обґрунтовані порахунки з чехами за минуле, – констатував він. – Життєві інтереси обох народів вимагали якнайтіснішої співпраці та взаємопорозуміння, що о. А. Волошин часто наголошував у своїх виступах та пресових конференціях. Спеціальне становище мало свою логіку, бо в даній ситуації чехи мали той самий політичний інтерес, що і ми – збереження цілості обкровоєної республіки, боротьбу проти мадярських і польських терористичних банд, проти терористичних аспірацій Мадярщини щодо спільних кордонів з Польщею».

На сторінках спогадів В. Шандора зустрічається багатючий архівний матеріал про господарську політику уряду А. Волошина, укладання важливих торговельних договорів, українізацію всіх сфер суспільно-політичного життя краю. Не обминув він своєю увагою й реакцію А. Волошина на призначення Прагою третім міністром Карпатської України чеського генерала Л. Прхали. Хоча про це писали й інші очевидці, однак В. Шандор мав особисту розмову з цього приводу з А. Волошином. Ось як він її передав: «Після повернення з нарад до Представництва, сказав мені о. Волошин:

– Маємо третього міністра.

– Цікаво – кого? – запитую я.

– Ану, вгадайте.

Я почав вираховувати імена наших можливих кандидатів, але не вгадав і о. Волошин заявив:

– Генерала Прхалу.

– А ви на нього погодились? – зразу запитав.

– Чехи на ня напосіли, то що я міг робити. – була відповідь».

Цей фрагмент із спогадів В. Шандора ще раз переконує в тому, що самостійність А. Волошина у великій політиці була досить відносною і обмеженою – всі проблеми вирішувала Прага. І з такою постановкою питання треба було рахуватися.

Сьогодні багато пишеться про проголошення незалежності Карпатської України. Загальновідомо, що радикально настроєні закарпатські націоналісти «натискали» на А. Волошина, щоб він проголосив самостійність задовго до 14 березня 1939 р. В. Шандор повністю поділяв позицію А. Волошина, заявивши про себе як про політика реалістичного спрямування. «Уряд Карпатської України, а зокрема о. д-р. Волошин, у своїх заявах і статтях постійно наголошував потребу й політичну доцільність нашого співжиття з федеративною Чехо-Словаччиною. Беручи до уваги тогочасну політичну ситуацію в Центральній Європі та політику наших сусідів, зберегти федерацію в той час було єдиною реальною правильною розв'язкою проблеми Карпатської України... Мусимо бути підготовлені з військового й політичного боку, і рівно ж мусимо проголосити свою незалежність, але аж після Словаччини, щоб не привернути до себе відповідальність за розвал республіки». Отже, однією з причин проголошення незалежності Карпатської України було проголошення самостійності Словаччиною, а отже державний розпад Чехо-Словацької республіки. Від імені А. Волошина В. Шандор «виконав акт проголошення незалежності в Празі».

У спогадах В. Шандора містяться незаперечні докази про протиріччя, які виникали між досвідченими закарпатськими політиками ліберального спрямування і радикально налаштованими місцевими націоналістами. В. Шандор детально описав «таємну раду групи членів Головної Команди Карпатської Січі у Січовій Гостинниці, на якій приготувався замах на уряд, тобто на всіх членів уряду і на арешт 15 провідних осіб. Присутні на цій нараді були декотрі члени Головної Команди галичани, а з наших Росоха, Рогач, Роман – три «Р». Свідчення В. Шандора підтверджуються спогадами

В. Бірчака, І. Сарвадія, М. Бандусяка та інших очевидців. Відзначимо, що чехословацька служба безпеки неодноразово повідомляла А. Волошина про наміри радикалів. Робили це і окремі члени його уряду. Однак, як пише В. Шандор, «він був спокійної і розсудливої вдачі. Мав дуже велику терпеливість вислуховувати людські болі та їх лікувати». За всі свої кроки А. Волошин ніс відповідальність перед Прагою і своїм рідним народом. Безперечно, має рацію В. Шандор, коли пише, що «якщо будемо виправдовувати наші помилки і невдачі та їх ідеалізувати, зведемо морально на манівці цілі генерації, які втратимо для нашого народу». З такими міркуваннями необхідно погодитись.

Цікаві й маловідомі факти опубліковані В. Шандором на сторінках другого тому його «Споминів», які охоплюють період з 1939 до 1945 років. Ось, наприклад, що писав В. Шандор про стосунки А. Волошина з Проводом українських націоналістів: «Увійшов я у зв'язок з д-ром Б. Левицьким, і він листом від 26 квітня 1981 р. інформував мене: Навесні 1944 р. звернувся до мене Ярослав Гайвас, один з провідних членів ОУН під керівництвом полк. Мельника, з проханням, чи не міг би я взяти на себе важливу місію до президента А. Волошина від ОУН-солідаристів, що пізніше була створила т. зв. Українську Національну Раду з професором Величківським на чолі. Гайвас вручив мені оригінал статуту цієї Національної Ради з підписами митрополита Шептицького та інших визначних осіб, на якому було вписане і прізвище президента А. Волошина й залишене місце для його власноручного підпису... Невдовзі я відвідав президента Волошина в його празькій віллі. З'ясував йому завдання, з яким я до нього прийшов. Президент уважно вислухав мене і відповів отакими словами: «На жаль, я не можу підписати цей документ, а саме з таких причин: як карпатський українець, почуваю себе зв'язаним з українським народом в його цілості. А найперший мій обов'язок – це думати про мою ближчу батьківщину, Карпатську Україну. Коли я вживаю «думати», то маю на увазі обирати такі політичні позиції і провадити таку політику, яка в першій марі керується інтересами карпатоукраїнського народу. Ви бачите, що в світі діється? Вся наша батьківщина за згодою західних великих держав знов знаходиться під більшовиками. Питання Карпатської України дещо ускладнюється тим, що Карпатська Україна була складовою частиною Чехословаччини, а вона тепер є союзником західних демократій і в цій політичній концепції – навіть і

Кремля. Мушу вам одверто сказати, що я орієнтуюся на ЧСР і за найбільшу помилку своїх земляків вважаю те, що вони перед лицем трагічного кінця Карпатської України і перед очима загарбницьких мадярських військ націлили свою зброю проти чеських вояків, шукаючи собі ворога там, де його не було. Сьогодні я повністю переконаний, що серед карпатських українців повинна бути така політична сила, яка б відважилася стати на позиції міжнародного права й підтримала б намагання Бенеша та його оточення, спрямовані на відновлення Чехословацької Республіки в її первісних кордонах. Я думаю і глибоко переконаний, – продовжував президент Волошин, – що така моя позиція не йде врозрід з інтересами українського народу, що вона тепер є єдиною можливою політичною концепцією карпатських українців, і вона ... безпосередньо підтримує інтереси братнього нам, українцям, чеського народу в його боротьбі за незалежність серед тих трагічних обставин, які тепер розвиваються. Тому, дуже вас прошу, перекажіть ці мої мотивації тим людям, які організують цю установу і які хотіли б мене бачити в її проводі. Прошу Вас, передайте також Реваєві, підпис якого я вже тут бачу, щоб він обов'язково свій підпис зняв. Зясуйте йому, будь ласка, мою позицію й передайте йому моє прохання. Ми тепер не можемо нічого робити, що могло б загрожувати концепції федеративної ЧСР. А що буде пізніше – це побачимо. Я думаю, що доля Карпатської України залежить не від Національної Ради і від мого підпису, але від становища в Україні та в усьому світі», – закінчив свої міркування д-р Волошин»⁶⁰¹.

Незважаючи на це, А. Волошин, врешті-решт, підписав запропонований документ: Петро Стерчо у своїй праці опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною Августин Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А. Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. Ось текст договору: «Акт писаний у Венеції дня 21 липня 1939 р. в справі устійнення взаємовідносин і напрямних співпраці між Проводом Українських Націоналістів і Урядом Карпатської України в приявності Голови ПУН Полк. Андрія Мельника, Членів ПУН Омеляна Сеника Грибівського і Ярослава Барановського Лімницького, Президента Карпатської України, о. Др. Августина Волошина, Членів Уряду Карпатської України Прем'єра Юліяна Ревая, міністра Августина Штефана, яким прийнято наступні рішення:

⁶⁰¹ Шандор В. Спомини. Т. 2. Карпатська Україна. 1939-1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. С. 160-161.

I

Виходячи зі засади соборности української нації обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборности українських земель не може бути нарушений.

II

Влада (Президент і Уряд) Карпатської України визнає із всіма з того впливаючими висновками Український Націоналістичний Рух за єдиного носія соборницько визвольної боротьби української нації і Провід Українських Націоналістів за керівника тієї боротьби.

III

Провід Українських Націоналістів визнає Уряд Карпатської України з президентом о. Др. Августином Волошином за законодатно умандатованого її представника серед українського і чужинного світу, як останній український легальний уряд, що правив частиною української землі – Карпатською Україною.

IV

Стверджується, що Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу.

V

Усі конкретні висновки і потреби, що впливають з тих повищих засад, устійнюються в окремому залучникові⁶⁰².

Про хід переговорів А. Волошин відповідав на запитання майора Вайндорфа в Лефортівській в'язниці. Наведемо деякі місця із «Справи А. Волошина»:

Допит 19 червня 1945 р.

Запитання: Розкажіть про суть зробленої вами усної заяви слідству?

Відповідь: На одному з минулих допитів я говорив про мою зустріч з «вождем» українських націоналістів в Берліні Андрієм Мельником. В дійсності ж я мав зустріч і розмову з А. Мельником, але не в Берліні, а в Італії. Про обставини, при яких відбулася зустріч і розмова з А. Мельником в Італії, я й хочу розказати слідству...

Запитання: При яких обставинах ви зустрілися і розмовляли з Андрієм Мельником?

⁶⁰² Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. С. 110-111.

Відповідь: Знаходячись в Празі до мене на квартиру в кінці серпня чи на початку вересня 1939 р. прийшли прем'єр-міністр Ю. Ревай і Комаринський – керівник пропаганди при моєму уряді і повідомили, що «вождь» українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене – президента Карпатської України, їх і члена мого уряду міністра освіти Августина Штефана в Венецію (Італія) для політичних переговорів з питання дальнішої долі Карпатської України.

Яким чином і коли вони домовилися про зустріч і переговори з А. Мельником, я зараз не пам'ятаю. Я погодився вести переговори з А. Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію.

Запитання: Яким чином ви одержали документи на проїзд до Італії?

Відповідь: Цим питанням я особисто не займався, документами на проїзд в Італію мене і інших членів делегації – Ю. Ревая, А. Штефана – забезпечив Комаринський. Наскільки я пам'ятаю, Комаринський від німецьких властей в Празі одержав на всіх нас перепустки, так звані «durchlassehein» на право проїзду кордону і перебування в Італії.

Запитання: Перед від'їздом із Праги ви, Ю. Ревай, А. Штефан і Комаринський обговорили спільно план ваших розмов під час переговорів з А. Мельником?

Відповідь: Ні, я цього не пам'ятаю.

Запитання: Коли прибули для переговорів з А. Мельником в Італію?

Відповідь: В Венецію через Відень ми прибули наступного дня.

Запитання: Де саме відбулись переговори з А. Мельником?

Відповідь: Переговори відбулись в готелі на острові Лідо (Венеція), де вже нас чекав А. Мельник, його секретар і професор римського університету.

Запитання: Назвіть, хто саме був присутній на ваших переговорах?

Відповідь: При переговорах були присутні: Мельник Андрій, його секретар Барановський і професор римського університету Онадський (або Онацький) – ідеолог українських націоналістів, який одночасно очолював українські націоналістичні організації в Італії, я – президент Карпатської України, прем'єр-міністр мого уряду Юлій Ревай, міністр освіти Августин Штефан і Комаринський – керівник пропаганди при моєму уряді.

Запитання: Як проходили переговори і які були прийняті рішення?

Відповідь: Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам'ятаю. Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для утворення «Самостійної України».

Далі Мельник заявив, що ця ціль по створенню «Самостійної України» буде здійснена при допомозі українців, які населяють всі землі і вони ж допоможуть удалити угорців з території Карпатської України, яку останні окупували.

На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти її автономію.

Запитання: Яку участь взяли в переговорах Ю. Ревай, А. Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський?

Відповідь: Ю. Ревай, А. Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський також брали участь в цих переговорах, але із-за давності я не пам'ятаю змісту їх виступів.

Запитання: Яким шляхом повинні були відторгнути Радянську Україну від Радянського Союзу, а також Галичину і залучити українців для здійснення цих насильницьких актів?

Відповідь: Якись плани на переговорах обговорювались, але не в детальній формі, однак із-за давності я не можу їх зараз пригадати.

Запитання: Які були прийняті рішення в ході переговорів?

Відповідь: Кінцевих рішень прийнято не було.

Запитання: Який документ був вироблений і підписаний після переговорів?

Відповідь: Документ не вироблявся і я особисто нічого не підписував, а про решту учасників переговорів не знаю.

Запитання: На чому тоді закінчилися переговори?

Відповідь: Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю. Ревая і Комаринського поїхати в Рим для продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу.

Мельник, Онацький, Барановський, Ю. Ревай, Штефан поїхали в Рим, де продовжили переговори. Запрошення Мельника я розцінював як прагнення з його боку зробити на мене вплив і погодитися на його

пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола.

Запитання: Про що домовились названі особи в Римі?

Відповідь: Не знаю.

Запитання: Вас Ю. Ревая, Штефан і інші особи інформували про результати переговорів в Римі?

Відповідь: Після повернення Ю. Ревая і Штефана з Риму я з ними в Празі зустрічався і розмовляв неодноразово, але я зараз не пам'ятаю чи інформували вони мене про результати переговорів з А. Мельником та його соратниками в Римі⁶⁰³.

Отже, із вищенаведених матеріалів допитів видно, що протягом празького періоду Августин Волошин мав зустрічі з політичними діячами української еміграції. Вони свідчать про бажання колишнього президента Карпатської України обговорювати проблеми майбутнього державного статусу краю. Однак, його позицію у цих питаннях можна вважати досить пасивною, яка зводилася до того, щоб «удалити угорців з Карпатської України». Однак повернемося до аналізу мемуарної літератури про Августина Волошина.

Опублікували свої спогади й ті, які, хоч і були патріотами краю, але вважали, що уряд А. Волошина є поміркованим, ліберальним, «соціал-демократичним», «застарілим» і не хоче проголошувати незалежність Карпатської України. Йдеться про статті і книги І. Рогача, С. Росохи, Ю. Химинця⁶⁰⁴. Всі вони відзначали видатні педагогічні здібності А. Волошина, його вирішальний внесок у розвиток культури і національної свідомості населення краю. Однак по кардинальних питаннях тогочасного політичного життя Карпатської України їх спогади суттєво відрізняються від спогадів, приміром, Вікентія Шандора. С. Росоха пізніше визнав, що «нераз дуже критично висловлювався на їх (А. Волошина та Ю. Ревая – Авт.) адресу та інших провідників... бо ж в наших «революційних поняттях» вони були «опортуністами», а тільки ми «правдивими» націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді»⁶⁰⁵. Що стосується інших активних учасників подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах

⁶⁰³ ЦАМГБ РФ. Н – 17681. Л. 27-29.

⁶⁰⁴Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України в 1939 році. *Нова свобода*. 1939. 7 січня; Росоха С. Августин Волошин як педагог і вчитель. *Наша думка*. 1948. Ч. 9; Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів, 1990; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород, 1996.

⁶⁰⁵ Передмова С. Росохи до книги: Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. С. 9.

суперечності в українському таборі, як правило, замовчуються. Через їх праці червоною ниткою проходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду Августина Волошина. Насправді, все було далеко не так.

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю. Химинець⁶⁰⁶. На думку Василя Худанича, «видання Юліяна Химинця – оригінальне дослідження, яке ліквідує значну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об'єктивності»⁶⁰⁷. Деяку односторонність оцінок Ю. Химинця відзначив А. Пекар, на думку якого автор «інші питання, пов'язані з Карпатською Україною..., розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять односторонні висновки та загострені оцінки чи спостереження». Разом з тим, вважає А. Пекар, «праця д-ра Ю. Химинця не є наукова праця й тому він мав повне право йти своєю дорогою, щоб дійти до своїх висновків-спостережень»⁶⁰⁸.

У спогадах Ю. Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльність ОУН в Закарпатті: «З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С. Росоха, видаючи часопис «Пробоем» у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об'єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової езекутиви ОУН у 1932–1940 рр. був Юліян Химинець»⁶⁰⁹. У вересні 1938 р. Ю. Химинець очолив Закордонну делегацію Карпатської України, а «роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди» «Наша закордонна делегація, – пригадував Ю. Химинець, – тісно співпрацювала з Українською пресовою службою». Із спогадів

⁶⁰⁶ Химинець Ю. Закарпаття – жертва фашистської Німеччини. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С.500–514; Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1992; Химинець Ю. Закарпаття і Радянський Союз (1919–1944). *Карпатська Україна*. 1993. 15 квітня; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996.

⁶⁰⁷ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 377.

⁶⁰⁸ Там само. С. 160.

⁶⁰⁹ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1992. С. 68.

Ю. Химинця видно, що ОУН і Закордонна делегація Карпатської України уважно слідкували за розгортанням політичних подій в ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А. Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій домагався для Закарпаття повної самостійності. Ю.Химинець досить детально описав свою діяльність в Берліні, де протягом жовтня 1938 р. «зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просимо японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто – відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 р., коли полковник Р. Ярій, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста».

Спогади Ю. Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і Закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. «Коли 1 листопада 1938 р. прем'єр А. Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденській арбітраж, – писав Ю. Химинець, – він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною делегацією Карпатської України». 3 листопада 1938 р. Закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність прийнятих у Відні рішень, А. Волошин, писав Ю. Химинець, «послав мене 8 січня 1939 р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч нашого прем'єра з Гітлером». Однак ця зустріч так і не відбулася.

Ю. Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 р. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 р. було прийнято рішення «проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу»⁶¹⁰. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. «Правдою є те, – пригадував Ю. Химинець, – що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забиваємо в рідну землю під гуркіт угорської канонади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним». Ю. Химинець, на нашу думку, об'єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні: «Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А. Волошин, не шукав

⁶¹⁰ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. С. 93.

контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття». Протягом квітня-липня 1939 р. ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю. Химинця, «така нагода трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції»⁶¹¹.

Великий фактичний матеріал міститься у споминах головнокомандувача обороною Карпатської України полковника Сергія Єфремова⁶¹². Автор у хронологічному порядку подає майже погодинний опис боїв карпатських січовиків проти угорських окупаційних військ, але пише і про свої зустрічі і телефонні розмови з найвищими представниками Карпатської України. На сторінках мемуарів С. Єфремова дається об'єктивна оцінка діяльності Августина Волошина та полковника Михайла Колодзінського, який до останньої хвилини керував карпатськими січовиками. Публікація спогадів С. Єфремова – результат багаторічної науково-пошукової роботи відомого словацького вченого, академіка НАН України Миколи Мушинки. Необхідно погодитися з автором передмови, що «спогади С. Єфремова належать до найвизначніших мемуарних творів про бої в Карпатській Україні 1939 року... Зі спогадів довідуємось про героїзм січовиків, які, обороняючи свою державу, вступили в нерівний бій із загарбниками цієї держави – угорською армією. Значна частина з них загинула на полі бою, інші потрапили в полон і були піддані жорстоким тортурам. С. Єфремов своїми спогадами віддав честь їхній світлій пам'яті»⁶¹³.

До публікації спогадів С. Єфремова ми дуже мало знали про діяльність А. Волошина 14–15 березня 1939 р. Ось як ці складні часи в житті молодої країни описав головнокомандуючий Національною обороною Карпатської України: «Увечері 14-го березня о. Прем'єр,

⁶¹¹ Там само. С. 94.

⁶¹² Єфремів С. Бої 14-15 березня 1939 року на Карпатській Україні. Ужгород: Видавництво Гражда, 2009. 100 с.; Єфремів С. Бої 14–15 березня на Карпатській Україні. *За державність*. Матеріали до історії війська українського. Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1966. Т. II. С. 128–165; Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 96 с.

⁶¹³ Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 22.

монсеньйор Августин Волошин, скликав до свого приватного помешкання на нараду всіх, із ким уважав за потрібне порадитися в цю критичну для Карпатської України годину. Серед закликаних був і я.

Почавши нараду, о. Прем'єр повідомив, що 14-го березня чеське військо напало на січовиків, а мадяри використали це, перейшли кордон та зайняли вже три села на мукачівському відтинку кордону. Чеська кордонна сторожа залишає кордони, а Карпатська Січ ще не може їх обсадити, тим то кордони відкриті для ворога, і він наступає силами кількох дивізій піхоти та моторизованими частинами при допомозі танків, літунства та гарматних відділів. Далі о. Прем'єр з обуренням повідомив, що у відповідь на протестну ноту, яку він післав від уряду до Берліна, німецький консул у Хусті д-р Гофман повідомив, що в такій ситуації, коли мадярське військо зайшло досить далеко в глибину Карпатської України, Німеччина не може дати допомоги, бо це могло б викликати збройний конфлікт з мадярами й поляками, а через те треба добровільно піддатися мадярам і не проливати даремно крові...

Хтось із присутніх на нараді досить голосно зауважив:

– Безсоромна німецька брехня!... Та ж Гітлерові досить було б сказати мадярам одне слово й вони забрались б назад... Яка лицемірна гра?!...

Коли ось страж майстер Торбич повідомив, що прибув мадярський майор, як парламентар від мадярської головної команди, і просить прийняти його.

Прем'єр сказав завести того парламентаря до його їдальні, і що він туди зараз прийде. Через декілька хвилин він і пішов туди.

Вістка про прибуття мадярського парламентаря якось приголомшила присутніх. Мовчанку перервав Іван Рогач:

– Будемо боронитися й не віддамо добровільно країни ворогові! Карпатська Україна, проголосивши свою незалежність, увійшла в цілість всеукраїнських визвольних змагань!...

Якось не в'язалася розмова й присутні сиділи мовчки. Нарешті з'являється в дверях о. Прем'єр.

– Панове, – каже о. Прем'єр, – ультиматум мадярів такий: до 8-ої години ранку передати їм владу в цілій Карпатській Україні. Парляментар повідомив, що будапештський уряд о 15. 15 годині дав 12-годинний ультиматум також чехословацькому урядові в Празі із такими вимогами: 1) чеське військо за 24 години має вийти з

Карпатської України, 2) чеське військо повинно перестати переслідувати мадярів, 3) чеське командування має видати зброю мадярським самооборонним організаціям і 4) усіх інтернованих мадярів чеська жандармерія негайно має звільнити з таборів. Щоб підтримати свої вимоги, мадяри перейшли кордон Карпатської України, а відповіді з Праги чекають до 3. 15 години дня 15 березня. Парляментар чекає на мою відповідь.

Відбувається коротка нарада й ухвалюється: дати парламентарові відповідь, що уряд Карпатської України не може прийняти такого ультиматуму, бо Карпатська Україна є суверенна держава, і така форма ультиматуму суперечить міжнародному праву... Д-р Юлій Бращайко запропонував спробувати провадити з мадярами дипломатичні переговори... Прем'єр вийшов до сусідньої кімнати повідомити парламентаря про наші ухвали... Коли о. Прем'єр знову повернувся до нас, йому було сказано, що всі ми вирішили боронити Карпатську Україну, хоч безнадійно, але боронити.

– Згода! – відповів о. Прем'єр, – але почекаємо до ранку, може прийде якась позитивна відповідь від мадярів. – На цьому нарада закінчилася й ми розійшлись.

Уранці прийшла телеграфічна відповідь з Будапешта, в якій повідомлялося, що «з технічних причин не можна вже припинити воєнних акцій, але вони готові розмовляти з представниками уряду Карпатської України». Про це я дізнався від о. Прем'єра, який мене викликав до телефона ще зі свого помешкання»⁶¹⁴. С. Єфремов погодився взяти на себе загальне командування українськими збройними силами в Закарпатті. Протягом 14-15 березня 1939 р. саме він особисто доповідав А. Волошину про ситуацію на фронті. Під час однієї з таких розмов С. Єфремов із болем у серці написав: «Повертаючись від о. Президента, я був цілий під враженням нашої розмови та сумного погляду о. Президента, яким він подивився на мене, коли віддавав наказ про евакуацію Хуста»⁶¹⁵.

Переважає більшість очевидців і учасників подій в Карпатській Україні твердять, що уряд А. Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутички між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі не існували суперечності, а

⁶¹⁴Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. С. 26-30.

⁶¹⁵ Там само. С. 52.

панувала загальна злагода. Однак протилежної точки зору притримуються М. Бандусяк, Г. Божок, П. Кореневич, С. Решетило, І. Сарвадій, В. Шандор, С. Сабол (Зореслав)⁶¹⁶. Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. Названі автори вважають, що радикально настроєні керівники Карпатської Січі готували державний переворот з метою скинення уряду А. Волошина, який вважали надто ліберальним і малоенергійним. Наведені ними факти переконують у тому, що в українському таборі існували серйозні розбіжності, які значно ускладнювали і без того нелегке становище уряду Карпатської України. Оцінюючи події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, В. Шандор справедливо відзначив: «Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас. Крім сутички смертельної зброї, був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав». Згубні наслідки та викликане взаємне недовір'я показалися вже наступного дня, коли «частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним ворогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин»⁶¹⁷. Роздуми В. Шандора поділяє переважна більшість сучасних дослідників. Що стосується спогадів В. Шандора, який в 1938–1939 рр. виконував функції головного представника Карпатської України в Празі, то вони містять у собі величезний документальний матеріал про міжнародне становище, соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток Карпатської України. В. Шандор першим ґрунтовно дослідив діяльність Представництва уряду Карпатської України в Празі, Державної Господарської Ради,

⁶¹⁶ Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938–1939 рр. *Карпатський край*. 1995. №5–8. С.36–37; Божок Г. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу в ЗСА*. 1972. №3–4. липень, серпень; Кореневич П. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу в ЗСА*. 1972. №3–4. С.35–40; Решетило С. «Наші незрілість і нерозум». *Карпатський край*. 1995. №5–8. С.38–40; Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. *Карпатський Союз*, 1984; Сарвадій Й. Могікани Діаспори. *Карпатський край*. 1994. №7–12. С.22–31; Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С.38–40; Сабол С. Від Угорської Руси до Карпатської України. Філадельфія–Пенсільванія: Карпатський голос, 1951; Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996.

⁶¹⁷ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 335.

Чехо-Словацького закордонного інституту, делегації УНО тощо. Наукова цінність спогадів В. Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Окремі аспекти історії Карпатської України та діяльності А. Волошина знайшли своє відображення у спогадах А. Кущинського, С. Клочурака, В. Маркуся, М. Папа, М. Химинець, М. Ігнатишин-Логуш, Є. Мацяха⁶¹⁸. Спогади про А. Волошина опублікували М. Бандусяк, Г. Блестів-Корж, М. Вайда, В. Герзанич, А. Дад, А. Кущинський, В. Лар, М. Могорита, Ф. Сас, А. Штефан та ін.⁶¹⁹. Оцінку діяльності членів ОУН в Карпатській Україні зробив С. Ленкавський. «Міжнародна політична ситуація загострювалася, – пригадував С. Ленкавський. – Наближалася війна. Після Австрії, Судетів – на черзі в планах Гітлера стала Чехословаччина. Для Закарпаття настав шанс будувати своє самостійне життя. Націоналістичний рух, який тут діяв здавна, але слабо, вирішив використати сприятливу політичну ситуацію, хоча рівень національної свідомости був тут досить низький (москвофіли). Після відірвання Словаччини від ЧСР – Закарпаття проголошує Самостійну Карпатську Україну (15.3.1939 р.). Зібрався перший парламент, усталено столицю в Хусті, видано перший державний закон. Твориться за ініціативою військової референтури ОУН – закарпатське військо «Карпатська Січ», налагоджується державне життя, зростають ентузіазм карпатсько-українського населення і національна його гордість. Серед українців інших земель виринає

⁶¹⁸ Кущинський А. З нагоди 99-ої річниці народження о.Августина Волошина. *Українське козацтво*. 1973. С.21–25; Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліана Середяка, 1981; Кущинський А. Зі славних днів Карпатської України. *Самостійна Україна*. 1961. Т.14. №4. С.8–11; Клочурак С. До волі: спомини. Нью-Йорк, 1978; Маркус В. (Марко Василь). Спомини: Літературні спроби–публікації 40-х років. Ужгород: Гражда, 1995; Пап С. (Пугач). Пластовий альманах: З нагоди п'ятдесятиріччя Українського пласту на Закарпатті. 1921–1971. Рим: Юг, 1976; Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977; Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто, 1973; Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто, 1981; Химинець М. Жінки Закарпаття – дома й на чужині. *Країнка*. 1994. С.46–48; Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України (1919–1939). *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С.500–514; Ігнатишин-Логуш М. «Слухайте Карпато-українську передачу...» звучало в ефірі. *Срібна земля фест*. 1996. 12–18 грудня; Ігнатишин-Логуш М. З над синіх просторів Карпат...: [спогад]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С.192–197.

⁶¹⁹ Вайда М. Монсенйор д-р Августин Волошин. *Календар «Провидіння»*. 1959. С.89–93; Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). Прага: УНО, 1941; Дмитро Климуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997; Кущинський А. З нагоди 99-ої річниці народження о. Августина Волошина. *Українське козацтво*. 1973. С.21–25; Сас Ф. Брати Юлій і Михайло Брацайки. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С.73–76; Сас Ф. Син Гуцульської Республіки (Про С. Клочурака). *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород, 1995. С.187–188; Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977.

думка, що Карпатська Україна є першим зав'язком УССД (Українська Соборна Самостійна Держава – Авт.). Одначе фальшиві союзники молодій державі (Німеччина) ціною її здобувають собі союзників для дальших своїх планів. Починається наступ мадярів на Карпатську Україну. Проти переважаючої сили ворога стає молода «Січ», заповнена юними сміливцями, які прийшли через кордон, щоб оборонити цей зав'язок Української держави. Через непостачання в час... зброї, закупленої організацією у чехів (вина орг. Реф. ПУН Барановського), «Січ» відступає. До боротьби дійшло на Красному Полі, яке стало для Хусту тим, чим колись Крути для Києва. Після героїчної боротьби Карпатська Україна опиняється під окупацією нового ворога – мадярів. Загинули там полк. Михайло Гузар-Колодзінський, шеф оперативного штабу «Січі» й Зенон Косак – крайовий військовий референт ОУН»⁶²⁰. Нехай читач вибачить за дещо довгу цитату, однак С. Ленкавський в цих рядках своєї праці зробив досить об'єктивний, хоч і стислий, аналіз подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні.

Багато відомостей про події 1938-1939 рр. в Закарпатті містяться на сторінках оригінальної у всіх відношеннях книги М. Вінча. «Однорічна держава» – це опис подій Карпатської України 1939 року з перспективи англійського спостерігача. Книга дає уявлення про англосаксонське бачення подій і настроїв у Карпатській Україні. Політичні та історіософські роздуми переплітаються з багатим краєзнавчим описом. Автор детально описує життя і побут місцевого населення, нерідко звертається до становища українців у Східній Галичині, висловлює свої думки про Галицького митрополита Андрея Шептицького та його вплив на події кінця 30-х років у Європі. Книга Майкла Вінча – особисті міркування автора, які важко вважати безапеляційними і об'єктивними. На це звернули увагу автори передмови: «Звичайно, свідчення Майкла Вінча не є беззастережними. Кожен очевидець грішить більшим або меншим суб'єктивізмом, далеко не всі можуть похвалитися досконалим знанням місцевого контексту. Так було і з Вінчем. Читаючи «Однорічну державу», слід пам'ятати про декілька важливих моментів. Майкл Вінч потрапив у Карпатську Україну з уже сформованою думкою про події, що там відбувалися. В англосаксонському світі за станом на 1939 рік Карпатська Україна не

⁶²⁰ Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За ред. О. Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. С. 77-78.

була цілковитою *terraincognita*, але й не була *terrascognita*, тому за нею закріпилося декілька стереотипів. Засвоївши ці стереотипи, а також не володіючи українською мовою, Вінч писав з певним викривленням»⁶²¹. Окремі аспекти праці М. Вінча ґрунтовно проаналізував М. Зан⁶²².

Оригінальністю виділяються спомини Олени Глібович, які вона написала у сорокову річницю мученицької смерті Августина Волошина: «Літо 1938 року стало виїмковим у моїй пам'яті. Тоді вперше забажалось (не знаю, за чією намовою) мешканцям Бичкова справляти свято Івана Купала. Робилось це ніби випадково. Батько привів до нашої хати моїх колишніх шкільних товаришок і сказав навчити їх купальських пісень. Коли вони навчилися, прийшли другі й незабаром усі дівчата співали тих пісень. Коли ж у нас дівчата співали, деінде плелися вінки. А у вечір під Івана Купала зійшлася вся молодь та співала пісні над тисою, по якій плили завітчані віночками свічки, а старші тільки приглядалися як на чудо і час-від-часу долучувались до нашого співу. Цієї картини ніколи не забути! Не шукали ми за цвітом папороті, але, зачаровані красою закосиченої Тиси, мріяли про свою долю. І тому, слухаючи в школі про втечу чеського міністра Прхали із Закарпаття та про домагання Батька Волошина у чеських властей автономії, мені так хотілося особисто переконатись, які зміни відбуваються в населенні срібної частини України. Невже за останніх 4 місяці могли так змінитися обставини?..

...Бичків був серцем українського життя цілого Закарпаття. Тут найвктивніший був Пласт, тут зародився, завдяки братам Євгенові й Юрієві Шерегіям, український театр «Нова Сцена», в якому гуртувались найкращі актори із Закарпаття, а в той час і з інших земель України. Бичків перший вивісив білий прапор після виборів у лютому 1939 р. за уряд Батька Волошина... Коли ж у середу 14 березня 1939 р. ми прийшли до кляси, десь поділася радість, а повіяло холодним сумом. Учитель коротко заявив, що школа замикається і, хто є з-поза Рахова, мусить їхати додому. Хоч у клясі панувала гробова тишина, при виході із шкільного будинку був притишений рух. При дверях у великих ящиках були рушніці,

⁶²¹ Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. К.: Темпора, 2012. С. XIV.

⁶²² Зан М. Політична участь етнічних меншин у державотворенні Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 50-76.

скоростріли. Їх вручали місцевим учням «для оборони перед мадярами». Повернулась я до Бичкова...

Хоч проголошено Карпатську Україну самостійною державою, але жінки відчували лихо, виходили на дорогу і, взявшись за голови, плакали вголос. Це ті жінки, про яких я колись думала, що не знають, хто вони. Вони ридали-голосили і ніхто не розраджував їх. А це головна дорога Бичкова. Це частина головної дороги Чехо-Словаччини Прага – Ясіня. Але ніхто не їхав нею. Ніхто нікуди не йшов. Усі разом стояли і плакали, нарікали на Бога і молилися, щоб улегшив їхнє горе та повернув їм хоч крихітку радості минулих місяців... А гості у вуйковій хаті радять раду і наслуховують вістки із Хусту. До четвертої години по полудні було дозволено перейти до Румунії. О пів четвертої виїжджає авто з-перед хпти вуйка із братами Клемпушами, Іваном Рогачем (лдінеї особи не пам'ятаю) і моїм вуйком у сторону мосту і всі люди по дорозі прощають їх, ідуть за ними. Точно в четвертій годині в'їжджають на міст і бачать, що два вартові починають замикати браму посередині моста. Всі люди з одного й другого боку почали кричати, але вартові не переймалися людськими голосами. Вони знали, хто у тому авті був і їм дуже хотілось показати командирам Карпатської Січі, хто тепер є паном ситуації. Торгування за перепустку через міст тривало не більше п'яти хвилин, але здавалися вічністю. Нарешті браму відкрили і авто покотилося по румунській половині моста. Ми залишилися осиротілі. На другий день малярське військо ввійшло до Бичкова...»⁶²³.

Заслуговує на увагу окрема група спогадів колишніх вихованців Августина Волошина, зокрема тих, якими особисто піклувалося подружжя президента Карпатської України. Ще живе чимало людей, які в 20–30-х роках навчались в учительській семінарії, в Ужгородській гімназії. Ось, приміром, заслужений учитель України (нещодавно відійшов у вічність) Ернест Шутяк близько знав А. Волошина, бо йому судилося вчитися в учительській семінарії у місті над Ужем. Він радо згадував про свого вчителя, який викладав у його академічній групі, що мала 40 студентів; серед них 10 – діти службовців, а решта – вихідці із селянських родин. До слова, плата за навчання була тут помірною, оскільки багато студентів звільнялися від оплати, якщо представляли «посвідку бідності». Харчування у семінарії було майже безкоштовне. У цих соціальних вимірах теж

⁶²³ Глібович О. На Срібну землю України! *Альманах «Гомону України» на 1986 рік*. Бібліотека видавництва «Гомін України» / Зредагував С. Фіголь. Чмсло 62. Торонто, 1986. С. 137–144.

немало зусиль директора семінарії, який постійно цікавився станом життя й навчання своїх вихованців. Неодноразово випадала Е. Шутяку щаслива нагода вслухатися у змістовні слова А. Волошина, осмислювати цікаві факти, почуті з уст свого вчителя. За його словами, «А. Волошин був людиною культурною, надзвичайно ввічливою, з широкою обсервацією думки і діла». Подібні висловлювання доводилося чути і від таких відомих учених і громадських діячів Закарпаття, як С. Кишко, О. Кишко, А. Ігнат. Хто мав приємність зустрічатися з цими яскравими представниками закарпатської інтелігенції у найширшому розумінні... цього слова, той пригадає просвітлені добром, злагодою душі, привітною усмішкою обличчя нині покійних Степана Кишка, Олександра Кишка, Андрія Ігната. Хто знає (бо про це ніколи не говорилося вголос), але у рисах названих носіїв нуртувал моральні імпульси від Августина Волошина – педагога, які сполучали, сказати б, естафету до нової верстви інтелігенції краю. Тому і закономірним видається твердження Е. Шутяка про те, що директор Ужгородської вчительської семінарії «користувався незмінним високим авторитетом серед вихованців та вчителів»⁶²⁴.

У цьому зв'язку заслуговують на увагу також спомини ветерана-освітянина А. Суботи, який навчався у Білківській гімназії (Іршавський район Закарпатської області – Авт.) і добре пам'ятає про приїзд А. Волошина в с. Білки, де працював такий, без всякого перебільшення, талановитий педагог і невтомний ентузіаст хорového мистецтва, як Петро Світлик. Ось рядки із спогаду А. Суботи: «Про Волошина говорили багато. І мені дуже хотілося його побачити. Нарешті він приїхав. Спочатку побував у церкві, а по Службі вийшов на майдан перед церквою, повністю заповнений людьми. І ось він на своєрідній трибуні, складеній нашвидкуруч із бочок. Вибух овації, радість, захоплення присутніх селян. Августина Волошину ніяк не вдавалося почати виступ». Може, і вивітрився б із пам'яті той епізод, але мав місце тут виховний «сеанс» для самого автора споминів. «Коли Волошин повільно прямував до церкви, я намагався бути ближче до церковної брами. Дорослі навкруг мовчали, а я – на відстані якихось трьох метрів од Волошина – на повен голос вигукнув: «Хай живе наш батько Волошин!». Августин Волошин зупинився і, озирнувшись у мій бік, з лагідною посмішкою підійшов до мене і тихим голосом прошепотів: «Хлопчику, побіля церкви не

⁶²⁴ Зимомря М., Гомонай В., Вегеш М. Августин Волошин. Ужгород, 1995. С. 62-63.

гідно кричати, бо тут – храм божий. Я враз почервонів, а Волошин увійшов до церкви»⁶²⁵. Ми ведемо мову про Августина Волошина як визначного педагога. Таким він постає зі слів уже не один раз цитованого нами А. Штефана: «В класі Волошин говорив спокійно, виразно, незаперечно, щоденним розговор ним голосом. Не вживав так званого співучого декляматорства. Просив, щоб студенти ставили питання. Був певним і мудрим керівником... Часто підкреслював Августин Волошин: «Панове! Не говоріть «Я»... Визнавайте і других! Коли пояснюєте причини невдач і помилок», скажіть: «На жаль! Я...! Моя вина!»⁶²⁶.

Вихованка сиротинця Августина та Ірини Волошин Анастасія Халахан пригадувала: «Писати про о. А. Волошина як політика, як Президента Карпатської України не можу – я була дитиною. Але як про Людину, педагога, тобто про те, що я відчувала на собі щоденно, сказати повинна. Так от, для мене, як і для інших 22-х дівчат-сиріт, що виховувалися у приватному сиротинцю Волошинів, «мама» і «татко», так ми їх називали за їх бажанням, – це були святі люди. Вони оточили нас такою опікою, якої ми не знали навіть від рідних батьків: віддали під сиротинець власний будинок, забезпечили щонайменше триразове щоденне харчування, одягом (від шкарпеток, білизни, до верхнього посезонного одягу), навчання, виховання, розвиток творчих здібностей кожної дитини, тобто всебічним вихованням. Я, наприклад, у 6–7 років із старшою партнеркою грала на скрипці, сестра й інші – на піаніно, були серед нас гітаристки, домристка, поетеса і ін. – свого роду оркестр. Мали свій хор, яким керував відомий митець Микола Аркас, танцювальну групу. Крім цього, ми вивчали німецьку мову, вишивали тощо. Нікого не випустили «у світ» без вміння заробити собі власними силами «шматок хліба»⁶²⁷.

А. Халахан наводить цікаві свідчення про робочий день подружжя Волошинів: «Татко наш, наприклад, вставав вдосвіта щоденно – о 5 год. ранку, відправлявся у каплицю або резиденцію (кафедральний собор), відправляв Службу Божу, молився (був священиком), потім приходив поснідати і йшов на роботу в семінарію. Більше уваги приділяла нам «мама» (пані Ірина) і пані Ольга (сестра татка). Вони вчили нас музиці, німецької мови... Але, крім цього, кожна з нас була чимось особисто зобов'язана нашим

⁶²⁵ Там само. С. 63.

⁶²⁶ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. С. 128.

⁶²⁷ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. С. 23-24.

опікунам. Я, наприклад, в 4–5 років перенесла операцію на голові. За вухом у мене росла киста – мертва кістка, як тоді казали. Без операції я залишилась би калікою з деформованою головою. Тато і мама зробили все можливе, щоб операція пройшла успішно. І зараз я навіть не знаю, з якого боку голови це було, бо й сліду не залишилось. А могло бути гірше. Я могла стати глухою, сліпою, чи несповна розуму. Ось цим зобов'язана я їм, окрім всього іншого»⁶²⁸.

Вихованка сиротинця Віра Василюха переконана: «Дуже потрібно, щоб про це люди знали. Бо багато закарпатців добрим словом згадують їх (Августина та Ірину Волошин – Авт.). Святі були люди. Бідним, обездоленим людям допомагали. Молимося за них, Царство Небесне їм. Все життя їм вдячна. Завдяки їх турботам, опіці я вижила, стала щасливою... У 1934 р. ми, п'ятеро дітей, у Н. Солотвині залишилися круглими сиротами. Мені було 4 роки, найменшій сестричці 1,5 року, а найстаршому братику – 16. Батько був куратором у церкві. Нами став опікуватися брат батька. Роздали всіх нас по родичах... Віддали мене до сиротинця подружжя Волошинів у 1935 р. Невдовзі я захворіла на запалення легень, потім – на запалення вуха. Лікували в лікарні. Оплату за лікування здійснювала сестра о. Волошина. Часто мене приходили відвідувати сестрички з сиротинця. Вони називали отця Волошина татком, а його дружину Ірину – мамкою»⁶²⁹.

Закарпатський просвітянин В. Матейко доповнює спогади своєї мами – Єлизавети Худан, «яка в 10 років залишилася круглою сиротою і була найменшою, дев'ятою дитиною в родині, як її прийняли до сиротинця. Вільного місця в сиротинцю не було, а тому о. Волошин влаштував її у жіночий монастир сестер служебниць Василянок, який був напроти сиротинця. Там вона проживала, виховувалася, харчувалася, а на навчання приходила до сиротинця, де отримала всебічний розвиток. Маючи гарний голос і слух, співала у хорі, яким керував відомий диригент Микола Аркас, там вивчала ази нотної грамоти. А так як добре вчилася, то отримала рекомендацію для вступу в дівочу учительську семінарію, навчання в якій було платним і о. Волошин оплачував його»⁶³⁰.

Доктор медичних наук, професор Ужгородського національного університету Оксана Ганич, одна з небагатьох, яка в дитинстві бачила і спілкувалася з А. Волошином. У цьому немає нічого дивного, адже

⁶²⁸ Там само. С. 24.

⁶²⁹ Там само. С. 30.

⁶³⁰ Там само. С. 36.

її батько – лікар Микола Мандзюк – був обраний послом Союму Карпатської України в далекому вже 39-му році. Сьогодні в Закарпатському краєзнавчому музеї знаходяться експонати, які завдяки їй були повернуті на Батьківщину. О. Ганич була свідком розмови, коли рідні і друзі рекомендували о. Волошину емігрувати на Захід. Бо червона армія уже звільняла Прагу від фашистської Німеччини. Частина уряду так і зробила. Емігрувала, і всі вони залишилися живими. А ті, хто залишився в Празі, були репресовані, вивезені й засуджені на довгі роки ув'язнення. Покарання відбували у таборах, якими був оповитий весь Союз. «Остання моя зустріч у Празі з о. Волошином відбулася разом з моїм батьком на його квартирі. – пригадує О. Ганич. – Мені було тоді 13 років і запам'яталася на все життя. Тоді батько спитав о. Волошина: «Що нам робити, як бути далі?». Він рекомендував: «Ти, Миколо, повертайся до рідного краю, а я поки що залишусь в Празі, уладнаю деякі справи і найближчим часом теж повернуся. Я не відчуваю перед своїм народом жодної вини, ніколи нікому не робив зла». Далі о. Волошин підійшов до мене, поклав руку на мою голову і сказав: «Благословляю тебе, Оксанко, на життя, добрі діла і на щасливу дорогу повернення додому». Може, декому здається дивним, але це не містика, бо Його Благословення я відчуваю протягом всього свого життя, як допомогу і опіку в складних ситуаціях. Ця важлива подія у моєму житті відбулася в 1945 р. за два тижні до арешту о. Волошина службою «Смершу»⁶³¹.

В ужгородському видавництві «Гражда» підготовлена до друку книга спогадів найстарішого за віком учасника подій у Карпатській Україні Юрія Шанти, який народився 29 січня 1918 р. в с. Люта Великоберезнянського округу. «Августин Волошин, – писав Ю. Шанта, – поповнив довгий ряд українських духовних осіб – священиків, єпископів, монахів і монахинь, яких знищив більшовизм. Його смерть з рук червоних катів помітна тим, що він не лишень відмовив кільком землякам у їхніх намаганнях переконати його, щоб рятував своє життя, виїхавши з ними з Праги на Захід... о. Августин Волошин, з безмежної любови до рідного народу, задля його блага, часто молив Господа, щоб дозволив йому нести хрест мученика до самої могили... За цю безмежну любов народ прозвав Августина Волошина батьком»⁶³²

⁶³¹ Там само. С. 54-55.

⁶³² Там само. С. 88.

Отже, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань закарпатських українців 20–30-х років переконливо свідчать, що Августин Волошин був яскравою постаттю нашої історії. Він зробив величезний внесок у розвиток педагогіки, освіти і культури краю, спричинився до піднесення рівня національної свідомості закарпатських українців. Не випадково, що місцеве населення його називало «Батьком» нашого національного відродження. Такої честі в ХІХ столітті удостоївся лише Олександр Духнович – славетний будитель закарпатських русинів.

Августин Волошин був визначним політичним діячем краю протягом всього міжвоєнного періоду, особливо наприкінці 30-х років. Спогади Василя Ґренджі-Донського, Вікентія Шандора, Августина Штефана та інших переконують, що прем'єр-міністр, а згодом президент Карпатської України користувався необмеженим авторитетом серед населення краю. Йому доводилось діяти в складних міжнародних умовах, коли тривав розпад Чехо-Словацької республіки. А. Волошин був політиком-реалістом, добре усвідомлюючи, що для Карпатської України найкращим є державне співжиття з чехами і словаками в єдиній федеративній державі.

Спогади очевидців дають можливість з'ясувати позицію А. Волошина стосовно українсько-чеських відносин, Карпатської Січі, суперечностей в українському таборі тощо. Однак, відповідаючи на ці дискусійні питання Карпатської України, мемуаристи притримуються різних думок. Одні (В. Шандор, А. Штефан, І. Сарвадій) вважають, що опозиція в українському таборі стосовно уряду А. Волошина, завдала тільки шкоди визвольним змаганням закарпатських українців. Інші (С. Росоха, Ю. Химинець) – притримуються думки, що молоді радикально настроєні закарпатські націоналісти у спілці з деякими членами ОУН випереджували своїх старших і поміркованих колег з уряду, зокрема, у питанні проголошення незалежності.

РОЗДІЛ 10.

А. ВОЛОШИН І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ ПІА У ВІПЧИЗНЯНІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

*«Такий муж заслужив, щоб його
іменем назвали площі й вулиці,
щоб йому ставили пам'ятники.
Це все ми зробимо, як прийде на це час», -
Василь Гренджа-Донський*

Волошин і Карпатська Україна в історичних джерелах

Протягом тривалого проміжку часу архіви, в яких зберігалися документи часів історії Карпатської України, були закриті для вітчизняних істориків. Право ними користуватися мали лише ті історики, які їх аналізували у «правильному, марксистсько-ленінському дусі». Закономірно, що переважна більшість праць 40–80-х років минулого століття відверто фальсифікували історію національно-визвольної боротьби закарпатських українців наприкінці 1930-х років. Перші більш-менш об'єктивні публікації в Україні побачили світ тільки на початку 1990-х років, однак вони базувалися, як правило, на спогадах очевидців та історичної літератури, виданої в діаспорі. Ситуація кардинально змінилася тільки після відкриття архівів України, зокрема фондів Державного архіву Закарпатської області в містах Берегові та Ужгороді.

За останні 30 років дослідниками історії Карпатської України проведена велика науково-пошукова робота і введено до наукового обігу широкий пласт нових архівних джерел. Зокрема йдеться про документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в містах Ужгороді та Берегові, Центральному Державному історичному архіві України у Львові (ЦДІА у Львові), Галузевому державному архіві Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ), особистих архівах закарпатського священика Ф. Горвата і члена ревізійної комісії УНО М. Бандусяка, Архіві Міністерства закордонних справ Чеської Республіки (AMZV) і Військово-історичному архіві Чеської Республіки (VNA) в Празі, Державному архіві Угорщини (OL) та Військово-історичному архіві Угорщини (NL) в Будапешті, архівах міст Клуж і Бая Маре (Arhivele Cluj-Napoca M.J.; Arhivele statulni Baia Mare) в Румунії тощо.

Найбільший науковий інтерес для дослідників становлять фонди ДАЗО. Особлива історико-пізнавальна цінність міститься у третьому фонді під назвою «Президія уряду Карпатської України». Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення. Заслуговують на увагу справи «Листування з міністерством внутрішніх справ з приводу провокацій Угорщини», «Листівки «Комітета незалежності русинів». «Дело о мадьярской пропаганде за присоединение Подкарпатья к Венгрии», «Повідомлення про напади терористів на прикордонні території»,

«Циркуляр Президії крайового управління Підкарпатської Русі в Ужгороді Хустському окружному управлінню про сформування уряду Підкарпатської Русі», «Дело об организации совещательного совета при правительстве Подкарпатской Руси», «Повідомлення Пресової служби Карпатської України», «Повідомлення окружному начальнику про про угорську агітацію», «Повідомлення про слідкування за підозрілими в угорському шпіонажі», «Інформація про утримання угорських терористів у В. Березному», «Розпорядження уряду Карпатської України», «Циркуляр Президії ради міністрів ЧСР про звільнення Андрія Бродія з посади прем'єр-міністра Підкарпатської Русі», «Листи прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністру внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті», «Доповідні записки агентів чехословацької служби безпеки», «Переписка з генеральним секретаріатом Українського національного об'єднання в Хусті про скарги населення на громадян, які ведуть чеську і про угорську пропаганду». У цьому ж фонді зберігається декрет А. Волошина про створення проводу УНО (11–30 січня 1939 р.).

Матеріали 17-го фонду «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України» дають можливість з'ясувати такі складні питання, як діяльність угорської іреденти, відносини між чехословацьким і українським урядами тощо. Великий фактичний матеріал міститься у справах «Повідомлення Бюлетеня Пресової служби Карпатської України», «Про угорську агітацію», «Жандармські донесення Ужгородському окружному уряду», «Повідомлення начальника Мукачівського окружного уряду в Чинадійові міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на окремі села Мукачівщини», «Повідомлення чехословацької поліції про слідкування за розповсюдженням листівок». Вищеназвані матеріали доповнює справа «Напади угорських груп», яка зберігається у фонді 18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст».

Матеріали, які зберігаються у другому фонді ДАЗО «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді», охоплюють період з 1928 по 1938 рр. Вони дозволяють простежити антиукраїнську діяльність угорської агентури на Закарпатті протягом всього міжвоєнного періоду й доводять, що ця робота ніколи не припинялася. У 1938–1939 рр. вона лише досягла своєї кульмінації. Йдеться про наступні архівні справи: «Інформації про діяльність мадярської народної і мадярсько-християнської партій на Закарпатті,

подані окружними урядами Президії Земського уряду в 1928 р.», «Інформації засідань Автономно-землеробського Союзу (партії), які відбулися на Закарпатті в 1928 р.», «Інформації засідань та когреса в м. Берегові соціал-демократичної партії на Закарпатті, прислані окружними урядами та поліцейськими комісаріатами Президії Земського уряду в Ужгороді за 1929 р.», «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діячів угорських протидержавних товариств (список діячів) й інформації про діяльність організації угорських студентів в Чехословаччині», «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності різних буржуазних партій на Підкарпатській Русі (Автономний землеробський союз, Карпаторуська робітнича рада, мадярсько-християнська соціальна партія, руська фашистська, мадярська партія)», «Переписка з 172 поліційними і окружними урядами по питанню діяльності Автономного землеробського союзу на Підкарпатській Русі (Інформації про засідання партії)», «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і поліційними урядами про діяльність «Угорської національної партії (1937–1938)», «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності політичних партій на Підкарпатській Русі».

У фонді 1148 під назвою «Центральна Рада в Хусті» особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М. Бандусяка про спробу державного перевороту з метою усунення від влади уряду А. Волошина. У фонді 4с/18 «Президія правління Карпатської України» знаходяться численні про угорські листівки та інформація про напади терористів на прикордонні населені пункти Закарпаття (наприклад, справи «Збори Русской национальной партии», «Повідомлення окружному уряду жителів с. Торунь про шкоду терористичних нападів», «Листівка «Карпаторуський народ!»).

Документи фондів 9 – «Президія Міністерства внутрішніх справ ЧСР», 13 – «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920-1926», 14 – «Берегівське жупанське управління, м. Берегово. 1920-1921», 18 – «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст». Матеріали 19-го фонду – «Міністерство господарства Карпатської України» – дають можливість прослідкувати розвиток сільського господарства, промисловості та торгівлі, рівень безробіття, соціальне становище населення краю.

У фонді 29 – «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород» знаходяться наступні архівні справи: «Книга регистрации входящих документов», «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрации входных документов», «Лист Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі в Ужгороді», «Про проект Будапештського банку», «Повідомлення Цивільного управління Підкарпатської Русі начальником ужгородської поліції», «Доповідна начальнику Севлюшського окружного управління», «Повідомлення преси про акцію Ротермера». Корисними для дослідників є також матеріали фондів 30 – «Ужгородський крайовий королівський суд, м. Ужгород. 1919–1938 рр.», 41 – «Хустський поліцейський комісаріат, м. Хуст. 1918–1938 рр.», 43 – «Ужгородське окружне управління, м. ужгород. 1919–1939», 46 – «Канцелярія губернатора Підкарпатської Русі в Ужгороді. 1920–1938», 49с/13 – «Мукачевское жупанское управление. Мукачево Подкарпатской Руси. Президиум. 1919–1926».

У фонді 63 – «Цивільне управління Підкарпатської Русі» містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки, в яких місцеве населення закликалось до збройної боротьби проти законного українського уряду тощо (справи «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі», «Переписка з жупанським і поліційним урядами в Берегові про діяльність християнсько-соціалістичної партії», «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і жупанськими урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (малоземледільська, угорсько-руська і єврейська)», «Переписка з поліційними і окружними урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (руська хліборобська, республіканська земледільська, карпаторуська трудова та інші). У фонді 117 – «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919–1939» зберігаються справи «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 – 14 березня 1930)», «Листування з Міністерством внутрішніх справ», «Повідомлення про поширення листівок античехословацького змісту». У фонді 211 – «Крайове управління Підкарпатської Русі. м. Хуст» інтерес викликає справа «Донесення Президії крайового

управління в Хусті, повідомлення Міністерства внутрішніх справ Карпатської України жандармських та окружних урядів про діяльність угорських терористів «Соботчопот», про незаконний перехід через кордон (1938–1939)». У 72-му фонді поміщені матеріали, які дозволяють простежити участь членів товариства «Просвіта» в розбудові Карпатської України.

Після прийняття Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» Президія Верховної Ради України (постанова від 6 квітня 1992 р.) та Кабінет міністрів України (постанова від 11 вересня 1992 р.) підтримали пропозицію Національної академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету України по пресі, Українського культурно-освітнього товариства «Меморіал імені Василя Стуса», Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку і випуск багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Перетворюючи в життя вищезгадані постанови, архівно-слідчі кримінальні справи про репресованих громадян Закарпатської області післявоєнного періоду були передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області ДАЗО. Цей фонд, що одержав найменування 2558, сконцентрував кримінальні справи на реабілітованих громадян області всіх категорій, засуджених за так звану антирадянську, антиколгоспну пропаганду, український буржуазний націоналізм, участь в діяльності уряду Карпатської України та Карпатської Січі, підпільній антирадянській організації ОУН (Закарпатській крайовій організації ОУН) та антирадянських молодіжних організаціях.

Особливий інтерес викликають стенограми допитів команданта Карпатської Січі Д. Климпуша, які зберігаються в фонді 2558. Вони допомагають краще з'ясувати роль опозиції, яка виникла в Карпатській Січі в лютому 1939 р. З галичан, на думку Д. Климпуша, до неї ввійшли Кульчицький, Чорний, Волянський та інші. «Пригадую, що лідер опозиції Роман або Росоха одного разу прямо мені зробив пропозицію підтримувати не Волошина, а визнати вождем якогось Мельника, якого іменував вождем всього українського народу, – розповідав слідчим МДБ Д. Климпуш. – Після цього мені стало зрозуміло, що опозиція не бажає керуватися статутом, а ставить перед собою значно ширші завдання, а саме: створення великої української держави шляхом об'єднання всіх українських земель. Логічно впливає, що стояло питання про

приєднання до Карпатської України галицьких земель і Радянської України, але про це відкрито опозиція не заявляла. Визнати своїм ідеологом і вождем названого Мельника я відмовився і взагалі попереджував, що «Січ» політикою займатися не може. Цим нехай займається УНО. Здається, Роман мені тоді прямо заявив, що «Карпатська Січ» є національною українською організацією. Після цього опозиція без моєї участі приймала якісь рішення з питань «Січі», влаштовувала мені закулісні інтриги і навіть загрожувала уряду Волошина поваленням»⁶³³. У фонді зберігаються оригінальні документи про підпільні організації на території Закарпаття в 1939–1950 рр. та про їх керівників – М. Габовду, А. Цугу, М. Ороса та ін.⁶³⁴ Матеріали ДАЗО значною мірою доповнюють документи «Особистого архіву Феодосія Горвата» (сьогодні ці матеріали зберігаються в ДАЗО), які характеризують соціально-економічне становище населення гірських районів і його відношення до уряду А. Волошина.

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних відносин між політичними організаціями Східної Галичини і Закарпаття є матеріали 205 фонду «Прокурор апеляційного суду у Львові» ЦДІАУ у Львові. В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини, судові процеси над перебіжчиками тощо, що дають можливість дослідникам краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами. У фонді 201 зберігаються листи Августина Волошина до Галицького митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, лист від 11 грудня 1942 р., в якому А. Волошин вітав митрополита з нагоди Дня св. Андрія⁶³⁵ і лист від 28 липня 1941 р., в якому А. Волошин вносив свої пропозиції щодо створення Українського Патріархату⁶³⁶. Великий науковий інтерес викликає лист представника ЗУНР в Югославії Григорія Микитея до митрополита Андрея Шептицького про приїзд Апостольського Візитатора Джованні Дженоккі в Галичину і становище в Югославії та Підкарпатській Русі. В ньому йдеться про спроби прихильників

⁶³³ Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО). Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 3742.

⁶³⁴ ДАЗО. Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 3733, 5386, 3893, 3895.

⁶³⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). Ф. 201. Оп. 1т. Спр. 221. Арк. 91.

⁶³⁶ ЦДІАУ. Ф. 201. Оп. 1т. Спр. 221. Арк. 90.

А. Шептицького добитися переміщення Крижевацького єпископа Д. Няраді на Закарпаття⁶³⁷.

Великий джерельний матеріал міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади і органів управління України (ЦДАВО України), зокрема у фондах 2188 – «Начальна команда Галицької Армії Західної області УНР»; 2192 – «Диктатор Західної Області УНР»; 3696 – «Міністерство іноземних справ УНР»; 4069 – «Редакція газети «Стрілець» за 1919 р. Українське бюро преси при Диктатурі ЗУНР»; 4440 – «Представництво ЗУНР у Празі 1919-1923 рр.». Серед документів Державного архіву Івано-Франківської області заслуговує на увагу фонд 2 – «Станіславське воєводське управління», в якому містяться численні документи про посилення денаціоналізації та полонізації місцевого українського населення та акції протесту з боку українців⁶³⁸ тощо. Заслужують на увагу також матеріали ф. 129 – «Прокурор обласного суду у м. Львові» Державного архіву Львівської області. Вищеназвані архівні фонди нами використані для аналізу історичних подій, які передували Карпатській Україні.

Важливі документи про діяльність ОУН на Закарпатті зберігаються в «Особистому архіві Івана Коршинського» – активного учасника підпільного руху 40–50-х рр. в Закарпатті. Вони включають в себе листування членів крайового ОУН з автором та листи Івана Коршинського до них. Ніде не опублікований матеріал міститься в машинописі лекції підполковника МДБ СРСР Макарова «Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція».

У фондах ГДА СБУ у Києві міститься «Особова справа А. І. Волошина» з цінними й маловідомими фактами про політичну діяльність визначного закарпатського політика у 1938–1939 рр. Президенту Карпатської України доводилось відповідати на численні запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа. Перший допит був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. Понад стосторінкова «Особова справа А. І. Волошина» дає змогу з'ясувати такі дискусійні питання, як мотиви орієнтації уряду Карпатської України на Німеччину, відносини між політичними силами Закарпаття і ОУН, часткову зміну орієнтації Августина Волошина та членів його кабінету після окупації краю Угорщиною. А. Волошин детально

⁶³⁷ ЦДАУ. Ф. 201. Оп. 46. Спр. 2045. Арк. 1-3.

⁶³⁸ Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 2, 34; О. 1. Спр. 123.

описав хід переговорів з керівництвом Проводу Українських Націоналістів у Венеції (Італія) 21 липня 1939 р.

Важливими для дослідження теми є ксерокопії та мікрофільми документів 3-го фонду AMZV, одиниці зберігання (картони): 606, 620 – політичні справи; 642 – антидержавна агітація проти ЧСР; 655 – партії в ЧСР (1921–1939). В цих документах містяться важливі дані про політичну ситуацію в Чехословаччині та Закарпатті, міждержавні стосунки ЧСР з Угорщиною, Польщею, Румунією. Згадані архівні фонди характеризують політичні організації, що симпатизували Угорщині, висвітлюють діяльність українських емігрантських організацій, аналізують окремих політичних діячів краю. Цікавими у цьому плані видаються справи про античеську і антиукраїнську діяльність польських та угорських терористів, угорську іреденту на Закарпатті. Немаловажне значення мають також матеріали про роль українського населення Східної Галичини у становленні та розвитку Карпатської України.

Документи VHA в Празі, зокрема картони 24 – «Справа про останні події», 23 – «Головний штаб армії», проливають світло на рівень військової підготовки збройних сил Чехословаччини до захисту кордонів країни, про оборонні бої 14–18 березня 1939 р. Вони яскраво свідчать, що чехословацька армія мала всі можливості до відбиття нападу ворога, однак планомірно відступала, виконуючи наказ генерала Л. Прхали про евакуацію. У названих картонах наводяться сотні свідчень про збройні сутички між чехословацькими прикордонниками та угорськими терористами. Документи VHA висвітлюють відносини між закарпатськими націоналістами та керівництвом Німеччини. Особливої уваги заслуговують матеріали справи «Німеччина», які доводять, що вже з листопада 1938 р. встановилися тісні стосунки між керівництвом Карпатської Січі та німецькими службами безпеки. Карпатська Січ систематично проходила вишкіл в Німеччині, а група січовиків готувалася до ведення активних бойових дій на боці Німеччини проти Польщі.

Важливі фактичні дані про підготовку нападу Угорщини на Закарпаття знаходяться у фондах HL. Це, зокрема, щоденні записи угорських офіцерів про сам хід наступу, бої з чехословацькими військами та карпатськими січовиками, різноманітні військові оперативні плани. Неабиякий інтерес викликають доповідні записки угорських агентів «Коффи», «Г» та інших про національно-визвольний рух в Закарпатті, інформативні повідомлення про

діяльність «неблагонадійних» політичних діячів краю. У фондах НЛ знаходяться поіменні списки «ворогів святостефанської корони», яких після захоплення Закарпаття мали репресувати. Угорські архівні документи аргументовано доводять, що гортисти заздалегідь готувалися до репресивних дій та масових розстрілів. Це нам дає підставу переглянути висновки окремих істориків, що, нібито, репресії були викликані опором проти агресора з боку карпатських січовиків. Сотні свідчень про діяльність угорської іреденти містяться у фондах ОЛ в Будапешті. Окремі справи з цього питання можна віднайти в румунських архівах Клужа і Бая Маре, зокрема про те, що угорські терористи не менш активно діяли в румунських селах Закарпаття («Залізна гвардія», загони Геяша), що змушувало місцеве населення втікати на територію Румунії.

До джерельної бази дослідження увійшли публікації документів і матеріалів⁶³⁹. Хоча переважна їх більшість видана за роки радянської влади, проте в них поміщені оригінальні документи, які проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Італії, Югославії відносно Чехословаччини і Закарпаття. Окремі аспекти внутрішньополітичного життя краю наприкінці 1930-х років відображені у збірниках документів, підготовлених вченими Ужгородського державного університету⁶⁴⁰. В останні роки з'явилися збірки документальних матеріалів з досліджуваної теми, які дозволяють по-новому подивитися на різні сторони суспільно-політичного життя Закарпаття напередодні Другої світової війни⁶⁴¹. Заслуговують на увагу збірники документів про зовнішньополітичну діяльність Угорщини, видані угорськими істориками. В них міститься значний фактичний матеріал про шпигунську діяльність А. Бродія, польсько-угорські терористичні

⁶³⁹ Венгрия и Вторая мировая война: Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962; Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Германская политика в Венгрии (1937–1942 гг.). М., 1948.; Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981; Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.2. Архив Дирксена (1938–1939 гг.). М., 1948; Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.2. Январь – август 1939 г. М.: Политиздат, 1981; Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т.3. (Июнь 1934 г. – март 1939 г.). М.: Наука, 1978; Документы по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. М.: Политиздат, 1979.

⁶⁴⁰ Документи свідчать. Ужгород: Карпати, 1985; Шляхом Жовтня. Т.IV. 1934–1938. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Ужгород: Карпати, 1984.

⁶⁴¹ Культурне життя в Україні. Західні Землі: Документи і матеріали. Т.I. 1939–1953. К.: Наукова думка, 1995; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялька. Книга 1. Львів: «Просвіта», 1993; Національні відносини в Україні в ХХ ст.: 36. Документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1994.

акції проти Закарпаття, ставлення Німеччини до краю, підготовку гортистів до вторгнення та окупацію ними цілого Закарпаття⁶⁴².

Найбільшим досягненням закарпатських архівістів і істориків стало видання унікального двотомного збірника документів про Карпатську Україну, доповненого скрупульозною хронікою подій та вичерпними персоналіями визначних діячів краю кінця 1930-х років⁶⁴³. Автори передмови до цього видання відзначили, що «частину документів пропонованого збірника було раніше оприлюднено, проте, з огляду на малодоступність попередніх видань для українського читача та потребу цілісного відтворення всього комплексу документів з визначеної тематики, їх теж було включено до цього збірника»⁶⁴⁴. У збірнику опубліковано 372 документи, які відносяться до подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. Виняток становить ряд джерел, які в хронологічному відношенні стосуються кількох попередніх років, але їх публікація, на нашу думку, є цілком виправданою (документи «Боротьба за прапор Підкарпатської Русі. Меморандум Першої Руської Народної Ради до уряду Чехословаччини», «Редакційна стаття журналу «Пробоем» з нагоди 60-річчя з дня народження о. Августина Волошина», «Стаття Ю. Манівчука в газеті «Вперед» про необхідність формування осередків пожежно-спортивного товариства «Січ» у населених пунктах Підкарпатської Русі, «Заклик представників інтелігенції Підкарпатської Русі до участі у Всепросвітянському зїзді в м. Ужгороді», «Стаття Степана Росохи про національне піднесення молоді Підкарпатської Русі» тощо. Публікація цих матеріалів переконує читача, що виникнення Карпатської України відбувалося не спонтанно, а було результатом багаторічної роботи українських політичних сил краю за автономію та повну незалежність нашого краю.

⁶⁴² A Magyar Tudományok Akademia Történettudományi Intézete. Magyarország és a Második Világháború. Titkos Diplomáciai Okmányok a Haború Elozmenyeihez és Történetéhez. Második kiadás. Budapest: Kossuth Kiadványi Kiadó, 1961.

⁶⁴³ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. 755 с.; Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. 776 с.

⁶⁴⁴ Там само. Т. 1. С. 42.

Документи і матеріали, які оприлюднені на сторінках цього збірника документів, яскраво описують хроніку подій від призначення першого автономного уряду Підкарпатської Русі 8 жовтня 1938 р. до останніх днів існування Карпатської України. Оригінальністю відзначаються архівні матеріали про підготовку і проведення виборів до Сойму Карпатської України, соціально-економічне, політичне і культурне становище молоді автономної та незалежної держави, десятки джерел про формування ОНОКС – збройних сил Карпатської України. Ряд матеріалів свідчать про постійну матеріальну і моральну підтримку уряду Августина Волошина з боку українського населення Східної Галичини та української діаспори за океаном.

Значна кількість документів стосуються антиукраїнської діяльності проугорських сил та спільних дій угорських і польських диверсантів у Карпатській Україні (шифровані телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорському послу у Празі Я. Ветштейну, телеграма угорського воєнного аташе у Варшаві начальнику генерального штабу Угорщини про проведення підривної акції на території Підкарпатської Русі, листівка, виготовлена технічним сектором другого відділу Генерального штабу Війська Польського для розповсюдження серед населення Підкарпатської Русі з провокаційною метою щодо чехословацького уряду і крайової чехословацької спільноти). На сторінках збірника містяться оригінальні архівні документи про початок і проведення польської диверсійної акції «Лом» (Донесення Юзефа Скшидлевського про хід операції; шифрована радіограма Яна Емісарського до Тадеуша Пельчинського щодо розпорядження угорської влади у справі співпраці з польською стороною у вирішенні проблеми Підкарпатської Русі; шифрована телеграма угорського посла у Варшаві міністру закордонних справ Угорщини К. Кані про захоплення польським диверсійним загоном в полон 17 чехословацьких громадян; план польського Генерального штабу щодо здійснення нової диверсійної операції на території Підкарпатської Русі; донесення Фелікса Анкерштайна про здійснення польських диверсійних акцій поблизу сіл Присліп і Торунь; повідомлення начальника мукачівського окружного уряду в Чинадієві міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на села Мукачівщини).

Збірник документів суттєво збагатили матеріали судових справ проти президента Карпатської України Августина Волошина, заарештованого в 1944 р. органами «Смерш» у Празі, та чільних представників його уряду. Йдеться про протоколи допитів Д. Климпуша, С. Клочурака, Ю. Бращайка, П. Янути, О. Симочка, І. Цмура, А. Ворона, М. Заяця, М. Богдан, М. Габовди, В. Романчука, І. Качуровського, Д. Поповича та багатьох інших. Завершують збірник матеріали про реабілітацію як визначних діячів Карпатської України, так і рядових її захисників, наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. До другого тому збірника документів увійшли біографічні нариси про діячів Карпатської України, які згруповані окремими розділами: президент Карпатської України А. Волошин; члени урядів Карпатської України; керівники Сойму; послы (депутати) Сойму; державні службовці; керівники і активісти громадсько-політичних і громадських організацій; члени Головної Команди і Штабу Карпатської Січі; січовики; церковні діячі; освітяни; журналісти і письменники; митці; медики; сільські активісти; молодь Карпатської України. На сьогодні – це видання життєписів є найповнішим і найгрунтовнішим.

Окремі документи часів історії Карпатської України опубліковані окремим розділом в колективній монографії українських істориків «Вони боронили Карпатську Україну», яка побачила світ у 2002 р.⁶⁴⁵. Йдеться, перш за все, про діяльність Карпатської Січі та ОУН в 1938-1939 рр. (протокол установчих зборів по створенню ОНОКС та обранню її коменданта; звернення Дмитра Климпуша, Юрія Шпільки та Степана Пугача до міністерства внутрішніх справ в Хусті про затвердження прикладеного до листа статуту ОНОКС; лист міністра внутрішніх справ Підкарпатської Русі про затвердження статуту ОНОКС; лист коменданта Карпатської Січі міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі про дозвіл на проведення акції під назвою «Збірка на оборону держави»; лист окружної Української Народної Ради в Білках Іршавського району міністерству внутрішніх справ Карпатської України про негативне ставлення до Карпатської Січі місцевого коменданта жандармерії; прохання Головної Команди Карпатської Січі до Президії уряду Карпатської України про дозвіл на купівлю зброї для січовиків; лист коменданта Карпатської Січі до

⁶⁴⁵ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 564-615.

міністра внутрішніх справ Карпатської України про спільну працю обох відомств у справі призначення кандидатів до жандармерії і фінансової сторожі) тощо.

44 документи про життя і діяльність Августина Волошина та окремих учасників Карпатської України опублікували В. Басараб, М. Вегеш і В. Сергійчук в книзі «Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України»⁶⁴⁶ (про організацію академічних установ; меморандум у справі утворення на Підкарпатській Русі Університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгороду; проект організації Українського Університету на Підкарпатській Україні; проект меморандума Його Ексцеленції Панові Міністру Шкільництва і Народньої Освіти в Празі; УНО в Канаді «Поміч Карпатській Україні»; життєпис і інші дані про Ярослава Семена Лютика, що згинув у Хусті дня й4 березня 1939; спомин про смерть Ярослава Семена Лютика; Олекса Блестів-Гайдамака; кровні жертви, зложені на вівтар Батьківщини; Василь Небола; життєпис Михайла Козичара; перебіжчики із ЗУЗ; ліквідаційна канцелярія бывшего уряду Карпатської України в Празі. 6 березня 1939 р.; спогади Севастіана Сабола (Зореслава); Юрій Шанта. Листи). Список воїнів Карпатської Січі й активістів Карпатської України, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1938–1939 рр. або були страчені окупаційним режимом, опубліковано на сторінках іншого збірника документів⁶⁴⁷. Нещодавно видані збірники документів, у яких висвітлюється діяльність Греко-Католицької церкви на Закарпатті⁶⁴⁸ та ставлення митрополита Андрея Шептицького до Августина Волошина і Карпатської України⁶⁴⁹. Опубліковані також

⁶⁴⁶ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. 152 с.

⁶⁴⁷ Книга Пам'яті України. Закарпатська область. У 2-х т. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 71-78.

⁶⁴⁸ Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. К. ПП Сергійчук М. I., 2006. 920 с.; Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. К. ПП Сергійчук М. I., 2006. 804 с.

⁶⁴⁹ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571-1096 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Т. III. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. 1899-1917. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.

документи про діяльність Романа Шухевича (Щуки) у Карпатській Україні⁶⁵⁰.

Архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики – цінним джерелом у висвітленні міжнародного, політичного, соціально-економічного та культурного становища Карпатської України досліджуваного періоду. На сторінках газети «Нова свобода», яка видавалася в Хусті, міститься великий фактичний матеріал про стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів Карпатської України. Чимало статей, репортажів і повідомлень описують внутрішньополітичне становище країни, руйнівні дії угорських і польських терористів, античеську і антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колони» тощо. «Нова свобода» постійно повідомляла своїх читачів про фінансову і моральну підтримку Карпатської України українською діаспорою світу.

Перший номер українського незалежного щоденника «Нова свобода» вийшов 15 червня 1938 р. під редакцією Василя Фірцака (пізніше головним редактором призначили В. Гренджу-Донського). Газета видавалася в друкарні «Свобода», яку очолював майбутній голова УНО Ф. Ревай. Вона була майже єдиним друкованим органом в Закарпатті, який видавався масовим тиражем. Вихід у світ першого номера газети високо оцінили відомі політичні діячі, представники освіти, науки і культури краю. Майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю. Ревай відзначив, що «справа щоденника є загальною справою нашого суспільства, не дивлячись на його партійно-політичний стаж. Наше відродження відповідно до сьогоденної доби в рамках демократичної республіки скорим темпом йде вперед. Народні маси освідомлюються, отже ми, що держимо руку на живчику нашого суспільного життя, не могли не бачити, що без щоденної преси нам більше не обійтись. Пускаємо в світ «Нову свободу» й тільки одне бажаю щоденникові, щоб всі українці спільними силами піддержували його»⁶⁵¹. На глибоке переконання головного лікаря Карпатської України Миколи Долиная, «мірилом культурності кожної нації є його преса. Покажи мені пресу, я тобі скажу який це народ... Ми не можемо чекати підмоги від чужих, тільки від самих себе. І я надіюся, що весь український

⁶⁵⁰ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 1. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 640 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 584 с.

⁶⁵¹ Нова свобода. 1938. 16 червня.

загал своєю жертволюбивістю підопре нашу «Нову свободу»⁶⁵². Його колега, видатний український хірург О. Фединець розмірковував: «Політикою не маю часу займатися, але розумію вагу українського щоденника, який має появитися власними силами. Це велике діло, мало щоденників є на світі, які б виходили на власні сили. Українське громадянство може бути горде на себе, що спромоглося на щоденник»⁶⁵³. Вихід першого номера газети «Нова свобода» підтримали шкільний інспектор Юлій Гуснай, керівник гуцульської «Просвіти» у Рахові Михайло Марущак, директор торговельної академії в Мукачеві Августин Штефан та сотні інших.

В період існування Карпатської України великим авторитетом серед молоді націоналістичного спрямування користувався журнал «Пробоем», який періодично видавався в 1933–1938 рр. Активізував роботу по відновленню журналу і однойменного видавництва Степан Росоха. «Я з'ясував докладно справу подальшого видавництва «Пробоем» і попросив зацікавлених охотників, які готові продовжити даліше видання, на окрему нараду... На наради «Пробоем» прибуло кілька добровольців, які хоч і були зацікавлені ним і щиро бажали його продовження, не мали бажання перебрати на себе відповідальність за його видання. Щоб вийти з тієї ситуації, я погодився бути в майбутньому фактичним власником видання і фінансово відповідати за подальше видання «Пробоем»⁶⁵⁴. Редактором було обрано С. Росоху, а членами редколегії стали Д. Галай і С. Брежа. Насправді всю редакторську ношу ніс на своїх плечах І. Рошко-Ірлявський. На сторінках цього часопису були опубліковані статті І. Рошка-Ірлявського «По конференції у Відні – до нового життя», «В річницю смерти вождя (Є. Коновальця – Авт.)», «Під прапором націоналізму», «В день іменин пана Президента (А. Волошина – Авт.)», «Перемога» та ін.⁶⁵⁵. Стаття «В день іменин пана Президента» була опублікована вже після поразки національно-визвольних змагань Карпатської України. Даючи оцінку діяльності А. Волошина, І. Ірлявський відзначав, що «найбільшою його заслугою, чим він навіки записався в історію як активний член української національної революції, було те, що вже будучи головою Уряду Карпатської України, став на ґрунт українського націоналізму,

⁶⁵² Там само.

⁶⁵³ Там само.

⁶⁵⁴ Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху: Спомини. Торонто – Ужгород: «Мистецька лінія», 2001. С. 61.

⁶⁵⁵ Ірлявський І. Брості. Твори. Ужгород: ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2002.

працював і змагався під прапорами націоналістичного руху і потім, виїхавши на еміграцію, – не заломився... Нехай же цей Муж Срібної Землі – Перший Президент Карпатської України, який був вибраний її Соймом, – піде далі по прямій дорозі до ясної Мети, хай бореться далі в перших рядах за право українського народу, а ми всі будьмо Йому на помочі»⁶⁵⁶.

Упродовж 1930-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938–1939 рр. Такі видання, як «Літопис Червоної Калини», «Неділя», «На переломі», «Авангард», «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Діло», «Новий час», «Нова зоря» та ряд інших, намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами. Майже вся європейська преса кінця 30-х років минулого століття прихильно ставилася до Карпатської України. Статті й повідомлення про розвиток політичних подій у краї опублікували друковані органи Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції, Німеччини. Виняток становить угорська і польська періодика, яка чи не найбільше поміщала дезінформативного матеріалу. «Нова свобода» постійно давала свої пояснення з цього приводу.

Отже, історія Карпатської України знайшла своє відображення в архівних джерелах, опублікованих документах, щоденниках, на сторінках тогочасних газет і журналів. Архівні документи з численних фондів України, Росії, Угорщини, Чехії, Словаччини і Румунії дають відповідь на складні проблеми соціально-економічного, політичного і культурного становища Карпатської України кінця 30-х років минулого століття. Значна кількість документів із архівосховищ СРСР, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Німеччини поміщена на сторінках опублікованих збірників документів, які до сьогодення часу продовжують залишатися важливим джерелом з історії Карпатської України. До такого типу джерел необхідно також віднести і унікальний щоденник Василя Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України», який нещодавно перевиданий в Україні більш масовим тиражем, ніж це зроблено в США.

⁶⁵⁶ Там само. С. 220.

А. Волошин у працях вітчизняних дослідників

Про Августина Волошина протягом досить тривалого часу – у 50–80-х роках минулого століття – у вітчизняній історіографії з'явилася незначна кількість праць. Президент Карпатської України, як правило, зображувався на фоні тогочасних політичних подій і на противагу діячам Закарпатського крайкому КПЧ. Авторами цих праць були Б.Співак, С.Білак, В.Хайнас та ряд інших⁶⁵⁷. Вони, в основному, ідеалізували закарпатських комуністів, зображуючи їх єдиними захисниками місцевого населення, засуджуючи «українських буржуазних націоналістів» як агентів фашизму і розпалювачів Другої світової війни. Заполітизованість притаманна також працям Д.Буковича, М.Ротмана, І.Гранчака, авторам цілого ряду колективних монографій та історіографічних робіт⁶⁵⁸. Не вдаючись до детального аналізу цих та багатьох інших публікацій, наведемо тільки окремі місця з них. Зокрема, Б.Співак історичні засідання Сойму Карпатської України трактує як «зборище жалюгідних політиканів», на якому було обрано президентом А.Волошина. До речі, історик ставить перед собою завдання «розвінчати ореол мученика та «мужнього борця проти угорських загарбників», яким пізніше намагався оточити себе Волошин⁶⁵⁹.

Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередня фальсифікація життя й діяльності Августина Волошина, то, починаючи з 1990 р. з'явилися перші більш-менш об'єктивні наукові дослідження. Для них характерною була розкутість їх авторів, можливість вільно висловлювати думки. У березні 1990 р. відбулося перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися

⁶⁵⁷ Білак С.М. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938–1939рр.) Український історичний журнал. 1972. №5. С.31–40; Його ж: Слуга кількох господарів. Ужгород, 1977; Його ж: До питання критики буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Закарпаття (1919–1944 рр.). *Культура і побут Українських Карпат*. Матеріали республіканської наукової конференції. Ужгород, 1973. С.65–73; Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 рр. Львів, 1963; Букович Д. Павутиння омани. Ужгород, 1974; Болдижар М. Хто і навіщо обілює історію унії. Ужгород, 1985; Ілько В. Боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною (1939–1944 роки). Ужгород, 1954.

⁶⁵⁸ Ротман М. Напередодні Другої світової: З історії Закарпатської комуністичної організації 1933–1938 років. Ужгород, 1984; Хайнас В.В. Назустріч мрії: З історії Закарпатської комуністичної організації 1938–1945 років. Ужгород, 1964; Гранчак І.М. Олекса Борканюк – полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття. К., 1956; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Т.1 (1918–1945). Ужгород, 1968; История Украинской ССР: В десяти томах. Т.7. К., 1984; Историография истории Украинской ССР. К., 1986.

⁶⁵⁹ Співак Б.І. Названа праця. С.283.

матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Хоча більшість дослідників почала оцінювати діяльність А.Волошина та очолюваного ним уряду позитивно, В.Пашкевич, наприклад, продовжував її називати антинародною і авантюристичною, тобто дотримувався стереотипів, вироблених у радянській історичній науці⁶⁶⁰. Цю чергову фальсифікацію рішуче засудили не тільки історики, але й учасники подій⁶⁶¹. Через деякий час засідав «круглий стіл» вчених Ужгородського державного університету⁶⁶², який поставив за мету пошук істини, але так її і не знайшов. Важко було знайти істину тим історикам, хто десятиліттями обливав брудом Карпатську Україну і Августина Волошина. Однак, необхідно відзначити, що під час роботи «круглого столу» в деякій мірі було переглянуто попередні оцінки історії Карпатської України та її президента. Саме тоді, 15 березня 1990 р. в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, в роботі якої взяли участь українські вчені Г.Дем'ян, Ю.Сливка, П.Чучка, М.Швагуляк, Б.Якимович, учасники подій.

В липні 1990 р. відбулося вшанування пам'яті президента Карпатської України Августина Волошина. Цій події була присвячена наукова конференція, учасники якої прийняли рішення: «Віддаючи данину пам'яті президента Карпатської України Августина Волошина, вважаємо за необхідне: 1) добитися перевезення праху Волошина на Закарпаття і перепоховати його; 2) встановити пам'ятні знаки в Хусті – тодішній столиці Карпатської України і в Келечині, де народився Волошин; 3) спорудити пам'ятник видатному державному діячу, президентові незалежної Карпатської України, жертві сталінського беззаконня А.Волошину»⁶⁶³. Так відбувався хоч запізнений у часі, але закономірний процес повернення А.Волошина і Карпатської України. З цього часу і почалося всебічне висвітлення життєвого шляху, різнобічної педагогічної, національно-культурної і політичної спадщини Августина Волошина.

⁶⁶⁰ Пашкевич В. Політичний авантюрист. *Закарпатська правда*. 1990. 6 берез.

⁶⁶¹ Галда П. «Політичний авантюризм» чи патріотизм? Чи мали право українці Закарпаття боротися за свою незалежність? *Ужгородський університет*. 1990. 22 черв.; Вегеш М. «Любов народна і межинародна...». Августин Волошин: педагог і людина. *Молодь Закарпаття*. 1990. 29 верес.; Його ж: Августин Волошин: ким він був? *Радянська Верховина*. 1990. 24 берез.; Божук Г., Зілгалов В., Чучка П. Карпатська Україно... *Молодь Закарпаття*. 1990. №11.

⁶⁶² Карпатська Україна: пошуки істини. *Круглий стіл істориків в «Закарпатській правді»*. *Закарпатська правда*. 1990. 15, 17, 20; 21 берез.

⁶⁶³ Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. Ужгород, 1993. С.75.

На сьогоднішній день історикам, педагогам і філологам треба ще чимало зробити, щоб ця спадщина дійшла до широкого читача у найбільш повному вигляді. Проте, вже тепер можна впевнено стверджувати, що навіть те, що вже зроблено, заслуговує схвалення. Лише за період з 1990 по 1999 рр. вченими з України опубліковано близько 150 наукових праць про Августина Волошина. Маємо на увазі тільки публікації, які спеціально присвячені президенту Карпатської України. Нема потреби пояснювати, що оцінка А.Волошину робиться в кожній роботі, яка висвітлює проблематику історії Закарпаття кінця 1930-х років. І це закономірно, бо важко собі уявити Карпатську Україну без Августина Волошина.

Значна кількість праць вітчизняних дослідників присвячена висвітленню педагогічної і національно-культурницької діяльності Августина Волошина. Авторами праць з цієї проблематики були А.Балега, М.Вегеш, В.Гомоннай, Г.Дем'ян, М.Зимомря, М.Кляп, О.Мишанич, І.Сенько, В.Туряниця, П.Чучка, В.Німчук та ряд інших.

Найповніше педагогічні погляди А.Волошина були проаналізовані у двох виданнях монографії М.Зимомрі, В.Гомоннай і М.Вегеша⁶⁶⁴. Актуальність і наукову новизну праці відзначили рецензенти⁶⁶⁵. Простежуючи педагогічні ідеї А.Волошина, автори довели, що «Августин Волошин не тільки продовжив, але й розвинув, підняв на новий щабель традиції видатних педагогів і вчених – І.Орлая, М.Балудянського, В.Кукольника, П.Лодія, Ю.Гуци-Венеліна, А.Бачинського, О.Духновича, І.Раковського, які збагатили педагогічну й філософську думку України, Росії, Угорщини, Болгарії, Словаччини, Чехії, Польщі, Австрії та Німеччини. Августин Волошин, творчо засвоївши надбання вітчизняної та зарубіжної педагогічної науки, спирався у своїх численних книжкових виданнях... на системі дослідження процесу виховання як визначального чинника формування та становлення особистості»⁶⁶⁶. Авторі монографії вперше розглянули концепцію навчання і виховання у педагогічній спадщині Августина Волошина, зважуючи,

⁶⁶⁴ Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ – Ужгород, 1994; Їх же: Августин Волошин. Ужгород, 1995.

⁶⁶⁵ Довганич М. Вдячний за працю. *Новини Закарпаття*. 1995. 23 берез.; Анталовський І., Анталовський В. Правдива стежина до нашої історії. *Верховина*. 1995. 18 берез.

⁶⁶⁶ Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Названа праця. С.14.

що вона «не втратила своєї вартості» і має «посутньо пізнавальну ціну, велике теоретичне й практичне значення»⁶⁶⁷.

«Три розділи монографії – ніби три сторони діяльності Августина Волошина, вивчені трьома авторами, які колись стояли на різних полярних точках зору, але в книгу об'єднались з єдиною концепцією, – відзначав рецензент. – Адже можна сподіватися, що настав час спільної роботи істориків, педагогів, філологів та інших фахівців над «білими плямами» нашої історії. Однак, чи не найціннішими в даній праці є її бібліографічна сторона, яка детально вивчена, обґрунтована і подана на кожній сторінці, до кожного розділу, параграфу і добросовісно зведена в кінці монографії. Уже одна ця копітка робота авторів засвідчує про те, як глибоко і всебічно вивчена ця тема, скільки виявлено джерел, опубліковано документів, написано статей, а головне – розкрито таємниць навколо Августина Волошина та всього його періоду діяльності»⁶⁶⁸.

Культурно-освітня діяльність А.Волошина знаходилася в центрі уваги закарпатського літературознавця Ю. Балеги⁶⁶⁹. Автор відзначив, що уже «з перших днів своєї діяльності А.Волошин активно включився в культурницьку роботу. Ще наприкінці минулого століття взяв участь у реанімації культурно-освітнього товариства «Общество св. Василя Великого» (1864–1902), почав укладати молитовники, місяцеслови, писати статті, а згодом і художні твори... Новоутворене товариство продовжувало видавати газети «Наука»..., «Герег католикуш семле» (1899–1922), календарі, місяцеслови та збірники...»⁶⁷⁰. Ю.Балега зупинився на внеску А.Волошина в утворення товариства «Просвіта», яке чимало зробило для рішучого піднесення рівня національної самосвідомості закарпатських українців в 20–30-х роках. «Величезну роботу проводив А.Волошин і серед учительства краю, – відзначає дослідник. – За весь період входження Закарпаття до складу ЧСР він послідовно і наполегливо виступав проти чехізації і тих сил, що їм допомагали, захищав права своїх однокраян на національну самобутність, на рідне руське слово,

⁶⁶⁷ Там само. С.92.

⁶⁶⁸ Анталовський І., Анталовський В. Названа праця.

⁶⁶⁹ Балега Ю. Він був сином свого народу і... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч. *Закарпатська правда*. 1991. 13 верес.; Його ж: Культурно-освітня діяльність А.Волошина. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.»*. Ужгород, 1992. С.11–15; Його ж: Августин Волошин про виховання учнівської молоді. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження Української держави» (Ужгород, 11/12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С.182–190.

⁶⁷⁰ Балега Ю. культурно-освітня діяльність А.Волошина. С.11–12.

яке однозначно вважав діалектом української мови. І немало зробив для його збереження і вкорінення в свідомості народу»⁶⁷¹.

У своїй статті «Августин Волошин про виховання учнівської молоді» Ю.Балега зробив аналіз підручників А.Волошина «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій», «О соціальнім вихованю», «Педагогічна психологія», «Методика», «Дидактика». «З позицій християнської моралі він судив про добро і зло, – писав учений. – Вимагав прищеплювати учнівській молоді любов до навчання, до праці, до батьків і ближнього. У зв'язку з цим засуджував гордість, гнів, жорстокість, душевну черствість, вважав за краще мати окремі дівочі та чоловічі школи, щоб дівчата з їх ніжною душею не переймали від хлопців риси, які не властиві їх жіночій натурі (грубуватість, культ сили, прагнення до командирства), бо жінка має залишатися жінкою»⁶⁷².

Необхідно погодитись з твердженням Ю.Балеги, що «любов до рідного народу у А.Волошина не має нічого спільного з проповіддю ненависті до людей інших націй і народностей, як це намагалися приписати йому радянські історики і силкуються робити це нинішні українофоби. Навпаки, А.Волошин постійно наголошував на тому, що «ця любов до свого не повинна доходити до ненависті проти чужих народів», що молодь повинна навчатися сповідувати закон «любові до ближнього» й утверджувати цю любов «передовсім своїм власним поведженням»⁶⁷³.

Грунтовністю відзначаються праці про педагогічні устремління Августина Волошина В. Гомонная⁶⁷⁴. Аналіз педагогічної, освітньої та наукової діяльності дав підставу В.Гомонной стверджувати, що А.Волошин, «як і О.Духнович, покладав усі надії на науку та освіту, яку розглядав як єдиний засіб і шлях до щастя і добробуту народу. Послідовно виступає за народність навчання і виховання в релігійному дусі. І це закономірно, оскільки А.Волошин сам був священиком і виховувався в сім'ї священика. Але не цурався

⁶⁷¹ Там само. С.14.

⁶⁷² Балега Ю. Августин Волошин про виховання учнівської молоді. С.187.

⁶⁷³ Там само.

⁶⁷⁴ Гомонная В. Від сповиточку. Педагогічні погляди А.Волошина. *Карпатський край*. 1991; Його ж: Августин Волошин. *Гомонная В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.)*. Ужгород, 1992; Його ж: Педагогічні погляди Августина Волошина: До 120-річчя від дня народження. *Срібна Земля*. 1994. 12 берез.; Гомонная В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. Ужгород, 1997 (про А.Волошина. С.40–43); Гомонная В., Росул В. Августин Волошин про концепцію формування професії вчителя. Ужгород, 1995.

А.Волошин і народної педагогіки, її надбань»⁶⁷⁵. Заслуговує на увагу також теза вченого, що А.Волошин «утвердив себе в першу чергу як культурний діяч і просвітитель, адже вся його громадська, педагогічна і освітня діяльність була спрямована на поширення знань у народі, на виховання української самосвідомості»⁶⁷⁶. Не виникає жодних сумнівів, що А.Волошин вніс вагомий вклад у розвиток педагогічної думки, школи та професійно-психолого-педагогічну і морально-духовну підготовку учнів – майбутніх вчителів. До речі, В.Гомоннай – автор історико-біографічних нарисів про Е.Шутяка, М.Баранія, М.Бору та багатьох інших, які були учнями А.Волошина і продовжували його справи.

У монографії «Школа та освіта Закарпаття» В.Гомоннай, В.Росул і М.Талапканич відзначали, що «з метою здійснення шкільної політики Августин Волошин писав і на власні кошти видавав підручники для початкових і горожанських шкіл, гімназій та учительської семінарії, а також педагогічні часописи, газети. Кількість основних підручників, праць та художніх творів Августина Волошина становить сімдесят п'ять (До речі, автори монографії уточнили дані А.Штефана, який вважав, що А.Волошин був автором 42 книг – Авт.). Аналіз його підручників, посібників дає підставу твердити, що вони написані не з націоналістичних позицій. Адже Волошин не відривав історію Закарпаття від історії Всього українського народу»⁶⁷⁷.

Проблему «Августин Волошин – автор і упорядник підручників» підняв І. Сенько⁶⁷⁸. «Волошин жив у часи витворення літературної мови на Закарпатті, – писав дослідник. – Формувався він на спадщині будителів – перейняв від них «язичіє» і морфологічний правопис. Як педагог, він розумів, що з учнем треба розмовляти на материнській мові, а «язичіє» і морфологічний правопис віддаляли від цієї вимоги»⁶⁷⁹. Слово «український» у той час заборонялося. І.Сенько аргументовано довів, що «упорядник слово «руський» сприймав у значенні «український»... Пізніше у «Педагогічній методології» Волошин, аналізуючи підручники своїх попередників, скаже про «Азбуку Генція, що написана вона «по-українськи і то, аж у трьох

⁶⁷⁵ Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.). С.94.

⁶⁷⁶ Там само.

⁶⁷⁷ Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. С.42.

⁶⁷⁸ Сенько І. Ментальність русинів-українців. Ужгород, 1996. С.84–89.

⁶⁷⁹ Там само. С.87.

закарпатських діалектах»⁶⁸⁰. Співставивши тексти читанок 1908 і 1932 рр., Сенько простежив еволюцію А.Волошина від «язичія» до материнської української мови. Як наслідок – вірний висновок: «Читанки Волошина 1932 року вивчення учнями материнської мови ввели у всеукраїнський контекст... Бо Шевченко, Глібов, Руданський, як і Духнович та Гренджа-Донський, Воробкевич, Федькович та Іван Франко, – це були представники однієї русько-української культури»⁶⁸¹.

Тематику, яку підняв І.Сенько, також досліджувала М.Мороз⁶⁸². Дослідниця простежила традиції шкільних підручників російських педагогів і посібників А.Волошина та О.Маркуша. Ознайомлення з ними дало можливість М.Мороз зробити висновок: «В «Читанці для угро-руської молодезі» А.Волошина та у «Світлі» О.Маркуша ті ж правила подачі матеріалу, що й у «Рідному слові» К.Д.Ушинського і «Російських книгах для читання» Л.М.Толстого: від простих текстів до більш складних, чергування історичних, природознавчих, релігійних, літературних творів, дидактизм цих творів, широке використання фольклору (особливо у А.Волошина). А.Волошин і О.Маркуш широко використовують у своїх підручниках байки Езопа, часто ті, що й у підручнику Л.М.Толстого»⁶⁸³. Отже, «у становленні національної народної школи на Закарпатті, в якому помітну роль зіграли А.Волошин та О.Маркуш, було використано і досвід російської педагогічної думки»⁶⁸⁴.

«Практична граматика малоруської мови» Августина Волошина стала об'єктом дослідження В. Німчука⁶⁸⁵. Відомий український мовознавець влучно підмітив, що на глибоке переконання Волошина «малоруська мова відрізняється від великоруської м'якістю, плавністю, повільністю, що ніби зумовлено кліматичними умовами теплішого півдня. А.Волошин каже, що не бажає тут визначати місце малоруської мови в слов'янській родині, бо це вже з'ясувало порівняльне мовознавство. Незважаючи на те, що українська мова найближча родичка російської й повністю зберегла «руський» тип,

⁶⁸⁰ Там само. С.88–89.

⁶⁸¹ Там само. С.89.

⁶⁸² Мороз М. Традиції шкільних підручників Л.М.Толстого, К.Д.Ушинського в «Часописі для угро-руської молодезі» А.Волошина і «Світлі» О.Маркуша. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С.335–337.

⁶⁸³ Там само. С.337.

⁶⁸⁴ Там само.

⁶⁸⁵ Німчук В. «Практична граматика малоруської мови А.Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С.254–264.

усе-таки з точки зору фонетики, морфології, синтаксису багато в чому відрізняється від великоруської, через що людині, яка хоче засвоїти малоруське народне мовлення, не досить, ба навіть і не потрібно, навчитися великоруської граматики, але вона має потребу на окремий підручник малоруської граматики»⁶⁸⁶. Висновки, до яких прийшов В.Німчук, актуальні ще й тому, що сучасні теоретики неорусинства намагаються довести, що закарпатці – окремий народ, який не має нічого спільного з українським. Вчений розмірковує: «Августин Волошин і його сподвижники спричинилися до витворення підкарпатського (закарпатського) варіанту новоукраїнської літературної мови. Про такий варіант до повного прийняття тут загальноукраїнської мови є всі підстави говорити. На відміну від Г.Стрипського, А.Волошин ніде не писав, що прагне витворити якусь особливу («підкарпатську», «русинську») літературну мову»⁶⁸⁷.

Внесок А.Волошина в процес утвердження української літературної мови на Закарпатті досліджував Б.Галас. Він, як і В.Німчук, аналізуючи книгу А.Волошина «Методика», уміло вловив позицію визначного педагога стосовно порівняння народної мови закарпатців і української літературної мови. Автор навів цитату з названої праці Волошина: «Як ні один нарід не обмежується лише на свою власну літературу, але поступенно поширює науку літератури народної до науки всесвітньої літератури, так само повинні ми доповнювати нашу підкарпаторуську та малоруську літературу творами великоруської, англійської, французької і німецької літератури»⁶⁸⁸. Вчений прийшов до висновку, що для А.Волошина «література «підкарпаторуська» і «малоруська» (на термін «українська» накладено табу) однаково наша». А трохи нижче (на тій же с.63) у загальнотеоретичному викладі для прикладу взято, ніби між іншим, ім'я Шевченка...»⁶⁸⁹.

Змістовною у всіх відношеннях є ґрунтовна праця П.Чучки «Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні»⁶⁹⁰. Скрупульозне вивчення праць А.Волошина, їх порівняння дозволило вченому відзначити: «Нині без перебільшення

⁶⁸⁶ Там само. С.259.

⁶⁸⁷ Там само. С.264.

⁶⁸⁸ Галас Б. Науково-педагогічні погляди А.Волошина і процес утвердження української літературної мови на Закарпатті. Там само. С.209.

⁶⁸⁹ Там само. С.210.

⁶⁹⁰ Чучка П. Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні. Там само. С.24–39.

можна твердити, що в утвердженні української літературної мови на Закарпатті, передусім у її викладанні, ніхто з уродженців краю не вніс стільки, як Волошин, аби вивести закарпатців із мертвацького язичія і привести їх до єдиних загальноукраїнських літературних норм у галузі лексики, граматики та фонетики. Нічий підручники з мови, математики, фізики, педагогіки та інших дисциплін не сприяли входженню української наукової термінології так, як сприяли цьому численні посібники Волошина та видані ним газети і журнали»⁶⁹¹. До подібних висновків прийшли В.Туряниця і Ю.Юсип⁶⁹².

Серйозним дослідником педагогічної діяльності А.Волошина зарекомендувала себе в другій половині 1990-х років М.Кляп⁶⁹³. Дослідниця є єдиною серед сучасних вчених, хто захистив кандидатську дисертацію про педагогічну діяльність А.Волошина в 20–30-х роках ХХ ст.⁶⁹⁴. М.Кляп об'єктивно і неупереджено простежила шлях становлення А.Волошина як педагога, охарактеризувала його внесок в боротьбу проти мадяризації школи Закарпаття кінця ХІХ – початку ХХ ст.; дослідила всебічну педагогічну діяльність А.Волошина в міжвоєнний період, його боротьбу за розвиток рідної школи, освіти, за розширення зв'язків зі школами Галичини, Словаччини, Чехії, за впровадження в практику роботи шкіл Закарпаття світового педагогічного досвіду, дала оцінку науковій спадщини вченого, його внеску в теорію і практику педагогіки, психології та логіки; узагальнила досвід роботи А.Волошина в царині підготовки учительських кадрів, щодо обґрунтування вчення про роль і місце вчителя в навчально-виховному процесі та призначення і ролі родинного виховання; науково обґрунтувала шляхи використання педагогічної спадщини А.Волошина в процесі відродження української національної системи освіти.

⁶⁹¹Там само. С.25.

⁶⁹² Туряниця В. Августин Волошин про методику вивчення рідної мови. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції. Ужгород, 1993. С.303–308; Юсип Ю.В. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х рр. ХХ ст. Там само. С.338–342.

⁶⁹³ Кляп М. Історичні умови формування світогляду А. Волошина як педагога. *Молодь – Україні*. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Т.9. Ужгород, 1996. С.114–156; Її ж: Твори визначного педагога. *Закарпатська правда*. 1996. 30 лип.; Її ж: Деякі питання історії церкви Закарпаття в працях А. Волошина. *Ужгородській унії – 350 років*. Матеріали міжнародної конференції. Ужгород, 1997. С.114–116; Її ж: Розробка А. Волошином методики духовного виховання. Там само. С.117–119; Її ж: Нова праця про Августина Волошина. *Новини Закарпаття*. 1997. 16 груд.; Її ж: Підручник з математики Августина Волошина. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. №1. С.72–76.

⁶⁹⁴ Кляп М.І. Педагогічна діяльність А. Волошина в 20–30-х роках ХХ століття. Автореферат дисертації... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 1998.

М.Кляп з метою вдосконалення підготовки студентів педагогічних вузів до майбутньої роботи в школах запропонувала ввести в навчальні плани з історії педагогіки розділ, присвячений розвитку освіти Закарпаття в 20–30-х роках ХХ ст., зокрема, науково-педагогічній та освітній діяльності А.Волошина. На особливу увагу заслуговує вивчення проблеми підготовки учительських кадрів національних шкіл. Доцільно було б провести порівняльний аналіз системи підготовки вчительських кадрів на Закарпатті у першій половині ХХ ст. з аналогічними системами європейських країн (Польщі, Болгарії, Югославії і т.д.)⁶⁹⁵. З такими пропозиціями варто погодитись.

В центрі уваги українських дослідників також знаходились проблеми вкладу А.Волошина в розвиток української преси⁶⁹⁶, паралелі між спадщиною Олександра Духновича і Августина Волошина⁶⁹⁷, давалася оцінка художнім творам визначного педагога⁶⁹⁸. Загальновідомо, що перу А.Волошина належить чимало оповідань і п'єс. Саме вони стали об'єктом дослідження відомого українського літературознавця О. Мишанича, який об'єктивно зауважив, що «як літератор А.Волошин не реалізував себе повністю. На це були свої причини: «офіційна посада директора семінарії, рутинність місцевого церковно-релігійного життя не дали можливості йому як письменникові вийти за межі релігійного моралізаторства, піднятися над локальною просвітянською програмою. Віддаючи належне його педагогічному таланту, його національно-культурній і політичній програмі, відзначимо, що Волошин-літератор зробив менше, аніж міг був зробити. Умови праці не сприяли розвитку його небуденного творчого письменницького обдарування. В історії літератури Закарпаття він займе скромне місце письменника-мораліста»⁶⁹⁹.

Як вже зазначалося, до 1990 р. політична діяльність Августина Волошина оцінювалася негативно, виключно чорними фарбами. Певні зрушення відбулися лише з проголошенням Україною незалежності. Протягом останнього десятиліття ХХ століття з'явився

⁶⁹⁵ Там само. С.15–16.

⁶⁹⁶ Божук Г. Газети «Свобода» і «Нова свобода» про Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С.70–87; Туряниця В. Преса Угорської Русі в оцінці Августина Волошина. *Там само*. С.160–168.

⁶⁹⁷ Дем'ян Г. О.Духнович у творчості А.Волошина-літературознавця. *Дукля*. 1991. №2. С.32–33; Зимоля М., Вегеш М. Духовні устремління О.Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінтера. *О.В.Духнович і Слов'янський світ*. Матеріали наукової конференції. 23–24 квітня 1993 року. Ужгород, 1994. С.178–179.

⁶⁹⁸ Мишанич О. Августин Волошин як літератор. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С.243–253.

⁶⁹⁹ Там само. С.253.

цілий ряд узагальнюючих нарисів, довідникових і енциклопедичних праць, в центрі яких знаходилася постать А.Волошина-політика. Їх авторами були М.Вегеш, С.Віднянський, Г.Дем'ян, О.Колянчук, М.Литвин, К.Науменко, О.Мишанич, П.Чучка, Г.Павленко, І.Підкова, Р.Шуст, І.Хланта та ін⁷⁰⁰. Серед вищеназваних авторів необхідно виділити ґрунтовну працю О.Мишанича і П.Чучки, в якій зроблена спроба простежити основні віхи в житті А.Волошина, зокрема мотивовано орієнтацію прем'єр-міністра на Німеччину в 1938–1939 рр. Дослідники розмірковують: «Не можна докоряти ні А.Волошину, ні його уряду за те, що сталося в березні 1939 р. Карпатська Україна займала не останнє місце в міжнародних відносинах, опинилася в сфері інтересів багатьох країн – Німеччини, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехо-Словаччини. Її долю вирішували на Мюнхенській конференції і Віденському арбітражі Німеччина, Англія, Італія і Франція. Здавалося, що Німеччина була найприхильнішою до цього краю, послала до Хуста свого консула і обіцяла вберегти від угорської агресії. Тому цілком зрозуміла нині політична орієнтація Карпатської України на Німеччину. Це зовсім не означає співробітництво з Німеччиною чи участі у підготовці Німеччини до Другої світової війни. Німеччина підступно зрадила Карпатську Україну, віддавши її на поталу надійному союзникові»⁷⁰¹.

Відповідь на цю проблему спробували дати О.Богів і В.Задорожний, які відзначили, що на пронимецьку орієнтацію А.Волошина вплинули ряд факторів, зокрема, «по-перше, відносна пронимецька орієнтація як Чехо-Словацької держави взагалі, так і її федеральних елементів у постмюнхенський період і особливо з часу президентства Е.Гахи...; по-друге, потреба зовнішньої міцної протидії угорським та польським домаганням щодо підкарпатської території;

⁷⁰⁰ Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945). *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С.70–73; Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945). *Малий словник історії України*. К., 1997. С.97–98; Вегеш М., Туряниця В. *Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945)*. Ужгород, 1995; Ганич О. Августин Волошин – Президент Карпатської України. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі: м.Хуст, 14 березня 1999 р. Ужгород, 1999. С.17–27; Дем'ян Г. Августин Волошин. *За вільну Україну*. 1990. 12 лип.; Його ж: Августин Волошин. *Таланти Бойківщини*. 1991; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Августин Волошин. *Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття*. Львів, 1995. С.269–270; Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1996. С.5–36; Павленко Г.В. Волошин Августин Іванович. *Павленко Г.В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник*. Ужгород, 1997. С.26–28; Підкова І.З., Шуст Р.М. Волошин Августин. *Довідник з історії України*. Т.1 (А–Й). К., 1993. С.111–112; Хланта І.В. Августин Волошин. *Хланта І.В. Літературне Закарпаття в ХХ столітті. Бібліографічний покажчик*. Ужгород, 1995.

⁷⁰¹ Мишанич О., Чучка П. Названа праця. С.16.

третьою причиною формування пронимецької орієнтації у середовищі підкарпатських українофілів... була наявність з боку Німеччини, хоч і неширих, кроків у підтримку українських визвольних ідей. А четвертою – наявність пронимецьких тенденцій серед частини організацій української діаспори, які встановили контакти з українським рухом на Закарпатті»⁷⁰². Незважаючи на пронимецьку орієнтацію, – твердять вищеназвані автори, – автономний уряд, очолюваний А.Волошином, поступово і цілеспрямовано продовжував політику на збереження цілості федеративної Чехо-Словацької республіки. Дещо іншої точки зору притримувався І.Гранчак: «Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилковою»⁷⁰³. Втім, у зв'язку з цим слід нагадати, що до гітлерівської Німеччини до початку Другої світової війни досить прихильно чи нейтрально ставилися і король Великобританії, і імператор Японії, і президент США, і керівники інших держав – Угорщини, Болгарії, Польщі, СРСР та інш., які теж шукали можливостей взаємної підтримки й порозуміння.

Новий, багато в чому оригінальний і добре документований погляд на передумови створення, обставини існування Карпатської України та її роль в утвердженні української державності представлений у ґрунтовній праці С. Аржевітіна «Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи» і найновішій монографії мабуть найбільш плідного дослідника історії Карпатської України М. Вегеша «Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939)»⁷⁰⁴.

Досить повно постать А.Волошина-політика висвітлена в цілому ряді праць М.Болдижара, а також В.Лемака, хоча з багатьма їх висновками важко погодитися. Відзначимо, що окремі автори слушно переглядають свої висловлювання про А.Волошина, що мали місце в попередніх працях. Так, приміром, М.Болдижар визнав, що А.Волошин «для свого часу була освічена і авторитетна у своїх колах

⁷⁰² Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.). Ужгород, 1999. С.34–35.

⁷⁰³ Гранчак І.М. Уроки існування Карпатської України. *Нариси історії Закарпаття*. Т.2 (1918–1945). Ужгород, 1995. С.339.

⁷⁰⁴ Аржевітін С.М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця, 2013. 868 с.; Вегеш М. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938-1939). Ужгород, 2020. 552 с.

людина»⁷⁰⁵. Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що А.Волошин більше зробив як педагог і науковець, ніж політичний діяч. На думку вже згадуваного М.Болдижара, А.Волошин «ніколи не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, тим більше утворення на її основі Великої України за рахунок приєднання Радянської України, Галичини, Буковини тощо. Разом з тим, аналіз документів однозначно підтверджує, що такі ідеї йому постійно і досить активно нав'язувалися різними емігрантськими силами»⁷⁰⁶. Погоджуючись в деякій мірі з такими міркуваннями історика, вважаємо помилковим його твердження, що «незважаючи на участь А.Волошина в діяльності різних організацій.., він не готувався до політичної кар'єри і ніколи не мріяв про неї»⁷⁰⁷. А хіба керівництво політичною партією, обрання послом від неї до Чехословацького парламенту не є доказом, що А.Волошин активно займався політичною діяльністю протягом міжвоєнного періоду?

«Чітко усвідомивши уже в зрілому віці свою національну приналежність (хіба тільки в зрілому віці? – Авт.) і ставши прем'єром автономного уряду, – писав М.Болдижар, – Волошин прагнув домогтися кращого життя для свого народу, утвердити справжню самоуправу та автономію в краї. Але в цей же час прем'єр не завжди проявляв твердість, рішучість і самостійність, піддавався впливу різних політиканів, які намагалися використати його авторитет для своїх інтриг»⁷⁰⁸. Але, незважаючи на це, «Августин Волошин – колоритна постать в історії нашого краю»⁷⁰⁹.

Призначення А.Волошина прем'єр-міністром та діяльність очолюваного ним уряду досить повно висвітлені в численних працях вітчизняних істориків, у тому числі авторами цієї монографії. Проте, вчені, нерідко переслідуючи не стільки наукові, як політичні цілі, по-різному оцінюють його. На думку М.Болдижара, на призначення

⁷⁰⁵ Болдижар М. Політична драма чи авантюра? *Закарпатська правда*. 1990. 21 берез.; Його ж: Навколо Августина Волошина. *Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами*. Ужгород, 1993. С.105–110; Його ж: Августин Волошин: Заключний етап життя і діяльності. *Там само*. С.110–117; Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність. *Нариси історії Закарпаття*. Т.2. С.284–293; Лемак В. Через призму демократії. *Хуст над Тисою*. Ужгород, 1992. С.38–43.

⁷⁰⁶Болдижар М. Політична драма чи авантюра? *Закарпатська правда*. 1990. 21 берез.; Його ж: Навколо Августина Волошина. *Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами*. Ужгород, 1993. С.105–110; Його ж: Августин Волошин: Заключний етап життя і діяльності. *Там само*. С.110–117; Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність. *Нариси історії Закарпаття*. Т.2. С.284–293; Лемак В. Через призму демократії. *Хуст над Тисою*. Ужгород, 1992. С.38–43.

⁷⁰⁷ Болдижар М. Політична драма чи авантюра. *Закарпатська правда*. 1990. 21 берез.

⁷⁰⁸Болдижар М. *Закарпаття між двома світовими війнами*. С.106.

⁷⁰⁹ Там само. С.105.

А.Волошина прем'єр-міністром мали вплив ряд факторів, зокрема, висока освіченість, прочехословацька орієнтація і підтримка цієї кандидатури прем'єром Словаччини Й.Тісо⁷¹⁰. Вважаємо, що думка Й.Тісо з цього питання не мала вирішального значення. Суть полягала в тому, що русофільський напрям в особі А.Бродія і С.Фенцика себе не оправдав, а єдиним сильним напрямом залишився український, який і уособлював А.Волошин. Тобто, його призначення прем'єр-міністром було закономірним.

М.Болдижар детально описав роль А.Волошина, як керівника уряду, в проведенні виборів до Сойму Карпатської України, ставлення прем'єр-міністра до Карпатської Січі, причини згортання демократичних процесів у краї тощо. «Оцінюючи правотворчу діяльність уряду Августина Волошина в галузі державно-правових відносин, – констатували М.Болдижар і В.Лемак, – зазначимо, що цей напрямок політики був пріоритетним. Саме він був покликаний наповнити реальним змістом права краю як суб'єкта федерації у складі Чехословацької республіки... Разом з тим, створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах свідчить про ознаки авторитарного політичного режиму. З іншого боку, автономний уряд видав ряд розпоряджень (про офіційну мову, про назву та ін.), які не входили до його компетенції, поза як предмет їх регулювання згідно з Сен-Жерменською угодою та конституційній поправці від 22 листопада 1938 р. належав до законодавчого вирішення автономним Соймом»⁷¹¹. На прийняття таких рішень, вважають автори, впливали ряд внутрішніх і зовнішніх факторів, а тому політика А.Волошина «не була прагматичною, а інколи мала яскраве ідеологічне забарвлення»⁷¹².

Безперечно, що режим А.Волошина був авторитарним. В умовах, які склалися наприкінці 1930-х років він мабуть і не міг бути іншим. Вважаємо, що М.Болдижару і В.Лемаку варто було проаналізувати вплив всіх факторів. У 1938–1939 рр. досягла своєї кульмінації антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони», яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту.

⁷¹⁰ Там само. С.116.

⁷¹¹ Там само. С.116.

⁷¹² Там само. С.115.

Якщо до цього додати постійні напади угорських і польських терористів, постійні українсько-чеські суперечності та непорозуміння в самому українському таборі, то вони, безперечно, прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А.Волошина слід вважати оправданим, що зумовлювалося необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодого держави.

Втім, у статті «Карпатська Україна через призму демократії» М.Болдижар і В.Лемак звинувачують А.Волошина та очолюваний ним уряд у всіх бідах. На їх думку, вибори до Сойму Карпатської України були сфальсифіковані. Волошин в одноосібному порядку розпустив усі політичні партії, відкрив концентраційний табір, заклав усі неугідні режиму друковані видання, товариства, переслідував інакодумців тощо. «Без усяких юридичних «формальностей», в тому числі – без суду, людину відправляли до концтабору тільки за те, що здалася комусь підозрілою. Такого Закарпаття не знало вже давно»⁷¹³. На жаль, автори не наводять аргументів у підтримку своїх думок. А, насправді, розпуск політичних партій і відкриття концтабору були ініційовані Прагою, та й сам концтабір важко назвати таким у повному розумінні цього слова. До речі, за весь час його існування не зафіксовано жодного факту брутального поводження з ув'язненими. По-друге, хоча в Держархіві Закарпатської області не збереглися матеріали, які б переконували в тому, що вибори сфальсифіковані, М.Болдижар і В.Лемак твердять, що «логічно не могли 92,4% голосуючих підтримати УНО»⁷¹⁴. Докази цього, підкріплені документами, не наводяться. Щоправда, в одному місці вчені зауважують: «Сьогодні, звичайно, довести неможливо, що той чи інший протокол з виборчої дільниці був фальсифікований»⁷¹⁵. Необхідно погодитись, що «історія і значення короткочасного державного становлення Закарпаття сьогодні живі серед поколінь закарпатців»⁷¹⁶. На жаль, жодного свідчення очевидців у названій статті не наводиться. Неправомірно також зводити трагедію

⁷¹³ Там само. С.126.

⁷¹⁴ Там само. С.127.

⁷¹⁵ Там само. С.128.

⁷¹⁶ Там само.

Карпатської України і драму Августина Волошина до присутності ОУН в краї, як це роблять М.Болдижар і В.Лемак.

Знаходився в центрі уваги вітчизняних дослідників заключний період життя і діяльності А.Волошина, який припадає на 1939–1945 рр. Він знайшов своє відображення в працях М.Болдижара, М.Вегеша, В.Туряниці, І.Чаварги, Р.Офіцинського, В.Ганчина⁷¹⁷. Монографії і статті названих дослідників побудовані на висвітленні документів із Центрального архіву МДБ СРСР (тепер – Росії) в Москві, дані якого ще не були введені в науковий обіг, або введені частково, фрагментарно. Автори, аналізуючи цей період, враховували конкретні історичні умови, еволюцію поглядів Волошина, які розвивалися разом з ним, але залишалися в основних своїх світоглядних переконаннях послідовними і непохитними. Волошин-демократ, Волошин-гуманіст над усе ставив інтереси людини, її свободу і права, соціальні, політичні та національні інтереси рідного народу, інтереси інших народів.

М.Болдижар так писав про останні роки життя Августина Волошина: «Накінець, яскравим, цікавим, а разом з тим трагічним є заключний період життя та діяльності президента Карпатської України. Будучи за межами рідного краю, він думав про нього, але більше не бажав розв'язувати його долю шляхом сумнівних угод з будь-якими закордонними політичними силами. На цьому етапі Волошин проявив себе як справжній патріот, гуманіст і громадянин свого краю. З вершин цих роздумів, незважаючи на неоднозначні оцінки, доводиться лише шкодувати, що кінець життя і діяльності Августина Волошина в похилому віці завершився так трагічно»⁷¹⁸.

26–28 жовтня 1995 р. з ініціативи Закарпатських організацій «Просвіта» і «Меморіал» в Ужгороді пройшла науково-практична конференція, присвячена життю й діяльності президента Карпатської України Августина Волошина. Пленарне засідання відкрив вступним словом голова крайового товариства «Просвіта» П.Федака. Доповідь «Життя і діяльність Августина Волошина» виголосив голова обласної

⁷¹⁷ Болдижар М. Августин Волошин: Заключний етап життя і діяльності. *Там само*. С.110–117; Вегеш М. Останні дні життя президента. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород, 1998. С.135–138; Його ж: Чого прагнув Августин Волошин? Нові документи про діяльність уряду Карпатської України в еміграції (1939–1941 рр.). *Орбіта-логос*. 1995. 23 лист.; Його ж: Нові архівні матеріали про останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. *Срібна Земля*. 1996. 16 берез.; Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Смерть президента. Ужгород, 1995; Ганчин В. Можна тільки здогадуватись. Нові архівні дані про діяльність А.Волошина. *Новини Закарпаття*. 1992. 28 берез.; Офіцинський Р. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи). *Молодь – Україні*. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Т.1. Ужгород, 1994. С.8–24.

⁷¹⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. С.116.

організації «Меморіал» М.Вегеш. На пленарному засіданні виступили В.Гомоннай, С.Віднянський, В.Турянця, які висвітлили основні віхи політичної, педагогічної та національно-культурницької діяльності А.Волошина. Конференцію привітав директор Інституту історії України НАН України академік Валерій Смолій. Свої вітання надіслали представники інтелігенції зі США, Канади, Чехії, Словаччини, Львова, Тернополя, Івано-Франківська. На конференції діяли чотири секції: «Життя і діяльність Августина Волошина», педагогіки і журналістики, історії та філософії, філології, роботою яких керували провідні вчені професори В.Гомоннай, М.Зимомря, В.Задорожний, доценти В.Поп, Й.Баглай, І.Сенько, О.Хоменко. Усього в роботі конференції було оголошено понад 60 наукових доповідей. Учасники конференції черговий раз піднімали питання про перепоховання останків Августина Волошина, який помер 19 липня 1945 року в московській катівні.

28 жовтня в селищі Міжгір'я відбулося виїзне засідання круглого столу за участю учасників конференції. Учасники круглого столу поклали квіти біля пам'ятного знаку Августина Волошину в селі Келечин, де 1874 р. побачив світ майбутній президент Карпатської України. Своє благословення дав отець Іоанн, короткі виступи виголосили В.Бедь, Й.Баглай, О.Орос, П.Скунць, заступник голови райдержадміністрації В.Дерич.

З останніх публікацій стало відомо, що 19 серпня 1944 р. в Празі Августин Волошин склав свій Заповіт, текст якого займає п'ять сторінок. У ньому ми знову бачимо Волошина-педагога й Волошина-народолюбця, який хотів бачити свій край вільним і незалежним: «...Коли наш нарід одержить свою політичну свободу, конституцію свою має приспособляти до абсолютної етики християнського універсалізму, особливо має забезпечити повну свободу діяльності для всіх історичних чинників освіти, між якими й для католицької Церкви. Лиш загальнохристиянська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй». Цього заповіту ми повинні дотримуватися завжди.

Отже, із вищесказаного видно, що українськими дослідниками (істориками, філологами, педагогами, політологами) зроблено чимало для того, щоб на різнобічну діяльність Августина Волошина сучасний читач, особливо підростаюче покоління подивилося зовсім іншими очима. Прийшов час остаточно зняти з президента Карпатської

України тавро «ворога народу», «запеклого українського буржуазного націоналіста», «служу кількох господарів». Саме таким його зображували радянські історики в 50–80-х роках ХХ століття. Лише з початку 1990-х років з'явилися об'єктивні праці про Августина Волошина, в яких зроблений ґрунтовний аналіз його педагогічної, національно-культурницької і політичної спадщини. Авторами цих робіт виступили М.Вегеш, М.Болдижар, О.Мишанич, П.Чучка, В.Гомоннай та багато інших.

Переважає більшість праць вітчизняних дослідників присвячена педагогічній та освітній діяльності Августина Волошина. В.Гомоннай, М.Кляп, Б.Галас, О.Мишанич, П.Чучка, В.Турянця та ряд інших аргументовано довели неоціненний вклад А.Волошина у розвиток освіти і виховання, рідної мови, літературознавства. Вищезазвані автори справедливо твердять, що саме А.Волошин вніс найбільший вклад у культурний поступ наших країн, сприяв піднесенню свідомості закарпатських українців. Наприкінці 30-х років минулого століття вона досягла такого рівня, що місцеве населення самоусвідомило себе, пройшовши еволюцію від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Не викликає жодних сумнівів, що без двадцятирічної праці Августина Волошина та «Просвіти» утворення Карпато-Української держави наприкінці 1930-х років було б неможливим.

Якщо педагогічна і культурницька діяльність А.Волошина високо оцінюється переважною більшістю українських дослідників, то політична спадщина президента Карпатської України оцінюється, поки-що, неоднозначно. Українські історики І.Гранчак, М.Болдижар, В.Лемак вважають, що А.Волошин у своїй політичній діяльності допустився цілого ряду помилок, що пояснюється впливом ряду факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Автори доводять, що на проголошення незалежності Карпатської України великий вплив зробила присутність в краї націоналістичних сил, які робили своєрідний тиск на Волошина. Інші дослідники – С.Аржевітін, О.Богів, М.Вегеш, С.Віднянський, В.Ганчин, В.Задорожний, О.Мишанич, О.Пагиря та інші аргументовано доводять, що згортання демократичних процесів у Карпатській Україні пояснювалось насамперед складною внутрішньою та міжнародною ситуацією, виходом з якої її керманічі вважали встановлення авторитарного політичного режиму, який домінував у ті часи в більшості країн Європи.

Однак, незважаючи на різні підходи до характеристики Волошина-політика, всі без винятку вчені сходяться до думки, що президент Карпатської України був колоритною, неординарною і яскравою постаттю нашої історії в ХХ столітті.

Зарубіжна історіографія про Августина Волошина

Якщо вітчизняні історики більшу увагу звертали на педагогічну, освітню і культурну діяльність Августина Волошина, то на Заході пріоритет віддавався його політичній спадщині. Серед небагатьох праць зарубіжних дослідників, у яких аналізується педагогічна спадщина А.Волошина, приємний виняток становить ґрунтовна монографія і статті чеської вченої Тетяни Беднаржової⁷¹⁹. Її монографія «Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель» написана на основі нових документів, які зберігаються в архівах Празького українського вільного університету та фондах «Музею визвольної боротьби в Празі», університетських бібліотеках та видавництвах, Слов'янській бібліотеці в Празі, празькому військовому історичному архіві, архіві Т.Г.Масарика та канцелярії Президента Чехословацької Республіки, Центральному Державному Архіві Вищих Органів Влади та Управління України в Києві. Введення до наукового обігу документів із вищеназваних архівів дало можливість дослідниці повніше та об'єктивно висвітлити плідну культурницьку діяльність Августина Волошина.

Монографія Т.Беднаржової відкривається розділом про життєвий шлях А.Волошина, якого вона справедливо називає «подвижником і патріотом». Хоча розділ написаний на основі вже відомих фактів із життя педагога, однак неоцінімий інтерес становлять матеріали про празький період діяльності А.Волошина, який до цього часу був найменш досліджений. Із розділу видно, які предмети викладав А.Волошин в Українському вільному університеті, які праці підготував до друку на еміграції, коли був призначений ректором цього престижного наукового і навчального закладу. Важливо і те, що дослідниця в додатках до монографії помістила ксерокопії відшуканих архівних документів⁷²⁰.

⁷¹⁹ Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. Львів, 1995; Її ж: Августин Волошин. Альманах «Гомону України» на рік 1995. Торонто–Онтаріо, 1993. С.77–82; Її ж: Августин Волошин – 120 років від дня народження. Пороги. №1. 1994.

⁷²⁰ Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. С.36–45.

Значне місце в монографії Т.Беднаржової відводиться невтомній боротьбі А.Волошина за збереження рідної мови. Дослідниця рішуче засудила спроби окремих вчених, які намагалися зображувати Волошина маріонеткою, що служив різним режимам і спричинився до переходу на латиніку. «Щоб зберегти свою мову, звичаї, – відзначала Т.Беднаржова, – доводилося долати надзвичайні труднощі. Д-р. А.Волошин рішуче виступив проти заборони кирилиці. 9 серпня 1915 року на зібранні міжєпархіальної комісії в Будапешті він говорив, що проект заміни кирилиці суперечить засадам нашої культурної свободи і не можна допустити, щоб в історії було зафіксоване таке насильство»⁷²¹. Саме рідній, материнській мові А.Волошин надавав першорядного значення. Він вважав, що однією з передумов навчання грамоти є виховання у дітей «почуття рідної мови», «пахощів слів», «тонких відтінків звучання», які доступні дитині вже на ранніх етапах розвитку. «Дитина п'є духовне життя з грудей рідного слова», «мова кожного народу витворена самим народом». Необхідно погодитися з міркуваннями дослідниці, що навчання рідної мови у Волошина «крім дидактичного значення, має моральну сторону, то діти, легко засвоюючи близькі їм почуття і образи, вчаться поважати свою Батьківщину, свій нарід, здобувають життєву упевненість»⁷²².

Найбільшої уваги заслуговує розділ «З педагогічної спадщини», в якому Т.Беднаржова піднімає актуальні проблеми загальної педагогіки, дидактики і психології в працях А.Волошина. Вона вперше в історіографії опрацювала маловідому для українських вчених працю А.Волошина «Педагогічна методологія», перший том якої побачив світ у Празі в 1943 р. Т.Беднаржова влучно відмітила, що «Педагогічна методологія» А.Волошина помітно відрізняється від традиційних підручників з педагогіки й тим, що виклад матеріалу супроводжується посиланнями на оригінальні (чеські, угорські, німецькі, англійські, російські та українські, і навіть радянські) джерела. Повертаючись неодноразово до основних положень дидактики, автор ілюструє їх трактування видатними європейськими вченими, цитуючи квінтесенцію їх праць, пропонуючи проаналізувати висловлені думки. Такий історико-компаративний підхід, гадаємо, не просто цікавий, а й надзвичайно повчальний»⁷²³.

⁷²¹ Там само. С.47.

⁷²² Там само. С.48.

⁷²³ Там само. С.71.

Т.Беднаржова довела, що в своїй педагогічній концепції А.Волошин великого значення надавав оцінці психологічних особливостей діяльності учнів (інтересу, уваги, мислительських процесів, емоцій), визначення цілі та викликання уваги, мотивації, ініціативи, самостійності учнів у навчанні тощо. Т.Беднаржова також проаналізувала праці А.Волошина «О соціальному вихованню», «Загальна педагогіка», «Педагогічна психологія», «Педагогіка і дидактика». Саме вона вперше зробила змістовний аналіз маловідомої книги А.Волошина «Про брехливість дітей», в якій визначний педагог відстоював думку, що «брехливість, як і інші риси характеру не є вродженою, а формується в процесі життя людини і боротися з цією негативною рисою характеру можна «тільки через виховання характеру»⁷²⁴. Змістовними є розділи в книзі Т.Беднаржової «Покликання вчителя та його вплив на учнів» і «Про методологію вивчення окремих шкільних предметів».

Детальне опрацювання майже всіх педагогічних праць Августина Волошина дало можливість Т.Беднаржовій зробити висновок: «Не претендуючи на повноту викладу методології окремих предметів, розробленої проф. А.Волошином, ми торкнулися лише деяких її аспектів. Однак навіть те, що нам вдалося висвітлити... засвідчує глибину педагогічної думки нашого вченого. Його рекомендації актуальні і тепер, можуть ефективно застосовуватись в реалізації програми розбудови української національної школи»⁷²⁵.

Окремі аспекти педагогічної діяльності Августина Волошина піднімали в своїх працях М.Вайда, В.Лар, М.Лабунька⁷²⁶. Автором узагальнюючого нариса про А.Волошина є О.Данко⁷²⁷. «о.Волошин був людиною щонайменше трьох покликань у житті, – відзначав автор. – Хоч прилюдно він появлявся завжди з священничим комірцем, і між багатьма фотографіями з його життя тільки одна чи дві показують його в краватці, то все-таки його громадсько-політична позиція в очах і умах населення висунула на перший план уявлення про нього як політика, тимчасом перше і основне його покликання

⁷²⁴ Там само. С.96.

⁷²⁵ Там само. С.127.

⁷²⁶ Вайда М. Августин Волошин. *Америка*. 1954. 18 берез.; Його ж: Монсеньйор д-р. Августин Волошин. *Календар «Провидіння»*. 1959. С.89–93; Його ж: У 90-ту річницю народин президента А.Волошина. *Вільне слово*. 1964. 28 берез.; Лар В. Про діяльність президента Волошина. *Ковчег*. 1948. Ч.5–11; Лабунька М. Останній ректор УВУ в Празі. *Карпатський край*. 1994. №7–12. С.69–70.

⁷²⁷ Данко О. Августин Волошин – людина трьох покликань. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С.110–115.

всього життя було покликання священника»⁷²⁸. Ці думки О.Данка розділяють А.Пекар і С.Яковенко⁷²⁹.

О.Данко, на відміну від деяких вітчизняних вчених, чітко заявив: «... З огляду на занедбаність закарпатського населення та нездиференційованість його громадсько-політичного життя, а ще більше з огляду на агресивну політику мадяризації, практично все, що о.Волошин з невеликою групою народовецької інтелігенції робив для збереження самобутності свого народу, було політичним актом. Незалежно від того, якою була його формальна позиція. Тому за кожну ініціативу доводилося вести бої не тільки з мадярською владою, але й, що було ще болючіше, – з частиною руської змадяризованої інтелігенції, включно з греко-католицькими священниками, яким присвічувала ідея швидкої мадяризації»⁷³⁰. Характеризуючи Августина Волошина як політика, О.Данко відзначав: «Немає сумніву, що у випадку о.Волошина мова йде про людину незвичайну в політиці. Рівнозначно ясно, що була це людина інтелектуально високо обдарована, творча і винахідлива. По-друге, наявним у цієї назовні дуже спокійної людини був великий запас енергії активіста. І по-третє, володів він непохитною волею. Важко уявити серйозного політика, а тим більше державного мужа, без названих трьох елементів. І, нарешті, мав він тиху, але велику персональну відвагу, яку мають не всі політики»⁷³¹.

В американській історіографії автором фундаментальної монографії з історії Закарпаття є П.Р. Магочій⁷³². Вчений чітко довів, що «під час неспокійних місяців автономії серед великої частини місцевого населення значно виріс авторитет і вплив українофільської орієнтації. Тим часом, коли такі русофіли, як Бродій і Фенцик та русинофільські греко-католицькі клірики, як от єпископ Стойка і прелат Олександр Ільницький, прихилилися до Угорщини, українофіли здебільшого зоставались лояльними підданими Чехо-Словаччини і противились усім угорським та польським інтригам проти батьківщини. Оскільки представники українофільської орієнтації проповідували виразні антиугорські погляди, вона швидко

⁷²⁸ Там само. С.110.

⁷²⁹ Пекар А. Батько Волошин в обороні греко-католицької церкви. *Світло*. 1975. жовтень-листопад; Яковенко М. Августин Волошин як священник. *Шлях*. 1955. 22 жов.

⁷³⁰ Данко О. Названа праця. С.113.

⁷³¹ Там само. С.115.

⁷³² Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994.

поширилась, надто серед молоді»⁷³³. Відомо, що яскравою постаттю українофілів, їх лідером був Августин Волошин.

П.Р.Магочій високо оцінив результати виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р., які «виявилися надзвичайно втішними для українофілів», і пройшли «в спокійній поважній атмосфері, без залякувань і підкупу»⁷³⁴. Що стосується проголошення А.Волошином незалежності, то вона на думку вченого, «швидше була символічна, ніж справжня. Край був покинутий празьким урядом, який і сам припинив існування, а також і Гітлером, що змінив свої плани щодо України і не мав потреби в цій, тепер неважливій карпатській території»⁷³⁵. П.Р.Магочій дає загалом об'єктивну оцінку А.Волошину. Однак, на думку дослідника, «події в Карпатській Україні теж спричинилися до відчуження американських русинів. Коли після мюнхенської угоди у вересні 1938 року Чехословаччину перетворено на федеративну республіку і Підкарпатська Русь нарешті здобула довгождану автономію, американські русини спершу раділи. Але коли в листопаді того ж року до влади прийшов уряд о.А.Волошина, який перейменував Підкарпатську Русь на Карпатську Україну, американські русини зовсім відчужилися. Незадоволення українською орієнтацією Волошина було таке велике, що провідні американо-русинські організації не висловили протесту, коли Угорщина захопила Підкарпатську Русь у березні 1939 р.»⁷³⁶. Такий підхід, на нашу думку, є надто прямолінійний і однобічний. Нищівну критику окремим висновкам П.Р.Магочія дав І.Лисяк-Рудницький⁷³⁷.

Канадський історик О. Баран, захищаючи А.Волошина від численних нападів офіційної радянської історіографії, навів висловлювання чехословацького прем'єр-міністра: «У тих дуже важких умовах приходилось урядові Волошина виконувати нелегкий обов'язок в організації суспільних і адміністративних справ та в державному порядку. Але цей уряд проводить те все розважно і дуже енергійно в тісній співпраці з чехо-словацьким військом та відділами державної безпеки. Енергійні кроки нового автономного уряду монсеньйора Волошина були в тих відносинах дуже доречні і не могли обмежитися тільки частковими рішеннями. Сьогодні

⁷³³ Там само. С.148.

⁷³⁴ Там само. С.147.

⁷³⁵ Там само. С.148.

⁷³⁶ Там само.

⁷³⁷ Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна і народ в пошуках своєї ідентичності. *Історичні есе*. Т.1. К.:Основи, 1994. С.451–470.

автономний уряд вирішує проблеми нової адміністрації, старається упорядкувати справи економічні, усуває мовний дуалізм і витворює у всіх ділянках здорові настанови у гармонійній співпраці з центральною владою Чехо-Словацької Республіки»⁷³⁸.

До слова, офіційна Прага просила А.Волошина не реагувати на різноманітні очорнення і клеми. А про те, що вони не припинялися свідчить змістовна стаття угорського дослідника О. Русина⁷³⁹. Опрацювавши переважну більшість угорських періодичних видань, він дійшов висновку, що після перемоги А.Волошина на виборах 12 лютого 1939 р., угорські газети збільшують кількість антиукраїнських, спрямованих на підрив Карпатської України, публікацій. 14 лютого 1939 р. газета «Пешті Уйшаг» результатам виборів присвятила статтю: «Під знаком нестримного терору проведено «вибори» на русинській землі. Фальшиві результати опублікував уряд Волошина», а на другий день ще жахливішу: «Нещаслива доля русинського народу» та «Багато вбитих і важко поранених під час виборів на землі русинів. В Олешнику вбито священослужителя». 21 лютого ці ж газети повідомляли: «Гасло Волошинових виборів: «Зразу згинуть ті, які голосують проти!» та «Прага хоче знищити панування волошинців». Вони і далі закидають громадські матеріалами, наче не тільки населення Закарпаття, але й громадські світу вважає за краще належати йому до гортіївської Угорщини⁷⁴⁰.

Проте, відзначав О.Русин, про засідання Сойму Карпатської України 15 березня, проголошення незалежності, обрання уряду, президента угорські газети мовчали. Вони рябіли матеріалами: «Розсиплеться паперова держава Волошина», «Волошин благає про припинення операції», «Повернути все Закарпаття», «Героїчний наступ угорських гонведів» та ін⁷⁴¹. Протилежну оцінку А.Волошину та політиці, яку проводив його уряд давала преса Югославії. Про це свідчить стаття Романа Мизя⁷⁴².

Автором численних праць про Августина Волошина і Карпатську Україну є визначний американський історик, уродженець Закарпаття,

⁷³⁸ Баран О. Чехо-Словачина і уряд Карпатської України. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С.46.

⁷³⁹ Русин О. Угорська преса про Карпатську Україну (1938–1939 роки). *Там само*. С.146–159.

⁷⁴⁰ Там само. С.154.

⁷⁴¹ Там само. С.154–155.

⁷⁴² Мизь Р. Відгуки на проголошення Карпатської України та на її трагедію в українській пресі Югославії. Там само. С.121–126.

П. Стерчо⁷⁴³. Його монографія «Карпато-українська держава...» – символічний літопис Карпатської України. Аналізуючи міжнародне становище Карпатської України, П.Стерчо довів, що долю краю вирішував не уряд А.Волошина, а «сильні світу цього», зокрема Німеччина. Дослідник аргументовано охарактеризував внутрішню політику А.Волошина, на яку негативно впливали різноманітні міжнародні фактори, спроби карпатського прем'єра розбудувати Карпатську Україну та відвернути угорську агресію. Даючи оцінку Карпатській Україні та її президенту, вчений стверджував: «П'ятимісячне існування Карпато-української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужились тим, що при їх наявності небувало заактуалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми між політиками багатьох держав»⁷⁴⁴. В цьому і полягала велика історична заслуга перед своїм народом Августина Волошина.

На науково виважених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України, її президента, написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім.Лойоли в Чикаго, головного редактора «Енциклопедії української діаспори» В. Маркуся. Перу вченого належить окремий біографічний нарис про А.Волошина⁷⁴⁵. Проголошення А.Волошином незалежності Карпатської України, глибоко переконаний В.Маркус, було природним і закономірним явищем. Закарпатці дійшли до «свого повного дозрівання від «народу-племени» і «terra incognita» до самоусвідомлення своєї ідентичності, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдності з усім українським народом й українською державою.

⁷⁴³ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів, 1994; Його ж: Августин Волошин. *Календар-альманах «Нового шляху»*. 1974. С.36–37; Його ж: Батько Карпато-українського відродження. *Америка*. 1965. 4–11 верес.

⁷⁴⁴ Там само. С.221.

⁷⁴⁵ Маркус В. Августин Волошин. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина*. Т.1. С.315.

Хочеться підкреслити, що цей шлях вів Закарпаття «від угорських русинів до Соборної української держави»⁷⁴⁶.

Августин Волошин розглядається також на фоні міжнародних подій кінця 30-х років в узагальнюючих працях німецьких істориків В. Косика⁷⁴⁷ та І. Фляйшхауер⁷⁴⁸. В.Косик, зокрема, у своїй монографії «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» окремим параграфом виділив «Питання Карпатської України». Введення до наукового обігу документів із цілого ряду німецьких архівів, дало можливість В.Косику простежити еволюцію ставлення гітлерівського генералітету до Карпатської України. 8 жовтня 1938 р., тобто на час проголошення автономії Підкарпатської Русі, Гітлер «не висловив жодної думки про долю Закарпаття»⁷⁴⁹. Однак, після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. «Німеччина все більше віддалялась у справі Карпатської України»⁷⁵⁰. В.Косик влучно підмітив, що «проголошення автономії Карпатської України відбувалося в той момент, коли західна дипломатія займалася здогадками про найближчі плани Гітлера й засоби захисту західноєвропейських країн від можливого конфлікту. Оскільки переважала думка, що Німеччина кинеться на завоювання України, то автономія Карпатської України розцінювалася як німецька ідея, перший етап на шляху завоювання Радянської України»⁷⁵¹. Саме цей факт налякав Й.Сталіна, що видно з його емоційного виступу на XVIII з'їзді ВКП(б).

В.Косик позитивно оцінює внутрішньополітичну діяльність уряду А.Волошина напередодні та під час виборів до Союму Карпатської України, що дало свої позитивні результати. Він відзначає: «Тим часом автономний уряд Карпатської України намагався протистояти всім проблемам і особливо спробам дестабілізувати країну. Щоб зашкодити іноземному впливу через політичні партії меншин, узгоднено підтримку партії, що об'єднувала українські течії. Вибори і Союм 12 лютого 1939 р. пройшли спокійно. Участь у виборах була дуже висока: 92,55%. Список Українського Національного Об'єднання отримав 92,4% голосів»⁷⁵². Необхідно

⁷⁴⁶ Маркусь В. Від народу-племени через автономістські прагнення до державності і соборності. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С.22.

⁷⁴⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993.

⁷⁴⁸ Фляйшхауер І. Пакт Гітлер–Сталін и инициатива германской дипломатии. 1938–1939. М., 1991.

⁷⁴⁹ Косик В. Названа праця. С.59.

⁷⁵⁰ Там само. С.60.

⁷⁵¹ Там само. С.59.

⁷⁵² Там само. С.66.

погодитись з думкою В.Косика, що Августин Волошин не міг щось зробити у справі покращення становища Карпатської України: «Що стосується Карпатської України, то жоден аргумент не міг змінити рішення Гітлера. Коли йому нагадували, що цей регіон збудив великі надії в українстві, Гітлер, за словами Ріббентропа, обмежився тим, що відповів: «Це трагічно, але неминуче». Він спростовував заяви, згідно з якими він був вплутаний в українські справи: «Якщо я був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголошувалося б арбітражне рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною»⁷⁵³.

У додатках до монографії В.Косика поміщені два документи з німецьких архівів, які свідчать про спроби А.Волошина виправити безнадійність становища. В уривку із листа посла Франції у Берліні Кулондра міністру закордонних справ Франції від 14 березня 1939 р. вказується, що «зі свого боку, пан Волошин телеграмою домагається допомоги й підтримки Райху й Італії. Мало вірогідно, що ці дві країни приймуть таке прохання»⁷⁵⁴. Другим документом є телеграма А.Волошина до міністра закордонних справ Німеччини Й.Ріббентропа: «Ми проголошуємо незалежність Карпатської України й просимо захисту в Німецького райху. Одночасно інформуємо вас, що угорські війська сьогодні о 6 годині перейшли кордон поблизу Мукачева... Августин Волошин, голова уряду»⁷⁵⁵. Однак відповіді не було.

Аналогічні думки висловила відома німецька дослідниця І.Фляйшхауер, яка в своїй монографії, зокрема в розділі «Німеччина відмовляється від Закарпатської України», відзначала: «В лютому 1939 р. Гітлер, як видно, тимчасово залишив намір використати так звану Закарпатську Україну в якості пропагандистського і військового засобу завоювання Радянської України. В березні він відкрито віддав її в нагороду за приєднання до антикомінтернівського пакту угорському регенту Горті... 14 березня, за день до вступу німецьких військ в Прагу, німецькі війська окупували цю східну, межуючу з СРСР частину Чехословаччини»⁷⁵⁶ (дослідниця допустилася прикрої помилки, бо лише 17–18 березня 1939 р. на

⁷⁵³ Там само. С.67.

⁷⁵⁴ Там само. С.479.

⁷⁵⁵ Там само. С.480.

⁷⁵⁶ Фляйшхауер И. Указанная работа. С.93.

території Закарпаття встановився угорський окупаційний режим – Авт.).

Останні дні життя А.Волошина перебували в центрі уваги І.Кічака⁷⁵⁷. «Трагічно склалася доля Президента Карпатської України о.Августина Волошина. Під час Другої світової війни він замешкав у Празі, де працював ректором Українського Вільного Університету. Коли після капітуляції Німеччини большевицькі війська зайняли Прагу, він був 21 травня 1945 р. заарештований, дарма, що ніколи не був советським громадянином, ані не перебував ніколи на території СРСР, і вивезений до Москви. Там він і помер 11 липня 1945 року в Лефортовській тюрмі»⁷⁵⁸. (А.Волошин помер 19 липня 1945 р. в Бутирській в'язниці – Авт.).

У словацькій і чеській історіографії питання історичного розвитку Закарпаття в складі Чехословацької республіки в міжвоєнні роки досліджують М. Гайдош, Л. Гарбульова, М. Данілак, С. Конечни, Я. Рихлік, П. Шворц та інш., хоча події, пов'язані з історією Карпатської України і діяльністю Волошина не знайшли належного відображення в їх працях. Виняток становлять численні публікації відомого словацького вченого М. Мушинки. Зокрема, об'єктом його дослідження були взаємини військового міністра Карпатської України Степана Ключурака і Августина Волошина⁷⁵⁹. «Уже стислий аналіз взаємин Степана Ключурака з Августином Волошином, – писав М.Мушинка, – свідчить про їх тісну і плідну співпрацю протягом чвертьстоліття (1919–1945). Обидва вони боролися за незалежну демократичну Україну, в рамках якої хотіли бачити й своє Закарпаття»⁷⁶⁰. І дійсно, С.Ключурак був зразковим секретарем прем'єр-міністра. Він їздив з А.Волошином в усі подорожі по Закарпаттю і за кордон, готував для нього доповіді, тексти офіційних документів, організовував зустрічі з представниками преси і радіо тощо⁷⁶¹.

Даний короткий історіографічний огляд дає можливість стверджувати, що зарубіжні історики внесли певний вклад у дослідження різнобічної діяльності А.Волошина. Переважна більшість праць, що опубліковані на Заході, присвячена з'ясуванню

⁷⁵⁷ Кічак І. Незалежна Карпатська Україна. Визвольний шлях. 1996. Кн.3. С.259–262.

⁷⁵⁸ Там само. С.261.

⁷⁵⁹ Мушинка М. Взаємини Степана Ключурака з Августином Волошином. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С.127–135.

⁷⁶⁰ Там само. С.134.

⁷⁶¹ Там само. С.431.

політичної спадщини президента Карпатської України. Виняток становить змістовна монографія чеської дослідниці Т. Беднаржової про педагогічну і культурницьку діяльність Августина Волошина. Такий стан справ пояснюється браком джерельних матеріалів про життєвий шлях Августина Волошина. Оригінальністю відзначаються праці П.Р.Магочія, В.Маркуся, В.Косика, І.Фляйшхауер, О.Данка та багатьох інших, в яких А.Волошин зображений на фоні політичних подій кінця 1930-х років.

* * *

Постать визначного закарпатського педагога, культурного і політичного діяча Августина Волошина завжди привертала і привертає увагу дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Перші біографічні нариси про нього з'явилися вже при житті Августина Волошина. Їх авторами були ті, хто йшов нога-в-ногу з ним, його найближчі соратники і численні учні – Володимир Бірчак, Павло Яцко, Августин Штефан, Вікентій Шандор, Василь Гренджа-Донський та багато інших. В своїх спогадах вони звернули увагу на великий вклад Августина Волошина в розвиток педагогіки, освіти і культури Закарпаття, у піднесення рівня національної свідомості закарпатських українців. Закономірно, що в них проводиться паралель з Олександром Духновичем – найвизначнішою постаттю нашого краю ХІХ століття. Якщо О.Духнович був будителем закарпатців у ХІХ ст., то А.Волошин вважається батьком національного відродження в Закарпатті ХХ ст.

З приходом радянських військ в Закарпаття у 1944 р., а особливо після возз'єднання краю з Радянською Україною в складі СРСР, на багатогранну діяльність А.Волошина було накладено «табу». Майже всі педагогічні праці Волошина були сховані в так званих «спецхранах». В численних працях радянських істориків, опублікованих в 50–80-х роках минулого століття, Августин Волошин зображувався виключно чорними фарбами. Його називали «українським буржуазним націоналістом», «запеклим ворогом народу», «слугою кількох господарів», «зрадником українського народу», «політичним авантюристом». Перелік цих та інших епітетів можна б продовжити. В такому руслі написані праці С.Білака, П.Халуса, Б.Співака, М.Болдижара, Д.Буковича та багатьох інших. Така загальна характеристика діяльності А.Волошина та очолюваного ним уряду Карпатської України поступово перемістилася на сторінки

узагальнюючих, фундаментальних праць «Історії Української РСР», «Історіографії історії Української РСР», «Шляхом до щастя» тощо.

Виняток становили дослідження, які побачили світ за кордоном, де науковці, за висловом відомого українського історика Я. Дашкевича, «могли писати вільно». Авторами більш-менш об'єктивних праць про А.Волошина були П.Стерчо, В.Шандор, А.Пекар, О.Баран, С.Росоха, П.Р.Магочій, В.Косик, В.Маркусь, М.Мушинка, І.Ванат, Т.Беднаржова та ін. Разом з тим, необхідно відзначити, що для праць зарубіжних вчених характерний дещо односторонній підхід до з'ясування оцінки громадсько-політичної і культурно-освітньої діяльності А.Волошина. У монографіях і статтях зарубіжних істориків А.Волошин, як правило, дещо ідеалізується. Такий стан справ, на нашу думку, також пояснюється браком джерел, які в переважній своїй більшості збереглися в архівах України, Угорщини та Чехословаччини.

Зарубіжні дослідники більшу увагу звертали на політичну діяльність А.Волошина, особливо на період, коли він був прем'єр-міністром та президентом Карпатської України. Виняток становить ґрунтовна монографія чеської дослідниці Тетяни Беднаржової «Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель», в якій зроблена спроба простежити життєвий шлях і проаналізовано педагогічну спадщину видатного вченого. Що стосується вітчизняної історіографії, то аналогічні праці про А.Волошина з'явилися тільки на початку 1990-х років, особливо після проголошення України незалежною державою.

Перші позитивні зрушення відбулися в березні 1990 р., коли вперше в Україні відзначалася річниця з дня проголошення Карпатської України та її президента Августина Волошина. Тоді ж зробили спробу переглянути свої попередні оцінки радянські історики. В березні 1990 р. відбулося засідання «круглого столу» істориків в «Закарпатській правді», на якому були присутні М.Болдижар, І.Чаварга, М.Макара та ін. Вони визнали, що Августин Волошин був визначним педагогом і вніс значний вклад в розвиток освіти і культури краю. Протилежної точки зору притримувався В.Пашкевич, який і далі продовжував вважати А.Волошина «політичним авантюристом».

Протягом 1990–2020 рр. українські історики, педагоги і філологи опублікували понад півтори тисячі наукових і науково-популярних праць, в яких простежили життєвий шлях і багатогранну спадщину

А.Волошина. Заслуговують на увагу змістовні праці В.Гомонная, М. Вегеша, М.Кляп, В.Туряниці, М.Зимомрі, Ю.Балеги та ін. про педагогічну діяльність А.Волошина. О.Мишанич, П.Чучка, Б.Галас, В.Туряниця, Ю.Юсип та ін. висвітлили проблематику боротьби А.Волошина за збереження рідної мови в краї, дали оцінку його літературної діяльності. П.Федака досліджував внесок А.Волошина у створення товариства «Просвіта», яке відіграло важливу роль у формуванні національної свідомості закарпатських українців у період між двома світовими війнами.

Останнім часом вітчизняними істориками все більше приділяється уваги висвітленню політичної спадщини Августина Волошина. Необхідно відзначити, що в цьому відношенні вони не притримуються спільної думки. Особливо, коли йдеться про короткочасне існування Карпато-Української держави. В.Лемак, М.Болдижар, І.Гранчак та деякі інші вважають, що орієнтація А.Волошина на Німеччину була помилковою. На їх думку, уряд Карпатської України неодноразово порушував законодавство Чехословацької республіки, згортав демократичні процеси, переслідував інакодумців тощо. М.Болдижар називає вибори до Сойму Карпатської України такими, що пройшли на задовільному рівні, а В.Лемак твердить, що вони були сфальсифікованими. Інша група вчених (В.Ганчин, Б.Якимович, Ю.Сливка, С.Кульчицький, М.Вегеш, С.Віднянський, О.Пагиря, С.Аржевітін) доводять, що встановлення авторитарного режиму в Карпатській Україні пояснювалося, і в значній мірі було прискорено, негативним впливом цілого ряду внутрішніх і зовнішніх факторів (складна міжнародна обстановка, посилення українсько-чеських суперечностей, постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони» тощо). Саме така ситуація, вважають сучасні дослідники, і змусила уряд Августина Волошина піти на згортання демократичних процесів, що вилилося у закриття окремих друкованих органів, товариств, відкриття концентраційного табору, заборону всіх політичних партій і проведення безальтернативних виборів до Сойму.

Українськими вченими немало зроблено у напрямку видання бібліографічних покажчиків праць Августина Волошина, збірників його вибраних творів. Авторами цих праць були О.Мишанич, П.Чучка, В.Туряниця, В.Гомоннай, М.Зимомря та ін. Августин Волошин займає чільне місце на сторінках узагальнюючих праць і

енциклопедичних видань, виданих в Україні. Мова йде про «Малий словник історії України», «Енциклопедію сучасної України», «Енциклопедію історії України» тощо.

Незважаючи на різні, інколи полярні, підходи до оцінки Августина Волошина, переважна більшість дослідників справедливо вважають, що він був визначною постаттю української історії ХХ століття.

Розділ 11.

*АВГУСТИН ВОЛОШИН І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В
УСНІЙ НАРОДНІЙ ПІВОРЧОСТІ ПІА ХУДОЖНІЙ
ЛІТЕРАТУРІ*

*«Стоїть наодинці із Богом Волошин
і Бог до України обличчям стає», -
Петро Скунець*

Відома дослідниця українського фольклору Таміла Висіцька у передмові до своєї книги написала такі рядки: «За радянського періоду усі історичні події були переглянуті та висвітлені виключно з позиції радянської ідеології. З часу розпаду СРСР на теренах колишніх радянських республік розпочався зворотний процес: усе, що раніше вважалося позитивним, стало негативним, що вважалося незаперечною істиною, тепер тлумачиться в протилежному аспекті. Тож скільки ще разів історія буде перекручуватися, вивертатися, шліфуватися? Однозначно, що стільки, скільки разів буде змінюватися в країні ідеологія правлячої верхівки, яку цікавить лише збереження своєї влади, а для цього потрібне утвердження «закономірності» даної ідеології. І, безперечно, завжди знайдуться «науковці», які будуть перевертати знову і знову все «з ніг на голову» в угоду владі. Кожен має право на власну думку, але ніхто не повинен цю думку оголошувати як вирок суду в останній інстанції. Люди мають право знати усі факти тих чи інших подій. Лише це дасть можливість запобігти помилкам у майбутньому»⁷⁶². Цілком щирі й правдиві слова.

Щось подібне можемо сказати про Августина Волошина і Карпатську Україну. «Кілька десятиліть потрібно було для того, щоб український народ, у першу чергу молоде покоління, знали правду про Карпатську Україну, – стверджує, наприклад, відомий український фольклорист і літературознавець Іван Хланта. – Ціле півстоліття нам заборонялося не тільки говорити, але й згадувати про неї. Мужні захисники молодої держави – Карпатської України та її президент Августин Волошин зображувались винятково як українські буржуазні націоналісти, запродавці і зрадники нашого народу. Найгіршим було те, що сфальсифікована історія Карпатської України проникла в школу, і наші діти повторювали за своїми вчителями фальшиві трактування тих подій. І тільки сьогодні, у нашій незалежній державі маємо можливість по-справжньому усвідомити тогочасні події і зовсім іншими очима подивитися на ті, одночасно далекі і близькі, часи»⁷⁶³. На Закарпатті збереглися різноманітні легенди, перекази й пісні про князя Корятовича та Ілону Зріні, про Олексу Довбуша та карпатських опришків, неймовірні оповідання про місцевого силача Кротона, який гнув підкови і мав надприродну

⁷⁶² Висіцька Т. Опришки. Легенди і дійсність. Ужгород: Поліграфцентр «ЛПРА», 2007. С. 3.

⁷⁶³ «Минулося, та не забулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. С. 3.

силу... Народ складав легенди про тих, кого найбільше любив, не звертаючи увагу на позицію комуністичних чиновників та офіційне трактування радянської історії. Хоча історія Карпатської України порівняно молода, та й тривала вона протягом короткого відрізка часу, проте залишила свої сліди в народній пам'яті.

Український народ Закарпаття швидко збагнув, що призначення прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі Андрія Бродія не буде тривалим, що він та його найближчі соратники швидко зійдуть із політичної сцени краю, бо немає в них справжнього українського духу. Проугорська орієнтація першого автономного уряду краю знайшла своє відображення в одній із коломийок, яку на Рахівщині записав С. Вівчар:

Не pomoже Фенцик Пішта, ні Бродій, ні Іштен (по угорськи Бог – Авт.),
Що казали «Українців карайте та ріжте».
Фенцик Пішта дістанеться свині сокотити,
Бродій піде з циганами здохлі пси лупити.
А ви мете кішлейбики за ноги тримати,
Бо ми будем кішлейбиків різати й рубати.
Позволив вам Фенцик й Бродій українців лупити,
Як ви тутки гадаєте кішлейбики жити?
Кішлейбики – лицеміри, йдіться сповідати,
Як ви тутки, кішлейбики, хочете остати.
Кішлейбики – лицеміри, йдіться сповідати,
Бо буде вам Фенцик Пішта гріхи відпускати.
Слід вам буде замітати Бондій, Шандор й Дюла,
Коли сонце нам загіє, щоб вас тут не було⁷⁶⁴.

Очевидець тих історичних подій М. Могорита пригадував: «Пристрасті в краї стали вирувати ще з більшою силою, а особливо, коли нависала агресія з боку фашистської Угорщини. Пригадується свіжий, із заморозком, березневий ранок. В будинку, де до цього часу розміщувалась чехословацька жандармерія, вирувало життя січовицької сотні. Федір та Михайло Щури, Федір Тацинець, Іван Іванцьо та Василь Івашко, Іван та Василь Ковалі й десятки інших селян з саморобними макетами гвинтівок під керівництвом Миколи Глеби та Михайла Синиці, які кілька днів тому повернулись з війська,

⁷⁶⁴ Вівчар С. Ліс шумить. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: Видавництво «Світ», 2001. С. 177.

відпрацьовували бойові вправи. Враз над нашими головами загуркотів аероплан, що потім був прозваний «кукурузником», з якого летіли сріблясті листівки. Кожному з нас вдалось заховати в пазуху по кілька з них. Хоч ще й не був школярем, але складами я прочитав:

Мадяр, німець нам не брат,
Фенциківців вон із хат.
Наш Волошин батько милий,
Не жаліє для нас сили,
Він працює для нас всіх,
Дай Боже йому успіх»⁷⁶⁵.

На відміну від А. Бродія і С. Фенцика, Августина Волошину закарпатці давали високу оцінку, про що свідчить добірка народних пісень, зібрана вже згадуваним вище Іваном Хлантою. Ось, для прикладу, фрагменти із пісні «Ой у жовтні в тридцять восьмим (почалося нове життя)»:

Ой у жовтні в тридцять восьмим сталася новина:
Автономію дістала Карпатська Україна.
В листопаді блискавкою розійшлася слава:
Верховина – незалежна Карпатська держава!
Уже сніжок наші гори мало припорошив,
Прем'єр-міністром Уряду став Августин Волошин.
Затрембітайте, гуцули, аби усі чули,
Що чужого панування ми ся вже позбули.
Більше наші верховинці не будуть рабами,
Бо Карпатська Україна управляє нами.
Ой вороги не дрімали, в Відні ся зібрали,
Половину Підкарпаття Гортію віддали.
Та ми спати не будемо, а сили зберемо,
Споконвічні наші землі назад повернемо.
Аж Карпатська Україна те зробить не зможе,
То Велика Україна прийде й допоможе...
Ой ти, батьку, Волошине, ім'я твоє любе,
Віriamo ми в слова мудрі – Україна буде⁷⁶⁶.

⁷⁶⁵ Могорита М. Синівська пам'ять. *Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній* / Автор-упорядник В. І. Матейко. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2017. С. 67-68.

Пісня «Та ходила раз до Хуста», яку записав І. Панькевич, передавала споконвічні прагнення закарпатських українців до возз'єднання з Великою Україною. Люди вірили, що А. Волошину вдасться здійснити цю важливу місію:

У лютому в ту неділю ми всі святкували,
Сейм Карпатської Вкраїни коли обирали.
Республіку Сойм у Хусті коли проголосив,
Президентом був обраний Августин Волошин.
Побажаймо президенту добре керувати,
З Великою Вкраїною наш край возз'єднати.
Поможи нам, милий Боже, землі об'єднати
Та на Різдво разом в Львові вже колядувати.
Поможи нам разом, Боже, з Вкраїною жити,
На Великдень у Києві вже паски святити.
Ой коби весна прийшла, зозуля кувала,
Та коби нас Україна д собі приєднала⁷⁶⁷.

У 2004 р. І. Хланта у с. Лоза Іршавського району Закарпатської області записав пісню «Волошин – наш батько рідний», через яку червоною ниткою проходить впевненість краян, що саме Августин Волошин принесе їм свободу:

Волошин наш – батько рідний,
Поведе нас в край свобідний.
Там будемо жити, жити,
А ворогів бити, бити.
А ви, хлопці, не сумуйте,
Україну вже будуйте.
Ви, дівчата, ви хороші,
Вишивайте хлопцям ноші.
Ви, кайдани, попукайте,
Україні волю дайте.
Ті кайдани попукали,
Україні волю дали⁷⁶⁸.

⁷⁶⁶ «Минулося, та не забулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланти. С. 70-71.

⁷⁶⁷ «Минулося, та не забулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланти. С. 72.

⁷⁶⁸ Там само. С. 74.

Звичайно, сьогодні не все вдається записати із тих пісень про Карпатську Україну, що побутували в кінці 30-х років ХХ століття. Чимало їх уже понесли в могилу ті, що їх співали й пам'ятали⁷⁶⁹. До таких слід зарахувати пісню «В тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році», записану І. Хлантою в с. Оглядів Радеківського району Львівської області від І. С. Іськіва:

В тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році
Сталася сумна година:
Спалахнула вогнем, забряжчала мечем
Закарпатська Україна.

Ой там батько Волошин, він збирає всіх старшин
На нараду важную.
Ой там радяться вони, щоб січовії стрільці
Стали разом всі до бою.

Вже забрали на фронт і старих, і жінок,
Ще й дітей десятилітніх.
Сила трупів там лягла і кров свою пролила,
Кров лилася там рікою.

Вже ся чехи в Хусті б'ють, а мадяри ззаду йдуть,
Посилають ультимати,
Щоб народ ся піддав і всю зброю віддав:
Інакше добра не ждати.

А ти, брате, не журись, на Карпати подивись
На їх долю сумную.
З тої крові виросте покоління молоде,
Загартоване до бою⁷⁷⁰.

Коли у Келечині – рідному селі президента Карпатської України – співали пісню «Там над Хустом ворон кряче» – оплакували двох видатних односельчан Августина Волошина і Федора Тацинця:

⁷⁶⁹ Хланта І. Карпатська Україна у народних піснях та переказах. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / Під редакцією М. М. Вегеша. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2002. С. 395.

⁷⁷⁰ «Минулося, та не забулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланти. С. 73.

Ци чули-сьте, милі браття,
Як бороли Закарпаття?
Сорок тисяч воювало,
Кров невинну проливало.
Там над Хустом ворон криче,
На чужині мати плаче.
Не плач, мати, та й не тужи,
Син ранений, та не дуже:
Розрубана головонька,
І кров цюрить із серденька...
Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю.
Як той, мати, пісок зійде,
Тогди до тя твій син прийде⁷⁷¹.

До найвідоміших пісень, які присвячені Августині Волошину і Карпатській Україні слід зарахувати «Ой не змогли січовики», «Ой ви, хлопці, не журіться», «З Арданова до Хуста», «Це герої України», «Коби гори говорили», «Ой спустився сірий туман», «Ой там під дубочком», «Вже весна воскресла», «Ой ішла дівчина», «Бодай ті мадяри», «У неділю рано...», «Ой хто матір забуває...», «Карпатські січовики», «Колоситься Красне Поле», «Знає Тиса», «Могила січовика» та багато інших. На мелодію «Тече вода каламутна» була написана пісня «Заспіваймо про руїну» (Записав В. Піпаш-Косівський у серпні 1991 р. у м. Калуші Івано-Франківської області):

Заспіваймо про руїну,
Про Карпатську Україну,
Де Січ славно воювала,
За свободу життя дала.
Життя дала за свободу,
За самостійність народу.
Не журіться, милі браття,
Ще повстане Закарпаття,
Галичина, Буковина –
Самостійна Україна.
Зашуміла Тиса з горя,

⁷⁷¹ Сенько І. М. Келечин – рідне село Августина Волошина: Історико-етнографічний нарис. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. С. 219-220.

Та й понесла кров до моря.
Зашуміла Тиса з болю
Та й понесла в море волю⁷⁷².

11 березня 1939 р. чоловічий хор учительської семінарії в Севлюші (Виноградіві – Авт.) в програмі Урочистої академії під керівництвом професора Юрія Костюка, що родом із Сірми, виконав «Пісню січових стрільців». Це сталося за чотири дні до трагедії на Рокосівському полі:

В горах грім гуде, хоч зима паде,
Землю спороли гармати.
Гримить війна, дуднить луна,
Дрожать ранені Карпати.
Хто живий, вставай боронити край,
Вкритий вогнем і мерццями.
Не буде тобі сумно у борбі
Між січовими стрільцями.
Лютий кат прийшов проливати кров,
Взяти народ у неволю.
І море сліз у край приніс,
Розбій і смерть і неволю.
Та вступився кат із верхів Карпат,
Втік, наче вовк, манівцями.
Або тут і впав, як у бій попав,
Із січовими стрільцями⁷⁷³.

Є підстави вважати, що саме в добу Карпатської України актуалізувалася пісня «Пливе кача по Тисині», окремі версії якої зафіксовані на Хустщині, Воловеччині, Тячівщині, Іршавщині та Сколівщині. Перші два куплети цієї пісні під назвою «Плавле кача...» опублікував у 1923 р. в збірці «Квіти з терньом» Василь Гренджа-Донський:

Плавле кача по тисинь:
– «Мамко моя, не лай нинь,

⁷⁷² «Минулося, та не забулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланти. С. 83.

⁷⁷³ Красне Поле. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Юлія Зейкан, Віра Копейко. Ужгород: Патент, 1999. С. 165-166.

Залаєш ми в злу годину
Сам не знаю, де погину».

Лає мати сына, лає
Сын до дому не вертає... –
Серед поля на долинь
Лягло серце у тернинь!⁷⁷⁴

Згодом текст пісні опублікував у збірнику «Народні пісні підкарпатських русинів» український композитор і фольклорист Дезидерій Задор в 1944 р. «Плине кача» входила до репертуару Заслуженої артистки УРСР, солістки Закарпатського державного академічного хору Віри Баганич⁷⁷⁵. Найвідоміша зараз версія виконання – від «Піккардійської терції», хоча раніше її виконували також інші гурти та хорові колективи, скажімо, «Плач Єремії», капела імені Д. Ревуцького, хор Київської Православної академії, семінаристи якої були безпосередніми учасниками Революції Гідності в Києві. Пісня була і на міжнародному фестивалі «Virgo Lauretana» в Італії⁷⁷⁶. Сьогодні кожен українець знає пісню «Пливе кача по Тисині», оскільки її справедливо вважають гімном-реквієм за загиблими активістами Євромайдану, які увійшли в історію під назвою «Небесна сотня»:

Гей, плине кача по Тисині,
плине кача по Тисині.
Мамко ж моя, не лай мені,
Мамко ж моя, не лай мені.
Гей, залаєш ми в злу годину,
Залаєш ми в злу годину.
Сам не знаю де погину,
Сам не знаю де погину.

⁷⁷⁴ Твори Василя Гренджі-Донського. Том 1: Шляхом терновим. Поезії / Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев. Друге видання. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, Інк., 1990. С. 19.

⁷⁷⁵ Як пісня «Плине кача» стала реквієм загиблим героям Небесної Сотні. URL: <https://7days-ua.com/news/yak-pisnya-plyne-kacha-stala-rekvijemom-heroyam-nebesnij-sotni-video-foto/> (дата звернення: 27. 05. 2022).

⁷⁷⁶ Сокіл В. Про пісню «Пливе кача по Тисині». *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. Випуск 4. № 118. С. 817–821; 7 цікавих фактів про пісню «Пливе кача по тисині». URL: https://tvoemisto.tv/news/7_tsikavyh_faktiv_pro_pisnyu_plyve_kacha_po_tysyni_67022.html (дата звернення: 27. 05. 2022).

Гей, погину я в чужім краю,
Погину я в чужім краю.
Хто ж ми буде брати яму?
Хто ж ми буде брати яму?
Гей, виберут ми чужі люди,
Виберут ми чужі люди.
Ци не жаль ти, мамко, буде?
Ци не жаль ти, мамко, буде?
Гей, якби ж мені, синку, не жаль?
Якби ж мені, синку, не жаль?
Ти ж на моїм серцю лежав,
Ти ж на моїм серцю лежав.
Гей, плине кача по Тисині,
плине кача в по Тисині...

Сучасний український дослідник Василь Сокіл переконаний, що пісня «Пливе кача по тисині» має не народне, а літературне походження: «1) Незаперечний факт, що автором вірша «Пливе кача по тисині» був В. Гренджа-Донський; 2) Літературний твір фольклоризувався у різних варіантах; 3) Прив'язка до конкретної назви річки Тиси чисто умовна, адже скоріше йдеться про тиху, заплавну воду (озерці); 4) Мотив загибелі сина актуалізувався у часи Карпатської України, тому виявлені народні варіанти розповсюдилися за принципом концентричного кола (Хустщина, Воловеччина, Сколівщина); звичайно, хвилі можуть заходити і далі; 5) Тема загибелі захисників Вітчизни стала на часі і сьогодні, надто ж у момент поховання «Небесної сотні»⁷⁷⁷. У своїй статті «Про пісню «Пливе кача по тисині» В. Сокіл навів різні варіанти цієї пісні: запис з початку 1940-х років Д. Задора із Волівця на Закарпатті; запис з початку 1960-х років В. Гошовського від Івана Тебзи, 21 рік, із с. Березове Хустського району Закарпатської області; запис 1982 року В. Сокола від Агафії Коруд, 1921 року народження, у с. Ялинкуватуму Сколівського району Львівської області; варіант у

⁷⁷⁷ Сокіл В. Про пісню «Пливе кача по Тисині». *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. Випуск 4. № 118. С. 820; Сокіл В. Про пісню «Пливе кача по Тисині»: обласна премія у галузі журналістики ім. М. Бабидорича присуджена професору УжНУ С. Федаці, а обласну премію ім. В. Гренджі-Донського творчому колективу ТВО «Студія експеримент за телепроект «Світ Закарпаття». *Новини Закарпаття*. 2014. 7 червня.

виконанні Пікардійської терції (аранжування В. Якимця, поклав на ноти І. Шульга)⁷⁷⁸.

Сучасний закарпатський мистецтвознавець Валерій Падяк притримується думки, що вперше пісня (близька по змісту до згадуваної нам пісні) фіксується у писемних джерелах другої половини ХІХ століття. Ще у 1864 р., на переконання В. Падяка, Яків Головацький опублікував уривок з народної пісні, а в 1885 р. Григорій Де-Воллан теж зафіксував її текст на сторінках збірника «Угро-русскія народныя пьсни». Один з варіантів пісні також зафіксував на Мараморощині фольклорист Михайло Врабель (опублікована в Будапешті в 1900 р.). Необхідно погодитися з висновком дослідника, що «у нових драматичних реаліях в Україні, яка виборює своє право на незалежність від імперської влади російського Кремля, саме підкарпаторусинська пісня «Пливе кача по Тисині» стала символом української Революції гідності – не лише виявом скорботи та пам'яттю за соратниками, що загинули за Незалежність та відходять у вічний спокій, але й джерелом мужності тих, хто продовжує розпочату боротьбу»⁷⁷⁹.

Визначний український мовознавець Василь Німчук переконливо довів, що пісня «Пливе кача...» виникла далеко до 1939 р., коли січовики боролися за Карпатську Україну на рідних теренах: «Мабуть, її склали закарпатці, що мешкали в долині Тиси або її допливіві, у період воєн Австро-Угорщини з Туреччиною або в час Першої світової війни, коли багато закарпатських юнаків було мобілізовано в австро-угорську армію, і вони перебували на фронтах у чужих краях. В інтернеті на сайті Українського військово-історичного клубу «Ukrainische Legion. 1914–1918» поміщено «Українські пісні часів Першої світової війни та Визвольних змагань». Починають добірку цих пісень закарпатські «Кедь ми прийшла карта» і «Пливе кача». Перед текстом пісні «Кедь ми прийшла карта» є примітка: «Ймовірно, за основу взято текст і ноти з книги: Сурма. Збірник воєнних пісень. Львів – Київ, 1922. 142 с.». У цьому збірнику («Сурма...») пісня «Кедь ми прийшла карта» справді є, але не відомо, звідки на сайт залучено пісню «Пливе кача» і на якій

⁷⁷⁸ Сокіл В. Про пісню «Пливе кача по Тисині». *Народознавчі зошити*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. Випуск 4. № 118. С. 817–821.

⁷⁷⁹ Падяк В. Балада «Пливе кача по Тисині» – русинський символ української Революції гідності. URL: <https://goloskarpat.info/society/58aae822f1962/> (дата звернення: 27. 05. 2022).

підставі її віднесено до періоду Першої світової війни»⁷⁸⁰. Та, якби там не було, «скромній закарпатській народній пісні «Пливе кача по Тисині» судилося ввійти в історію Революції Гідності в Україні. В першу річницю події реквієм по героях Небесної Сотні «Пливе кача по Тисині» знову звучав на Майдані Незалежності»⁷⁸¹.

Сучасний дослідник історії Першої світової війни Юрій Фатула в своїй монографії помістив текст пісні «Пливе качур по Дунаю», яка дуже подібна до «Пливе кача по Тисині»:

Пливе качур по Дунаю,
Що робити – сам не знає!
Я ще гадав газдувати,
Але мушу воювати!

Двох нас синів мамка мала,
Не однаку долю дала:
Тобі дала газдувати,
Мені дала воювати.

А хто в війні не буває,
Най ся мене зазвідає,
Як ся вояк тоді має,
Коли шнелфаєр стріляє.

Кулі летять, канони б'ють,
А гранати, як пси, виють,
Іде рана за ранами,
Ллється кровця поточками.

Машінгвери і канони
Б'ють вояченьків ізгори.
Кулі, як град, на нас летять –
Нищать й гори, й травки горять.

Катуни пушли у наступ,
Не з одного зостав лем труп.

⁷⁸⁰ Німчук В. До питання про походження пісні «Пливе кача по Тисині». *Слово і час*. Львів: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2014. Випуск 7. № 655. С. 81.

⁷⁸¹ Там само. С. 85.

Нам капітан приказує,
Попереду маширує:

– За мнов, хлопці, майте кураж,
Ворога ізможем дораз!
– Пан капітан, слабка сила,
Буде путь нам нещаслива!

Пан капітан й не стямився,
Як у крові опинився:
– Ой ви, мої вірні хлопці,
Вже ми куля в лівім боці.
Не лишіть мене самого,
Вже не стає життя мого.

А хто хоче воювати –
Дай му, Боже, пропадати.
Ой хто хоче войну бити –
Дай му, Боже, та й не жити.⁷⁸²

Про карпатських січовиків також написав пісню славнозвісний Яр Славутич, який згодом про це висловився у своїх спогадах: «Уперше я зацікавився Карпатською Україною 1939 р., коли в якомусь гумористичному журналі (в київському Червоному перці чи в московському Крокодилі – докладно не пригадую) побачив карикатуру, на якій маленький українець, що репрезентував Срібну Землю, намовляв кремезного велетня, себто УРСР, приєднатися до його самостійної держави. Підпису, на жаль, не пам'ятаю. Це було кремлівське віддзеркалення подій, що хвилювали всіх українців. У Запоріжжі, де тоді навчався в педагогічному інституті, я не міг знайти по книгозбірнях багато матеріалу про предмет мого нового зацікавлення... Усе ж таки знайшов за допомогою знайомої бібліотекарки кілька книжок із Заходу, зокрема й тих, що надруковані з дашками над літерою «о». Це були видання галицької «Просвіти», а між ними й книжечки з Ужгорода, про який я тоді мало що знав. Запам'яталось мені прізвище о. А. Волошина, може, через те, що я вже читав Максиміліяна Волошина (псевдонім українця Кириєнка,

⁷⁸² Фатула Ю. М. «Я ще гадав газдувати, але мушу воювати...». Бойовий шлях 66-го Унгарського піхотного полку австро-угорської армії. 1914– 1918 / Передмова М. Вегеша; переклад віршів з угорської В. Тимчука. Ужгород: ТДВ «Патент», 2021. 368 с.

який писав прекрасні поезії російською мовою, зокрема, геніально переклав ще до першої війни сонети Ередія). Під час Другої світової війни, опинившись у Берні на нелегальному становищі, я поширив свої знання про Підкарпаття – завдяки тому, що там жило тоді немало українців. У емігранта Ю. Колларда, колишнього міністра УНР (що вивіз із Карпатської України молоденьку й гарненьку дочку) я прочитав навіть одну п'єсу о. А. Волошина і якусь його статтю з галузі мовознавства чи шкільництва»⁷⁸³. Ось таким чином, через знайомство із літературною спадщиною А. Волошина Яр Славутич підійшов до розуміння ним подій 1938-1939 років у Карпатській Україні. Народилася пісня «Карпатські січовики» (Прага, 1944 р.):

То не лист осінній за водою
По широкій Тисі проплива, –
Багрянить за хвилиною крутою
Підкарпатська буйна голова.
Бились хлопці Хустові на славу,
Полягли в нерівному бою
За свою омріяну державу,
Січовую воленьку свою.
І пливуть до тихого Дунаю –
Мов на турка браття в байдарках.
Синя хвиля жалібно гойдає,
Течія показує їм шлях.
Буде сліз, та не здолиє горе
Ні батьків, ні в тузі матерів.
Чорне море, українське море,
Зустрічай своїх богатирів!⁷⁸⁴

Під час боїв Карпатської Січі була створена пісня «В Карпатах сум і жаль настав», яку в 1968 році опублікували на сторінках Альманаху «Гомону України»:

В Карпатах сум і жаль настав,
бо маляр знов вже батьківщину взяв.
Зітхання, проклін несеться з гір до гір,

⁷⁸³ Славутич Яр. Як я написав пісню «Карпатські січовики». Красне Поле. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Юлія Зейкан, Віра Копейко. С. 224-225.

⁷⁸⁴ «Минулося, та не забулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланти. С. 90.

гуляє орда ворогів.
І Тиса журно клекотить,
а ліс Говерлі жалібно шумить,
несуть нам кати вже волю на багнетах
і ллється кров у потоках.
Розіб'єм наших ворогів –
малярів, клятих москалів,
воскресне всім нам батьківщина мила
все наша, славна Україна⁷⁸⁵

Бурхливі події в Карпатській Україні привернули увагу відомого українського поета О. Олеся (Кандибу). У 1920–30-х роках він друкувався у закарпатських періодичних виданнях «Пчілка», «Наш рідний край», народних календарях. У журналі «Дозвілля» він опублікував драматичну поему «Ніч на полонині», наскрізь просякнуту гуцульськими мотивами. З січня 1939 р. О. Олень приїхав до Хуста. «Від імені українського громадянства, – писав В. Гренджа-Донський, – привітав О. Олеся і я... В моїй промові я його вітав у нашій новій скромній столиці, від імені літераторів, акторів та від самого громадянства»⁷⁸⁶. На честь приїзду О. Олеся хустський театр «Нова сцена» вирішив поставити його драматичну поему «Над Дніпром». Перебуваючи у цьому старовинному місті, О. Олень написав невеличку збірку поезій «Цвіте трояндами»⁷⁸⁷, присвячену Закарпаттю, а також вірш «Хуст»:

Так – Хуст... О Хуст, чудесне, місто,
Як нам ти сяєш променисто!
Парижі, Лондони, Брукселі
Хай відмінюють пустомелі,
А з українських щирих уст
Звучить єдине місто: «Хуст».

Відвідав Карпатську Україну відомий український письменник С. Черкасенко, уродженець Черкащини, У. Самчук, Ю. Горліс-Горський, Є. Маланюк, М. Аркас, М. Михалевич та ін. «Нова свобода» повідомляла, що на зустріч з У. Самчуком прийшло «багато

⁷⁸⁵ Альманах «Гомону України» на 1986 рік. Бібліотека видавництва «Гомін України» / Зредагував С. Фіголь. Число 62. Торонто, 1986. С. 144.

⁷⁸⁶ Гренджа-Донський В. Спогади. Листи. *Твори*. Т.Х. Вашингтон, 1988. С. 8.

⁷⁸⁷ Олень О. Цвіте трояндами. Прага: Видавництво «Задруга», 1939. 14 с.

українських селян з довколишніх сіл»⁷⁸⁸. Варто зазначити, що Улас Самчук уважно спостерігав за подіями на Закарпатті в попередні роки, підтвердженням чого є річні комплекти газети «Українське слово», що виходила в Ужгороді за 1936-1937 роки, які збереглись у його архіві. Майже щоліта Улас Самчук виїжджав на Підкарпаття – до Ясіня, Сваляви, Шаркаді, Голубинога та інших місць⁷⁸⁹. Будучи знайомим з Августином Волошином та багатьма закарпатськими літераторами, У. Самчук активно включився в культурницьке життя краю, що незабаром вилилось у знамениту його книгу «Репортажі з Карпатської України». Уже самі назви нарисів, які увійшли до книги, свідчать про глибоке знання тогочасної ситуації та життя в Карпатській Україні (Пряшів – Хуст; Український Клондайк; село Буштино; Гуцульщина; з святочних днів Карпатської України; Волівщина; чеський генерал – міністром Карпатської України; Хуст тривожний і Хуст святочний; 12 лютий Карпатської України; Свалява; вибори в Карпатській Україні; Січ іде!; генерал Курманович в Хусті; дві непевності; наростання трагічного; з кривавих днів Карпатської України).

Олександр Олесь яскраво описав Хуст у поезії, а Улас Самчук в публіцистиці: «Тим часом Хуст чепуриться. Його обідрані, заляпані болотом будиночки поспішно обновляються. Для мулярів, малярів кімнат кон'юнктура, якої ще не було. Вулицями проїжджають навантажені відповідним знаряддям вози... Хідники заляпані вапном і різними барвами. А де тих людей стільки набралось? Всі їдальні, ресторани, готелі, каварні набиті. На вулицях вічний натовп. І коли до всього долучиться ярмарка, коли з околичних сіл стягнуться селяни зо своїм живим та мертвим крамом, тоді Хуст – муравлище. Це якесь своєрідне збіговисько різних рас та мов, і навіть якось дивно стає, коли думаєш, що це головне місто єдиної української свободної держави»⁷⁹⁰.

Перші поезії про Августина Волошина побачили світ ще за його життя. Відверто кажучи, президент Карпатської України був людиною надзвичайно скромною, не занадто намагався їх публікувати на шпальтах своїх друкованих органів. Але, все одно, їх виходило чимало. У 1939 р. Ярослава Бандурович написала вірш «Закарпатська Україна»:

⁷⁸⁸ Нова свобода. 1938. 8 грудня.

⁷⁸⁹ Живюк А. «Сонце з Заходу»: феномен Карпатської України в публіцистиці Уласа Самчука. *Самчук Улас. Репортажі з Карпатської України*. Тернопіль: Богдан, 2019. С. 7.

⁷⁹⁰ Самчук Улас. Репортажі з Карпатської України. Тернопіль: Богдан, 2019. С. 162.

Я чую відгомін трембіт,
Карпатський люд скидає гніт...
Над Хустом синьо-жовтий стяг
Над Тисою смертельний змаг...
Це Закарпаття на весь світ
Прославить тридцять восьмий рік!
З гір злітаються брати,
В поміч руку простягти!
І не забути нам цю ніч,
Коли у Хусті билась «Січ»...
Тоді і ворог зрозумів,
Що закарпатець їм не віл,
Бо за спиною Київ й Львів!!!
Благословенна ця хвилина,
Коли Волошин рать зібрав,
«Вільна Карпатська Україна»,
Геройський люд ярмо скидав!!!
Хай всім це буде не новина –
Нам рідна ненька Україна!
В негоді станем пліч об пліч,
Примір дала Карпатська Січ⁷⁹¹.

Того ж року Осип Мускур опублікував присвячений Августинові Волошину вірш «Перший президент». Наведемо завершальні рядки з цієї поезії:

Він – правда наша вічна, а не посмертна згадка,
Він знав глибінь народу, а не шумливу піну.
До грамоти й культури він темну душу кликав
І піднімав до світла, до правди і до волі.
О батьку Президенте, любов людська велика,
Що маємо до тебе, не вигасне ніколи.
О краю над краями, Карпатська Україно,
Коли вже раз ми встали і розірвали грати,
Як тяжко знову нині упасти на коліна
І знов самим на себе темниці будувати⁷⁹².

⁷⁹¹ «Минулося, та не забулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланти. С. 228.

⁷⁹² Там само. С. 220.

У вірші «Про Закарпатську Січ», написаному Михайлом Качуряком є такі рядки:

Президентом був Волошин, Клочуряк – міністром,
А посланцем – Ревай Федор, Юлій – журналістом.
А Климпуші із Ясіня великого роду
Збудували Січ Карпатську, робили свободу.
А найстарший Дмитро Климпуш – комендантом в Хусті,
Розіслав він по Карпатах друковані листи.
Ми тоті листи дістали та їх прочитали,
Що карпатські українці самостійні стали⁷⁹³.

В березні 1924 р. вчитель хустської горожанської школи Іван Устіянович з нагоди 50-річного ювілею Августина Волошина присвятив йому вірш «Славний Руси Син»:

Хто то уже годи дзвонить
У сріберний Руси дзвон?
Хто за народ свой боровся,
Як в неволі був ще він?
Хто то уже довгі годи
Родним словом науча?
Хто писав батькам «Науку»,
Їх діточкам букваря?
Хто працював і працює,
Як той пильний муравель?
Хто стоїть все на сторожи,
Як той чуйний журавель?
Оре родні перелогі,
Добрим зерном засіва;
Хто то? Скажи, моє любе,
Скажи, руськоє дитя?
Уже знаєш, вже відаєш,
Хто той славний Руси Син?
Так: Не є хто ніхто інший,
Лиш Волошин Августин!
Єго слово гомоніло,
Як нам грозив уже скон,

⁷⁹³ Там само. С. 229.

Єго слово не вгаває,
Як нас лишив тяжкий сон.
Пятьдесятий год уродин
Днесь святкує руський світ,
Тому й ми од серця кличем:
Най живе ще много літ!
Най живе в здоровлю щасно
Для народного добра,
Сего все єму желаєм,
В Бога просить Русь ціла!⁷⁹⁴

Автор збірки поетичних творів і оповідань «Прощайте, рідні Карпати» Федір Микита у вірші під назвою «Вінок», на наш погляд, зробив досить вдалу спробу охарактеризувати зміни, які відбулися на Закарпатті наприкінці 30-х років:

Сиротою ми бували
Не одному на посміх,
Й доля від нас відцуралась,
Тихо свистав тут батіг.
Но кров наша бушувала,
Щоб не заспати навіки,
І колись сказати світу,
Що ми не сироти і не каліки.
Нова радість в нашім краю
Для всіх появилась,
Скинули ярмо з плечей,
Самостійність народилась.
Синьо-жовті прапори повівають
І образ доктора Волошина,
Про ту славу всі співають,
Навіть найменша дитина.
Вістка скоро рознеслася
По всій Україні,
Як Січовики стояли
За свої святині.
Дніпро гуде пісню дива,
Київ очі протирає,

⁷⁹⁴ Августин Волошин. Два ювілеї. С. 45.

Славних сватів з Закарпаття
З хлібом приймає.
Під прапором синьо-жовтим
Музиканти грають,
На «невістку» – Закарпаття
Вінок накладають⁷⁹⁵.

Імена цих поетів мало що скажуть сучасному читачеві. Але ж у Карпатській Україні жили і працювали талановиті й добре знані письменники Василь Гренджа-Донський, Севастіан Сабол (Зореслав), Юлій Боршош-Кум'ятський та багато інших.

Серед письменників Закарпаття кінця 1930-х років особливе місце займає уродженець Волового (Міжгір'я), селянин за походженням В. Гренджа-Донський, якого справедливо вважають основоположником новітньої української літератури. У 1938 р. він уже був автором багатьох збірок поезій, історичних повістей і п'єс. Наприкінці 30-х років вийшла його чергова збірка поезій «Тобі, рідний краю». В одноіменному вірші цієї збірки поет пише, що вірить, що настане час, коли «сонце свободи» буде світити з небес «на наші зелені Карпати». В. Гренджа-Донський з великим захопленням зустрів звістку про проголошення незалежності краю і в 1939 р. написав нову редакцію (перша – 1928 р.) вірша «Марш молоді Карпатської України». Куплет, яким завершується цей твір, ніби підсумовує багаторічну боротьбу закарпатців за свою свободу:

«Повстав наш край із крові, із руїн,
Хай пропадуть роздори, ряд незгод,
Нехай живе Карпатська Україна,
Нехай живе вільно наш народ!»

Протягом 1938–1939 рр. В. Гренджа-Донський опублікував поезії «Цей день для нас гіркий, нещасний...», «Мені в наруччі умирав», «В світ за очі», «Вістка з тюрми», «Думки за ґратами», «Моїй донечці», «Юнацькі могили», «Ой, похмуро небо», «Ходить стара ненька», «Ще б'ються хлопці...», «І доки ще?..», «Криваві квіти», «Смерти не боюся!», «Лиш смерть вирве з рук мій олівець», «Велика п'ятниця в тюрмі», «Христос воскрес...», «Остання куля», «Рідний вітре», «У

⁷⁹⁵ Микита Ф. Прощайте, рідні Карпати: оповідання. Карпатський дослідний центр: Накладом Українського Видавництва «Пробоем», 1986. С. 47.

прокурора» та ін. У них поет яскравими фарбами змалював героїчний опір захисників Карпатської України, її трагічний кінець у березні 1939 р.

... 15 березня 1939 року редактор урядової газети «Нова свобода» Василь Гренджа-Донський працював допізна, необхідно було підготувати матеріали засідань Сойму Карпатської України. Незважаючи на велике навантаження, встав раненько. Обстановка в Хусті 16 березня була нервозною, навіть панічною. Усі кудись бігли, вулиці переповнені народом. Від друзів дізнався, що угорці захоплюють міста, президент Августин Волошин терміново виїхав, а позиція Німеччини щодо вторгнення гортистів невідома. Разом з Ю. Бращайком і М. Долинаєм, міністрами Карпатської України, дав згоду їхати до Будапешта на переговори з угорським урядом...

Як тільки в'їхали до Тячева, відразу помітили розвішані по місту угорські прапори. Через кількасот метрів машину зупинили. Підійшов чеський солдат і наказав вийти. На протест Бращайка, що вони є представниками суверенної держави, заявив, що ніякої української влади не визнає. Гренджу-Донського та його побратимів заарештували. Найгіршим було те, що їх передали в руки угорських терористів, і вже 21 березня повели на перший допит.

Гренджа-Донський був добре відомий на Закарпатті як полум'яний борець за незалежність свого народу. Угорці швидко зрозуміли, хто потрапив до їх рук. Перебуваючи в тячівській тюрмі, поет дізнався про звірства, які чинять окупанти на його рідній землі. Не сумніваючись у тому, що і йому не минути катувань, а врешті-решт і розстрілу, вирішив написати і передати рідним останнього листа. Звертаючись до своєї доньки, Гренджа-Донський писав: «Найдорожча моя дитино! Не плач за своїм батьком, а носи голову гордо, високо. Твій тато не злодій, не грабіжник, але пострадав за велику, святу ідею, за визволення нашого народу... Я ціле своє життя присвятив нашому народові, не раз покривдив і вас – свою сім'ю, але вірив, що ви перейняли тією святою ідеєю, що й я. Почавши від маленької дитини, я старався зацепити в тобі любов до свого народу, а велику ненависть до наших ворогів...

Ти вже знаєш про Україну, знаєш ті наші милозвучні пісні, що вічно житимуть. Добре знаєш, за що вмирали наші батьки, за що боролось наше славне Запоріжжя і за що згинув і твій батько... Зірочко моя люба, єдина! Десь перед кількома роками подарував я

тобі переплетену мою авторську книжку, а до неї вписав тільки чотири рядки:

«Хоч би і чорною була
Твого життя сторінка,
Ніколи, доню, не забудь,
Що ти є українка!»

Врий собі ці рядки в пам'ять і ніколи їх не забудь. Хай твоє серце кипить ненавистю до тих гнобителів нашого народу, що брудною ногою вступили на нашу святу землю і чоботом здавили нашу вимріяну волю»⁷⁹⁶.

Чорна коса смерті обминула волелюбного письменника. Йому ще доведеться витерпіти страшні муки, коли фізичні знущання будуть чергуватись з моральними образами.

Перебуваючи в тячівській тюрмі, Василь Гренджа-Донський постійно викликався на допити. Один з них, 4 квітня, тривав з 13 до 21 години. Так пройшов місяць. А 15 квітня наказали приготувати речі і вийти з камери. Спочатку промайнула думка, що його звільнять, але через деякий час марні сподівання розсіялись, як солодкий сон. «Пов'язано нас так, що Ревай подав ліву руку, я подав праву, положив на руку Ревая, жандарм сильно зв'язав ланцюгом, відтак на наші руки наложив руку Маркуш, далі Тарканій, і нас чотирьох зв'язано настільки, що нам руки посиніли, ще й колодкою замкнено... Так мали перевести нас до Кривої».

Поет ще не знав, що в Кривій був щойно організований концтабір, і що саме там доведеться перенести пекельні муки. Знущання почалося, як тільки вони ступили на територію табору: «Відтак наказали нам сісти, але так, щоб ряди були наче за лінією, нашпакованою вздовж і впоперек. Ми мусили сидіти з витягненими шиями, з підложеними під себе ногами «по-турецьки». Повернутись до сусіда або розмовляти було заборонено. Хто нагнувся взад чи вперед і порушив лінію, до того жандарми підійшли і вдарили рушницями, в ліпшому випадку в груди, як не просто у бороду. За 5 днів перебування в Кривій нас так вимучило отаке сидіння і побої, що ми всі виглядали наче мерці».

⁷⁹⁶ Дет див.: Вегеш М. Карпатська Україна в портретах. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 262-265.

Наставали такі хвилини, коли ув'язнені бажали собі смерті. Але, мабуть, сама доля бажала їм вижити, щоб вони змогли розповісти нащадкам про пережите. Не випадково, що Василь Степанович написав сотні віршів, у яких викривалися злочини мадярських гортистів. 19 квітня Гренджа-Донський був переведений до концтабору Вор'юлопош, який був створений на території фільварку Дежефія поблизу Ніредьгази. Умови тут були надзвичайно важкими. Ув'язнених постійно виводили на допити, весь час доносились крики й зойки, нерідко людей приносили до камери непритомними. Саме тоді, користуючись шифром, про який знав тільки він і один з його товаришів, хворий поет написав:

«Биття, тяжкі побої, муки
приймаєте, мої брати...
Не люди це, але гадюки,
Кати, прокляті кати».

Перебуваючи в таборі, поет напружено працював. Він писав історію Карпатської України. Без перебільшення можемо вважати його першим її істориком. У травні 1939 року Гренджа-Донський писав: «Тяжко згадати про всі ті села, тих людей і ті муки, які нещасне українське населення терпіло. Коли б я був на волі і мав свободу руху, можна б написати цілі томи про муки і страхіття... Але й на те прийде час». Коли такий час настав, В. Гренджа-Донський написав унікальну працю-щоденник «Щастя і горе Карпатської України».

Протягом 1928–1939 рр. уроженець с. Великі Ком'яти на Виноградівщині, вихованець Мукачівської учительської семінарії Ю. Боршош-Кум'ятський пройшов еволюцію від русофільського до українського поета. Ще перед наданням краю автономних прав, у 1938 р., Боршош-Кум'ятський пророкував:

«Ми діждемо днів великих,
Привітаєм слави час;
Ми з вогнистого насіння
І суворе серце в нас».

Важливу роль в літературному житті Карпатської України займав уроженець Пряшева Степан Сабол (Зореслав), який виховувався в

духовних навчальних закладах, у тому числі і в Григоріанському Католицькому університеті в Римі. Поет належав до українофільської течії. Через його твори проходить ідея єдності Підкарпаття з Україною. Він бачив «пророка» й «месію» на Сході, де Київ блукав співом осанни. Поет кликав «величну, святу авреолу Україну» повстати. В. Бірчак відзначав, що світогляд Зореслава «динамічний, західноєвропейський. Він був духовною особою, але закликав до боротьби, вірив у її успіх. Він будить приспані сили, підносить людям голови». Прикладом патріотичної лірики Зореслава є збірка поезій «Зі серцем у руках».

Ні, не Москва, не Ленінград,
Ні, не Совет, а Україна...
Гей, ставте гори барикад –
Іде дванадцята година!
Пробудиться в один момент
Увесь народ в кривавій муці,
І потанцює кулемет
Весільним танком революцій.
І полетить степами гнів,
Замовкне дика марсельєза –
Із п'яних у ярмі рабів
Повстане нація твереза.
І згадуватимуть одно
Усі, що у ярмі ходили:
Проклятеє було вино,
Коли від нього так дуріли⁷⁹⁷.

Короткочасне існування Карпатської України зробило величезний вплив на формування національної самосвідомості сотень і тисяч закарпатців, які пройшли своєрідну еволюцію від карпатських русинів до закарпатських українців. Немаловажну роль у цьому сенсі відіграла патріотична поезія Зореслава:

Минулося,
та не забулось! Хуст
Остався спомином

⁷⁹⁷ «Минулося, та не забулось...». Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Івана Хланти. С. 149.

живим понині:
Розстріляний стрілець,
а з його уст
Останній покрик:
«Слава Україні!»

А. Патрус-Карпатський – один з небагатьох русофільських письменників, який почав писати в 30-х роках російською мовою, а згодом під впливом дальших подій перейшов на українську. Автор «Весняних квітів», «З мого руського краю» (1929), збірки «Плетью по совести», в 1938 р., коли політичні сили краю вибороли автономні права, писав:

«Ми всі одні, одні, одні,
в Карпатській Україні,
В Києві, в Буковині,
В Пряшеві, Галичині,
Ніхто не зможе нас
Розбити в грізний час».

До історії Карпатської України та постаті Августина Волошина звертаються також сучасні українські письменники і поети. Окреме місце, безперечно, належить лауреату Державної премії імені Тараса Шевченка Петрові Скунцю. Маємо на увазі, перш за все, його диптих «Карпатська Вкраїна»:

Земля, що й сама недоношена,
карпатська безплідна земля
судьбу Августина Волошина
на злість Будапешта й Кремля
собі і нащадкам зродила.
Вона не була героїнею.
Не битву любила, а труд,
тому, що була Україною,
її затоптали у бруд, –
вона ж свої надра збудила.

Прости, Августине Волошине, –
невірні твоїм прапорам,

впустили ми стадо непрошене
в тобою освячений храм –
предшестя нового Содому.
Прости, що служили ми чортові
за гріш, за безпеку, за чин –
із тіла, що стогне в Лефортові,
вертає душа в Келечин,
вертає навіки додому.

Вперед! Поки вільні ще є постаменти.
Нема хлібороба, все інше – лади.
Були резиденти, тепер – президенти,
і стільки – хоч плата із них городи.
Були трибунали, а нині – трибуни,
де товпляться наші пискаті вожді.
Я ж бачу у Празі посланця комуни,
що рывкає грізно: «Ей, поп, падажді!
Што п'ялішся в небо? Твой Бог не допоможе!
Пашто не малілся, в політику лез?»
І списано долю, як списано зошит,
закреслено ґратами волю небес.
Тут сили немає з тупим бюрократом
тягатися далі, ще й друзі слизькі,
а ти наодинці з лефортівським катом
навіки zostався в кривавій Москві.
Та помсти не треба. Задовго лютує
душа безпорадна на тлі барикад.
Лиш доки він ходить – він землю катує,
очима червоними світ'ячи, кат.
Карпатська Україно, я душу очистив.
Не буду мадяра клясти й москаля,
Бо племені-роду не мають фашисти,
бо, зрадивши Небо, їх плодить Земля.
Тому нам і тісно під сонячним гроном.

Я сяду з мадяром за келих вина.
Я сяду з мадяром. А от з мадяроном
нам разом не сісти. Біда, не вина.
І все ж перед Богом схилю я коліна

за те, що Україна Карпатська була,
що є на планеті Карпатська Україна, –
любім її браття, вона ще мала.
Любім не за гроші й за сині волошки,
а просто за те, що вона у нас є...

Стоїть наодинці із Богом Волошин,
і Бог до України обличчям стає⁷⁹⁸.

Перу Петра Скунця належать поезії, присвячені двом найближчим соратникам Августина Волошина – В. Гренджі-Донському та Зореславу. Скунцева пряма мова у ліричному портреті «Гренджа-Донський» така природна:

Бо наша правда – для тюрми.
А на свободі надто гречна.
Збагне Америка, не ми,
що є поет високий Гренджа.
Він є і каже: я – це ви.
Та в путях держать нас «гулаги».
Ми Закарпаття – для Москви,
а Підкарпаття ми – для Праги.
І каже він: блудні сини,
повзуча ваша суть зміїна, таж ми – не просто русини,
таж ми – Карпатська Україна.
За це я жив. За це я ліг
не у свою – словацьку землю.
Але від ваших рук і ніг
себе я вже не відокремлю⁷⁹⁹.

Петро Скунець дякує своєму духовному порадинику Зореславу, присвятивши йому поезію «Дорога до Бога»:

Ні, він не дерся на Парнас
і не в погорді, а в поклоні –

⁷⁹⁸ Скунець П. Нічні портрети. Ужгород: Всеукраїнське державне багатопрофільне видавництво «Карпати», 2003. С. 50-52. Див. також: Скунець П. Один. Ужгород: Два кольори, 2000. 536 с.; Скунець П. Твори. Книга 1 / Упорядкування та підготовка текстів Наталії Скунець; передмова Тараса Салиги. Ужгород: Гражда, 2007. 272 с.; Скунець П. Твори. Книга 2 / Упорядкування та підготовка текстів Наталії Скунець. Ужгород: Гражда, 2008. 248 с.

⁷⁹⁹ Салига Т. Петро Скунець. Всесвіт, гори і він. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. С. 40.

але прийшов таки до нас
з кривавим серцем у долоні.
І нам, живущим на плазу,
Віддасть він голову похилу,
І мовчки зранить він сльозу
Карпатській Січі на могилу⁸⁰⁰.

Чільне місце тематика Карпатської України посідає у творчості талановитої української поетеси Софії Малильо:

В борінні сил творилася держава,
і звалась Україною вона.
Короткою була її щаслива слава, –
кати їй піднесли кривавого вина...
Були і в нас, були Карпатські Крути,
сердець жертовно відданих порив,
їх подвигу ніколи не забути, –
він душу нашу заново творив.
Той подвиг нині світить нам зорею
і в майбуття показує нам путь.
А березень крокує знов землею,
і квіти Пам'яті в серцях цвітуть⁸⁰¹.

Розбираючи архів відомого закарпатського письменника Івана Долгоша, його донька Одарка віднайшла машинопис першої частини роману «Заплакала Тиса кров'ю» – «Гуцульська республіка», а також великий фрагмент рукопису другої частини – «Карпатська Україна», що суттєво доповнює варіант журнальної публікації (журнал «Тиса», 1992, № 1–2; 1993, № 1–2). Таким чином, стало відкриттям, що І. Долгош протягом 1975–1990 років працював над романом-дилогією, осягаючи державотворчі процеси на Закарпатті. «Заплакала Тиса кров'ю» – історична епопея про період найвищого піднесення національного духу на Закарпатті 1918-1939 рр., яка поряд із романом Уласа Самчука «Гори говорять» і його публіцистикою, щоденником та романом В. Гренджі-Донського «Сини Верховини» подає панорамну й багатопланову картину життя Гуцульщини і Карпатської України загалом, величного часу державотворчого Чину, художнього

⁸⁰⁰ Там само. С. 75.

⁸⁰¹ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. С. 141.

слова, про яких сьогодні, як ніколи, потрібно говорити у дискурсі виховання національносвідомого покоління. Твір підпадає під жанр художньо-документального політичного роману. У ньому поряд з художніми образами діють історичні персоналії – Августин Волошин, брати Брацайки, Степан Ключурак, Василь Гренджа-Донський, Микола Бандусяк та ін.

Відома дослідниця життя і творчості І. Долгоша Наталія Ребрик зробила ґрунтовний аналіз вищеназваного роману. Ми ж зупинимось лише на порівняльній характеристиці постаті А. Волошина в романах І. Долгоша та У. Самчука: «Особливою аурую огорнутий образ Августина Волошина. Два більші епізоди, пов'язані з ним, вкраплені в канву твору з тих новелок, що готувалися до друку в журналі. Іван Долгош прагнув показати Президента державним мужем – у філософських роздумах, при непростих рішеннях, у злагоді з сумлінням... Проте герой вийшов явно не вивершеним, на жаль, не позбавленим штучності. Йому бракує життєдайності, переконливості, рішучості. Можливо, тут справа у відсутності повної авторської версії діалогії... Проте з роману Уласа Самчука «Сонце з заходу» теж відомо тільки два уривки, що друкувалися в часописі «Пробоем». Але з цих коротких шкідців Волошин постає живою людиною: темне, з бобровим коміром пальто, фетровий капелюх, важка хода, поважний вік, заглиблений погляд з-під окулярів, внутрішня впевненість, шаноба супроводжуючих – усе це творить справжню сутність, робить значимим кожен рух, наповнює його смыслом, і це при тому, що Президент не зробив жодного слова...»⁸⁰².

Іншим побачив у романі І. Долгоша Августина Волошина закарпатський краєзнавець Іван Сенько: «Образ Августина Волошина Іван Долгош змалював досить правдиво. Використав для цього форму досьє, вузлові епізоди політичної біографії голови уряду Підкарпатської Русі (Карпатської України), авторську характеристику. Але робить наголос на кількох характеристиках Августина Волошина: скромність, патріотизм, гуманізм... Коли йому довірили очолити автономний уряд, розмірковує: «Хіба він, директор учительської семінарії, лінгвіст, теолог, хай і керівник християнської партії, зможе стати на рівень вимог європейської цивілізації? Хіба під силу, скажімо, діалог з Гітлером, Гортієм, Сталіном, Пілсудським... Престиж? Найбільший престиж – то робити користь для рідної землі.

⁸⁰² Ребрик Н. Першорядна літературна подія Закарпаття за останнє чверть століття. *Закарпаття онлайн*. 2020. 3 березня. Див. також: Ребрик Н. Новий погляд на творчість Івана Долгоша. *Ерделівські читання*. Ужгород, 2012. С. 97-116.

Він її робить». У розмові з Гофманом, консулом Берліна у Празі, який часто бував на Закарпатті, Августин Волошин постає перед нами як політик-дипломат, захисник інтересів свого народу. Обставини змушують його рахуватися з тогочасною політичною дійсністю. Він зізнається Реваєві: «Я охоче б поговорив із паном Дейчем-режисером, а Гофмана би взагалі не прийняв. Але я змушений робити навіть те, що не хоче серце». Прийнявши Гофмана, він відхилив його пропозицію про припинення економічних зв'язків із Прагою, відмовився продавати ліс Німеччині»⁸⁰³.

Яскраво і об'єктивно змалював щасливі й трагічні дні Карпатської України лауреат Шевченківської премії Мирослав Дочинець у романі «Вічник: Сповідь на перевалі духу» (2013): «Не озираючись на розгублений уряд, самі гуртувалися в чоти і сотні. Доброхоті заявлялися кадрові старшини, яким раніше не було довіри. А скоростиглі полковники перевдягалися в цивільне і викидали револьвери. Такі потрібні тепер дітям, щоб мали з чим іти в оборону.

Старий сотник з одвислим вусом, у збитих чоботах землероба шикував ряди. Його набите око вихоплювало стрільців для передового загону.

«Ти, ти, ти», – туляв жовтим пальцем у наші груди. – «Будеш мені за вістового?» – запитав мене.

«Ні, я піду в стрій з усіма».

«Тоді візьмеш машингвера. Чотар дорогою навчить, як з ним порядкувати. Не маємо часу на маневри. Там будемо вчитися».

Кожному третьому давали кріса. І кожному – по 10 патронів. Люди з хідників простягали нам цівки – хто ловецьку фузію, хто, либонь, ще турецького мушкета, хто іржавого гвера з Першої світової, хто завитого у масну пеленку пістоля.

Радіо голосило над головами промову делегата сойму:

«Вже почислені дні, а може, й години нашої самостійної Карпатської України. Вже почислені дні, а може, й години, коли на наші карки знов захоче сісти наш лютий ворог. Але не почислені ні дні, ні години життя великого українського народу! Ми тут падемо, але не паде великий український народ. Він живе! Він пережив татарщину, пережив неволю різних сусідів, але на наших очах він збудився і став до кєрвавого бою за свою самостійність – за право на своє життя!»

⁸⁰³ Сенько І. Українська романістика другої половини ХХ століття про Карпатську Україну (частина 2). *Срібна Земля*. 2015. 6 травня.

«Слава Україні!» – гукнув сотник.

«Героям слава!» – відізвалися ми і загупали по мокрій бруківці. Викресалася пісня: Там скачуть карі коні, там свищуть гострі стріли, Б'ють шаблями – вправо, вліво, щоб серце не боліло – дагей!

З Чирячі і Бартуш голосили інші чоти: Народи, станьте! Йде ваш судний день, Сини землі, мечі до рук беріте! Дзвоніте на тривогу, йде огонь, Дзвоніте, гей дзвоніте!».

Ізянська сотня тягла свою: Ми – світанок Підкарпаття, Ми – пролог великих днів!...

З тисянського порому спішили до наших лав кривичі: «А наш батько Волошин іскликає всіх старшин...»

Так дзвонили співанки, а прем'єр насправді мудро закликав до іншого:

«Проти нас іде правильна мадярська армія, проти якої не встояти неправильній, наборзо зорганізованій Січі. Не бийтеся, а бережіть ваш найцінніший дар – життя. Вашого життя й вашої праці потребує Україна більше, як вашої смерті».

Та се не чули. Не хотіли чути. Ми, діти землеробів, вперше йшли на поле не орати й сіяти, йшли – вмирати. Мартове поле тоді ще ледве пробуджалося на сівбу – і ми засіяли його собою».

Заслуговує на увагу оцінка історичної постаті президента Карпатської України, яку зробив Мирослав Дочинець: «І був «батько» Волошин, доконечно чесний, шляхетний, всіма поважний і в публічному житті надто народний. І народ сим без міри користався. Міністри не могли добитися до нього, бо прем'єр весь час приймав простолюд, вислуховував жалування, розраджував, роздавав посади, гроші, відміняв покари. Батько є батько»⁸⁰⁴.

Оригінальною у всіх відношеннях є книга відомого закарпатського журналіста, письменника і драматурга Олександра Гавроша «Нескорена Карпатська Україна», до якої увійшли численні його публікації про Августина Волошина і Карпато-Українську державу. Окрім журналістських розвідок, книжка містить і п'єсу автора «Останнє танго в Хусті», прем'єра якої з успіхом відбулася 14 березня 2019 року в рамках святкування 80-річчя Карпатської України. Додамо, що це перший драматичний твір про ті героїчні й трагічні події на українській професійній сцені.

Наведемо фрагмент із вищеназваного твору закарпатського письменника: «Ресторан у «Січовій гостинниці». За столами сидять

⁸⁰⁴ Дочинець М. Вічник: Сповідь на перевалі духу. Мукачево: Карпатська вежа, 2013. С.182-184, 178.

урочисто вбрані гості. За найближчим для глядачів столиком розмістилися учасники «Летючої естради». У глибині сцени на підвищенні з'являється вбраний елегантно Михась у костюмі з метеликом.

Михась: Пані і панове! Січові брати і сестри! Розпочинаємо наш святковий вечір з нагоди перемоги на виборах до крайового Союму! Нагадую, що Українське національне об'єднання здобуло понад 92 відсотки голосів. (Оплески.) Такої вражаючої підтримки не сподівався ніхто. А першого до слова запрошую нашого відомого поета Василя Гренджу-Донського, редактора щоденника «Нова свобода». Вітайте!

Виходить Василь Гренджа-Донський.

Гренджа: Слава Україні! Дорогі побратими! Нашими з вами зусиллями ще донедавна темна і національно несвідома маса народу на Підкарпатській Русі перетворюється на свідомих і гордих українців. Навіть ті округи, де ще донедавна всесильно панували русотяпи, нині дали понад 90 відсотків голосів Українському національному об'єднанню на чолі з Августином Волошином.

Вигуки: Слава! Хай живе батько Волошин!

Гренджа: Уперше у своїй історії український народ обрав крайовий парламент на виборах. Це вікопомна подія. Хуст уже вписав своє ім'я на українському прапорі боротьби за державність.

Вигуки: Слава!

Гренджа: Попереду нас чекають нелегкі випробування. І найперше – це захист нашої маленької країни від споконвічних ворогів – угорців та поляків. На жаль, Прага не розуміє або не хоче зрозуміти наші чесні намагання. Призначення міністром Карпатської України генерала Прхали – це просто глум над нашими автономними правами. У той час, як у Словаччині всіх чеських урядовців, навіть найдрібніших, відправляють додому в Чехію, а на всі звільнені посади призначають словаків, нам призначають міністром чеха. Та ще й міністром внутрішніх справ!

Вигуки: Геть Прхалу! Прх...Прх...Прх...

Гренджа: До того ж запеклого русофіла, одруженого з росіянкою, який на дух не терпить українців. Це явна провокація!

Вигуки: Геть із чехами! Гнати їх додому!

Підіймається кореспондент із фотоапаратом.

Кореспондент: Чи пан редактор вважає вибори демократичними, коли для голосування був поданий лише один список кандидатів?

Гренджа: Так, я вважаю їх демократичними. Бо кожен, хто хотів, міг проголосувати як за українську владу, так і проти неї. Чому наші опоненти-русофіли не організувались і не подали своєчасно свій список – це питання до них, а не до мене.

Вигуки: Геть москалів!

Гренджа: Будемо сподіватися, що Прага візьметься за розум і залагодить конфлікт із генералом Прхалою, який на руку тільки нашим спільним ворогам...»⁸⁰⁵. Письменнику вдалося об'єктивно передати ту атмосферу ейфорії, яка панувала в середовищі прихильників Августина Волошина після перемоги на виборах 12 лютого 1939 р. Однак попереду були надзвичайно складні події, які дослідники трактують величчю і трагедією Карпатської України.

Постать Августина Волошина посідає чільне місце на сторінках багатотомної «Галицької саги» відомого українського письменника, неодноразового лауреата Міжнародного літературного конкурсу «Коронація слова» Петра Луцика. Перш за все, йдеться про історичний роман «Ante Bellum» (Перед війною)⁸⁰⁶, в якому автор зобразив президента Карпатської України на фоні міжнародної ситуації, що склалася в Європі напередодні Другої світової війни. Лаконічною є оцінка письменником історичної хронології тих подій: «... був сформований наступний уряд, на чолі котрого став греко-католицький священник місцевої єпархії Августин Волошин. Уже перші рішення очолюваного ним уряду показали, що просто так слухатися слабкої центральної влади у Празі тут не налаштовані: Підкарпатська Русь офіційно стала називатися Карпатською Україною, українська мова була оголошена державною, а прапором став синьо-жовтий.

Безперечно, це зустріло неймовірне піднесення поміж членів ОУН, котрі, власне, за це боролися. Коли ж через місяць, другого листопада тридцять восьмого року у Відні арбітраж дозволив угорцям зайняти три найбільші міста Карпатської України – Ужгород, Берегово та Мукачево, уряд Августина Волошина залишив окуповану територію і перебрався до Хуста. Так місто несподівано стало столицею Карпатської України»⁸⁰⁷.

На сторінках роману фігурують історичні постаті часів Карпатської України – члени ОУН Роман Шухевич, Лев Ребет, Юрій Лопатинський, Михайло Колодзінський, тобто ті, які спричинилися

⁸⁰⁵ Гаврош О. Нескорена Карпатська Україна. Тернопіль: Богдан, 2019. С. 286-289.

⁸⁰⁶ Луцик П. Галицька сага. Ante Bellum: роман. Харків: Фоліо, 2021. 315 с.

⁸⁰⁷ Там само. С. 276.

до формування збройних сил молодій державі – Карпатської Січі. Наведемо тільки незначний епізод з роману П. Луцика, який яскраво відображає сам процес створення власної української армії в Закарпатті: «Вони приїхали до столиці Хуста вже надвечір, змучені, тому одразу поселилися у якомусь будинку, навіть відмовившись від вечері, – надто вже хотілося просто заснути. Зате наступного ранку той-таки Юрій Лопатинський повів новоприбулих до якоїсь гімназії, на внутрішньому подвір'ї котрої Шухевич і Бутковський побачили вишикувані шеренги напіввійськових (не менше сотні), перед якими стояли двоє чоловіків. Одному з них – молодшому – можна було дати сорок років, він був одягнутий у досить-таки красивий синій однострій, щоправда без обов'язкової для офіцерів кобури. Іншому вже перевалило за сьомий десяток, він був у цивільному, але саме він тут командував. Підступивши ближче, Шухевич зрозумів і причину цього: це був генерал Віктор Курманович.

– Ви називаєте це армією? – говорив генерал. – Навіть і не смійте надалі при мені називати це армією! Де ваша дисципліна, де ваша зброя кінець-кінцем? Чи ви гадаєте, що адмірал Горті підніметься на Мукачівський замок і не побачить вас?

– Але, пане генерале, «Карпатська Січ» створена для того, щоб готувати кадри для внутрішніх справ, – спробував заперечити військовий. – Перетворити на справжнє військо Прага не дозволить!

– А хто зараз у Праги питає! – відрубва Курманович. – Забрали в них Судети – мовчать; відтяпали пів-Словаччини – також! А між іншим, чехословацька армія зараз найсильніша в Європі...»⁸⁰⁸.

Пройде порівняно незначний проміжок часу і Борис Щука (Роман Шухевич), полковник Гузар (Михайло Колодзінський) та ряд інших колишніх кадрових військових, створять Карпатську Січ, яка першою в Європі зробить героїчний опір переважаючим військам гортистської Угорщини...

Великий резонанс викликала художньо-документальна повість закарпатського письменника і науковця Сергія Федаки «Карпатський кросворд», присвячена Августину Волошину і Карпатській Україні. Це своєрідна епопея українського державотворення, що розгортається на теренах Закарпаття з 13 жовтня 1938 по 18 березня 1939 рр. Твір є мозаїкою з десятків епізодів боротьби усередині та навколо Карпатської України. Книгу, яка перемогла на традиційному конкурсі «Книга на Миколая 2009», високо оцінив закарпатський журналіст і

⁸⁰⁸ Там само. С. 279.

письменник О. Гаврош: «Поєднання історичного мислення, широкого фактажу та художнього бачення зробило художньо-документальну повість вибуховою за своєю енергетикою та інтригою. Кажу про себе: не заспокоївся доти, доки не перегорнув останню – 220-ту – сторінку. Була четверта година ранку, але від прочитаного настільки був заведений, що заснути так і не зміг. У голові знову і знову переплітався карпатський ребус: Гітлер і Горті, Муссоліні і Сталін, Бенеш і Тісо, Волошин і його урядовці. І, ясна річ, десятки і сотні реальних маленьких героїв, які вірили в свою Карпатську Україну і віддавали за неї життя.

Сергій Федака написав книжку в дуже рідкісному для української літератури жанрі: політичної хроніки. Читаючи «Карпатський кросворд», наче ширяєш Центральною Європою – з Ужгорода до Праги, з Берліна до Будапешта, з Варшави до Риму, з Москви до Відня, зі Львова до Хуста. Ось вона перед тобою – розгадка цієї неймовірно складної інтелектуальної головоломки, в конструюванні якої брали участь найсильніші політичні фігури тодішньої Європи. Сергій Федака подає події ледь не стенографічним стилем, але наводить їх стільки і на стількох різних рівнях, що крок за кроком ти таки добираєшся до істини, яку надійно ховали півстоліття за бетонним муром різних смертельно ворожих ідеологій. І, пізнавши цю гірку правду, проймаєшся щемом і гордістю за те, що в цій брудній грі найчистішими виявилися найслабші. Бо вони таки пішли захищати рідну землю від окупантів, тим самим зберігаючи чесне ім'я свого народу в історії»⁸⁰⁹.

У повісті С. Федаки дуже багато епізодів, де в центрі перебуває Августин Волошин. Наведемо тільки фрагмент твору, де йдеться про події 15-16 березня 1939 р.: «Близько 21-ої години у штабі сваявського гарнізону пролунав різкий дзвінок. Трубку підняв підполковник чехословацького генштабу Ян Гержкман. Телефонував Лев Прхала:

– Наказую негайно передати всім командирам мій наказ. Мусять одразу ж атакувати по всьому фронту угорські частини і рішуче відкинути їх за межі Карпатської України.

– Як, пане генерале?! Та ж...

– Пане підполковнику, мусите особисто звернутися із вимогою звільнити карпато-українську територію.

⁸⁰⁹ Гаврош О. Карпатський «Штірліц». *Україна молода*. 2009. 22 квітня.

– Це неможливо. Це абсолютно неможливо. Угорці успішно розвивають наступ, не зустрічаючи ніде серйозного опору. Вони і слухати не захочуть про якусь зупинку. Яка причина Ваших наказів?

– Німецька армія рухається в бік Карпатської України. Що скажуть німці, коли їм доведеться вибивати мадярів з краю, котрий ми добровільно залишили противнику?

– Я навіть не знаю, що маю робити.

– Ну то зв'яжіть мене з монсиньором Волошином. І самі теж слухайте нашу розмову.

Комутацію з Хустом було досягнуто на диво швидко. Чутність була ідеальною. У помешканні Волошина тривала якась нарада. Підняв трубку хтось, хто сидів найближче до апарата. Поки він з'ясовував що до чого, підполковник чув, як голосно Волошин наказує Бращайкові:

– Ні в якому разі не підписувати капітуляцію мадярам. Це було би зрадою українському народові і нашій незалежній державі, на вірність якій ми усі нині присягнули.

Відтак Волошин узяв передану йому трубку. У тій пролунав голос Прхали, брови президента здивовано вигнулися.

– Яку маєте інформацію про наближення німецького війська до Хуста?

– На всі мої звернення до Берліна з цього приводу надійшла негативна відповідь. Німецький консул в Хусті передав нам, аби наш уряд підпорядковувався мадярам.

– Ну то прощайте»⁸¹⁰.

Архівні джерела і спогади активних учасників подій, зокрема тих із них, що брали участь у нараді, яку проводив А. Волошин (С. Єфремов, Ю. Бращайко та ін.) підтверджують концепцію С. Федаки щодо відмови чехів чинити опір угорським військам. Однак, якщо поглянути на цей факт більш глобально, то далеко не все залежало від позиції Л. Прхали, адже 15 березня до Праги увійшли німецькі війська, що свідчило про державний розпад Чехо-Словаччини. Чеські військові частини розпочали організований відступ з Карпатської України, залишивши карпатських січовиків віч-на-віч з озброєним до зубів агресором. І Карпатська Січ дала бій...

⁸¹⁰ Федака С. Карпатський кросворд: художньо-документальна повість. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. С. 200-201.

ПІСЛЯМОВА

Постать визначного закарпатського педагога, культурного і політичного діяча Августина Волошина завжди привертала і привертає увагу дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. «Дефіцит міфу наших днів, – наголошував один із них – О. Мишанич, – дає підстави розглядати діяльність А. Волошина по-різному; неймовірно підносити його як всеукраїнську постать, що з терену Карпатської України мав розбудувати всю Українську Державу; або ж – паплюжити його як непрофесіонального політика, який орієнтувався на західні сили і, бачачи свою приреченість, не підкорився добровільно угорсько-фашистському наступу на Закарпаття»⁸¹¹.

Перші біографічні нариси про Августина Волошина з'явилися вже при його житті. Їх авторами були ті, хто йшов нога-в-ногу з ним, його найближчі соратники і численні учні – Володимир Бірчак, Павло Яцко, Августин Штефан, Вікентій Шандор, Василь Гренджа-Донський та багато інших. У своїх спогадах вони звернули увагу на великий внесок А. Волошина в розвиток педагогіки, освіти і культури Закарпаття, у піднесення рівня національної свідомості закарпатських українців. Закономірно, що в них проводиться паралель з Олександром Духновичем – найвизначнішою постаттю в історії Закарпаття ХІХ століття. Якщо Духнович був будителем закарпатців у ХІХ столітті, то Волошин вважається батьком національного відродження в Закарпатті ХХ століття.

З приходом радянських військ в Закарпаття у 1944 р., а особливо після возз'єднання краю з радянською Україною в складі СРСР, на багатогранну діяльність А. Волошина було накладено «табу». Майже всі педагогічні праці Волошина були сховані в так званих «спецхранах». В численних працях радянських істориків, опублікованих в 1950–80-х роках, Августин Волошин зображувався виключно чорними фарбами. Його називали «українським буржуазним націоналістом», «запеклим ворогом народу», «слугою кількох господарів», «зрадником українського народу», «політичним авантюристом». Перелік цих та інших подібних епітетів можна б продовжити. Така загальна характеристика діяльності А. Волошина та очолюваного ним уряду Карпатської України поступово перемістилася на сторінки узагальнюючих, фундаментальних праць - «Історії Української РСР», «Історіографії історії Української РСР», «Шляхом до щастя» тощо.

⁸¹¹ Мишанич О.В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 45.

Виняток становили дослідження, які побачили світ за кордоном, де науковці, за висловом відомого українського історика Ярослава Дашкевича, «могли писати вільно». Авторами таких, досить об'єктивних праць про Августина Волошина були П. Стерчо, В. Шандор, А. Пекар, О. Баран, С. Росоха, П. Р. Магочій, В. Косик, В. Маркус, М. Мушинка, І. Ванат та ін. Разом з тим, необхідно відзначити, що для праць зарубіжних вчених характерний дещо односторонній підхід до з'ясування оцінки громадсько-політичної і культурно-освітньої діяльності А. Волошина. У монографіях і статтях зарубіжних істориків постать Волошина, як правило, дещо ідеалізується. Такий стан справ, на нашу думку, також пояснюється браком джерел, які в переважній своїй більшості збереглися в архівах України, Угорщини та Чехословаччини.

Зарубіжні дослідники більшу увагу звертали на політичну діяльність Августина Волошина, особливо на період, коли він був прем'єр-міністром та президентом Карпатської України. Виняток становить ґрунтовна монографія чеської дослідниці Тетяни Беднаржової «Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель», в якій зроблена спроба простежити життєвий шлях і проаналізовано педагогічну спадщину видатного вченого.

Що стосується вітчизняної історіографії, то аналогічні праці про А. Волошина з'явилися тільки на початку 1990-х років, особливо після проголошення України незалежною державою. Зокрема, перші позитивні зрушення відбулися в березні 1990 р., коли вперше в Україні відзначалася річниця з дня проголошення Карпатської України та її президента Августина Волошина. Тоді ж зробили спробу переглянути свої попередні оцінки радянські історики. В березні 1990 р. відбулося засідання «круглого столу» істориків в «Закарпатській правді». Вони визнали, що Августин Волошин був визначним педагогом і вніс значний вклад в розвиток освіти і культури краю. Протилежної точки зору притримувався В. Пашкевич, який і далі продовжував вважати А. Волошина «політичним авантюристом».

Згодом, протягом 1990–2020 рр. українські історики, педагоги і філологи опублікували близько 2 тисячі наукових і науково-популярних праць, в яких простежили життєвий шлях і багатогранну спадщину Августина Волошина. Українськими вченими немало зроблено у напрямку видання бібліографічних покажчиків праць А. Волошина, збірників його вибраних педагогічних і художніх

творів. Августин Волошин займає чільне місце на сторінках узагальнюючих праць і енциклопедичних видань, виданих в незалежній Україні. Йдеться, наприклад, про науково-популярне видання «Уряди України у ХХ ст.» (К., 2001), академічні видання «Політична історія України. ХХ століття» у шести томах (К., 2002–2003), «Історія державної служби в Україні» у п'яти томах (К., 2009), «Малий словник історії України» (К., 1997), багатотомні «Енциклопедія історії України» (К., 2003–2021) та «Енциклопедія Сучасної України» тощо.

Незважаючи на різні, інколи полярні, підходи до оцінки Августина Волошина, переважна більшість істориків справедливо вважають, що він був визначною постаттю української історії ХХ століття. Автори науково-популярної книги «Августин Волошин», що пропонується читачеві, максимально й водночас критично використавши і всебічно, об'єктивно узагальнивши практично усі наявні на сьогодні джерела та літературу про А. Волошина, намагалися дати неупереджену оцінку цієї постаті на тлі історичного розвитку Закарпаття, України, Чехословаччини та Європи загалом і сподіваються, що вона стане ще одним переконливим підтвердженням визначної ролі Августина Волошина в історії України та актуальності «українського питання» в європейській історії.

АВГУСТИН ВОЛОШИН. БІБЛІОГРАФІЯ

Упродовж тридцяти років існування української незалежності Карпатській Україні та її президенту присвячена величезна кількість наукових і науково-популярних публікацій, тематика національно-визвольної боротьби закарпатських українців напередодні Другої світової війни посідає гідне місце на сторінках підручників для учнів шкіл та студентів закладів вищої освіти. Все це зумовило появу перших бібліографічних покажчиків, в яких підсумовується пророблена науковцями пошукова робота, визначаються пріоритети подальших досліджень маловивчених проблем історії Карпатської України.

11–12 березня 1999 р. Ужгородським державним університетом, Закарпатським крайовим товариством «Просвіта», Управлінням освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації була проведена конференція «Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії», присвячена 60–річчю Карпатської України. За рішенням цієї конференції підготовлено вибрану бібліографію «Література до 60–річчя Карпатської України», укладачами та бібліографічними редакторами якої виступили провідний спеціаліст Наукової бібліотеки УжДУ О. Д. Закривидорога та завідувачка відділом карпатики Наукової бібліотеки УжДУ Г. З. Шарган. «У вибраній бібліографії, що пропонується читачам, – наголошували укладачі, – подається лише література із фондів Наукової бібліотеки Ужгородського університету (без періодичних видань). В ній зареєстровано 272 видання. Література, включена до вибраної бібліографії, систематизована в 2-х розділах. Книги, що представлені у першому розділі бібліографії, не розповідають про факт проголошення Карпатської України. Але вони розкривають перед нами персоналії тих подій такими, якими вони були у житті – поетами, письменниками, педагогами, авторами підручників. Події 1938–39 рр. стали для багатьох з них екзаменом на зрілість, який вони витримали успішно... Другий розділ бібліографії охоплює літературу, підготовлену дослідниками 60–90-х років. В цьому розділі зареєстровано різноманітну літературу: праці відомих діячів Карпатської України, монографії, наукові збірники та наукові записки, вісники УжДУ, матеріали міжнародних та науково-практичних конференцій, календарі та наукові збірники Закарпатського товариства «Просвіта», книги про життя та громадсько-політичну діяльність борців за незалежну Україну, бібліографії науковців, в здобутках яких – значна кількість праць про

Карпатську Україну, актуальні та малодосліджені проблеми історії України» Література до 60-річчя Карпатської України: (Із фондів Наукової бібліотеки Ужгородського державного університету): Вибрана бібліографія / Ужгор. держ. ун-т, Науково-дослід. інститут Карпатознавства, Наук. бібліотека УжДУ, Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Уклад. та бібліогр. ред.: О.Д.Закривидорога, Г.З.Шарган; наук. ред.: М.М.Вегеш, П.М.Федака]; Відп. за вип. О.І.Почекутова. Ужгород, 2000. 112 с.). Аналогічну роботу здійснили наукові співробітники Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Ф. Потушняка (Карпатська Україна: до 75-річчя вікопомних подій. Бібліографічний покажчик. З фондів Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Ф. Потушняка / Управління культури Закарпатської облдержадміністрації, Закарпатська ОУНБ ім. Ф. Потушняка; укладач М. Б. Бадида; передмова С. Федака; редактор Л. О. Падяк; відповідальна за випуск О. А. Канюка. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2014. 108 с.).

В середині 1990-х років побачили світ перші бібліографічні покажчики Августина Волошина. Покажчик 1994 р. зафіксував 171 позицію. У першому розділі «Підручники, книги, спогади» наводилися основні першодруки, тобто показано де й коли видавався той чи інший твір. Другий розділ бібліографії включав статті, промови і звернення А. Волошина, які в свій час були видруковані на сторінках збірників, календарів, журналів і газет. Персоналії на іноземних мовах давалися наприкінці розділу. Третій розділ бібліографії – це художні твори, написані А. Волошином під псевдонімами Андрій Верховинський і Іванович. Переважну їх більшість не вдалося розшукати, а тому подавалися виключно ті, про які відомо достеменно. Література про життєвий шлях і діяльність А. Волошина поміщена у двох параграфах розділу «Література про життя і діяльність Августина Волошина». Укладачі вважали за необхідне окремо виділити праці про Волошина, опубліковані вітчизняними дослідниками, а окремо – зарубіжними. З такого поділу читачам ставало зрозуміло, з якого часу Августин Волошин знаходився в центрі уваги вітчизняних вчених (Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945). Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1994. 25 с.).

В 1995 р. «Бібліографію друкованих праць Августина Волошина» опублікували відомі українські дослідники Олекса Мишанич і Павло Чучка. «Повної наукової бібліографії друкованих праць А. Волошина

ще не створено. – констатували упорядники. – Зробити це найближчим часом, очевидно, буде складно. А. Волошин друкувався з кінця ХІХ ст. в закарпатській, угорській, чеській, словацькій, англійській пресі. Якщо його книжкові видання описані бібліографами, то численні дрібніші статті, інтерв'ю, кореспонденції, науково-популярні матеріали, друковані в читанках, «Місяцесловах», газетах «Наука», «Село», «Русин», «Свобода», «Нова свобода» та ін., описані частково. А. Волошин користувався псевдонімами «Андрій Верховинський», «А. Іванович», друкувався часто без підпису. З'ясування його авторства, виявлення ще невідомих псевдонімів – справа науковців і бібліографів». Укладачі бібліографії усвідомлювали, що вона «неповна, але вона може стати основою для наступної наукової бібліографії. Тут вона покликана супроводжувати вибрані твори А. Волошина і орієнтувати читача у його багатогранній науково-педагогічній, публіцистичній, політичній і художній спадщині» (Августин Волошин. Твори / Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки. Ужгород: Гражда, 1995. 447 с. [Бібліографія друкованих праць Августина Волошина. С. 389–397]). Після появи вищезазначених бібліографічних покажчиків Августина Волошина час від часу науковцям вдавалося натрапляти на маловідомі статті видатного закарпатського педагога і громадсько-політичного діяча. У пропонованому нами виданні вперше вводиться до наукового обігу розшукана нами стаття А. Волошина «Учитель автомат і вчитель мистець (Вступні уваги з особистої педагогіки)», яку в трьох числах за 1937 р. опублікував журнал «Наша Школа». І таких випадків чимало.

Найповніша бібліографія історії Карпатської України була опублікована в 2002 р. і включала 1194 позиції, розміщені по розділах «Архівні джерела», «Опубліковані джерела», «Періодичні видання», «Монографії, брошури, статті». Нещодавно видана «Вибрана бібліографія Карпатської України», в якій зафіксовано 1568 різноманітних видань про події 1938–1939 рр. у Закарпатті (Вегеш М., Туряниця А. В обороні Карпатської України: Карпато-Українська держава та світове українство (1938–1939). Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2021. 378 с.). Значний резонанс серед науковців викликали два видання (2021, 2022) книги М. Вегеша і С. Федаки «Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Хронологія подій. Бібліографія». Загалом, вищезазначений

бібліографічний довідник містить як опубліковані збірники документів і спомини очевидців, так і монографії, брошури та статті (включаючи газетні публікації та різноманітні Інтернет-видання). Авторами дослідження подано 6150 позицій праць дослідників (5993 позицій українською мовою та 157 іноземними мовами). На сьогодні це найповніша бібліографія історії Карпатської України.

Готуючи до друку це видання, ми намагалися найповніше використати бібліографічні покажчики вчених, які зробили найбільший внесок до вивчення життєвого шляху і багатогранної діяльності Августина Волошина – педагога, вченого, громадсько-політичного діяча Закарпаття ХХ століття. До пропонованого читачам бібліографічного довідника включені як праці Августина Волошина (підручники, статті, художні твори), так і література про нього. Сьогодні важко знайти книгу чи статтю про Карпатську Україну, в якій автори не згадали б і Августина Волошина, що, на наш погляд, є справедливо і цілком зрозуміло. Щоб не дублювати бібліографію Карпатської України загалом, ми обмежилися тільки переліком публікацій вітчизняних і зарубіжних дослідників, які присвячені виключно Августину Волошину.

Використана література:

Августин Волошин. Твори / Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки. Ужгород: Гражда, 1995. 447 с. [Бібліографія друківаних праць Августина Волошина. С. 389–397].

Бібліографія наукових і науково-популярних праць І. М. Гранчака / Укладач М. В. Троян. Ужгород, 1977. 17 с.

Бібліографія наукових і науково-популярних праць О. Д. Довганича \ Укладач М. В. Троян. Ужгород, 1980. 18 с.

Білоус О., Юрош О. Бібліографічний покажчик публікацій професора Миколи Зимомрі. Вінниця: Нова книга, 2002. 73 с.

Богдан Якимович. Біобібліографічний покажчик / Укладач Г. Домбровська; Науковий редактор Ф. Стеблій; Редколегія: Т. Лучук (голова) та ін. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2002. (Українська біобібліографія. Нова серія. Ч. 7; Біобібліографія вчених університету).

Василь Васильович Німчук. Біобібліографія до 75-річчя / НАН України. Інститут української мови. Упорядники Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва. К., 2008. 128 с.; портрети, ілюстрації (Бібліографія вчених України).

Василь Гренджа-Донський. Бібліографія. *Твори Василя Гренджі-Донського*. Том XII. Додаткові твори. Бібліографія / Літературна редакція: проф. д-р. Василь Лев. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, Інк; Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1992. С. 297–533.

Василь Гренджа-Донський: до 120-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик / Управління культури Закарпатської обласної державної адміністрації, КЗ «Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка» Закарпатської обласної ради; укладач М. Б. Бадида; вступна стаття В. В. Барчан; відповідальна за випуск О. А. Канюка. Ужгород: РІК-У, 2017. 138 с. (Серія «Корифеї Закарпаття: бібліографія»).

Вегеш М. М., Міщанин В. В., Токар М. Ю. Джерела та література про Карпатську Україну. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. Ред. М. М. Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. С. 642–705.

Вегеш М., Олашин М. Григорій Васильович Павленко: Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1996. 47 с.

Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945). Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1994. 25 с.

Вегеш Микола Миколайович. Бібліографія. Окремі видання; навчально-методичні посібники; наукові статті. *Кафедра політології Ужгородського національного університету. Біобібліографічний покажчик* / Упорядники: М. М. Вегеш, М. П. Зан. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. С. 33–87.

Вегеш М., Федака С. Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938–1998). Хронологія подій. Бібліографія. Ужгород: Видавництво «АУТДОР-ШАРК», 2021. 437 с.

Вегеш М., Федака С. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Хронологія подій. Бібліографія. До 83-ї річниці проголошення незалежності Карпатської України; передмова С. Віднянського і В. Міщанина; біографічні нариси про авторів книги М. Олашина і М. Зимомрі / Видання друге, доповнене і виправлене. Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2022. 642 с.

Володимир Фенич: Бібліографічний покажчик педагогічної, наукової та громадської діяльності. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2015. 44 с.

Габор Василь. До 60-річчя від дня народження. Бібліографічний покажчик / Укладачі М. Б. Бадида, І. В. Когутич. Ужгород: РІК-У, 2019. 196 с. (Культура краю в особах).

Гомоннай В., Талапканич М., Хланта І. Микола Зимомря. Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1996. 56 с.

Данилюк Д. Д., Міщанин В. В. Кафедра історії України УжНУ. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2010. 128 с.

Дмитро Данилюк. Бібліографічний покажчик / Ужгородський національний університет, Кафедра історії України; укладач Г. Данилюк. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2001. 64 с. («Вчені Ужгородського національного університету»).

Дмитро Федака: до 80-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик / Департамент культури Закарпатської облдержадміністрації; КЗ «Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка» Закарпатської облради; укладачі: М. Б. Бадида, С. Д. Федака; автор вступної статті С. Д. Федака; редактор Н. М. Бондаренко; відповідальна за випуск О. А. Канюка. Ужгоро: ТИМРАНИ, 2020. 220 с.

Досліджуючи історію Карпатської України: Біобібліографічний покажчик праць професора Миколи Вегеша про Карпатську Україну / Передмова М. Олашина. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. 128 с.

Доцент Микола Олашин: Біобібліографічний покажчик / Укладач О. Д. Закривидорога. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2001. 96 с.

Задорожний В. Історіографічні студії / Передмова Івана Хланти. Ужгород: Гражда, 2016. 680 с. (Розділ ІХ. Бібліографія. С. 646–678.).

Зимомря І., Жовтані Р. Стихія творчого поступу. Біобібліографічний покажчик Миколи Зимомрі. Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А. М., 2016. 314 с.

Зимомря І., Юрош О. Осердя наукового доробку. Бібліографічний покажчик праць Миколи Зимомрі. Ченстохова–Дрогобич–Ужгород, 2007. 240 с.

Зореслав (о. Севастіян Сабол). До 105-річчя від дня народження. Бібліографічний покажчик / Укладачі: М. Б. Бадида, Н. Й. Ребрик; Закарпатська обласна універсальна бібліотека ім. Ф. Потушняка. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2014. 98 с.

Іван Сенько. Біобібліографічний покажчик. До 80-річчя від дня народження / Укладачі: О. В. Бряник, Н. С. Лехман, Л. О. Мельник; Відповідальний за випуск: М. М. Медведь. Ужгород: Видавництво Олександра Гаркуші, 2017. 196 с.

Історіограф Дмитро Данилюк. Біобібліографічний покажчик. Видається до 70-річчя від дня народження вченого. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2011. 200 с., іл. («Вчені Ужгородського національного університету»).

Карпатська Україна: до 75-річчя вікопомних подій. Бібліографічний покажчик. З фондів Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Ф. Потушняка / Управління культури Закарпатської облдержадміністрації, Закарпатська ОУНБ ім. Ф. Потушняка; укладач М. Б. Бадида; передмова С. Федака; редактор Л. О. Падяк; відповідальна за випуск О. А. Канюка. Ужгород : Видавництво В. Падяка, 2014. 108 с.

Карпатська Україна 1938 – 1939 рр.: вибрана бібліографія. *Вегеш М., Чаварга А. В обороні Карпатської України: Карпато-українська держава та світове українство (1938 – 1939)* / Переклад із чеської архівних документів Н. Петріца. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 131–258.

Кафедра політології Ужгородського національного університету. Біобібліографічний покажчик / Підготували М. М.

Вегеш, М. П. Зан. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету, 2003. 168 с.

Качкан В. Іван Хланта. Бібліографічний покажчик. Ужгород : Патент, 2008. 458 с. іл.

Література до 60-річчя Карпатської України: (Із фондів Наукової бібліотеки Ужгородського державного університету): Вибрана бібліографія / Ужгор. держ. ун-т, Науково-дослід. інститут Карпатознавства, Наук. бібліотека УЖДУ, Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Уклад. та бібліогр. ред.: О.Д.Закривидорога, Г.З.Шарган; наук. ред.: М.М.Вегеш, П.М.Федака]; Відп. за вип. О.І.Почекутова. Ужгород, 2000. 112 с.

Макара Микола Петрович: Бібліографічний покажчик (1959–2003). Ужгород, 2004. 62 с.

Маріан Токар: Бібліографічний покажчик: (До 30-річчя від дня народження) / Укладач С. Пойда. Ужгород: Два кольори, 2003. 84 с.

Микола Зимомря: біобібліографічний покажчик / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Бібліотека; упорядкування Р. П. Радишевський, І. М. Зимомря, І. М. Розлуцький; голова редакційної колегії І. М. Розлуцький. Дрогобич: РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2021. 472 с.

Михайло Бабидорич: життя в журналістиці: бібліографічний покажчик: до 95-річчя від дня народження / Департамент культури Закарпатської облдержадміністрації, КЗ «Закарпатська універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка» Закарпатської обласної ради; укладачі: М. Б. Бадида, І. В. Когутич; передмова В. Дрогальчука, відповідальна за випуск О. А. Канюка. Ужгород: ТІМРАНИ, 2018. 152 с.

Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету: Біобібліографічний покажчик / Бібліографічний редактор О. Д. Закривидорога; Відповідальний за випуск І. О. Мандрик. Ужгород: Гражда, 2010. 440 с.

Олашин М. В. Історичний факультет Ужгородського національного університету (1945–2007). Короткий історичний нарис та довідкові матеріали. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. 124 с.

Олашин М. В. Робоча програма навчальної дисципліни «Історична наука в Ужгородському університеті» (згідно вимог кредитно-модульної системи) для студентів історичних факультетів. Напрямок підготовки 6.020302 – «Історія». Спеціальність – «Історія». Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2019. 105 с.

Олекса Мишанич у колі сучасників. Збірник спогадів, статей, есе, бібліографічних джерел. До 85-річчя від дня народження науковця / Укладачі: М. Б. Бадида, О. Д. Гаврош, І. В. Когутич, Я. О. Мишанич; відповідальна за випуск О. А. Канюка. Ужгород: РІК-У, 2018. 380 с.

Омелян Довганич. Біобібліографічний покажчик. Видання друге, доповнене / Упорядник І. В. Хланта. Ужгород: Гражда, 2005. 168 с.

Павло Федака. Біобібліографічний покажчик. До 70-річчя від дня народження / Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта»; укладачі П. М. Федака, Б. В. Досяк. Ужгород : Карпати, 2015. 496 с.

Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: В двох книгах. Книга 1. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. 352 с. (Бібліографія: С. 277–298).

Петро Часто: між Україною і Америкою: бібліографічний покажчик: до 40-річчя літературної діяльності / Управління культури Закарпатської облдержадміністрації, КЗ «Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка» Закарпатської обласної ради; укладачі: І. В. Когутич, О. В. Шмайда; передмова О. Гавроша; відповідальна за випуск О. А. Канюка. Ужгород: ТІМРАНІ, 2017. 184 с.

Під покровительством музи Клію. Історичному факультету Ужгородського національного університету – 60 років / Упорядники: М. В. Олашин, Ю. О. Остапець, М. Ю. Токар, В. І. Фенич. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2005. 280 с.

Покликання. Біобібліографічний покажчик до 90-річчя від дня народження Павла Павловича Чучки / Укладачі: Л. О. Мельник, Н. С. Лехман, О. В. Бряник; передмова: М. М. Пахомова; відповідальна за випуск: М. М. Медведь. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2018. 224 с.

Професор Болдижар Михайло Миколайович. Бібліографічний покажчик основних праць (До 60-річчя від дня народження) / Укладач В. В. Воробець; автор вступної статті М. Макара; бібліографічний редактор Л. О. Мельник; відповідальний за випуск М. М. Палінчак; Ужгородський державний університет; Наукова бібліотека. Ужгород: Поліграфічна база Інституту державного управління та регіонального розвитку Ужгородського державного

університету, 1998. 30 с. (Серія «Вчені Ужгородського державного університету»).

Професор Володимир Задорожний: Біобібліографічний покажчик \ Укладач Р. Офіцинський. Ужгород: Патент, 2000. 44 с.

Професор Іван Гранчак. До 70-річчя від дня народження / Упорядник і редактор М. Зимомря. Ужгород: Патент, 1997. 179 с.

Роман Шухевич: «Це був наказ мого серця!»: Бібліографічний покажчик / Тернопільська обласна універсальна наукова бібліотека; укладачі: В. Чупрова, Л. Оленич. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 144 с. (Родом з України, випуск 1).

Сергій Федака. Біобібліографічний покажчик / Упорядкування Д. М. Федаки. Ужгород: Видавництво ТІМРАНИ, 2014 256 с.

Степан Васильович Віднянський. Біобібліографія. До 60-ліття від дня народження і 35-ліття науково-педагогічної діяльності / Укладачі Н. В. Кривець, Н. А. Ярмо. К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. 88 с.

Стихія творчого поступу. Біобібліографічний покажчик Миколи Зимомрі / Іван Зимомря, Руслана Жовтані; Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Ужгородський національний університет, Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Ужгород: Видавництво «ФОП Сабов А. М.», 2016. 314 с.

Токар М. Вегеш Микола Миколайович. Бібліографічний покажчик (1990–2007). *Микола Вегеш: вчений, політик, людина*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. С. 197–365.

Токар М. Професор Микола Вегеш. Біобібліографічний покажчик (до 40-річчя від дня народження) / Ужгородський національний університет, НДІ Карпатознавства. Ужгород, 2002. 314 с.

Токар М. У пошуках істини про Карпатську Україну. Біобібліографічний покажчик праць професора Миколи Вегеша про Карпатську Україну. Ужгород: Гражда, 2009. 132 с., іл.

Туряниця В. В. Бібліографія праць Вегеша Миколи Миколайовича. *Науковець, педагог, людина*. Науково-педагогічна і культурно-освітня діяльність доцента Ужгородського державного університету Миколи Миколайовича Вегеша. Ужгород: Міська друкарня, 1995. С. 14–24.

У царині художнього слова: біобібліографічний покажчик праць Надії Ференц / укладачі: О. М. Чижмар, О. В. Бряник, О. В. Хован; передмова О. М. Чижмар; відповідальна за випуск М. М. Медведь;

Міністерство освіти і науки України, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Філологічний факультет, Кафедра української філології, Наукова бібліотека. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2021. 172 с.

Фединишинець В. Микола Миколайович Вегеш: Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1997. 44 с.

Хланта І. Омелян Довганич: Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1995. 73 с.

Carpatica – Карпатика: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича [Редакційна колегія: Е. А. Балагурі, М. М. Вегеш, С. В. Віднянський, Д. Д. Данилюк, В. Г. Котигорошко, В. В. Марина, М. І. Пітюлич, О. П. Реєнт, М. П. Тиводар; Відповідальні за випуск: В. Л. Боднар, М. М. Вегеш]. Випуск 14. Ужгород, 2002. 343 с.

1. Августин Волошин: [біографія]. *Молодь України*. 1991. 10 серпня.
2. Августин Волошин – Президент Карпатської України: Правда про смерть А. Волошина. *Визвольний шлях*. 1996. № 8. С. 965–967.
3. Августин Волошин (1874–1945). URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/avgustin-voloshin> (дата звернення: 28. 07. 2021).
4. Августин Волошин в документах. *Бюлетень прес-служби Ужгородського національного університету. Інформаційне видання*. 2006. №13. С. 16.
5. Августин Волошин – Герой України. URL: <http://artedu.uz.ua/1832-avgustin-voloshin-geroy-ukrayini.html> (дата звернення: 12. 01. 2022).
6. Августин Волошин: два ювілеї / Упорядник – Ігор Ліхтей. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2017. 296 с.
7. Августин Волошин зі своїми міністрами щотижня обговорювали політичні питання у хаті моєї бабки, – науковець із Закарпаття. Про історію творення Карпатської України та життя у ті роки розповів у своєму інтерв'ю Тібор Міклош Попович. URL: <http://chas-z.com.ua/news/722> (дата звернення: 12. 01. 2022).
8. Августин Волошин про призначення Прхали міністром Карпатської України / Опублікував А. Ребрик. URL: <https://1939.in.ua/statti/avhustyn-voloshyn-pro-pruznachennja-prkhaly-ministrom-karpatskoji-ukrajiny/> (дата звернення: 23. 01. 2022).
9. Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч. Вітальне слово Блаженнішого Любомира, Патріарха Української Греко-Католицької Церкви. URL: <http://www.univ.kiev.ua/news/352> (дата звернення: 12. 01. 2022).
10. Августина Волошина представлено на звання Героя України (посмертно). *Срібна Земля*. 2001. 18 серпня.
11. Альберда Т. Постать Августина Волошина на тлі історії Карпатської України. Частина 1. URL: <https://h.ua/story/364788/> (дата звернення: 28. 07. 2021).
12. Альберда Т. Постать Августина Волошина на тлі історії Карпатської України. Частина 2. URL: <https://h.ua/story/365098/> (дата звернення: 28. 07. 2021).
13. Бабенко В. Августин Волошин: життя і помисли. *Урядовий кур'єр*. 2005. 26 липня.
14. Баглай Й. На світанку відродження (Августин Волошин – співорганізатор «Руського театру «Просвіта»»). *Карпатська Україна*. 1994. 10 березня.
15. Бажанський М. Мої зустрічі з о. А. Волошином. Детройт–Лейн–Оріон, 1989. 108 с.
16. Балєга Ю. Августин Волошин про виховання учнівської молоді. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 182–190.

17. Балега Ю. Він був сином свого часу і ... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч. *Закарпатська правда*. 1991. 13 вересня.
18. Балега Ю. Культурно-освітня діяльність А. Волошина. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.* Ужгород, 1992. С. 11–15.
19. Бандусяк М. Августин Волошин: політичний авантюрист чи патріот рідного краю. *Карпатський край*. 1991. 9 липня.
20. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у зарубіжній історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. М. Вегеш (голова редкол.), Д. Д. Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 132–138.
21. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах очевидців. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 10 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. М. Вегеш (голова редкол.), Д. Д. Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 143–153.
22. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах племінниці Емілії Дутки, ЧСВВ. *Благовісник: Журнал Мукачівської Греко-Католицької єпархії*. 2009. № 4 (201). С. 10–11.
23. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах племінниці Емілії Дутки. *Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2017. С. 43–50.
24. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах племінниці Емілії Дутки. До 70-річчя Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 2009. 7 березня.
25. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин. Документи і матеріали. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 102–145.
26. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин: політик, державотворець, людина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Випуск 6. Ужгород: «Поліграфцентр Ліра», 2006. С. 31–35.
27. Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.
28. Басараб В., Вегеш М. Життєвий шлях Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 8–48.

29. Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. 152 с.
30. Басараб М. Августин Волошин – державно-політичний діяч та організатор учительства на Закарпатті. *Українське Державотворення*. Науково-популярне видання Альманах «Українське Державотворення» / Карпатський університет імені Августина Волошина. 2021. № 7. С. 29–32.
31. Басараб М. Волошин Августин (псевдонім – А. Верховинський). *Педагогічна енциклопедія Закарпаття* / голова редакційної колегії В. В. Химинець. Т. 1: А–Н. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2021. С. 111–112.
32. Батько Волошин почесним громадянином Рахова. *Нова свобода*. 1939. 28 січня.
33. Батько Волошин. *Нова свобода*. 1938. 5 серпня.
34. Бачинський Я. Політика уряду А. Волошина в галузі економіки та культури. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І. М. Гранчак, М. М. Болдижар, М. П. Кляп та ін.; Головний редактор В. І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 96–100.
35. Баяновська М. Августин Волошин про соціальне виховання. *Календар «Просвіти» на 1998 рік*. Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1998. С. 71–73.
36. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. 156 с.
37. Беднаржова Т. Августин Волошин. 120 років від дня народження. *Пороги*. 1994. № 1. С. 4–7.
38. Беднаржова Т. Августин Волошин. *Альманах «Гомону України» на рік 1995*. Торонто–Онтаріо, 1993. С. 77–82.
39. Беднаржова Т. Професор, д-р., отець Августин Волошин – останній ректор УВУ у Празі. *Визвольний шлях*. 1997. № 5. С. 595–601.
40. Бедь В. Велич і трагедія президента Карпатської України Августина Волошина: до 65-річчя з дня мученицької і героїчної смерті. *Срібна Земля*. 2010. 10 липня.
41. Бедь В. Велич і трагедія президента Карпатської України Августина Волошина: до 66-х роковин мученицької смерті. *Срібна Земля*. 2011. 15 липня.
42. Бедь В. Доктор, отець Августин Волошин – президент Карпатської України: віхи життя та творчості. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 34–43.
43. Бедь В. Цьогоріч Закарпаття відзначить 65-ті роковини смерті Августина Волошина. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/30275> (дата звернення: 12. 01. 2022).
44. Бедь В., Хланта І. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття* / Редакційна колегія: В. В.

- Бедь, М. М. Ганич, О. Д. Довганич, В. І. Комендар, І. М. Мешко, І. П. Стецяк, І. В. Хланта, В. І. Худанич. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2007. С. 71–72.
45. Белей В. Різдва промова прем'єра Карпатської України доктора Августина Волошина, оголошена по радіо на святий вечір до українського народу. *Календар «Просвіти» на 1991 рік*. Ужгород, 1991. С. 16–17.
46. Белей Л. До характеристики еволюції поглядів Августина Волошина як граматиста і методиста мови. *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства* (Збірник наукових праць). Вип. 14 / Відповідальний редактор І. В. Сабадош. Ужгород, 2010. С. 5–10.
47. Белень В. Верховино, твій син повернувся у бронзі! [Про встановлення пам'ятника Августину Волошину]. *Верховина*. 2000. 18 листопада.
48. Белень М. Карпатська Україна в портретах. Ужгород, 1998. 195 с.
49. Бірчак В. (сучасний історик). Полювання на президента. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/07/19/159863/> (дата звернення: 26. 07. 2021).
50. Бірчак В. (сучасний історик). Полювання на президента. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/poliuvannia-na-prezidenta/> (дата звернення: 12. 01. 2022).
51. Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність. З нагоди ювілею 50 літніх уродин и 25 літньої праці. Ужгород: Видавництво товариства «Просвіта»; товариство «УНІО», 1924. 35 с.
52. Бобела С. Соціально-виховна місія літератури у педагогічній концепції Августина Волошина. *Monografia Pokonferencyjna*. Science. Research. Development. Pedagogy. № 6. Vaku, 2018. С. 6–11.
53. Бобела С. Роль школи в соціальному вихованні учнівської молоді Закарпаття міжвоєнного періоду в оцінці Августина Волошина. *Актуальні проблеми і сучасні тенденції розвитку психології і педагогіки*. Київ – Лондон, 2011. С. 79–81.
54. Божук Г. Газети «Свобода» і «Нова свобода» про Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 70–87.
55. Бойко Ю. Отець Августин Волошин як кандидат на першого Митрополита Мукачівського. URL: <https://dilo.net.ua/novyny/otets-avgustyn-voloshyn-yak-kandydat-na-pershogo-mytropolityta-mukachivskogo/> (дата звернення: 12. 01. 2022).
56. Болдижар М. Августин Волошин і Український вільний університет. *Новини Закарпаття*. 2000. 19 серпня.
57. Болдижар М. Політична драма чи авантюра? [Відповідь історика на провокаційну статтю В. Пашкевича про Августина Волошина]. *Закарпатська правда*. 1990. 21 березня.

58. Болдижар М., Лемак В. Уряд А. Волошина і його державно-правова діяльність. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород: Видавництво «Закарпаття», 1995. Т. II. (1918–1945). С. 284–293.
59. Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). *Молодь–Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород: Закарпатський центр соціальної служби для молоді, 1994. Т. 4. С. 284–296.
60. Бондаренко О. 17 березня – 146 років від дня народження Августина Волошина, Президента Карпатської України. URL: <https://ridna.ua/2020/03/17-bereznia-146-rokiv-vid-dnia-narodzhennia-avhustyna-voloshyna-prezydenta-karpats-ko-i-ukrainy/> (дата звернення: 17. 01. 2022).
61. Борець О. Всеукраїнський соборницький чин Августина Волошина. *Самостійна Україна*. 1999. Р. LI, ч. 2. С. 14–18.
62. Бучук А. Августин Волошин: приватне життя президента. URL: http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2017/04/blog-post_18.html (дата звернення: 22. 01. 2022).
63. Вайда М. Августин Волошин. *Америка*. 1954. 18 березня.
64. Вайда М. Монсеньйор д-р Августин Волошин. *Календар «Провидіння»*. 1959. С. 89–93.
65. Вайда М. У 90-ту річницю народин президента А. Волошина. *Вільне слово*. 1964. 28 березня.
66. Вегеш А. Енциклопедичне та змістовне наповнення літературно-художніх антропонімів творів Августина Волошина. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 281–292.
67. Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945) *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород: ВВК «Патент», 1994. С. 70–73.
68. Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945). *Закарпаття автентичне*. Аудіовізуальна версія міжнародного довідника «Закарпаття. Хто є хто». Видання друге. Ужгород, 2014. С. 10–11.
69. Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945). *Закарпаття. Хто є хто*. Міжнародне довідково-біографічне видання. Випуск перший. К.: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2004. С. 12.
70. Вегеш М. Августин Волошин в оцінці Гренджі-Донського. *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород, 1999. С. 73–74.
71. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Бібліографія. Карпатська Україна в портретах / Відповідальний за випуск М. Токар*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 189–207.

72. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Вибрана бібліографія. *Карпатська Україна в центральній-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни (1938–1939)*. Carpathian Ukraine in Central European political crisis on the eve of the Second World War (1938–1939). Fairmont: Academic publishing Fairmont. Locust AVE 1489. Fairmont. WV. USA. Year 2020. С. 172–290.
73. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Дзвін*. 1991. № 3. С. 85–90.
74. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Документи і матеріали. *Карпатська Україна в портретах / Відповідальний за випуск М. Токар*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 115–188.
75. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів: ЗУКЦ, 2004. 414 с.
76. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Сторінки історії України ХХ століття: Посібник для вчителя [За ред. С. В. Кульчицького; Упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова]*. К.: Освіта, 1992. С. 307–318.
77. Вегеш М. Августин Волошин і проблема національної політичної еліти. *Слово* (спецвипуск). Народний журнал Закарпаття. 2004. № 2 (40). Вересень–жовтень. С. 16–20.
78. Вегеш М. Августин Волошин: Біографія, бібліографія, документи. *Карпатська Україна в портретах / Відповідальний за випуск М. Токар*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 3–114.
79. Вегеш М. Августин Волошин: Зміна орієнтацій. *Пороги* (Прага, Чеська Республіка). 1997. № 2. С. 21–22, № 3. С. 19–20.
80. Вегеш М. Августин Волошин: ким він був? *Радянська Верховина*. 1990. 24 березня.
81. Вегеш М. Августин Волошин: президент, священник, педагог. *Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви*. В двох томах. Т. 1 / За загальною редакцією доктора історичних наук, професора Миколи Вегеша; авторський колектив: М. М. Вегеш, Н. М. Концур-Карабінович, В. В. Марчук, М. М. Палінчак; передмова В. В. Гудзя, О. М. Ситника. Ужгород, 2022. С. 236–334.
82. Вегеш М. Августин Волошин: християнська етика – шлях до цивілізованих націй. *Срібна Земля*. 1995. 4 листопада.
83. Вегеш М. Августин Іванович Волошин: 130-річчя з дня народження президента Карпатської України, вченого-педагога (1874–1945). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 рік*. Рекомендаційний біо-бібліографічний посібник / Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека, Відділ краєзнавчої літератури, Відділ довідково-бібліографічної та інформаційної роботи. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2003. С. 82–91.
84. Вегеш М. Велич і трагедія Августина Волошина. *Радянська Верховина*. 1990. 9 серпня.

85. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. 65 років тому, 14 березня 1939 року отець Августин Волошин проголосив державну незалежність Карпатської України. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM> (дата звернення: 21.05.2021).
86. Вегеш М. Від учителя до президента Карпатської України. Волошин Августин Іванович. *Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга.* Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 367–373.
87. Вегеш М. Волошин – в'язень Лефортовської тюрми. *Радянська Верховина.* 1991. 13 липня.
88. Вегеш М. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія Сучасної України / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів – співголови].* Київ, 2006. Т. 5 (Вод–Гн). С. 120.
89. Вегеш М. Життя і помисли Августина Волошина. *Карпатська Україна.* Красне Поле. 2005. 12, 19, 26 березня, 2, 9, 16, 23, 30 квітня, 7, 14, 21, 28 травня, 4, 11, 18 червня.
90. Вегеш М. Земляк про земляка: [В.Гренджа-Донський про А. Волошина]. *Радянська Верховина.* 1991. 21 вересня.
91. Вегеш М. Історичні дослідження: Августин Волошин: педагог, політик, людина / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. Т. III. 357 с.
92. Вегеш М. Історія і політика: У чотирьох томах. Т. 2. Історія Карпатської України. Августин Волошин – президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Василь Гренджа-Донський розповідає... Ужгород, 2005. 552 с.
93. Вегеш М. Любов народна і межинародна. Августин Волошин: педагог і людина. *Молодь Закарпаття.* 1990. 29 вересня.
94. Вегеш М. Нові архівні матеріали про останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. *Срібна Земля.* 1996. 16 березня.
95. Вегеш М. Олександр Духнович в оцінках Августина Волошина і Василя Гренджі-Донського. *Бойки: [Видання науково-культурологічного товариства «Бойківщина»].* 1996. № 1–12. С. 68–70.
96. Вегеш М. Особистий секретар Августина Волошина Іван Рогач. *Карпатська Україна в портретах / Відповідальний за випуск М. Токар.* Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 221–223.
97. Вегеш М. Останні дні Президента Карпатської України Августина Волошина. *Клич.* 1995. № 27.
98. Вегеш М. Останні дні президента Карпатської України. *Сучасність.* 1997. № 7–8. С. 159–164.
99. Вегеш М. Останні дні президента: [Про А. Волошина]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік.* Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 135–138.

100. Вегеш М. Чого прагнув Августин Волошин? Нові документи про діяльність уряду Карпатської України в еміграції (1939–1941 рр.). *Орбіта*. 1995. 23 листопада.
101. Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 472 с.+Іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети»).
102. Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин – будівничий української державності за Карпатами / Видання друге. Київ: Парламентське видавництво, 2021. 472 с. (Серія: Політичні портрети).
103. Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/avgustin-voloshin-i-karpatska-ukrajina-21.htm> (дата звернення: 21.05.2021).
104. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945). *Малий словник історії України* / Міністерство освіти України [Редколегія: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. К.: Либідь, 1997. С. 97–98.
105. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 626–627.
106. Вегеш М., Горват Л. Августин Волошин – президент Карпатської України. *Наш голос: Літературно-культурний журнал українських письменників Румунії*. 2000. Ч. 59-60; Ч. 61–62. С. 19–20.
107. Вегеш М., Горват Л. Виповнилось 125 років від дня народження Августина Волошина: Що нового про його життя повідомляють архіви. *Срібна Земля–Фест*. 1999.
108. Вегеш М., Горват Л. Феномен Августина Волошина через призму політичного лідерства. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 30. Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Випуск 2 / Національна академія наук України; Інститут історії України; Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Науково-дослідницький інститут карпатознавства. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2004. С. 87–94.
109. Вегеш М., Зимомря М. Духовні стремління О. Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінтера. *О. В. Духнович і слов'янський світ: Матеріали наукової конференції (23–24 квітня 1993 р.)*. / Закарпатська обласна державна адміністрація, Міністерство освіти України, Ужгородський державний університет. Ужгород, 1993. С. 178–179.
110. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород: Карпати, 2005. 464 с.
111. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України / 2-е вид., допов. Ужгород: Карпати, 2009. 480 с.

112. Вегеш М., Росак В. Велич і трагедія Августина Волошина. *Carpatica–Карпатика*: Історичні та історіографічні студії. До ювілею доктора історичних наук, професора Володимира Васильовича Грабовецького / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. Випуск 24. С. 265–343.
113. Вегеш М., Токар М., Басараб М. Життєпис Августина Волошина. *заКарпатія. Проект агенції досліджень регіонального соціуму. Просвітницько-пізнавальний портал*. URL: <https://zakarpattia.com.ua/?p=413> (дата звернення: 21. 05. 2021).
114. Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945): Бібліографічний покажчик / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1994. 25 с.
115. Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 29 с.
116. Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Нові матеріали про останні дні президента Карпатської України А. Волошина. *Закарпатська Україна. 1945*: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Закарпатська обласна рада народних депутатів, Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 68–72.
117. Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Останні дні президента Карпатської України: (19 липня 1995 року минає 50 років з дня смерті Августина Волошина. *Верховина*. 1995. 15 липня.
118. Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 40 с.
119. Вегеш М., Чучка П. Августин Волошин – президент Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відповідальний редактор М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 412–454.
120. Вигодованець Н., Гоца Е. Августин Волошин про національне шкільництво в Україні. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 191–194.
121. Видатних українців – жертв політичних репресій вшанували у Празі [про А. Волошина, М. Долина, С. Клочурака, Ю. Перевузника]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2704142-vidatnih-ukrainciv-zertv-politichnih-represij-vsanuvani-u-prazi.html> (дата звернення: 22. 01. 2022).
122. Виступ голови ОДА Івана Різака на відкритті пам'ятника Августину Волошину в Ужгороді 12 березня 2004 року. *Слово вчителя*. 2004. 22 березня.
123. Виступ прем'єр-міністра Карпатської України Августина Волошина при відкритті першого Сойму Карпатської України 15 березня 1939 р.

- Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900–1939) / Упорядники: А. Г. Слюсаренко, А. О. Буравченков, Н. І. Миронець та ін. К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. С. 418–420.
124. Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 5. Біографічна частина: А–М / Відповідальний редактор М. М. Варварцев. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 81–83.
125. Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Т. 1*. К., 2004. С. 257.
126. Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання / Відповідальний редактор В. М. Литвин*. К.: Наукова думка, 2001. С. 293–298.
127. Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. К.: Інститут історії України НАН України, 2021. 373 с.
128. Вісімнадцять вчителів Закарпаття відзначені премією імені Августина Волошина [Микола Вегеш – лауреат премії імені Августина Волошина]. <https://fr-fr.facebook.com/zakrada.gov.ua/posts/912945952067318/>
129. Волошин на сцені [Про виставу Закарпатського обласного драматичного театру «Судний час», присвячену 70-річчю Карпатської України (режисер – Анатолій Філіппов)]. *Слово вчителя*. 2009. 31 березня.
130. Волошин А. (Андрій Верховинський). Маруся Верховинка. П'єса на три дії. Ужгород, 1931. 74 с.
131. Волошин А. «Адміністраційна екстеза»: Промова при відкритті зборів Першої Української Центральної Народної Ради. *Нова Свобода*. 1938. 6 вересня.
132. Волошин А. 300-рочна унгарська гімназія. *Місяцеслов на 1913 обькновенный год*. Ужгород, 1912. С.105–108 (Підписано: В.).
133. Волошин А. А. Духнович як педагог. *Підкарпатська Русь*. 1928. №4. С. 65–67.
134. Волошин А. Азбука и перва читанка для I кл. народних шкіл на руськом язиці / По малярской азбуці Павла Генція переробив Августин Волошин. Будапешт, 1905; 2-е вид. 1913. 116 с.
135. Волошин А. Азбука карпато-руського и церковно-слав'янського читаня. Шестое издание. Ужгород, 1921. 104 с.; Семое видане. Ужгород, 1924. 103 с.
136. Волошин А. Азбука угро-руського и церковно-слав'янського чтеня. Ужгород, 1904; 2-е, 3-е, 4-е, 5-е, 6-е, 7-е вид. 1913, 1916, 1919, 1920, 1921, 1924.
137. Волошин А. Анцька освідомилася. *Народний ілюстрований календар «Просвіта» на переступний рік 1932*. Ужгород, 1931. С.56–58 (оповідання підписане криптонімом А. В.).
138. Волошин А. Без Бога ні до порога. П'єса в трьох діях. Ужгород, 1936. 94 с.
139. Волошин А. Безплатное народношкольное обучение. *Місяцеслов на 1910 р.* Ужгород. С. 23–25.

140. Волошин А. Бесіда на анкеті о шкільній реформі 11. IV. 1929 в Празі. *Підкарпатська Русь*. Ужгород, 1929. Р. VI. № 8–9. С. 171–178.
141. Волошин А. Бесіда посла і председателя ПТПР при отворенню III загального з'їзду. *Підкарпатська Русь*. Ужгород, 1928. Р. V. № 8–9. С. 178–180.
142. Волошин А. Бесіда председателя педагогічного товариства на II загальнім з'їзді 8. V. 1926. *Підкарпатська Русь*. Ужгород, 1926. Р. III. № 6. С. 129–132.
143. Волошин А. Благовіщення Пресвятої Діви Марії. *Місяцеслов на 1903 обыкновенный год*. Ужгород, 1902. С. 1–3. (Церковное чтеніє) (Підписано: А. В.).
144. Волошин А. Братское слово ко вірным сынам греко-католицької церкви. Ужгород, 1922.
145. Волошин А. В новій столиці Карпатської України / Передрук інтерв'ю А. Волошина за 20 листопада 1938 р голландському часопису «Фолькен стаат». *Нова свобода*. 1938. 3 грудня.
146. Волошин А. Виступ прем'єр-міністра Карпатської України 15 березня 1939 року. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/03/15/76954/> (дата звернення 26. 07. 2021).
147. Волошин А. Ворожба або не протився науці: Правда історія / По Б. Л. переписав Иванович. Ужгород, 1918 (Читальня. Книжочки для народа. Ч. 4).
148. Волошин А. Всім русинам доброї волі. *Свобода*. 1934. 25 жовтня.
149. Волошин А. Дві політичні розмови (Інтерв'ю. Страх о Подкарпатську Русь). Книжка «Русина». Ужгород, 1923. Ч. 3. 32 с.
150. Волошин А. Демократична шкільна реформа: До питання новелізації шкільних законів. *Підкарпатська Русь*. Ужгород, 1928. Р. V. № 8–9. С. 181–186.
151. Волошин А. Дидактика (літограф.). Ужгород, 1933.
152. Волошин А. До всіх громадян Карпатської України. *Нова Свобода*. 1939. 8 лютого.
153. Волошин А. До всього українського народу: Відозва уряду Карпатської України. *Нова Свобода*. 1939. 15 лютого.
154. Волошин А. Д-р Антоній Годинка. *Місяцеслов на 1917 р*. Ужгород, 1916. С. 63–66 (без підпису).
155. Волошин А. Жіноче питання. *Свобода*. 1934. 31 травня.
156. Волошин А. З першим числом українського щоденника. *Нова Свобода*. 1938. 15 червня.
157. Волошин А. Засновання і розвиток т-ва «Просвіта». *Народний календар товариства «Просвіта» на рік 1939*. Ужгород, 1938. С. 70–72.
158. Волошин А. Звернення. *Вістник українського товариства «Просвіта» у Загребі*. 1939. березень, квітень.
159. Волошин А. Історія педагогіки для учительських семінарій. Ужгород, 1923. 84 с.
160. Волошин А. Ицко и Яцко. Ужгород, 1904 («Поучительное чтеніє»).

161. Волошин А. Иридента. *Свобода*. 1928. 2 февраля.
162. Волошин А. К вопросу політичної консолідації. *Русин*. 1923. 25 лютого.
163. Волошин А. К читателям! / Василь Гренджа-Донський. Золоті ключі. Поезії з ілюстраціями. Ужгород, 1923. С. 3–4.
164. Волошин А. Князь Ляборець. Історична повість з IX ст. *Народний календар товариства «Просвіта» на 1921 р.* Ужгород, 1920.
165. Волошин А. Ко історії нашого новинарства. *Русин*. 1923. С. 100–101.
166. Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. Друге справлене видання. Ужгород, 1931. 88 с.
167. Волошин А. Коротка історія психології. Ужгород, 1937.
168. Волошин А. Логіка. Зложив Августин Волошин. Переробив Андрій Алиськевич. Ужгород, 1935. 94 с.
169. Волошин А. Люби своє! Оповідання. Ужгород, 1925. 19 с.
170. Волошин А. Мала Библия для низших народных школ. Ужгород, 1904.
171. Волошин А. Мала читанка для II и III класы народных школ. Вид. II. Ужгород, 1925. 128 с.; вид. III. Ужгород, 1930. 125 с.; Вид. IV Ужгород, Пряшів, 1937. 165 с.
172. Волошин А. Малая Библия для низших классов народных школ. Изд. III. Ужгород, 1914. 96 с.
173. Волошин А. Малий бібл. катехизм для низш. кл. нар. шк. Ужгород, 1930.
174. Волошин А. Масарик і русини. *Т. Масарик (3 нагоди 80 літ життя. 1850–1930)*. Ужгород: «Просвіта», 1930. С. 13–17.
175. Волошин А. Материнський язык в народной школі. *Місяцеслов на 1903 р.* Ужгород, 1902. С. 41–48.
176. Волошин А. Меморандум. *Українське слово*. 1934. 6 грудня.
177. Волошин А. Методика народно-шкільного навчання. Ужгород, 1935.
178. Волошин А. Методическая граматика угро-русского литературного языка для народных школ. Ужгород, 1901.
179. Волошин А. Методическая грамматика карпато-русского языка для народных школ. Ч. II. Для II и IV классов народной школы. Ужгород, 1919. 96 с.
180. Волошин А. Методическая грамматика карпаторусского языка для народных школ. Ужгород, 1899.
181. Волошин А. Методическая грамматика карпато-русского языка для низших клас народных школ. Ужгород, 1923.
182. Волошин А. Методична граматика руського языка для низших клас народных шкіл. Изд. II. Ужгород, 1923. 111 с.; Вид. V. Ужгород, 1928. 111 с.; Вид. VI. Ужгород, 1930. 111 с.
183. Волошин А. Методъ и подробный планъ народошк. катехизації. Ужгород, 1910.
184. Волошин А. Мир людям доброї волі! *Нова Свобода*. 1939. 7 січня.
185. Волошин А. Мир людям доброї волі! Сторінки рідної історії. До 60-річчя Карпатської України. *Календар «Просвіти» на 1998 рік*. Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1998. С. 23–24.

186. Волошин А. Міркуйте, не пилюйте! *Руська країна*. 1919. 29 січня.
187. Волошин А. Моя родина. *Весна*. Ужгород, 1923. С. 1–2.
188. Волошин А. Наука о числах для I и II классов народных школ. Ужгород, 1919. 55 с.; 2-е вид. 1923. 55 с.
189. Волошин А. Наука о числах для IV класу народных школ. Изд. II. Ужгород, 1923. 62 с.
190. Волошин А. Наука о числах для III класса народных школ. Ужгород, 1919. 47 с.; 2-е вид. 1923. 48 с.
191. Волошин А. Наука о числах для народных школ. Ужгород, 1919. 62 с.; 2-е вид. 1923. 62 с.
192. Волошин А. Наука стилизації для IV, V и VI кл. народных школ. Ужгород, 1923. 46 с.
193. Волошин А. Наш націоналізм. *Свобода*. 1935. 9 мая.
194. Волошин А. Наш націоналізм / Підготовка тексту та публікація Н. Ребрик. *Екзиль*. Науково-мистецький часопис. 2007. № 4 (9). С. 18.
195. Волошин А. Наш прапор. *Свобода*. 1933. 27 липня.
196. Волошин А. Наш президент. *Науковий ювілейний збірник УВУ в Празі, присвячений п. Президентові чехословенської республіки проф. д-ру Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження*. Ч. I. Прага, 1925.
197. Волошин А. Наш страшний ворог. Ужгород, 1918. 32 с. (Читальня. Книжочки для народа. Ч. 5).
198. Волошин А. Наш церковний вопрос. *Руська країна*. 1919. 29 січня.
199. Волошин А. Наша нова народна влада. Розмова з паном прем'єром Августином Волошином. *Нова Свобода*. 1938. 30 жовтня.
200. Волошин А. О задачах християнських партій. Бесіда посла А. Волошина, котрою отримав дня 10. 01. 1928 р. в Ужгороді збори клубу духовенства. *Свобода*. 1928. 19 января.
201. Волошин А. О катол. народних товариствах. *Місяцеслов на 1910 р.* Ужгород, 1909. С. 5–8 (підписано криптонімом А. В.).
202. Волошин А. О письменном язичі подкарпатских русинов. Ужгород, 1921. 42 с.
203. Волошин А. О соціалізмі. *Місяцеслов на 1910 р.* Ужгород, 1909. С. 15–18 (підписано криптонімом А. В.).
204. Волошин А. О соціальному вихованню. Ужгород, 1924. 53 с.
205. Волошин А. Оборона кирилиці: Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атак мадяризації перед переворотом? *Науковий збірник тов-ва «Просвіта» в Ужгороді*. Р. XII. Ужгород, 1937. С. 85–117.
206. Волошин А. Паленка – загибка: Оповідання з життя народного на Подк. Руси. Мукачево, 1924. 15 с. (Народна бібліотека под редак. Володимира Кульчицького. Ч. I).
207. Волошин А. Пам'яті Духновича. Поздравлення русинов. *Пам'яті Духновича. 1803–1923*. Редагував Др. Ф. Тихій. Накладом щоденної газети «Русин». Ужгород, 1923. С. 6–7.

208. Волошин А. Памяти Александра Духновича. Ужгород, 1923. 30 с.
209. Волошин А. Пану Гагаткови. *Русин*. 1923. 10 березня.
210. Волошин А. Педагогика и дидактика для учительських семінарій. Ужгород, 1923. 176 с.
211. Волошин А. Педагогічна психологія / Ч. 3. Літографічно на правах рукопису. Ужгород, 1932. 111 с.
212. Волошин А. Педагогічна етика. Прага, 1942.
213. Волошин А. Педагогічна методологія. Методологія навчання. Для вчителів та вчительських семінарій. Прага: Українське вид-во «Пробосм», 1943. Кн. I. 204 + 4 с.
214. Волошин А. Перша авдиенція русинів у пана президента-визвольника. *Свобода*. 1937. С. 31–35.
215. Волошин А. Праздники гр.-кат. церкви (Короткое толкованіе). Ужгород, 1904. 40 с.
216. Волошин А. Практична граматика руського языка для народных горожанських и середних школ: Складня (Синтаксис). Ужгород, 1927. 111 с.
217. Волошин А. Практична граматика руського языка. Ужгород, 1926. 148 с.; вид. 2-е. Ужгород, 1938. 148 с.
218. Волошин А. Прелат-протоіерей д-р Василь Гаджега. *Науковий збірник тов-ва «Просвіта»*. Ужгород, 1938. Т. 13–14. С. 5–9.
219. Волошин А. Привітання президенту Чехословаччини. *Нова Свобода*. 1938. 2 грудня.
220. Волошин А. Примітки на «Меморандум», публікований в «Рус. Нар. Голосі» 18. XII. 1937. Ужгород, 1937. 30+2 с.
221. Волошин А. Про актуальні проблеми Карпатської України. *Нова Свобода*. 1939. 12 січня.
222. Волошин А. Про наші школи. *Календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1923*. Р. I. Ужгород, 1922. С. 76–92.
223. Волошин А. Про шкільне право будучої Української держави. *Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі*. Прага, 1942. Т. III. С. 100–113.
224. Волошин А. Промова з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки. *Свобода*. 1929. 18 липня.
225. Волошин А. Промова з нагоди створення «Народного Дому» в Ужгороді. *Свобода*. 1928. 11 жовтня.
226. Волошин А. Промова на VII з'їзді Учительської Громади в Ужгороді. *Нова Свобода*. 1938. 5 липня.
227. Волошин А. Промова посла Августина Волошина в Чехословацькому парламенті дня 25. X. 1928 р. при розправі бюджету на р. 1929. *Свобода*. 1928. 1 новембра.

228. Волошин А. Промова посла Августина Волошина в Чехословацькому парламенті дня 25. X. 1928 р. при розправі бюджету на р. 1929. *Свобода*. 1928. 8 новембра.
229. Волошин А. Промова, виголошена дня 26-го жовтня 1938 р. в Ужгороді. *Нова Свобода*. 1938. 26 жовтня.
230. Волошин А. Промова, виголошена на святкуванні 20-ої річниці проголошення Соборної України. *Нова Свобода*. 1939. 5 лютого.
231. Волошин А. Пять річи віри в великопостных катихитичних проповідях / Составив и в унгарском каф. храмі преподав Августин Волошин. Ужгород, 1910. 76 с.
232. Волошин А. Релігійні відносини на Підкарпатській Русі. *Acta conventus Pragensis pro stuiis orientalibus anno 1929 celebrati*. Оломоуц, 1930. С. 218–222.
233. Волошин А. Різдв'яна промова прем'єра Карпатської України, оголошена по радіо на Святвечір до українського народу. *Нова Свобода*. 1939. 11 січня.
234. Волошин А. Робинзон. Ужгород, 1904 («Поучительное чтение»).
235. Волошин А. Розговор кума Івана и сосіда Василя о векселях. Ужгород, 1908. 14 с.
236. Волошин А. Руська країна і чехи. *Руська країна*. 1919. 15 січня.
237. Волошин А. Свѣтское чтение. *Календар «Просвіти» на 2022 рік / Укладачі Павло М. Федака, Павло П. Федака*. Ужгород: ГО «Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта», 2022. С. 25–29.
238. Волошин А. Славянизм і наш народний культурний напрям. *Наша школа*. Мукачево, 1936. Ч. 8.
239. Волошин А. Слово ко браттям чехам. *Свобода*. 1924. 6 марта.
240. Волошин А. Солодкий мій народе! *Нова Свобода*. 1939. 14 лютого.
241. Волошин А. Сорок казок. Ужгород, 1904 («Поучительное чтение»).
242. Волошин А. Спомини. Релігійно-національна боротьба карпатських русинів-українців проти мадярського шовінізму. Вид-во «Карпатський голос». Філадельфія, Па., ЗДА, 1959. 56 с.
243. Волошин А. Спомини: Книжка «Русина». Ужгород, 1923. Ч. 10. 95 с.
244. Волошин А. Справа нашого Українського театру. До відома нашого громадянства! *Нова Свобода*. 1938. 3 липня. (у співавторстві).
245. Волошин А. Твори / Видання підготували О. Мишанич і П. Чучка. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. 447 с.
246. Волошин А. Учитель автомат і вчитель мистець (Вступні уваги з особистої педагогіки). *Наша школа*. Педагогічний часопис. 1937. Січень. Річник III. Число 1. С. 1–5; 1937. Лютий. Число 2. С. 1–4; 1937. Березень. Число 3. С. 6–7.
247. Волошин А. Учительська женская семинарія. *Місяцеслов на 1903 р.* Ужгород, 1902. С. 34–35. (підписано: Іванович).

248. Волошин А. Фабіола: Историчний розказ. По сочиненію Н. В. Написав Августин Волошин. Ужгород, 1913. 95 с. (Читальня. Книжочки для народа. Ч. I).
249. Волошин А. Фабіола: Исторична драма в 4 діях, 6 картинах (За Виземаном). – Українське видавництво «Пробоем». Прага, 1942. 68 с. (Релігійна бібліотека. Ч. 2).
250. Волошин А. Хто буде з нами? *Руська країна*. 1919. 22 січня.
251. Волошин А. Хто винен? *Нова Свобода*. 1938. 27 вересня.
252. Волошин А. Церковное простопініє. *Місяцеслов на 1903 р.* Ужгород, 1902. С. 39–42 (підписано криптонімом А. И. В.).
253. Волошин А. Читанка для IV и V школьних роков народних шкіл. Ужгород, 1932. Ч. II. 251 с.
254. Волошин А. Читанка для II класу народних шкіл. Ужгород, 1921. 77 с.
255. Волошин А. Читанка для руської молоді. Ч. II. Для IV, V и VI клас народних шкіл. Вид. II. Ужгород, 1925. 261 с.
256. Волошин А. Читанка для руської молоді. Часть III для VI–VII шкільних років народних шкіл. П'яте видання. Ужгород, 1932. 285 с.
257. Волошин А. Читанка для угрорусської молоді. Ужгород, 1900. 256 с.
258. Волошин А. Шкільні книжки. *Свобода*. 1934. Ч. 9–10, 11.
259. Волошин А. Що хоче угро-руський народ? Ужгород, 1918.
260. Волошин А. Яка праця чекає нас для піднесення освіти серед населення? *Свобода*. 1922. 16 липня.
261. Волошин А. Якої автономії вимагаємо? *Нова Свобода*. 1938. 15 серпня.
262. Волошин А., Ревай Ю. Від уряду Карпатської України. *Нова свобода*. 1939. 15 лютого.
263. Волошин А., Ревай Ю. Вписуйтесь в члени Педагогичного товариства. *Підкарпатська Русь*. 1925. Р. II. № 1. С. 16.
264. Волошин Августин и Велигорський Михайло. Фізика и хемія для низших клас середних шкіл и для горожанських и народних шкіл. Вид. 2-е. Ужгород, 1932. 277 с.
265. Волошин Августин. URL: <http://old.plast.org.ua/sto/voloshyn/> (дата звернення: 12. 01. 2022).
266. Волошин Августин. *Радянська Енциклопедія історії України*. Т. 1. К., 1969. С. 355.
267. Волошин Августин (17. 03. 1874 – 11. 07. 1945). *Вожді-правителі України: Довідкове видання / Укладачі: П. П. Михайленко, В. П. Михайленко*. Житомир: Полісся, 2001. С. 171–172.
268. Волошин Августин (1874–1945). *Народжені Україною: Меморіальний альманах*. У 2-х т. Т. 1. К.: ЄВРОІМІДЖ, 2002. С. 372–373.
269. Волошин Августин (1874–1945). *Універсальний словник-енциклопедія / головний редактор М. Попова*. К., 1999. С. 284.
270. Волошин Августин Іванович. *Землі української постаті знані: навчальний посібник / М. М. Шитюк, Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров*. Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. С. 172–179.

271. Волошин Августин Іванович – Президент Карпатської України. URL: <https://100krokv.info/2011/03/voloshyn-avgustyn-ivanovych-137-rokiv-vid-dnya-narodzhennya/> (дата звернення: 12. 01. 2022).
272. Волошин Іван. *Верховина. Волівщина – Міжгірщина*. Історико-культурологічні нариси. Ужгород: Видавництво ТІМРАНІ, 2017. С. 406.
273. Воропаєва Т. Психологічні елементи у творчій спадщині Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 116–127.
274. Вся Європа за прем'єром Волошином. *Нова свобода*. 1938. 29 жовтня.
275. Гаврош О. Батько Волошин. *Старий Замок Паланок*. 2010. 11–17 березня.
276. Гаджега В. Щирі зернята пошани до Августина Волошина. *Нове життя (Іршава)*. 1994. 15 березня.
277. Галас Б. Науково-педагогічні погляди А. Волошина і процес утвердження української літературної мови на Закарпатті. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 200–210.
278. Ганич О. Августин Волошин – Президент Карпатської України. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород: Карпати–Гражда, 1999. С. 17–27.
279. Гапоненко І. Августин Волошин як редактор журналу «Пчілка». *Молодь–Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород, 1996. Т. 9. С. 141–143.
280. Геннадій Москаль: «Президент Карпатської України Августин Волошин, найвизначніша постать в історії Закарпаття і ми робимо максимум для того, щоб увіковічнити його пам'ять». URL: <https://rakhiv-rda.gov.ua/node/11773> (дата звернення: 12. 01. 2022).
281. «Герой змагання українців за своє»: Глава УГКЦ освятив у Києві пам'ятник отцю Августинові Волошину. URL: http://news.ugcc.ua/news/geroy_zmagannya_ukraints%D1%96v_zh_svoie_glava_ugkts_osvyativ_u_kiiev%D1%96_pamyatnik_o_avgustinu_voloshinu_92635.html (дата звернення: 17. 01. 2022).
282. Герой України Августин Волошин. *Демократична Україна*. 2003. 21 січня.

283. Герої Карпатської України повертаються, а вчора на березі Ужа Августин Волошин постав перед нащадками у бронзі. *Світогляд*. 2004. 13 березня.
284. Гичка Г. Августин Волошин як благодійник (За матеріалами книги Володимира Матейка «Отець Августин Волошин у документах і пам'яті народній»). *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 94–97.
285. Глава держави [Віктор Ющенко] відвідав школу ім. Августина Волошина. *Слово вчителя*. 2009. 31 березня.
286. Годьмаш П. Судьба Президента [Августина Волошина]. *Подкарпатська Русь*. 1994. 14, 17 лютого.
287. Голод І. Першим українським президентом був священик [про Августина Волошина]. URL: <https://portal.lviv.ua/uncategorized/2004/03/16/142711> (дата звернення: 17. 01. 2022).
288. Гомоннай В. Августин Волошин як сподвижник педагогічної науки. *Новини Закарпаття*. 2001. 2 жовтня.
289. Гомоннай В. Видатний педагог Закарпаття (Про Августина Волошина). *Новини Закарпаття*. 2003. 25 березня.
290. Гомоннай В. Педагогічні погляди Августина Волошина: До 120-річчя від дня народження. *Срібна Земля*. 1994. 12 березня.
291. Гомоннай В. Про Августина Волошина – педагога. *Новини Закарпаття*. 1999. 23 березня.
292. Гомоннай В., Росул В. Концепція Августина Волошина про формування професії вчителя. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації, 1995. 19 с.
293. Горват Л. Августин Волошин в українській історичній науці. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 80–93.
294. Горват Л. Перші публікації про Августина Волошина в українській історіографії (90-ті роки ХХ століття). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редколегія: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендзел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 325–344.

295. Горват Л., Міщанин В. Найгрунтовніше дослідження про Президента Карпатської України [відгук на монографію Миколи Вегеша і Степана Віднянського про Августина Волошина]. *Наш голос*. Місячник Союзу українців Румунії. XXX рік видання. 2020. Ч. 314. С. 12–15.
296. Гоца Е., Туряниця В. Августин Волошин про статеve виховання молоді. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С. 271–274.
297. Грабовський В., Коник С. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Національна академія державного управління при Президентові України; науково-редакційна колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Т. 3: Історія державного управління / науково-редакційна колегія: А. М. Михненко (співголова), М. М. Білинська (співголова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. С. 108–110.*
298. Гранчак І. До питання про історичні погляди Августина Волошина. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 52–55.
299. Грицищук Т. Августин Волошин. *Соціал-демократ*. 1999. 13 березня.
300. Гудзоватий І. Велич і трагедія Карпатської України (Про монографію Миколи Вегеша «Августин Волошин і Карпатська Україна»). *Голос України*. 2004. 16 березня.
301. Гудзь В., Ситник О. [Рец. на: Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. К.: НАН України, Інститут історії України, 2021. 372 с.]. *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 212–218.
302. Данко О. о. Августин Волошин – людина трьох покликань. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 110–115.
303. Дацків І. Августин Волошин як директор Ужгородської греко-католицької семінарії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Педагогіка. Соціальна робота*. 2013. № 27. С. 41–43.
304. Дацко В. Публічне управління Августина Волошина в історії української державності. *Публічне управління в історії Української держави: погляд молодого покоління*. Збірник матеріалів Всеукраїнського учнівського конкурсу наукових есе «Публічне управління в історії Української держави» (16 травня 2020 року). К.: КНЕУ, 2020. С. 170–175.
305. Дворянин В. Керівник і духовний наставник Карпатської України [про А. Волошина]. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/19589-kerivnik-i-duhovnij-nastavnik-karpatskoji-ukrayini.html (дата звернення: 22. 01. 2022).

306. Делеган М. Архівні матеріали про державницьку діяльність Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 83–100.
307. Делеган М. «Доля всіх українських земель нині залежить передовсім од нашої праці й сили...»: До 75-річчя проголошення Карпатської України: [обласна науково-методична конференція «Августин Волошин і розвиток педагогічної думки на Закарпатті в першій половині ХХ ст.», м. Ужгород, Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти, 13 березня 2014 р.]. *Краєзнавство*. 2014. № 2. С. 188–189.
308. Делеган М. Меморіальну композицію відкрито на могилі дружини президента Карпатської України Ірини Петрик-Волошин: [до 75-річчя проголошення Карпатської України і 140-річчя від дня народження А. Волошина]. *Журналіст Закарпаття*. 2014. № 3 (березень). С. 10.
309. Делеган М. 75-річчя Карпатської України і 140-річчя з дня народження Августина Волошина відзначили в Києві: [виставка «Карпатська Україна: на світанку свободи»; організатор С. Аржевітін]. *Журналіст Закарпаття*. 2014. № 3 (березень). С. 16.
310. Дем'ян Г. Августин Волошин. *Голос Мараморощини*. 1990. 2 вересня.
311. Дем'ян Г. Августин Волошин. *За вільну Україну*. 1990. 12 липня.
312. Дем'ян Г. О. Духнович у творчості А. Волошина-літературознавця. *Дукля*. 1991. № 2. С. 32–33.
313. Дем'ян Г. Закарпаття мало славетного президента-патріота: До 125-річчя від дня народження А. Волошина. *Визвольний шлях*. 1999. Книга 7. С. 771–778.
314. Дем'ян Г. Культурно-наукова і громадсько-політична діяльність Августина Волошина: Доповідь на 4 сесії Великої Ради Руху. *Вісник Руху*. К., 1990. № 4. Ч. 1.
315. Десять фактів про Августина Волошина. URL: <https://ridna.ua/2019/03/10-faktiv-pro-avhustyna-voloshyna/> (дата звернення: 12. 01. 2022).
316. Діячі Карпатської України. Августин Волошин. URL: <https://uzh-rda.gov.ua/storinka/diyachi-karpatskoji-ukrayiny> (дата звернення: 12. 01. 2022).
317. Довганич М. Вдячний за працю [відгук на монографію В. Гомонная, М. Зимомрі і М. Вегеша «Августин Волошин»]. *Новини Закарпаття*. 1995. 23 березня.
318. Довганич О. А. Волошин. «Хочемо жити своїм власним життям». Із забуття – до звання Героя України. Думки історика. *Закарпатська правда*. 2002. 16–22 травня.
319. Довганич О. Депутати Союму Карпатської України: Волошин Августин Іванович. URL: <http://1939.in.ua/deputati-sojmu-karpatskoji-ukrayini/voloshin-avgustin-ivanovich/> (дата звернення: 12. 01. 2022).

320. Довганич О. Президент Карпатської України Августин Волошин: його трагічна доля. *Молодь Закарпаття–реформа*. 1999. 27 лютого.
321. Євтух М., Кемінь В. Августин Волошин: освітня діяльність та педагогічні погляди. *Рідна школа*. 1998. № 4 (821). С. 75–78.
322. Жабляк М. Актуальність педагогічної спадщини отця Августина Волошина. *Науковий вісник Карпатського університету імені Августина Волошина*: збірник наукових праць. 2020. № 1. С. 72–80.
323. Задорожний В., Богів О. Августин Волошин: від прем'єра автономного уряду до президента незалежної Карпатської України. *Карпатська Україна (1938–1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010. С. 13–34.
324. Запорожець А. Уряд А. Волошина: склад, принципи роботи, державно-правова діяльність. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія: І. М. Гранчак, М. М. Болдижар, М. П. Кляп та ін.; Головний редактор В. І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 90–95.
325. Зимомря М. Августин Волошин – видатний вчений-педагог України. *Дукля*. 1995. № 1. С. 34–46.
326. Зимомря М. Аксиома, заґрунтована на вірі: о. Августин Волошин. *Слово*. 2011. 4 січня.
327. Зимомря М. Герой України – Августин Волошин: Навчальний посібник. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2006. 133 с.
328. Зимомря М. У вінок Августину Волошину. *За вільну Україну*. 1994. 8 квіт.
329. Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин / Інститут методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, Закарпатське обласне відділення Педагогічного товариства України. Ужгород: Закарпаття, 1995. 101 с.
330. Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ–Ужгород, 1994. 126 с.
331. Зінченко А. Августин Волошин у сучасному суспільно-політичному контексті. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 128–144.
332. І лицар свободи (До 131-річчя від дня народження А. І. Волошина. 1987–1945). *Срібна Земля*. 2005. 19 березня.

333. Іван Мигович про Августина Волошина та обіт вірності Гітлеру. URL: <https://goloskarpat.info/archive/ivan-migovich-pro-avgustina-voloshina-ta-obit-virn/> (дата звернення: 12. 01. 2022).
334. Іван Різак: «Ми виконали громадянський обов'язок перед Августином Волошином». *Закарпатська правда*. 2004. 13–19 березня.
335. Іваньо В. Де і коли помер президент Волошин? *Карпатська Україна*. 1992. 24 грудня.
336. Ігнатович О. П'єса Августина Волошина «Без Бога ні до порога»: християнські цінності у вимірах часу. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (Збірник наукових праць). Випуск 23. Ужгород, 2018. С. 144–148.
337. Інтерв'ю о. А. Волошина. *Нова Свобода*. 1938. 11 листопада.
338. Історії любови видаючихся закарпатцев: Августин Волошин и Ирина Петрик. URL: <http://uzhgorod.in/ru/ystoryy-lyubvy-vydayushhyhsya-zakarpatsev-avgustyn-voloshyn-y-yruna-petryk/> (дата звернення: 12. 01. 2022).
339. Йосипенко В. Зимові сутінки червневих днів: Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД –КГБ*. 1994. № 1. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yosypenko_Volodymyr/Zymovi_sutinky_chervnevykh_dniv_Deiaki_podroby_tsi_perebuvannia_Avhustyna_Voloshyna_v_Lefortovo/ (дата звернення: 20. 07. 2021).
340. Калакура О. Волошин Августин. *Політична енциклопедія / Редколегія: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заступник голови) та ін.* К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 119–120.
341. Кешеля Л. Августин Волошин уже не гіпсовий. Бронзовий пам'ятник встановили на березі Ужа. *Ужгород*. 2004. 13 березня.
342. Кешеля Л. Адреса для Президента. Де стоятиме ужгородський Волошин? *Ужгород*. 2002. 8 червня.
343. Кляп М. А. Волошин і розвиток середньої педагогічної освіти в Закарпатті в 20–30-х роках. *Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича (7 жовтня 1997 р.)*. Ужгород: Патент, 1998.
344. Кляп М. Використання педагогічної спадщини Августина Волошина в сучасній українській школі. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2014. № 4. С. 228–240.
345. Кляп М. Від вченого педагога до президента Карпатської України. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища*. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород, 10–11 березня 1999 р. / Редколегія:

- I. М. Гранчак, М. М. Болдижар, М. П. Кляп та ін.; Головний редактор В. І. Падяк. Ужгород, 1999. С. 106–118.
346. Кляп М. Деякі питання історії церкви Закарпаття в працях А. Волошина. *Ужгородській унії – 350 років*. Матеріали міжнародної конференції. Ужгород, 1997. С. 114–116.
347. Кляп М. Історичні умови формування світогляду А. Волошина як педагога. *Молодь–Україні*. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Т. 9. Ужгород, 1996. С. 144–156.
348. Кляп М. Педагогічна діяльність А. Волошина в 20–30-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 1998. 17 с.
349. Кляп М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919–1939). Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2001. 152 с.
350. Кляп М. Педагогічна та освітня діяльність Августина Волошина. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Спецвипуск II. Ерделівські читання. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю створення першого художнього навчального закладу на Закарпатті. Ужгород: Гражда, 2006.
351. Кляп М. Підручники з математики Августина Волошина. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. № 1 (6). С. 72–76.
352. Кляп М. Розробка А. Волошином методики духовного виховання. *Ужгородській унії – 35-років*: Матеріали міжнародної наукової конференції (квітень 1996 р.). Ужгород, 1997.
353. Кляп М. Розробка А. Волошином методики духовного виховання. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. № 1 (6). С. 117–119.
354. Кляп М. Роль А. І. Волошина у процесі демократизації управління освітою в період Підкарпатської Русі (1919–1939 рр.). *Проблеми післядипломної освіти педагогів*: Матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції (21–22 грудня 2000 р., м. Ужгород). Ужгород, 2001.
355. Кляп М. Соціальні аспекти освіти в педагогічній спадщині О. Духновича і А. Волошина. *Соціальна робота: Теорія, досвід, перспективи*: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21–22 жовтня 1999 р.). Ужгород, 1999. Частина I. С. 310–313.
356. Кляп М. Соціальні проблеми навчання та виховання в освіті Августина Волошина. *Науково-методичний вісник*. 1998. № 2. С. 16–19.
357. Кляп М. І, Кляп М. П. Августин Волошин і формування національних педагогічних кадрів на Закарпатті. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали

- міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 130–135.
358. Кляп М. І., Кляп М. П. Участь Августина Волошина у боротьбі за збереження рідної мови і слов'янської самобутності (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в ХІХ–ХХ ст.*: Доповіді наукового семінару, присвяченого 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі / Редколегія: І. М. Гранчак (відповідальний редактор) та ін.; Упорядник: І. М. Ліхтей. Ужгород, 1999. С. 172–182.
359. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Волошин Августин. *Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. С. 23.
360. Королько А. Волошин Августин Іванович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки.* Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськ: Манускрипт – Львів, 2018. С. 288–289.
361. Корсун О. Про початок відновлення і вшанування пам'яті Президента Карпатської України о. А. Волошина. *Українське Державотворення.* Науково-популярне видання Альманах «Українське Державотворення» / Карпатський університет імені Августина Волошина. 2021. № 7. С. 22–28.
362. Коршинський І. Так хочеться, щоб мудрість Августина Волошина влилася в серця нинішніх політиків... Розмовляла Людмила Олійник. *Новини Закарпаття.* 2009. 21 березня.
363. Круть Ю. Августин Волошин – президент Карпатської України. До 145-річчя від дня народження. *Калейдоскоп знаменних дат на 2019 рік: інформаційно-бібліографічні матеріали* / Укладач Ю. Круть. К.: Державна бібліотека України для юнацтва, 2018. 85 с.
364. Кукуруза П. о. Августин Волошин. *Свобода (Джерзі Сіті).* 1956. 15–20 березня.
365. Кукуруза Павло. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* /
366. Кульчицький С. Волошин Августин (18. 3. 1874 – 19. 7. 1945). *Довідник з історії України (А–Я):* Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 127–128.
367. Кульчицький С. Волошин Августин. *Верховина. Волівщина–Міжгірщина.* Історико-культурологічні нариси. Ужгород: Видавництво ТІМРАНІ, 2017. С. 329–330.
368. Кульчицький С. Президент Карпатської України. Вийшла друком книжка М. Вегеша та С. Віднянського про Августина Волошина. *День.* 2020. № 137–138, п'ятниця–субота, 24–25 липня. С. 30–31

- 369.Кульчицький С. Президент Карпатської України. Вийшла друком книжка М. Вегеша та С. Віднянського про Августина Волошина. *Дукля*. 2020. № 5. С. 92–96.
- 370.Куля Ф. Питання освіти і культури в контексті науково-педагогічної спадщини Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 230–238.
- 371.Купчик Л. Ідеальний Президент [Августин Волошин]. URL: <http://ukrpohliad.org/blogs/idealnyj-prezydent.html> (дата звернення: 28. 07. 2021).
- 372.Купчик Л. о. Августин Волошин – національно-духовний провідник народу Закарпаття. URL: <http://www.lida.kupchuk.lviv.ua/index.php?no=5> (дата звернення: 22. 01. 2022).
- 373.Кухаренко Р. Августин Волошин – Президент Карпатської України. URL: <http://migraciya.com.ua/news/open-forum/ua-augustine-voloshin---president---carpathian-ukraine/> (дата звернення: 12. 01. 2022).
- 374.Кучер Т. Велет духу і лицар свободи [Августин Волошин]. *Учитель*. 1999. № 9/10. С. 44–46.
- 375.Лабунька М. Останній ректор УВУ в Празі [про Августина Волошина]. *Карпатський край*. 1994. № 7–12. С. 69–70.
- 376.Лабінська К. Пастир Срібної Землі: сторінки життя о. Августина Волошина. URL: https://risu.ua/pastir-sribnoji-zemli-storinki-z-zhittya-o-avgustina-voloshina_n75213 (дата звернення: 22. 01. 2022).
- 377.Лазоришин І. «Августин Волошин...» у Болонії. *До світла*. Християнський часопис українців в Італії. 2005. №4. С. 23.
- 378.Лар В. Про діяльність президента Волошина. *Ковчег*. 1948. Ч. 5–11.
- 379.Лист А. Волошина генералу чехословацької армії Леву Прхалі / Опублікував А. Ребрик. URL: <https://1939.in.ua/dokumenty/lyst-a-voloshyna-heneralu-chehoslovatskoji-armiji-levu-prhali/> (дата звернення: 23. 01. 2022).
- 380.Ліхтей І. Альфа і омега Августина Волошина. 17 березня минуло 173 роки від дня народження президента Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 2017. 18 березня.
- 381.Магочій П. Р. Волошин Августин Іванович. *Магочій П. Р. Підкарпатська Русь: формування національної самосвідомості (1848–1948)* / Друге перероблене і доповнене видання. Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2021. С. 490–491.
- 382.Мазило І. [Рец.: Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 469 с.]. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2021. Випуск 37. С. 108–110.

383. Майборода О. Постать Августина Волошина в інтерпретаціях ідеологів «сучасного русинства». *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 109–115.
384. Малюта О. Волошин Августин Іванович. *Малюта О. «Просвіта» і Українська Державність* (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). К.: Просвіта, 2011. С. 336–340.
385. Мандриченко Л. Августин Волошин про Ірину Невицьку. З промови з нагоди 50-літнього ювілею письменниці. *Нове життя*. Двотижневик русинів-українців СР. 2021. № 24 (3562). С. 4.
386. Маргітич І. Закарпатський будитель – Августин Волошин. *Чорна гора*. 2002. 30 серпня.
387. Маркусь В. Августин Волошин. *Енциклопедія Українознавства*. Т. І. Львів, 1995. С. 315.
388. Маркусь В. Волошин Августин. *Закарпаття в Енциклопедії Українознавства* / Редактор-упорядник проф. Василь Маркусь. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2003. С. 27.
389. Маркуш О. Августин Волошин. *Наш рідний край*. 1924. № 8. С. 2–4.
390. Марценюк Р. Педагогічна і просвітницька діяльність Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 44–54.
391. Марчук В., Королько А. Цікаве і актуальне науково-популярне видання з історії Закарпаття. Рец. на книгу: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». К.: Парламентське видавництво, 2020. 472 с.+ іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети»). *Красзнавство*. Науковий журнал. 2020. № 1–4 (110–113). С. 221–229.
392. Матейко В. Закарпатці прагнуть знайти могилу Августина Волошина. *Карпатський голос*. 2005. 9 березня.
393. Матейко В. «Жадаю, щоб нас називали українцями...». [До 65-річчя проголошення Карпатської України та 130-річчя від дня народження Августина Волошина]. *Жіночий світ*. 2004. № 1. С. 3–4.
394. Мишанич О. Августин Волошин як літератор. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 243–253.
395. Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина. *Волошин А. Вибрані твори* / Упорядкування та примітки О. Мишанича. Ужгород: Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 5–30.

396. Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород: Закарпаття, 2002. 48 с.
397. Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1996. С. 5–36.
398. Міщанин В. [Рец. на книгу: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 472 с. + Іл., ім. покажчик]. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Випуск 33. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2020. С. 516–525.
399. Міщанин В. [Рец. на книгу: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 472 с. + Іл., ім. покажчик]. <https://www.facebook.com/radabookua/>.
400. Могорита М. Таким він залишився в пам'яті верховинців (До 120-річчя від дня народження А. Волошина). *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 330–339.
401. Мозальов В. Державотворча діяльність Августина Волошина (1938–1939). *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, м. Львів, 15 квітня 2010 р. / Відповідальні редактори: В. В. Карпов, В. І. Горелов, І. В. Мороз. К., 2010. С. 377–382.
402. Мороз В. Йосиф Сліпий і Закарпаття [про А. Волошина і А. Штефана]. URL: https://risu.ua/yosif-slipiy-i-zakarpattya_n84433 (дата звернення: 22. 01. 2022).
403. Мороз М. Традиції шкільних підручників Л. М. Толстого, К. Д. Ушинського в «Часописі для угро-руської молоді» А. Волошина і «Світлі» О. Маркуша. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С. 335–337.
404. Мудрий С. Августин Волошин як релігійний діяч. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 55–61.
405. Мушинка М. Взаємини Степана Ключурака з Августином Волошином. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 127–135.
406. На Закарпатті створять музей президента Карпатської України Августина Волошина. *Карпатська Україна. Красне Поле*. 2008. 12 квітня.

407. Наш прем'єр Августин Волошин – почесним доктором Українського університету в Празі. *Нова свобода*. 1938. 2 листопада.
408. Нікольський Є. «Священник на престолі»: діяльність отців Августина Волошина, Йозефа Тісо і Михайла Мускоса (Макаріуса) в релігійно-державницькому вимірі. *Богословська думка в Україні: науковий журнал / Ужгородська Українська Богословська академія; Карпатський університет імені Августина Волошина; Міжнародна академія богословських наук*. 2020. Випуск 2. С. 36–46.
409. Німчук В. Августин Волошин. О письменном язиці подкарпатських русинов (підготовка до друку). *Українська мова*. 2004. № 3. С. 105–113.
410. Німчук В. Августин Волошин. О письменном язиці подкарпатських русинов (підготовка до друку). *Українська мова*. 2004. № 2. С. 81–91.
411. Німчук В. Волошин А. І. *Українська мова. Енциклопедія*. 2-ге видання, виправлене і доповнене. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. С. 87–88.
412. Німчук В. Волошин А. І. *Українська мова. Енциклопедія*. 3-тє видання, виправлене і доповнене. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 88–89.
413. Німчук В. Волошин Августин Іванович (17. III. 1874–19. VII. 1945). *Українська мова*. 2004. № 2. С. 78–80.
414. Німчук В. «Практична грамати́ка руської мови» А. Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 254–265.
415. Нова виставка музею «Президент Карпатської України о. Августин Волошин (1874–1945 рр.) та Карпатська Україна (1938–1939 рр.) в філателії». URL: <https://www.zkmuseum.com/2018/03/1874-1945-1938-1939.html> (дата звернення: 12. 01. 2022).
416. Носа В. Освіта на Рахівщині в діях та помислах о. Августина Волошина (До 80-ліття Карпатської України). *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 72–79.
417. Ньорба Л. Августин Волошин – мислитель і борець за національну ідею. *Психологія і суспільство*. 2012. № 2 (48). С. 40–45.
418. Овації Карпатській Україні та прем'єру др-ові А. Волошину. *Нова свобода*. 1939. 12 лютого.
419. Олашин М. Корисний покажчик [рецензія на бібліографічний покажчик «Августин Волошин» авторства Миколи Вегеша і Василя Туряниці]. *Микола Вегеш – історик України*. Ужгород, 2002. С. 121–122.

420. Олашин М. Корисний покажчик [рецензія на бібліографічний покажчик «Августин Волошин» авторства Миколи Вегеша і Василя Туряниці]. *Новини Закарпаття*. 1995. 30 березня.
421. Олашин М. «Короткий життєпис» [рецензія на біографічний нарис Миколи Вегеша і Василя Туряниці про Августина Волошина]. *Новини Закарпаття*. 1995. 1 серпня.
422. Олашин М. «Смерть президента» [рецензія на історичний нарис Миколи Вегеша, Василя Туряниці та Івана Чаварги про останні роки життя і смерть Августина Волошина]. *Новини Закарпаття*. 1995. 2 серпня.
423. Онацький Є. Волошин Августин. *Онацький Є. Українська мала енциклопедія*. Книга 2. Літери В–Г. Буенос-Айрес, 1958. С. 207–208.
424. Опачко М. Трудова підготовка молоді в контексті формування національної самосвідомості в концепції виховання А. Волошина. *Карпатська Україна і Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі*. м. Хуст, 14 березня 1999 р. / Упорядник та вступ проф. В. Худанича; Відповідальний за випуск В. Худанич. Ужгород: Карпати–Гражда, 1999. С. 93–99.
425. Орос І. Близько півтори тисячі меморіальних речей представили на виставці «Спадщина Августина Волошина»: [з нагоди 10-річчя відкриття Меморіального музею президента Карпатської України Августина Волошина в краєзнавчому музеї]. *РІО*. 2012. 17 березня.
426. Орос І. На фотовиставці представили меморіальні й пам'ятні місця президента Карпатської України: [до 139-ї річниці від дня народження Августина Волошина в Закарпатському краєзнавчому музеї відкрито експозицію]. *РІО*. 2013. 23 березня.
427. Орос Я. Ясновельможний Августин [Про А. Волошина]. *Українська культура*. 2004. № 2–3. С. 29–30.
428. Останні дні Президента Августина Волошина: спомини очевидців. *Літопис Червоної Калини*. 1993. № 7/8. С. 60–61.
429. Остання світлина Августина Волошина: тепер Закарпаття має її копію. *Фест*. 1999. 22 липня.
430. Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній / Автор-упорядник Матейко В. І.; передмова Інни Туряниці. Ужгород: Гражда, 2017. 176 с. (Б-ка науково-мистецького часопису «Екзиль»).
431. Павленко Г. Волошин Августин Іванович (18. 3. 1874 – 11. 7. 1945). *Діячі історії, науки і культури Закарпаття*. Малий енциклопедичний словник. 270 біо-бібліографій, видання друге, доповнене і перероблене. Ужгород, 1999. С. 37–39.
432. Пагиря В. Августин Волошин. *Пагиря В. Світочі карпатського краю*. Історичні портрети греко-католицьких священників Мукачівської єпархії. Мукачево, 1996. С. 73–74.
433. Пагиря В. Де похований Августин Волошин? *Новини Закарпаття*. 1997. 28 червня.

434. Пагиря В. Історія розпорядилася так: [про діяльність А. Волошина – президента Карпатської України]. *Пагиря В. Слідами «Карпатської України»*. Ужгород: Гражда, 2010. С. 77–78.
435. Пам'яті Августина Волошина. *Календар українців Угорщини на 2001 рік* / Редактори-упорядники: Омелян Русин (Будапешт), Василь Худанич (Ужгород). Ужгород: «Мистецька лінія», 2001. С. 31.
436. Панчук Н. Трагічна велич Августина Волошина [Про вихід у світ «Вибраних творів» Августина Волошина]. *Новини Закарпаття*. 2002. 23 березня.
437. Пашкевич В. Політичний авантюрист [про Августина Волошина]. *Закарпатська правда*. 1990. 6 березня.
438. Пекар А. Батько Волошин в обороні греко-католицької церкви. *Світло*. 1975. Жовтень–листопад.
439. Пекар А. Батько о. Августин Волошин – жертва большевицького терору. URL: <https://1939.in.ua/category/statti/> (дата звернення: 30. 07. 2021).
440. Пекар А. Греко-католицька церква в кордонах Чехословаччини 1919–1939. *Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919–1939): zborník materiálov zo 6. vedeckej karpatistickej konferencie* (Prešov, 02 – 04.09.1998). Prešov: Filizofická fakulta Prešovskej univerzity, 2000. С. 115–131.
441. Перший президент Карпатської України [За матеріалами книги Олекси Мишанича «Августин Волошин»]. *Карпатський голос*. 2003. 22-28 березня. № 11 (323).
442. Пилипчинець В. Аристократ духу, володар дум жив і живе на Верховині [Про Августина Волошина]. *Срібна Земля–Фест*. 1999. 18–24 березня.
443. Пилипчинець В. Келечин вшановує Августина Волошина: [Виступ М. М. Вегеша біля пам'ятного знака А. Волошину в Келечині]. *Новини Закарпаття*. 2002. 28 березня.
444. Піпаш Б(ожена). Августин Волошин. Штрихи до політичного портрету. *Карпатський голос*. 2002. 16–22 березня. № 11 (281).
445. Піскун В. Чеська преса і мемуаристика про Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 101–108.
446. Поп И. Волошин Августин. *Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси* / Составитель и главный редактор Иван Поп; Редактор русского текста Милена Шабак; Редактор английского текста Константин Шабак; Редактор чешского, словацкого, польского, болгарского текстов Дмитрий Поп; Редактор издательства и украинского текста Валерий Падык. Ужгород: Издательство В. Падыка, 2001. С. 120–121.
447. Попович Н. Література і мистецтво як засіб естетичного виховання молоді у педагогічній спадщині Августина Волошина та творчості Василя Гренджі-Донського. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в*

- Ужгороді. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 175–177.
448. Посольство вшанувало пам'ять похованих у Празі українців, що стали жертвами комуністичних репресій [про Августина Волошина]. URL: <https://czechia.mfa.gov.ua/news/posolstvo-vshanuvalo-pamyat-ukrayinciv-shcho-stali-zhertvami-komunistichnih-represij-u-chehoslovachchini> (дата звернення: 17. 01. 2022).
449. Постать Августина Волошина в політичному і соціокультурному просторі Закарпаття. URL: <http://zakinppo.org.ua/kafedri/kafedra-pedagogiki-ta-psihologii/novini/2146-postat-avgustina-voloshina-v-politichnomu-i-sociokulturnomu-prostori-zakarpattja> (дата звернення: 17. 01. 2022).
450. Прем'єр др. Волошин – учням семінарії. *Нова свобода*. 1939. 1 січня.
451. Прем'єр др. Волошин почесним горожанином Малого Раковця. *Нова свобода*. 1939. 1 січня.
452. Про присвоєння звання Героя України Августину Волошину: Указ Президента України від 15 березня 2002 р. № 257/2002. *Урядовий кур'єр*. 2002. 19 березня.
453. Радик О. Батько Карпатської України [Августин Волошин]. URL: <https://forpost.lviv.ua/history/5109-batko-karpatskoj-ukrainy> (дата звернення: 12. 01. 2022).
454. Рекіта В. Висвітлення постаті Августина Волошина в творчій спадщині В. Гренджі-Донського. *Народна воля*. (Скрантон, США). 2004. 22 квітня.
455. Рекіта В. Висвітлення постаті Августина Волошина у творчій спадщині В. Гренджі-Донського. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 149–153.
456. Рекіта В. Постать Августина Волошина у творчій спадщині Василя Гренджі-Донського. *Carpatica–Карпатика*. Випуск 30. Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Випуск 2 / Національна академія наук України; Інститут історії України; Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Науково-дослідницький інститут карпатознавства. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2004. С. 95–100.
457. Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України у 1939 р. *Нова свобода*. 1939. 7 січня.
458. Роговий В. Роль Августина Волошина в організації допомоги українському студентству: (до 140-річчя від дня народження). *Пам'ять століть*. 2009. № 3–4. С. 128–133.
459. Розлуцька Г. Реалізація принципу гуманізації навчання особистості в підручниках із природничих дисциплін Августина Волошина в міжвоєнний період. *Педагогічні засади формування гуманістичних*

- цінностей природничої освіти, її спрямованості на розвиток особистості: Збірник наукових праць. Полтава: Полтавський державний педагогічний університет, 2003. С. 496–499.
460. Роман Голян: У премієра Карпатської України [Інтерв'ю А. Волошина спеціальному кореспонденту газети «Діло» Роману Голянчу. 22 листопада 1938 р.]. URL: <https://1939.in.ua/statti/roman-holiiian-u-premiiiera-karpat-sko-i-ukrainy/> (дата звернення: 30. 07. 2021).
461. Романюк Л. Отець, доктор Августин Волошин і відродження Закарпаття. *Українське слово*. 1998. 31 грудня.
462. Росоха С. Вибір Президента Карпатської України. *Проблем*. Часопис української націоналістичної думки. 1939. 20 серпня. С. 67–68.
463. Росоха С. Др. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Наступ*. 1940. 16 березня.
464. Росоха С. о. Августин Волошин як педагог і вчитель. *Наша думка*. 1948. Ч. 9.
465. Сабадош Т. Вплив А. Волошина на розвиток державно-правових інститутів на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи*: матеріали міжнародної наукової конференції, м. Дніпропетровськ, 9–10 травня 2014 р. Дніпропетровськ, 2014. С. 21–23.
466. Сабадош Т. Вплив державницької діяльності А. Волошина на формування української правової думки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18. Економіка і право: збірник наукових праць. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2013. Випуск 22. С. 196–201.
467. Сабадош Т. Громадсько-політична діяльність А. Волошина в контексті становлення громадянського суспільства та правової держави на Закарпатті. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 25–26 квітня 2014 р., у 2 частинах / Запорізька міська громадська організація «Істина». Запоріжжя, 2014. Частина 1. С. 17–19.
468. Сабадош Т. Державно-правові погляди А. І. Волошина. Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. 12. 00. 01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2015. 21 с.
469. Сабадош Т. Державно-правові погляди Августина Волошина в контексті політичних трансформацій України. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2017. 186 с.
470. Сабадош Т. Законотворча діяльність А. Волошина як основа державного будівництва в умовах іноземного поневолення. *Ефективні інструменти суспільних наук*: матеріали X міжнародної науково-практичної конференції, м. Прага, Чехія, 27. 04–05. 05. 2014. Прага, 2014. С. 74–76.
471. Сабадош Т. Значення постаті Августина Волошина в українському державотворенні. *Восьмі юридичні читання. Правові проблеми взаємодії*

- влади і громадянського суспільства: матеріали міжнародної наукової конференції, 10–11 жовтня 2012 р. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 157–159.
472. Сабадош Т. Науково-публіцистична та освітня діяльність А. Волошина в контексті побудови правової держави на Закарпатті. *Науковий часопис НПУ імені Драгоманова*. 2012. Випуск 20. Серія: Економіка і право. С. 131–137.
473. Сабадош Т. Освіта як чинник побудови національної держави (в працях А. Волошина). *Дев'ять юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні: матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 травня 2013 р.* К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 156–157.
474. Сабадош Т. Політико-правові погляди Августина Волошина в контексті державотворчих процесів в Україні. *Публічне право: науково-практичний юридичний журнал*. 2013. Випуск 4 (12). С. 274–281.
475. Сабадош Т. Розбудова української державності як мета громадсько-політичної діяльності Августина Волошина. *Порівняльне аналітичне право*. 2013. № 3. URL: http://pap.in.ua/3-1_2013/1/Sabadosh%20T.I..pdf (дата звернення: 21. 07. 2021).
476. Сабадош Т. Становлення А. Волошина як культурно-національного і громадського діяча. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18. Економіка і право: збірник наукових праць. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2013. Випуск 21. С. 137–142.
477. Сабадош Т. Участие Августина Волошина в формировании европейской традиции развития гражданского общества. *Закон и жизнь: международный научно-практический правовой журнал*. Кишинев: Издательство «Cetatea de Sus» 2013. № 10 / 2 (262). С. 222–226.
478. Сенько І. Августин Волошин – автор і упорядник підручників. *Сенько І. Земля з іменем. Краєзнавчі студії*. Ужгород, 1998. С. 83–88.
479. Сенько І. Келечин – рідне село Августина Волошина: Історико-етнографічний нарис. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. 376 с.
480. Сенько І. Народність шкільних підручників Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 11. Ужгород: «Вісник Карпат», 2004. С. 139–148.
481. Сенько І. Рідне село Августина Волошина. *Карпатський світ*. Історико-краєзнавчий, літературно-мистецький журнал. 2005. №1.
482. Сенько І. Роман Івана Долгоша про Карпатську Україну. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 207–212.
483. Сенько І. Фольклор у шкільних підручниках Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження

- української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 284–296.
484. Сенько І. Фольклор у шкільних підручниках Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13. Ужгород: «Вісник Карпат», 2005. С. 68–74.
485. Сергійчук В. Августин Волошин в українському національному житті. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 5–22.
486. Сердюк Н. Архівно-слідча справа Августина Волошина як свідчення епохи репресій проти українства. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 62–74.
487. Середняк А. Августин Волошин. *Нарис історії «Просвіти»*. Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. С. 126.
488. Синевирський Н. СМЕРШ. Год в стане врага. Мюнхенгоф–Кассел, 1948.
489. Ситник О., Гудзь В., Романенко Я. Життєвий подвиг «батька» Срібної землі у новій праці його земляків. Рецензія на книгу: Вегеш Микола, Віднянський Степан. Августин Волошин – «батько Карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 472 с.+Іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети»). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей / Головний редактор В. Смолій, відповідальний редактор В. Даниленко, редактор-упорядник В. Швидкий. Випуск 25. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 329–355.
490. Стерчо П. Августин Волошин. *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1974. С. 36–37.
491. Стерчо П. Батько Карпато-українського відродження. *Америка*. 1965. 4–11 вересня.
492. Стерчо П. Батько Карпато-українського відродження. *Самостійна Україна*. 1965. р. 18. № 7–8. С.30–35.
493. Стотридцятип'ятиріччя від дня народження А. І. Волошина (1874–1945). *Карпатська Україна. Красне Поле*. 2009. 21 березня.
494. Сюсько М. Роль Августина Волошина в утвердженні та поширенні на Закарпатті (20–30 рр. ХХ ст.) української літературної мови. *М. Сюсько. Питання сучасної української літературної та живорозмовної мови: Вибране*. Монографія. Ужгород: Гражда, 2014. С. 514–532.
495. 76-та роковина мученицької смерті Августина Волошина. Представники громадськості та духовенства вшанували пам'ять Августина Волошина, Президента Карпатської України до 76-х роковин його мученицького упокоєння. *Українське Державотворення*. Науково-популярне видання

- Альманах «Українське Державотворення» / Карпатський університет імені Августина Волошина. 2021. № 7. С. 16–17.
496. Сьогодні день пам'яті Августина Волошина – президента Карпатської України. URL: <https://4studio.com.ua/novyny/sogodni-den-pam-yati-avgustyna-voloshyna-prezydenta-karpatskoyi-ukrayiny/> (дата звернення: 17. 01. 2022).
497. Тарасюк В. «Августин Волошин і Карпатська Україна» Миколи Вегеша. *Погляд*. 2004. 28 квітня.
498. Тарасюк В. До питання про закарпатоукраїнську пресу в епістолярній спадщині Августина Волошина. *Актуальні проблеми журналістики: Збірник наукових праць*. Ужгород: МП «Ліра», 2001. С. 380–387.
499. Тарасюк В. Національна ідея в публіцистиці Августина Волошина (На матеріалах газети «Свобода»). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 135–138.
500. Тарасюк В. Національні заповіді Августина Волошина. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 68–71.
501. Тарасюк В. Олександр Духнович в оцінці Августина Волошина. *Олександр Духнович – визначний педагог, мислитель, громадсько-політичний діяч Закарпаття*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Олександра Духновича. 24-26 квітня 2003 року. Ужгород. Україна / Міністерство освіти і науки України, Закарпатська обласна державна адміністрація, Ужгородський національний університет, Академія наук вищої школи України, Українська академія політичних наук, Міжнародна Слов'янська академія наук. Ужгород, 2003.
502. Тарасюк В. Про журналістську діяльність А. Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Випуск 5. Ужгород, 2000. С. 143–147.
503. Тарасюк В. Степан Віднянський і Микола Вегеш про Августина Волошина та Карпатську Україну. *Погляд*. 2021. № 3 (244). С. 6.
504. Тарасюк В. «Творім патріотичну молодь» як один із національних заповітів Августина Волошина. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 275–280.

505. Токар М. Августин Волошин: портрет політичного лідера. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 12. / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редколегія: М. Вегеш (головний редактор), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород, 2005. С. 115–128.
506. Томенко М. Августин Волошин (1874–1945) – Президент Карпатської України. *Молодь України*. 1991. 10 серпня.
507. Трагічна доля пастиря: Президент Карпатської України Августин Волошин. URL: <http://svoboda.fm/culture/Culture/210200.html> (дата звернення: 28. 07. 2021).
508. Туряниця В. Августин Волошин про методику вивчення рідної мови. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.) / Редколегія: Б. К. Галас (відповідальний редактор) та ін. Ужгород, 1993. С. 303–308.
509. Туряниця В. Міфи, факти і оцінки (Августин Волошин в історіографії). Ужгород, 1996. 16 с.
510. Туряниця В. О. Духнович в оцінці Августина Волошина. *О. В. Духнович і Слов'янський світ*. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 113.
511. Туряниця В. Педагогічно-освітня діяльність А. Волошина. *Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.* Ужгород, 1992. С. 112–116.
512. Туряниця В. Преса Угорської Русі в оцінці Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 160–168.
513. У московській в'язниці помер український політик [Августин Волошин]. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_u-moskovskij-vyaznici-pomer-ukrayinskij-politik/1043149 (дата звернення: 12. 01. 2022).
514. Увічнення славного імені [про присвоєння Закарпатському інституту Міжрегіональної академії управління персоналом імені Августина Волошина]. *Календар українців Угорщини на 2001 рік* / Редактори-упорядники: Омелян Русин (Будапешт), Василь Худанич (Ужгород). Ужгород: «Мистецька лінія», 2001. С. 65.
515. Урста С. Духовно-освітня діяльність Августина Волошина. *Богословська думка в Україні: науковий журнал* / Ужгородська Українська Богословська академія; Карпатський університет імені Августина Волошина; Міжнародна академія богословських наук. 2020. Випуск 1. С. 164–167.
516. Урста С. Духовно-освітня діяльність Августина Волошина. *Українське Державотворення*. Науково-популярне видання Альманах «Українське Державотворення» / Карпатський університет імені Августина Волошина. 2021. № 7. С. 18–22.

517. Утриско М. Волошин Августин. *Бойківщина*: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. Філадельфія–Нью-Йорк, 1980. С. 87–88.
518. Ухач В. Діяльність автономного уряду А. Волошина: досягнення та прорахунки (інтерпретації сучасних істориків). *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 25-річчю Незалежності). 29-30 квітня 2016 р. Частина II. Дніпропетровськ, 2016. С. 120–122.
519. Ухач В. Правотворча діяльність уряду А. Волошина: сучасний історіографічний дискурс. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 8–9 квітня 2016 р.). Тернопіль: Економічна думка, 2016. С. 213–216.
520. Файзулін Я. Августин Волошин був президентом Карпатської України один день. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/avgustin-voloshin-buv-prezidentom-karpatskoi-ukraini-odin-den> (дата звернення: 28. 07. 2021).
521. Федака П. Августин Волошин: Коротка біографія. Ужгород: Гражда, 2005. 72 с.
522. Федака П. Великий син Срібної землі: До 55-річчя смерті А. Волошина. *Срібна Земля*. 2000. 22 липня.
523. Федака П. Великий син Срібної Землі: до 135-річчя народження Августина Волошина. *Просвіта*. 2009. № 1 (березень).
524. Федака П. «Із гарячої любови до Тебе, народе мій...»: До 130-річчя народження Августина Волошина. *Берегиня*. 2004. № 4. С. 15–19.
525. Федака П. Меморіальний музей Президента Карпатської України Августина Волошина: Штрихи до історії створення. *Календар «Просвіти» на 2002 рік*. Ужгород, 2002. С. 56–58.
526. Федака П. Подвижник «Просвіти». Визначні постаті української історії. До 125-річчя від дня народження Августина Волошина. *Календар «Просвіти» на 1999 рік*. Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. С. 68–72.
527. Федака П. «Тіло моє прошу по смерті поховати в гробі, приготованім при гробі покійної дружини в Ужгороді...». До 65-річчя смерті президента Карпатської України о. Августина Волошина. *Календар «Просвіти» на 2010 рік*. Ужгород, 2010. С. 87–89.
528. Федака П. М., Федака П. П. Меморіальний музей Президента Карпатської України, о. Августина Волошина: з історії створення, експозиція, перспективи розвитку. До 20-річчя відкриття меморіальної кімнати-музею А. Волошина в Ужгородському засмку. *Календар «Просвіти» на 2022 рік / Укладачі Павло М. Федака, Павло П. Федака*. Ужгород: ГО «Закарпатське крайове культурно-освітнє товариство «Просвіта», 2022. С. 47–58.
529. Федака С. Августин Волошин. Коротка біографія. Ужгород, 2005. 71 с.
530. Федака С. Волошин прагнув відкрити університет. Університет прагне відкрити Волошина. *Погляд*. 2003. Квітень.

531. Федака С. Голгофа Августина Волошина. *Крізь пекло таборів: документи, спогади, нариси*. Ужгород, 1996. С. 49–52.
532. Федака С. Голгофа Августина Волошина. *Наш рідний край*. 1999. № 6–7. С. 37–38.
533. Федака С. Голгофа Августина Волошина. *Срібна Земля*. 1995. 15 липня.
534. Федака С. Заповіт Августина Волошина. *Закарпатська правда*. 2006. 18 – 24 листопада.
535. Федака С. Карпатський Прометей. Августин Волошин: мученицький і чесний шлях від священника-учителя до президента Карпатської України. *Україна молода*. 2007. 21 липня.
536. Федака С. Отець Августин Волошин. Харків: Фоліо, 2021. 123 с. (Серія «Знамениті українці».)
537. Федака С. Президент Карпатської України. Августин Волошин (1874–1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 124–152.
538. Федака С. Ужгородець Августин Волошин. *Ужгород*. 2004. 20 березня.
539. Федака С. Юрій Шаповал про Волошина, воз'єднання і ремесло історика. *Срібна Земля–Фест*. 2009. 2–8 квітня.
540. Фединашинець В. Здорові плоди молоді університетської науки: [Оцінка праць М. М. Вегеша про А. Волошина і Карпатську Україну]. *Погляд*. 2001. 30 жовтня.
541. Фединашинець В. Моя праця над повістю про Августина Волошина «Сповідь президента» (з творчої лабораторії письменника). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV). Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 214–218.
542. Фединашинець М. Президент Карпатської України і президент карпатоукраїнської літератури: [про творчі взаємини А. Волошина і В. Гренджі-Донського]. *РІО*. 2002. 23 лютого.
543. Фединашинець М. Творчі взаємини Августина Волошина і Василя Гренажі-Донського. *Руснацький світ: Науково-популярний збірник*. Ужгород, 2000. Ч. 2.
544. Фединашинець М. Творчі взаємини Августина Волошина і Василя Гренджі-Донського. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV–XVIII. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 218–221.

545. Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина та національно-політична ідентичність греко-католицьких і православних священиків Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 13. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 48–67.
546. Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина і Угорщини та національно-політична заангажованість закарпатського духовенства (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). *Carpathica – Карпатика*. Ужгород, 2002. Вип. 18: Історія, політологія, культура: минуле і сучасне. С. 158–195.
547. Феськов В. Нове слово про Августина Волошина. *Погляд*. 2005. 29 березня.
548. Химинець В. Громадсько-політична діяльність Августина Волошина. *Закарпатські Волошинські читання*. Ужгород, 2013. С. 55–56.
549. Хланта І. Августин Волошин. *Хланта І. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Біобібліографічний покажчик / Закарпатська обласна державна адміністрація; Закарпатська державна універсальна наукова бібліотека*. Ужгород: «Закарпаття», 1995. С. 125–131.
550. Ходанич Л. Етнопедагогіка [аналіз праць А. Волошина, В. Бірчака, В. Гренджі-Донського та ін.]. *Педагогічна енциклопедія Закарпаття / голова редакційної колегії В. В. Химинець*. Т. 1: А–Н. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2021. С. 239.
551. Хома Т. Мовознавча проблематика досліджень спадщини Августина Волошина. *Мова і культура*. Випуск 11. Том III (115). К., 2009. С. 42–49.
552. Цихуляк І. Ідеї суверенності та етнонаціональна політика отця Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Міжнародні відносини. 2018. Випуск 3. С. 140, 144
Про М. М. Вегеша.
553. Чаварга А. Мовне вираження гендеру в працях А. Волошина «Методическая грамматика угро-русского литературного языка для народных школ. Часть I-ая. Матеріаль II-го класса народной школы» (1901) та «Методична граматика карпато-руського языка для низших клас народных школ» (1923). *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород, 2018. Вип. 5. Т. 2. С. 23–29.
554. Чаварга І., Виноградов С., Гичка А. Роль Августина Волошина у героїчній та трагічній долі Карпатської України. *Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції*. 19 грудня 1997 р. / Редколегія: М. Гаврилешко, О. Довганич, В. Задорожний та ін.; Упорядники: В. Мельник, Р. Офіцинський. Ужгород, 1998. С. 41–48.
555. Часто П. Батько Августин: [про богослова, педагога, публіциста, письменника, Президента Карпатської України Августина Волошина]. *Свобода*. 2008. 14 березня.
556. Черничко С., Товт Е. Вивчення української мови як іноземної в Угорщині (на Закарпатті) у першій половині ХХ ст. [про Августина

- Волошина та його підручники]. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2014. Випуск 9. С. 261–267.
557. Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті. *Від Наукового Товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету*. Пряшів, 1991. С. 83–84.
558. Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті. *Закарпатська правда*. 1991. 5 листопада.
559. Чучка П. Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави»* (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). Ужгород: Гражда, 1995. С. 24–39.
560. Чучка П. Лист Августина Волошина до Василя Сулинчака. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Філологія. Випуск 14. Ужгород, 2006. С. 210–214.
561. Чучка П. Не з Волошиним, а з Волошином. *Карпатська Україна*. 1991. 29 жовтня.
562. Шевелева М. Августин Волошин – невтомний просвітник, «батько» народу, президент Карпатської України. URL: <https://uain.press/blogs/avgustyn-voloshyn-nevtomnyj-prosvitnyk-batko-narodu-prezydent-karpatскоуі-ukraїny-1199066> (дата звернення: 12. 01. 2022).
563. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. *Спомини*. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.
564. Штефан А. Біографія о. Августина Волошина. *Вісник Карпатського союзу*. Нью-Йорк, 1971. Т. 2. № 2–3. С. 2–7.
565. Юричка І. «Читанка для руської молодіжи» Августина Волошина. *Музейна спадщина Карпатської України*. *Срібна Земля*. 2004. 31 січня.
566. Юришинець Н. Августин Волошин – президент Карпатської України. *Нарцисова долина*. 2010. 19 березня.
567. Юсип Ю. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х рр. ХХ ст. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.) / Редколегія: Б. К. Галас (відповідальний редактор) та ін. Ужгород, 1993. С. 338–342.
568. Юсип-Якимович Ю. Августин Волошин: від рутенства до великого українства (еволюція поглядів). *Екзиль*. 2015. № 4. С. 2–4.
569. Юсип-Якимович Ю. Августин Волошин: становлення національно-мовної особистості. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* (Збірник наукових праць). Вип. 22 / Відп. ред. І. В. Сабадош. Ужгород, 2017. С. 73–77.
570. Юсип-Якимович Ю. Світоглядні основи Августина Волошина: національно-мовний та культурологічний аспекти. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака

- (члени редкол.). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 314–324.
571. Яковенко С. Августин Волошин як священник. *Шлях*. 1955. 22 жовтня.
572. Янишин Б. Народовці [також про А. Волошина]. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів – співголови]. Київ, 2020. Т. 22 (Мр–На). С. 495–496.
573. Яцко П. Августин Волошин як педагог. *Августин Волошин его жите и діяльність*. Ужгород, 1924.
574. Pop Ivan. Voloshyn Avhustyn. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2002. P. 499–501.
575. Volohin A. A rutének tótosiasa. *Gör. Kath. Szemle*. Ungvár, 1916.
576. Volohin A. Azbuka uhro-ruszkoho jazöka. Ungvár, 1916. 110 с. 2-у вид. Ungvár, 1919.
577. Volohin A. Carpathian Ruthenia. *Jhe Slavonie and East European Review*. Лондон, 1935. Т.13. С. 372–378.
578. Volohin A. Egészen fejbecsaptak az események! *Uj Nemzet*. 1939. 21 березня.
579. Volohin A. Intervien with father A. Voloshin. *Tine magarin*. 1939. 23 january.
580. Volohin A. Kis Biblia a görög katholikus elemi népislolak alsó ostályai számára. VI kiadás. Užhorod, 1932. 135 с.
581. Volohin A. Mala Biblia dlya nizsich klassov narodnöch skol. Ungvár, 1918. 95 с.
582. Volohin A. Napady mad'árských komunistov v r.1919. Vpad mad'árských bol'shevikov na Slovensku v roku 1919. Bratislava, 1938. С. 237–240.
583. Volohin A. Počátky národného probureni na Podkarpatské Rusi. *Podkarpatská Ruś*. Bratislava, 1936. С. 53–56.
584. Volohin A. Recko-katolická cirkev v Podkarpatské Rusi. *Podkarpatská Ruś*. Orbis. Praha, 1923. С. 99–112.
585. Volohin A. Ssitanka dlya IV i V klaszszov narodnöch skol. Ungvár, 1916. 334 с.
586. Volohin A. Szerednya Biblia dlya narodnöch i nizsich szerednich skol. Ungvár, 1917. 185 с.
587. Volohin A. Vývoj časopisectva na Podkarpatski Rusi. *Duch Nonin*. Praha, 1928 (I). С. 3–5.

Наукове видання

Микола Вегеш, Степан Віднянський

АВГУСТИН ВОЛОШИН

(Видання четверте, доопрацьоване і змінене)

Августин Волошин / Видання четверте, доопрацьоване і змінене. Київ: Інститут історії України НАН України – Ужгород: Видавництво «АУТДОР-ШАРК», 2022. 506 с.

У книзі висвітлюється життєвий шлях і багатогранна діяльність Августина Волошина (1874–1945) – Героя України (2002), президента Карпатської України (1939), видатного культурного, громадсько-політичного і державного діяча, загально визнаного лідера українського національно-культурного напрямку в міжвоєнному Закарпатті, з іменем якого цілком закономірно пов'язують національне відродження закарпатських українців у першій половині ХХ ст. Розповідається про історичні умови формування світогляду, національно-культурної орієнтації та політичних поглядів А. Волошина, його церковно-релігійну, культурно-освітню, педагогічну і громадсько-політичну працю та діяльність на чолі автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України і внесок у розбудову Карпато-Української державності напередодні Другої світової війни, а також про життя в еміграції і останні дні президента Карпатської України, закатованого 77 років тому в радянських в'язницях. З використанням нових джерел і новітніх історіографічних здобутків з теми дослідження, автори наголошують на маловивчених й дискусійних питаннях, пов'язаних насамперед із політичною діяльністю Волошина та оцінкою Карпатської України як одного з етапів українського державотворення і феномена української історії.

Розрахована на широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією України, роллю і місцем у ній політичних постатей.

ISBN

Підписано до друку 07.02.2022 р. Формат 60x84/16.

Наклад 150 прим. Ум.друк.арк. 29,5. **Зам. №**

Віддруковано з готового оригінал-макета ПП «АУТДОР-ШАРК»
88000, м.Ужгород, пл. Жупанадська, 15/1.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників,
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія 3м №40 від 29 жовтня 2012 року